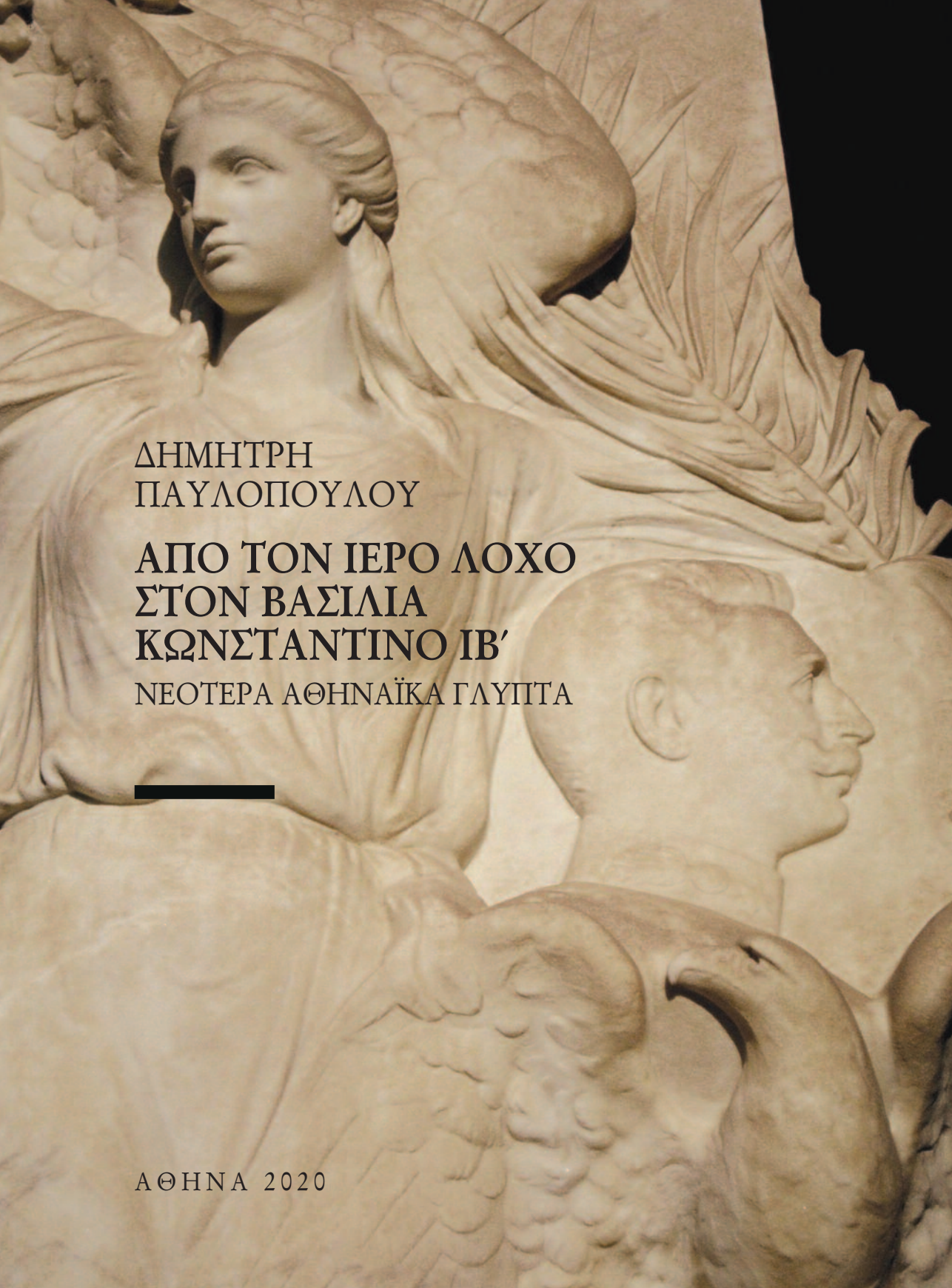


The background of the cover is a detailed marble relief sculpture. On the left, a winged figure, possibly Nike, is shown from the chest up, looking towards the left. Her wings are large and intricately carved. To the right, the head and shoulders of a man, likely Constantine I, are shown in profile, facing right. He has a laurel wreath on his head. The entire scene is set against a dark background.

ΔΗΜΗΤΡΗ
ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

**ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ
ΣΤΟΝ ΒΑΣΙΛΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΒ΄**

ΝΕΟΤΕΡΑ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΓΛΥΠΤΑ

ΑΘΗΝΑ 2020

Ο Δημήτρης Παυλόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1966. Σπούδασε Ιστορία, Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου εκπόνησε και τη διδακτορική διατριβή του. Υπηρετεί ως αναπληρωτής καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήματος του οποίου ήδη διατελεί αναπληρωτής πρόεδρος. Είναι μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Ιστορικών της Τέχνης. Έχει γράψει επτά βιβλία και πληθώρα άρθρων για πρόσωπα και θέματα Ιστορίας της Νεότερης Ελληνικής Τέχνης.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ
ΣΤΟΝ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΒ΄

ISBN 978-960-01-2076-9

© Εκδόσεις Gutenberg



Δημήτρης Παυλόπουλος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Διδότου 37, 106 80 Αθήνα

Τηλ.: 210 36 42 003 - Fax: 210 36 42 030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ιασωνίδου 13, 546 35

Τηλ.-Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr - e-mail: info@dardanosnet.gr

e-shop: www.dardanosnet.gr

ΔΗΜΗΤΡΗ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ
ΣΤΟΝ ΒΑΣΙΛΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΒ΄
ΝΕΟΤΕΡΑ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΓΛΥΠΤΑ



GUTENBERG

ΑΘΗΝΑ 2020

Η προέλευση των εικόνων, όταν δεν δηλώνεται, εννοείται ότι είναι από το αρχείο του συγγραφέα.

Εικόνα εξωφύλλου: Λάζαρου Ν. Σώχου, *Μνημείο Παύλου Μελά* (λεπτομέρεια), 1910, μάρμαρο, Πλατεία Παύλου Μελά (φωτογραφία Κωστή Λιόντη).

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Σωτήρης Παπαδήμας (Perigrafi).

Κόσμημα τίτλου: *Εργαλεία της μαρμαρογλυπτικής* (μαντρακάς, κουμπάσο, γλωσσίτσα), 1877, μάρμαρο, τάφος Ιωάννη Κόσσου, Α' Κοιμητήριο Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
Οι απαρχές της γλυπτικής στη νεότερη Ελλάδα	15
Η περίπτωση Siegel	23
Η προβολή της τηνιακής γλυπτικής	41
Ο μύθος του μαρμαρογλυφείου των αδελφών Μαλακατέ	47
Η ταυτότητα των αθηναϊκών μαρμαρογλυφείων	53
Η επαγγελματική γλυπτική του Μεσοπολέμου	95
Ο μεσοπολεμικός Χαλεπας	109
Από την αρχαιοπρέπεια στην εθνοπρέπεια	123
ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ	139
Το πρώτο ηρώο	141
Οι πρώτες προτομές	149
Τα γλυπτά του Ζαπείου	155
Τα γλυπτά του Εθνικού Κήπου	183
Ο πρώτος ανδριάντας	191
Τα γλυπτά του Πανεπιστημίου Αθηνών	201
Τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών	225
Ο πρώτος έφιππος ανδριάντας	239
Το μνημείο του Παύλου Μελά	251
Το σύμπλεγμα της Πλατείας Βικτωρίας	255
Ο ανδριάντας της Πλατείας Κάνιγγος	259
Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη	263
Τα γλυπτά της Πλατείας Ομονοίας	273
Ο Κήπος των Ηρώων στο Πεδίον του Άρεως	281
Ο δεύτερος έφιππος ανδριάντας	289
Μεμονωμένα μνημεία	299
Τα πάθη των γλυπτών σήμερα	325
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	345
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ	351

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αφετηρία του βιβλίου αυτού ανιχνεύεται κατά τη δεκαετία του 1990, κυρίως σε άρθρα του συγγραφέα του προορισμένα για αθηναϊκό περιοδικό του κλάδου των επιχειρήσεων και των εργαζομένων στην παραγωγή και στην κατεργασία μαρμάρου στη χώρα μας, το Ελληνικό Μάρμαρο. Το θέμα του, η γλυπτική εξωτερικών δημόσιων κοσμικών μνημείων στο κέντρο της Αθήνας για την περίοδο ανάμεσα σε δύο σημαντικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, στην επανάσταση του 1821 και στον πόλεμο του 1940, έκτοτε βρισκόταν διαρκώς, με τη μία ή την άλλη αφορμή, ανάμεσα στις ζητήσεις του συγγραφέα του. Τα συγκεκριμένα γλυπτά υλοποιούν με τον πιο σαφή τρόπο τη σύνδεση ιστορίας και μνήμης. Ως οριακά, συμβολικά, έργα του χρονικού αυτού ανύσματος θεωρούμε το πρώτο ηρώο της νεότερης Ελλάδας, μνημείο για τους πεσόντες ιερολοχίτες στο Δραγατσάνι το 1821, έργο από το 1843, και τον δεύτερο έφιππο ανδριάντα της, το μνημείο για τον βασιλέα Κωνσταντίνο ΙΒ΄, έργο του 1938. Κριτήριο πρωταρχικό για την προτεινόμενη επιλεκτική παρουσίαση έργων αποτέλεσε η ένταξή τους στον δημόσιο χώρο του κέντρου της Αθήνας.

Η παρούσα έκδοση συμπληρώνει και μελετά υλικό από ποικίλες πηγές. Δεν αγνοεί συναφείς εκδόσεις από τη δεκαετία του 1960: τόσο τις ιστορίες της νεοελληνικής γλυπτικής — του Φώτου Γιοφύλλη (φιλολογικό ψευδώνυμο του Σπύρου Ν. Μουσούρη, 1887-1981), την Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής), 1821-1941 (1961, 1962)· του Άγγελου Γ. Προκοπίου (1909-1967) την Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950 (1967, 1968, 1969)· του Δημήτριου Ε. Ευαγγελίδη (1886-1959) την Ελληνική Τέχνη (1969)· της Κατερίνας Μουρέλλου (γ. 1947) τη διδακτορική διατριβή Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs. (1830-1900), που την υπέβαλε και την υποστήριξε στο Λουδοβίκειο-Μαξιμιλιάνειο Πανεπιστήμιο του Μονάχου με επιβλέποντα τον καθηγητή Wolfgang Braunsfels (1911-1987) (1972)· του Τώνη Π. Σπητέρη (1910-1986) τους Τρεις Αιώνες Νεοελληνικής Τέχνης, 1660-1967 (1979)· του Στέλιου Λυδάκη (γ. 1933) τη Νεοελληνική Γλυπτική (1981, ²2011)· του Χρύσανθου Α. Χρήστου (1922-2016) τη Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1922 (1982)· του Ηλία Γ. Μυκονιάτη (γ. 1948) τη Νεοελληνική Γλυπτική στη σειρά Ελληνική Τέχνη (1996)· του Μιλτιάδη Μ.

Παπανικολάου (γ. 1947) την Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα, 18ος και 19ος αιώνας (2002), καθώς και την Ελληνική Τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα (2005)· της Βίκυς Καραϊσκού (γ. 1966) τη Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις (2009)—, όσο και ορισμένες επιμέρους δημοσιεύσεις —τα άρθρα στην εφημερίδα Το Βήμα από τη δεκαετία του 1950 και τον οδηγό The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966 του δημοσιογράφου John G. Manolidakis [Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη (1913-1988)] (1966)· το Χωροθετικό διάγραμμα γλυπτών έργων Δήμου Αθηναίων νεωτέρας Ελλάδος, εργασία σπουδαστών της Πλαστικής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου υπό την εποπτεία του τότε καθηγητή τους, γλύπτη Λάζαρου Ι. Λαμέρα (1911-1998) (1975)· το μοναδικό στο είδος του βιβλιαράκι της ιστορικής της τέχνης Μαίρης Μιχαηλίδου (γ. 1940) Μνημεία - Ηρώα - Ανδριάντες. Μελέτη για την υπαγωγή τους σε ενιαίο φορέα (1989)· το χρήσιμο βιβλίο της Ζέττας Αντωνοπούλου (γ. 1969) Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004 (2003). Σημειώνουμε ακόμα τα άρθρα και τα βιβλία του Αλέκου Ε. Φλωράκη (γ. 1948) και του Κώστα Δανούση (γ. 1950) για την τηνιακή μαρμαρογλυπτική.

Βάση της η προκείμενη μελέτη θέτει αφενός τον αθηναϊκό ημερήσιο και περιοδικό Τύπο του ΙΘ΄ αιώνα, αφετέρου το δυστυχώς απροσπέλαστο σήμερα Αρχείο των Τηνιακών γλυπτών Περάκη. Το Αρχείο των Νικόλαου Μ. Περάκη (1857-1912) και Δημήτριου (Μήτσου) Ν. Περάκη (1893-1965) φωτίζει την εργασία σε αθηναϊκό μαρμαρογλυφείο κατά την περίοδο 1880-1940. Επιπλέον προσφέρει και συνδικαλιστικά τεκμήρια του κλάδου των μαρμαροτεχνιτών-μαρμαρογλυπτών. Όμως στοιχεία από το Αρχείο αυτό αντλήθηκαν και για το Αρχείο Περάκη, μελετημένο προσεκτικά, χρόνια τώρα, από τον Νίκο Λογοθέτη (1933-2018). Αρκετά μεγάλο μέρος υλικού από τον αθηναϊκό Τύπο έχει συγκεντρώσει ο συνάδελφος Γιάννης Μπόλης (γ. 1966) στη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή του για τις καλλιτεχνικές εκθέσεις στην Αθήνα του ΙΘ΄ αιώνα (Θεσσαλονίκη 2000). Από άρθρα, αξιοποιήθηκαν εκείνα του ιδιόμορφου ηθοποιού, συγγραφέα, εκδότη και ιδιοκτήτη αίθουσας τέχνης ήδη από τη δεκαετία του 1920 Νίκου Βέλμου (1890-1930) στο περιοδικό του Φραγκέλιο (1926-29), του λεπταίσθητου ποιητή και τεχνοκρίτη Αναστάσιου Δρίβα (1899-1942) στο περιοδικό της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας (1928· αναδημοσίευση: Αναστάσιου Δρίβα, Τα Έργα, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαργαντούδης - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2012, σ. 425-442, 457-471) και στο περιοδικό

Ελληνικά Γράμματα (1929) του πολυπράγμονος Κωστή Μπασιτιά (φιλολογικό ψευδώνυμο του Αιμίλιου Κωνσταντίνου Μπαστουνόπουλου, 1901-1972) και στην εφημερίδα Κυκλαδικόν Φως (1950 κε.) του Ιωάννη Σπ. Τερζόπουλου (1908-1993), καθώς επίσης του Μανωλικάκη στο περιοδικό Ζυγός και στις εφημερίδες Το Βήμα και Τα Νέα, ενώ επίσης λήφθηκαν υπόψιν άρθρα του νομικού και εκδότη Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου (1868-1954) στο περιοδικό του Πινακοθήκη (1901-26). Σε όλες τις περιπτώσεις, κάθε πληροφορία επανεξετάστηκε με αυτοψία. Οι βιβλιογραφικές αναφορές στις παραπομπές κατ' αύξουσα χρονολογική/ημερολογιακή κλίμακα επαναλαμβάνονται αυτούσιες στο κυρίως κείμενο και σε κάθε λήμμα έργου, προκειμένου να μπορούν να μελετηθούν από τον αναγνώστη ανεξάρτητα, χωρίς να χρειάζεται η συνεχής αναζήτησή τους. Παραλείφθηκαν οι μετρήσεις των τριών διαστάσεων των έργων, διότι δεν ήταν εύκολες παντού.

Συμβολή της προσπάθειας μπορούν να θεωρηθούν η επανεξέταση και η απόδοση με τεχνοϊστορικά κριτήρια ορισμένων έργων σε γλύπτες του ΙΘ' αιώνα και, κατά συνέπεια, ο εμπλουτισμός της ελλιπούς εργογραφίας τους. Παράλληλα, αναδεικνύονται και άλλα πρόσωπα που διαδραμάτισαν ρόλο στην υπόθεση των παραγγελιών των έργων.

Η έρευνα και η αναδίφηση δεν θα ήταν εκτεταμένες, δεν θα μπορούσαν να ευοδωθούν, χωρίς τη συμβολή πολλών σε διάφορες χρονικές στιγμές, τους οποίους ευχαριστούμε τώρα και από τη θέση αυτή. Μνημονεύουμε ιδιαίτερα μόνον τους συναδέλφους Ζέττα Αντωνοπούλου και Γιάννη Ρηγόπουλο· τον ομότιμο καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Στυλ. Κορρέ· τον εκδότη Δημοσθένη Κούκουνα και τους φίλους Γιώργο Ζεβελάκη και Κωστή Λιόντη για βιβλιογραφικές υποδείξεις· τον καθηγητή Κώστα Π. Κωστή και την Ανδρομάχη Ν. Θεοδωροπούλου του Ιστορικού Αρχείου της Alpha Bank, καθώς και τον παλαιοβιβλιοπώλη Δημήτρη Ρέτσα, για την παροχή στοιχείων. Η φίλη έμπειρη γραφίστρια Βασιλική Βαρβάκη φρόντισε, με τη γνωστή προθυμία της, την αρχική, παλινδρομούσα, χρονοβόρα σελιδοποίηση και την ψηφιακή επεξεργασία για βελτίωση των φωτογραφιών του κειμένου. Η φίλη επιμελήτρια εκδόσεων Άννα Καραπάνου κατήρτισε προσεκτικά το ευρετήριο ονομάτων προσώπων.

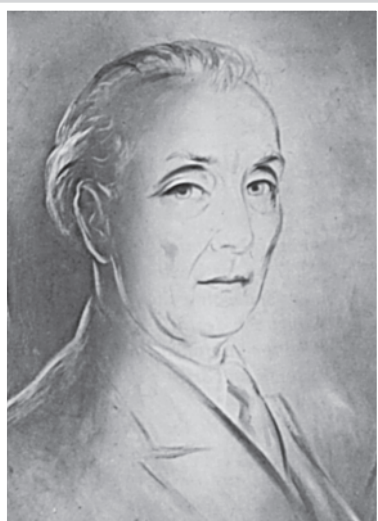
Το βιβλίο αφιερώνεται στη μνήμη του φίλου Νίκου Λογοθέτη, ο οποίος, μολοντί το είδε να γράφεται και το υποστήριξε εκθύμως έως ένα σημείο του κατά τη διάρκεια της σύνταξής του περιμένοντάς το, δεν το πρόλαβε...



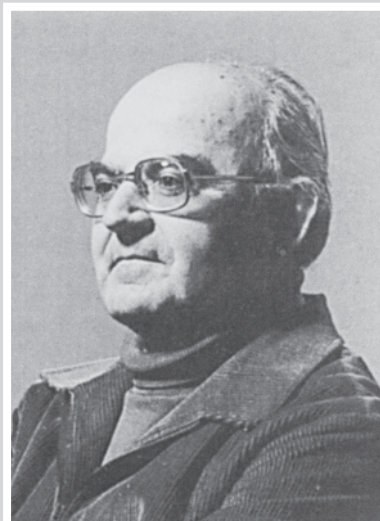
Φώτος Ποφύλλης
(1887-1981)



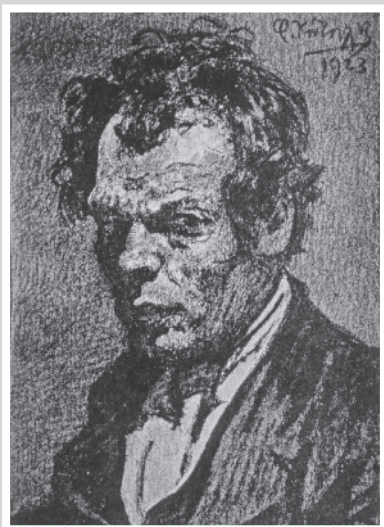
Άγγελος Γ. Προκοπίου
(1909-1967)



Δημήτριος Ε. Ευαγγελίδης
(1886-1959)



Χρύσανθος Α. Χρήστου
(1922-2016)



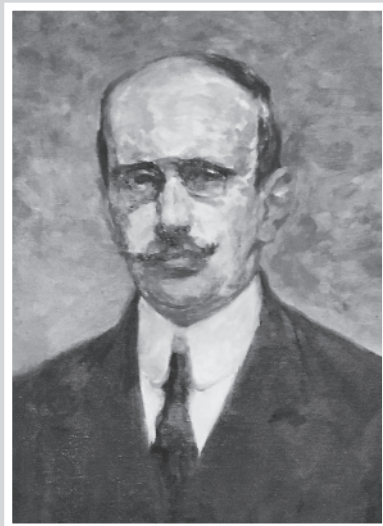
Νίκος Βέλμος
(1890-1930)



Αναστάσιος Δρίβας
(1899-1942)



Ιωάννης Σπ. Τερζόπουλος
(1908-1993)



Δημήτριος Ι. Καλογερόπουλος
(1868-1954)



Αναστάσιου Μόσχου (απόδοση), Ο Ελισαίος χρίεται προφήτης από τον προφήτη Ηλία, π. 1834, ξύλο, Μονή Προφήτη Ηλία Φωκίδος.



Χατζηαντωνίου Λύτρα, Ανεμόμυλος, 1837, μάρμαρο, Εθνική Γλυπτοθήκη.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

Σκόπιμο για την προσέγγιση του συγκεκριμένου θέματος κρίνουμε το να αναφερθούμε σε ορισμένα ερευνητικά ζητήματα για τη γλυπτική στη νεότερη Ελλάδα. Δεν υπάρχει συμφωνία ως προς το όριο αφετηρίας της. Μια επαναλαμβανόμενη, μάλλον απλουστευτική, άποψη δεν αναγνωρίζει την έννοια της βυζαντινής ανθρωπομορφικής γλυπτικής,¹ με την εξαίρεση των ξυλόγλυπτων, καθώς η προσκύνηση και η λατρεία, πρωτίστως η απόδοση, ανθρώπινων μορφών απαγορευόταν ήδη με τη δεύτερη από τις Δέκα Εντολές: «ου ποιήσεις σεαυτώ είδωλον, ουδέ παντός ομοίωμα, όσα εν τω ουρανώ άνω και όσα εν τη γη κάτω και όσα εν τοις ύδασιν υποκάτω της γης. ου προσκυνήσεις αυτοίς, ουδέ μη λατρεύσεις αυτοίς».² Η άποψη αυτή αφήνει μετέωρες, αμήχανα ανένταχτες στη νεότερη ελληνική τέχνη, τη λαϊκή λιθογλυπτική και την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική που δεν έπαψαν να ασκούνται, ενώ δεν φαίνεται να απεμπολούν την ανθρώπινη μορφή.³

¹ Αλέξανδρου Εύδη, *Προτάσεις για την Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης*, τ. Β': *Φορείς και προβλήματα*, Αθήνα 1976, σ. 177· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 12 [Οι Έλληνες γλύπτες, τ. 5]· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 18· [Νίκου Ζία,] «Νεοελληνική τέχνη. Γλυπτική», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα*, τ. Β': *Ελλάς. Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1998, σ. 601· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 12.

² Έξοδος, Κ', 4-5· *Δευτερονόμιον*, Ε', 8-9.

³ Κίτσου Α. Μακρή, *Ο καπετάν Στέργιος Μπασδέκης και ο γλύπτης Μίλιος*, Βόλος 1955· του ίδιου, *Η ξυλογλυπτική της Ηπείρου*, Βόλος 1958· «Η γλυπτική του Πηλίου», *Το Βήμα*, 8 Νοεμβρίου 1959 [αναδημοσίευση: *Βήματα*, Αθήνα 1979, σ. 31-34]· του ίδιου, «Μαρμαρωμένοι αρχιμαστόροι», *Το Βήμα*, 9 Οκτωβρίου 1960 [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 59-61]· Πόπης Ζώρα, «Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής λαϊκής γλυπτικής», *Ζυγός*, τχ. 5, Μάιος 1966, σ. 35-56· Κίτσου Α. Μακρή, «Οι αρχάγγελοι στους άμβωνες», *Το Βήμα*, 29 Ιανουαρίου 1967 [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 241-244]· Πόπης Ζώρα, *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, Αθήνα 1969, σ. 48-87· της ίδιας, *Δύο μεγάλοι μαστόροι του ασημιού. Αθανάσιος Τζημούρης και Γεώργιος Διαμάντης Μπάφας*, Αθήνα 1972· Δημήτρη Σταμέλου, *Το τέμπλο του Άη-Νικόλα στο Γαλαξείδι κι' ο τεχνίτης του. Ιστορική και αισθητική μελέτη*, Αθήνα 1973· του ίδιου, *Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη. Πηγές, προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον 16ο αιώνα ως την εποχή μας*, Αθήνα 1975, σ. 19-78· Κίτσου Α. Μακρή, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα 1976, σ. 126-143· Κωνσταντίνου Καλοκύρη, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα Αγίου Όρους», *Μελετήματα Χριστιανικής Ορθόδοξης Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 173-203· Ευστράτιου Τσαπαρλή, «Βυζαντινή ξυλογλυπτική της Ηπείρου», *Θεολογία*, τ. 50, τχ. 1, Ιανουάριος-Μάρτιος

1979, σ. 231-237· του ίδιου, *Ευλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου (17ου αι. - α' ημίσεος 18ου αι.)*. Πρόστυπα ευλόγλυπτα, Αθήνα 1980· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα ²1980· Κίτσου Α. Μακρή, *Εκκλησιαστικά Ευλόγλυπτα*, Αθήνα 1982· Αργύρη Πετρονώτη, «Λιθανάγλυφα θυρώματα εκκλησιών Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις», *Ανθρωπολογικά*, τ. 3, Βόλος 1982, σ. 41-63· Χάρη Μ. Κουτελάκη, *Η ανάπτυξη της ευλογλυπτικής στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1985· του ίδιου, *Ευλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα-Γιάννινα 1986· Αναστάσιου Ι. Σκιαδά, *Ο Ναός του Αγίου Νικολάου στο Γαλαξείδι. Ιστορία του Ναού. Το ευλόγλυπτο τέμπλο*, Αθήνα 1986, σ. 33-55· Χάρη Κουτελάκη, *Ευλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα 1986· Μαρίας Καραγάτση, *Λίθινες εικόνες της Άνδρου*, Άνδρος 1990 [*Ανδριακά Χρονικά*, τ. 18]· Χάρη Κουτελάκη, «Νέα στοιχεία για εργαστήρια ευλογλυπτικής και αργυροχρυσοχοΐας», *Μνημοσύνη*, τ. 12, 1991-1993, σ. 326-352· Μιλτιάδη Δ. Πολυβίου, «Λιθανάγλυφες παραστάσεις ναών σε εκκλησίες του Πηλίου», *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, τ. Γ', Αθήνα 1993, σ. 337-347 [και ανάτυπο]· Δημήτρη Σταμέλου, *Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη. Πηγές, προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον 16ο αιώνα ως την εποχή μας*, Αθήνα ³1993, σ. 1-88· Πόπης Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1994, σ. 16-17· Μαρίας Καραγάτση, *Κτητορικές πλάκες της Άνδρου*, Άνδρος 1996 [*Ανδριακά Χρονικά*, τ. 27]· Ευστράτιου Τσαπαρλή, «Το ευλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο κατά το β' μισό του 18ου αι.», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 80-82· Χάρη Κουτελάκη, *Έλληνες αργυροχρυσοχόοι και ευλογλύπτες*, Αθήνα 1996· Νικόλαου Νικονάνου, «Τα ευλόγλυπτα», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 536-546· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά - Γιώργου Καραδέδου - Γιώργου Λάββα, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1996· Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, «Δικέφαλοι αετοί από την Κεφαλονιά. Πρώτη προσέγγιση στον γλυπτό διάκοσμο των εκκλησιαστικών μνημείων», *Κεφαλονιά, ένα μεγάλο μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη*, τ. 3: *Σάμη-Πρόννοι*, γενική εποπτεία Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, φωτογραφίες Αρχείο Μαρίνου Κοσμετάτου, Αργοστόλι 1996, σ. 232-241· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Μαρμάρινα λαϊκά τέμπλα της Τήνου*, Αθήνα 1996-98· Βικτωρίας-Βιολέτας Νικήτα-Σκαρτάδου, «Ο γλύπτης Μίλιος στον τόπο του», *Αρμολοί*, τχ. 4-5, 1997, σ. 49-58· Αποστολίας Νάνου-Σκοτεινώτη, *Η Μακρινίτσα του Πηλίου*, τ. Β', Μακρινίτσα 1998· Πόπης Π. Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, *Λιθανάγλυφα κοσμικών και ταφικών μνημείων της Μάνης περιόδου 1780/1800-1930*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 1999, σ. 181, 183-188, 196-201· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Άγιον Όρος. Λιθανάγλυφα*, Αθήνα 2000· Βικτωρίας-Βιολέτας Νικήτα-Χουλιάρα, *Από το γλύπτη Μίλιο στο Βράγκα. Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής λιθογλυπτικής*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 8, 99, εικ. 22, 94· Δημήτριου Λιάκου, *Τα λιθανάγλυφα του Αγίου Όρους*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Αρχαίας και Βυζαντινής Τέχνης και Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2000· Νικόλαου Νικονάνου, «Τα ευλόγλυπτα», *Κειμήλια Πρωτάτου*, τ. Α', Άγιον Όρος 2000, σ. 134-136· Λένας Γουριώτη, *Λιθανάγλυφα και μαστόροι της πέτρας στη δυτική Θεσσαλία, 19ος-αρχές 20ού αι.*, φωτογραφίες Τάκης Τλούπας, Αθήνα 2001, σ. 110, 111· Angelos Delivorrias, «Carved wooden chests from the Peloponnese: questions of stylistic and thematic singularity», *Μουσείο Μπενάκη*, τ. 1, 2001, σ. 111-126· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά - Γιώργου Καραδέδου, *Μαρμάρινα τέμπλα της Άνδρου*, Άνδρος 2001· Αναστάσιου Ι. Σκιαδά, *Το Γαλαξείδι. Μια πανάρχαια ναυτική πολιτεία (Τοπογραφία. Ιστορία. Ξενάγηση)*. Σύνομη καταγραφή, Αθήνα 2002, σ. 79-83· π. Διονύσιου Λυκογιάννη, «Η λειψανοθήκη του ιερού σκηνώματος του Αγίου Διονυσίου Αρχιεπισκόπου Αιγίνης στην Ιερά Μονή Στροφάδων και

Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΓ', τχ. 1-2, Άνοιξη 2003, σ. 210-226. «Ο αργυρογλύπτης Γεώργιος Μπάφας και η εργασία του στην Ιερά Μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου», ό.π., τχ. 3-4, Καλοκαίρι 2003, σ. 567-588. Μαρίας Τσούπη-Ρέμου, *Εκκλησιαστικά και κοσμικά λιθόγλυπτα στην Ήπειρο (τέλη 18ου-20ού αιώνα). Συμβολή στην μορφολογική παρουσίαση-ερμηνευτική προσέγγιση της ηπειρωτικής λιθογλυπτικής τέχνης. Το παράδειγμα του Ζαγοριού*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2004. Με Πίστη και Φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταΰγέτου, Αθήνα 2004. Αλέκου Ε. Φλωράκη, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά της Τήνου. Οι καταβολές της τοπικής μαρμαρογλυπτικής», *Τηνιακά*, τ. 3, 2005, σ. 11-116 [και ανάπτυπο]. Δ. Ζ. Σοφιανού, «Χατζη-Αντώνης Λύτρας ο Τήνιος και τα μαρμαρογλυπτά του στη Μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους», *Τηνιακά*, τ. 3, 2005, σ. 117-141 [αναδημοσίευση: Δημήτριου Ζ. Σοφιανού, *Τηνιακά Μελετήματα*, τ. 1, Τήνος 2005, σ. 683-710]. Μαρία Τσούπη-Ρέμου, *Ηπειρώτικα λιθόγλυπτα. Τέχνη και κοινωνία. Ανιχνεύοντας στο Ζαγόρι*, Ιωάννινα 2006. της ίδιας, «Η εκκοσμίκευση στη νεότερη εκκλησιαστική τέχνη της λιθογλυπτικής στο θεσσαλικό χώρο», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. 15, Βόλος 2006, σ. 161-176 [και ανάπτυπο]. Δημήτρη Λιάκου, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα στο Άγιον Όρος (1600-1750)», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. ΚΗ', 2007, σ. 283-292. Γιάννη Ρηγόπουλου, «*Άνθη της πέτρας*». Τα λιθανάγλυφα του Πλατάνου Ναυπακτίας, οι μαστόροι της πέτρας και άλλα έργα τέχνης, Αθήνα 2007, σ. 24-25, 36-38 [Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, αρ. 5]. Alekos E. Florakis, «Nouvelles lucarnes de marbre au musée Benaki», *Μουσείο Μπενάκη*, τ. 8, 2008, σ. 131-147 [και ανάπτυπο, 2009]. Τριαντάφυλλο Σιούλη, *Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των εκκλησιών στην Ήπειρο και οι τεχνίτες του ξύλου. Μεταβυζαντινή περίοδος*, Ιωάννινα 2008. Νίκου Γρηγοράκη, *Ελληνομουσείον*, τ. Γ': Νεοελληνικά Ξυλόγλυπτα, Αθήνα 2010. Δημήτρη Λιάκου, «Η ξυλόγλυπτική στο Άγιον Όρος το 16ο αιώνα», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. ΔΔ', 2013, σ. 323-336. Αναστάσιου Ι. Σκιαδά, *Ο Ναός του Αγίου Νικολάου στο Γαλαξείδι (Ο τόπος. Ο Ναός. Το τέμπλο)*, Αθήνα 2008, σ. 65-107. Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Μαρμάρινες κρήνες της Τήνου*, Αθήνα 2010. Γιώργου Κοτολούλη - Βαγγέλη Καθάρου - Βασίλη Παπαγεωργίου, «Καντσιώτικα λιθανάγλυφα», *Τα Καντσιώτικα*, τχ. 20, Αύγουστος 2013, σ. 6-8. Πάννη Ρηγόπουλου, *Μελέτες βυζαντινής και νεοελληνικής τέχνης*, Αθήνα 2013, σ. 285-307, 414-455. Θάλειας Κρητικού-Παπανικολάου, *Το Μοναστήρι του Προφήτη Ηλία Φωκίδος. Ένα ιστορικό μοναστήρι ανάμεσα σε ιστορικούς τόπους. Χριστιανισμός-Ελληνισμός*, Άμφισσα 2013, σ. 71-93. Katerina Karapli - Hélène Papastavrou, «Autels portatifs (*Altaria portatilia*) - *Antimensia*. Courte note», *Σογραφί*, τ. 38, Βελιγράδι 2014, σ. 221, 222-223, 226. αρχιμ. Διονύσιου Κ. Λυκογιάννη, *Ο Ναός του Αγίου Διονυσίου στην πόλη της Ζακύνθου*, Αθήνα 2016, σ. 45-63. Πάννη Θεοχάρη, «Μαρμάρινα τέμπλα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου», *Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη. Τέμπλο. Άγιες μορφές, αόρατες πύλες πίστης, 20ός και 21ος αιώνας*, επιμέλεια Χρήστος Φ. Μαργαρίτης, Αθήνα 2017, σ. 51-55. Αλέξανδρου Αναγνωστόπουλου, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ιερού ναού Αγίου Αθανασίου Εμμανουήλ Παππά Σερρών», *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Κτήριο Θεολογικής Σχολής, Πανεπιστημιούπολη 13-15 Νοεμβρίου 2015)*, *Πρακτικά*, Αθήνα 2017, σ. 701-714. Πάννη Ρηγόπουλου, «Ηπειρώτες τεχνίτες στην ορεινή Ναυπακτία. Η παρουσία του ζωγράφου Στέφανου Μ. Ζωγράφου από τους Χιονιάδες και του αρχιτέκτονα, του μάστορα Χρήστου από την Τσαρίτσανη στον Πλάτανο και στη μονή της Αμπελακιώτισσας. Σχεδιάγραμμα ερευνητικής δοκιμής», *Ναυπακτικά*, τ. ΙΘ', 2016-2017, Ναύπακτος 2017, σ. 262-276. του ίδιου, *Το τέμπλο του ναού της Φανερωμένης στην πόλη της Ζακύνθου*, Αθήνα 2018, σ. 19-59. Κατερίνας

Αρχιτεκτονικού χαρακτήρα στις περισσότερες από τις περιπτώσεις, η μεταβυζαντινή γλυπτική περιέπεσε σε κατώτερη μοίρα ως προς τη ζωγραφική των αντίστοιχων περιόδων· δεν ανακόπηκε όμως.⁴ Σύμφωνα μάλιστα με τον Ιουστινιάνειο Κώδικα, τα γλυπτά έχουν σκοπό αφενός να δίνουν κάλλος στην πόλη και αφετέρου ψυχαγωγία στους περιπατητές.⁵ Παρατηρείται επιπλέον το παράδοξο να εντάσσονται όμως στη νεότερη ελληνική γλυπτική τα ξυλόγλυπτα ακρόπωρα και ακροστόλια.⁶

Οι μελετητές της νεοελληνικής γλυπτικής εντοπίζουν σε διαφορετική χρονική στιγμή την αφετηρία της: ο Manolikakis στο 1800,⁷ ο Προκοπίου και ο Ευαγγελίδης μετά από την ανασυγκρότηση του έθνους και τη δημιουργία του κράτους τον ΙΘ΄ αιώνα,⁸ η Mourellou στο 1830,⁹ ο Λυδάκης στον ΙΖ΄ και κυρίως στον ΙΗ΄ αιώνα,¹⁰ ο Χρήστου πριν από την Επανάσταση του 1821,¹¹ ο Μυκονιάτης στο 1830,¹² ο Παπανικολάου στον ΙΗ΄

Καραπλή - Έλενας Παπασταύρου, «Η απαρχή και η εξέλιξη του βυζαντινού αντιμνησίου», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. ΠΖ΄-ΠΗ΄, 2016-2017, Αλεξάνδρεια 2018, σ. 124, 125, 127, 131· π. Διονύσιου Λυκογιάννη, «Ο αργυροχόος Γεώργιος Διαμαντή Μπάφας», *Ερμής (Επιλογές)*, 31 Δεκεμβρίου 2018· Γιάννη Ρηγόπουλου, «Addenda και corrigenda [Προσθήκες και διορθώσεις ημάρτημένων]», *Ναυπακτικά*, τ. Κ΄, 2018, Ναύπακτος 2018, σ. 228-241.

⁴ Μαρίας Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999· Δημήτρη Λιάκου, «Η μεταβυζαντινή γλυπτική στο Άγιον Όρος», *Μακεδονικά*, τ. 33, 2001-2002, σ. 198, 199· *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004, σ. 29· Αλέκου Ε. Φλωράκη, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά της Τήνου», ό.π.: *Γλυπτική και Λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή, 13ος-17ος αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Όλγα Γκράτζιου, Ηράκλειο 2007· Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, *Βυζαντινές Συλλογές. Η μόνιμη έκθεση*, Αθήνα 2008, σποράδην, σ. 50-51, εικ. 18, 52-53, εικ. 20, 54-58, εικ. 21-23, 74-75, εικ. 35, 36, 121-123, εικ. 78, 79, 124-127, 135, εικ. 88-90, 165-173· Δημήτριου Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Από τους Σταυροφόρους στους Οθωμανούς. Για την τέχνη στην εποχή των Παλαιολόγων», *Δημοκρατία*, 28 Μαΐου 2018.

⁵ *Codex Iustinianus*, 8.10, 6. Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, ό.π., σ. 190-191.

⁶ Στέλιου Λυδάκη, ό.π., σ. 13· του ίδιου, ό.π., σ. 16· Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, *Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Η ιστορία και οι συλλογές του*, Αθήνα 2015, σ. 23-27 (Ιφιγένεια Βογιατζή). — Στο βιβλίο του Ιωάννη Κ. Μαζαράκη-Αινιάν *Τα ακρόπωρα του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου* (Αθήνα 2007) δεν μνημονεύονται γλύπτες...

⁷ John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 7.

⁸ Αγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης 1750-1950*, 3τ., τ. Α΄: *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα χ.χ. [1967], σ. 375· Δημήτριου Ε. Ευαγγελίδη, *Η Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα 1969, σ. 113.

⁹ Katerina Mourellou, *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs. (1830-1900)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians-Universität, Μόναχο 1972, σ. 3.

¹⁰ Στέλιου Λυδάκη, ό.π., σ. 13· του ίδιου, ό.π., σ. 14.

¹¹ Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, ό.π., σ. 18, 19.

αιώνα,¹³ η Καραϊσκού στον ΙΘ΄ αιώνα,¹⁴ η Μαρκάτου στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα.¹⁵ Στο παρόν βιβλίο προτείνουμε ως αφετηρία της γλυπτικής στη νεότερη Ελλάδα το 1833, έτος που συνδέεται με την ίδρυση του ελληνικού κράτους — χρονικό όριο αποδεκτό γενικότερα, καθώς οριοθετεί μείζον χρονικό σημείο ως προς την εθνική ιστοριογραφία, το οποίο ανταποκρίνεται μάλιστα στην εθνική κρατική οντότητα της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας.¹⁶

Από το 1852 υπότροφος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα, ο Γάλλος δημοσιογράφος, συγγραφέας, μέτεπειτα ακαδημαϊκός Edmond About (1828-1885) γράφει στα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα ότι οι Έλληνες δεν είναι ούτε ζωγράφοι, ούτε αρχιτέκτονες, ούτε γλύπτες· και συνεχίζει ότι μπορεί το μυαλό κάποιου να αξίζει ένα εκατομμύριο, αλλά ως καλλιτέχνης να μην αξίζει πεντάρα· για να καταλήξει πως οι ταξιδιώτες ορθώς πληροφορούνται ότι δεν θα βρουν στο βασιλείο ένα έργο τέχνης με την υπογραφή ενός σύγχρονου ονόματος, εκτός ίσως από μερικά όμορφα κτήρια του κυρίου Καυταντζόγλου.¹⁷ Πικρία



Ο δηκτικός για τους Έλληνες του ΙΘ΄ αιώνα Edmond About.

¹² Ηλία Μυκονιάτη, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1994, σ. 11.

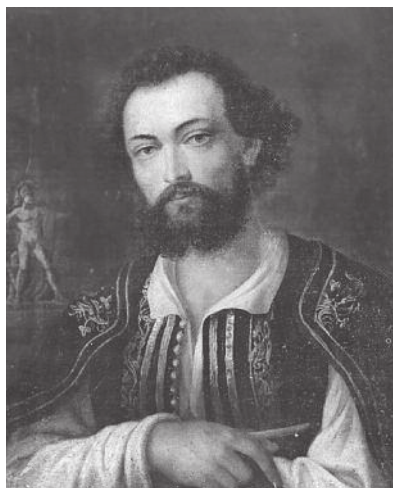
¹³ Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα, τ. 2: 18ος και 19ος αιώνας*, Αθήνα 2002, σ. 50.

¹⁴ Βίκυς Καραϊσκού, *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις*, Αθήνα 2009, σ. 19.

¹⁵ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940)*, επιστημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου - Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη - Δημήτρης Παυλόπουλος, φωτογραφίες Σωκράτης Μαυρομμάτης, Αθήνα 2015, σ. 33 (Δώρα Φ. Μαρκάτου).

¹⁶ Σπύρου Ι. Ασδραχά, «Η θεματική του Συνεδρίου. Τα κεκτημένα και οι προβολές τους», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002. Πρακτικά*, 2τ., επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σ. 27.

¹⁷ Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Παρίσι 1854, 1855 [Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, πρόλογος Τάκης Θεοδωρόπουλος, μετάφραση Αριστέα Κομνηνέλλη,



Ο Λεωνίδας Δρόσης με ελληνική ενδυμασία στο Μόναχο το 1858 (ελαιογραφία, άλλοτε σε ιδιωτική συλλογή).

προερχόμενη από τη σύγκριση με όσα αρχαία γλυπτά απέμειναν στην Ελλάδα: αυτά της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα, τις πέντε Καρυάτιδες του Ερεχθείου και θραύσματα... Το θρυμματισμένο παρελθόν βάρανε περισσότερο από το ακέραιο παρόν! Το 1879 διαβάζουμε στην *Εφημερίδα* ότι ο καθηγητής της Πλαστικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας Λεωνίδας Δρόσης (1834-1882) εισάγει στη διδασκαλία του το μάθημα της Καλλιτεχνικής Αρχαιολογίας, οδηγώντας τους μαθητές του στον βράχο της Ακροπόλεως και αναπτύσσοντάς τους επιτόπου «τα μυστήρια της λαξευτής μεγαλοφυΐας των αρχαίων, της

διασωθείσης εις τμήματα αριστουργημάτων, εις κορμούς αγαλμάτων, εις την τοποθέτησιν αυτών κατ' εκλογήν του καλλιτέχνου, εις τας αποστάσεις, εις τας αναλογίας, εις τας σχέσεις προς το φως της Ελλάδος, εις πάντα», και συμπληρώνοντας το μάθημα και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.¹⁸ Τα *exemplaria graeca* διατηρούν αμείωτη πάντοτε την ισχύ τους. Δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι οι πρώτοι Έλληνες γλύπτες αντιγράφουν με πιστότητα αρχαία έργα,¹⁹ όπως ο Λάζαρος Φυτάλης (1831-1909) το ελευσινιακό ανάγλυφο της Δήμητρας και της Περσεφόνης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1888. Το νεότερο έργο εμφανίστηκε στην περιοχή της Μαγούλας ως αρχαίο, εμβαπτισμένο σε λιπαρή ουσία που

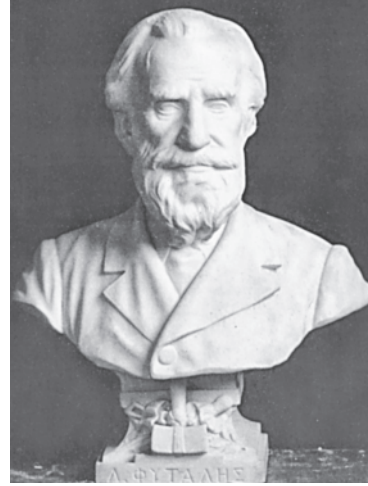
Αθήνα 2018, σ. 241]. Εννοεί τον αρχιτέκτονα και διευθυντή του Βασιλικού Πολυτεχνείου Λύσανδρο Κανταντζόγλου (1811-1885). — Για τον Edmond About βλ. και Γιάννη Καιροφύλα, «Οι μεγάλες αλήθειες του Εδμόνδου Αμπού», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλίπποτη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 13, 2002, σ. 65-72.

¹⁸ Στοά, 31 Δεκεμβρίου 1879.

¹⁹ Βλ. και Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αντίγραφα και παραλλαγές αρχαίων έργων στη Νεοελληνική Γλυπτική», *Αρχαιολογία*, τχ. 43, Ιούνιος 1992, σ. 73-75 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 13-18, 20].

του έδωσε δρύινο χρώμα παλαιότητας, και κατασχέθηκε!²⁰

Συναφής με τον προηγούμενο προβληματισμό για τις απαρχές της γλυπτικής που ασκήθηκε στη νεότερη Ελλάδα προκύπτει η χρήση του επιθέτου *ελληνική*, που περιλαμβάνει, εκτός του χώρου και το θέμα, ή του επιθέτου *ελλαδική*, που εντοπίζει μόνο γεωγραφικά, την ανάπτυξη της τέχνης αυτής. Ποιος από τους δύο επιθετικούς προσδιορισμούς είναι ο ορθότερος; Θεωρούμε ότι πρέπει να προκριθεί ο προσδιορισμός ως ελληνικής της τέχνης στη νεότερη Ελλάδα ως ευστοχότερος, αφού μειώνει τις οποιεσδήποτε παρανοήσεις και δεν περιορίζει κατ' αποκλειστικότητα τοπικά τα έργα. Εδώ θα πρέπει οπωσδήποτε να στιγματιστεί, για μιαν ακόμα φορά, η ισχυρή σε συντηρητικούς κύκλους μέχρι τις μέρες μας ταύτιση του ελληνοκεντρισμού και της ελληνογένειας...



Ο Λάζαρος Φντάλης από τον ομότεχνό του Λάζαρο Ν. Σώχο το 1902-04 (μάρμαρο, Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου).

²⁰ «Κατάσχεσις πολυτίμου αναγλύφου», *Εφημερίς*, 26 Ιουνίου 1888· ό.π., επιστολή του Αθανάσιου Σ. Κουμανούδη· «Άνθρακες ο θησαυρός», ό.π., 27 Ιουνίου 1888· *Το Άστυ*, 3 Ιουλίου 1888· «Ειδήσεις», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 1888, σ. 19· Γιώργου Ι. Δεσπίνη, «Δύο αντίγραφα νεότερων χρόνων από το μεγάλο ελευσινιακό ανάγλυφο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», *το Μουσείον*, τχ. 3, 2002-2003, σ. 47-49· Μαρίνας Δ. Σωφρονίδου, *Η αρχαιολογική είδηση στις εφημερίδες*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 194· Άννας Μυκονιάτη, *Πλαστές Αρχαιότητες. Μια άλλη όψη στην πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς στο νέο ελληνικό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 113-116.



Christian Heinrich Siegel, Το δουλεμένο σε πέτρα ηρώο των θανόντων στην Ελλάδα το 1833 και το 1834 αξιωματικών και στρατιωτών της Βασιλικής Βαυαρικής Μεραρχίας στην Τίρυνθα, 1838-39, Πρόνοια Ναυπλίου (ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, Ίνγκολστατ, Βαυαρικό Στρατιωτικό Μουσείο / Όττομπρουν, Μουσείο του Βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος).

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ SIEGEL

Περιορισμένες παραμένουν οι γνώσεις μας για τη γλυπτική στην Ελλάδα κατά τον ΙΘ΄ αιώνα και για τον πρώτο δάσκαλό της με υπογεγραμμένο έργο.²¹ Από το 1834-35 ο Βαυαρός γλύπτης Christian Heinrich Siegel (1806²²-1883), έχοντας ολοκληρώσει σπουδές γλυπτικής στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Αμβούργου, κοντά στον κλασικιστή Otto Sigmund Runge (1806-1839, βρίσκεται στην Ελλάδα,²³ συνεργάτης του αρχιτέκτονα Hans Christian Hansen (1803-1883), ο οποίος θα ανοικοδομούσε το συγκρότημα Γεώργιου Καντακουζηνού (1786-1857) στην τοποθεσία Χρυσωμένο ή Χρισμένο Λιθάρι ή Χεζολίθαρο, στο Μεταξουργείο,²⁴ στη γωνία των οδών Μυλλέρου και Λεωνίδου.²⁵ Το φθινόπωρο του 1838 φτάνει στο Ναύπλιο, με διαταγή του πατέρα του βασιλιά Όθωνα, βασιλιά Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας,²⁶ μέσω του Γερμανού φιλέλληνα λογίου και αρχαιολόγου Ludwig Ross (1806-1858), να δημιουργήσει πολυάνδριο, ηρώο των θανόντων από φοβερήν επιδημία κοιλιακού τύφου που την προξένησε η βρώση κίτρινων αγγουριών,²⁷ άβραστων κολοκυθιών, βρασμένων πεπο-

²¹ Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)*, 1821-1941, τ. Α΄, Αθήνα 1962, σ. 147· Στέλιου Λυδάκη, *Η Ιστορία της Νεοελληνικής Ζωγραφικής (16ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1976, σ. 96, 465, σημ. 176 [Οι Έλληνες Ζωγράφοι, τ. 3]· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, ό.π., σ. 30· του ίδιου, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 42.

²² Η χρονολογία γεννήσεως, από επιγραφή στο ταφικό μνημείο του στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών, στο Τμήμα Διαμαρτυρομένων (Ε), διορθώνει την έως τώρα αποδεκτή στα δημοσιευμένα βιογραφικά σημειώματα του Siegel, το 1808.

²³ *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, πρόλογος Λουκία Δρούλια, επιμέλεια Χριστίνα Αγραντώνη - Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Αθήνα 1995, σ. 64 [Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρ. 51].

²⁴ Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Ο Χριστιανός Χάνσεν και το κτίριο του Μεταξουργείου», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, τχ. 19, 1986, σ. 139-152· Βασίλη Αγγελίδη, *Μεταξουργείο-Κολωνός. Νοσταλγία και πραγματικότητα*, πρόλογος Γιάννη Καιροφύλα, Αθήνα 1992, σ. 18-20.

²⁵ Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, ό.π., σ. 148, σημ. 20, 151, εικ. 12· *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ό.π., σ. 51.

²⁶ Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδη, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα ²1950, σ. 328.

²⁷ Οι ντόπιοι έλεγαν γι' αυτόν τον λόγο παρεφθαρμένα το ηρώον «αγγουρών». Βλ. και

νιών, σκύλων, γατών, κ.ά.,²⁸ στην Ελλάδα το 1833 και το 1834 αξιωματικούς και στρατιώτες της Βασιλικής Βαυαρικής Μεραρχίας, η οποία είχε αποικήσει την Τίρυνθα.²⁹ Πρότυπό του ως συνεπής κλασικιστής πήρε τον Λέοντα της Λουκέρνης του Δανού γλύπτη Bertel Thorvaldsen (1768/70-1843/44), ηρώ των πεσόντων στις 10 Αυγούστου 1792 στο Παρίσι, στις Tuileries, Ελβετών, έργο που το φιλοτέχνησε σε γύψινο πρόπλασμα μικρού μεγέθους ο Thorvaldsen και βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο της Λουκέρνης, ενώ το μετέφερε σε κολοσσική κλίμακα ο Ελβετός γλύπτης Lukas Ahorn (1789-1856) το 1820-21.³⁰ Ο Thorvaldsen γνώριζε τον πέτρινο, επίσης κολοσσικό αρχαϊκό λέοντα που είχε ανακαλύψει και σχεδιάσει το 1811 ο Βρετανός αρχιτέκτων Charles Robert Cockerell (1788-1863) στη βόρεια Κέα και τον είχε δημοσιεύσει ο Δανός αρχαιολόγος και περιηγητής Peter Oluf Brøndsted (1780-1842)³¹ το 1826,³² τον γνωστόν ως λέοντα της Ιουλίδας, από τη γραμ-

Φώτιου Χρυσανθόπουλου (Φωτάκου, πρώτου υπασπιστού του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α΄, Αθήνα 1858, σ. 281· Χρήστου Εμ. Αγγελιομάτη, *Ελληνικά Ρωμαντικά Χρόνια (Άνθρωποι, Ιδέες, Ζωή)*, Αθήνα χ.χ. [1956], σ. 17· Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, *Η πρόσληψη της αρχαιότητας ως μέσον προβολής του οίκου των Wittelsbacher. Το παράδειγμα του Λέοντος των Βαυαρών στον συνοικισμό Πρόνοια του Ναυπλίου, Ανάπτυξη. Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII: 150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου - 8 Απριλίου 1862*, επιστημονικό συμπόσιο, Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012, Πρακτικά, επιστημονική επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης - Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Ναύπλιο 2013, σ. 181· της ίδιας, «Ο Λέων των Βαυαρών στον συνοικισμό Πρόνοια του Ναυπλίου, το πρώτο δημόσιο μνημείο του ελληνικού κράτους: Νέες προοπτικές στην ερμηνεία και προβολή του», *Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών, Ελληνική Εθνική Επιτροπή, Πολιτιστικός διεθνισμός & ελληνική πολιτιστική πολιτική κατά τον 21ο αιώνα, Πρακτικά Ημερίδας αφιερωμένης στα 50 χρόνια από την ίδρυση του ICOMOS (1965-2015)*, επιμέλεια Σοφία Σπυροπούλου - Κυριάκος Ψαρουδάκης, Αθήνα 2017, σ. 113.

²⁸ Φώτιου Χρυσανθόπουλου, ό.π.· Χρήστου Εμ. Αγγελιομάτη, ό.π., σ. 18· Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, ό.π.· της ίδιας, ό.π., σ. 114, 116.

²⁹ Κατά τον Κώστα Η. Μπίρη (*Ιστορία του Εθνικού Μετασβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957, σ. 493), ο Siegel πήγε στο Ναύπλιο το 1834.

³⁰ Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, ό.π., σ. 183, 193· της ίδιας, ό.π., σ. 114, 116. — Για τον λέοντα της Λουκέρνης βλ. Finn T. B. Friis, «Wie Thorvaldsens Schweizer Löwe entstand», *Dänische Rundschau*, τχ. 11, 1957· Peter Felder, «Das Löwendenkmal von Luzern», *Luzern im Wandel der Zeiten. Eine Schriftenreihe*, τχ. 31, 1964· Bernhard Wyss, *Löwendenkmal in Luzern*, Βασιλεία 1977 [*Schweizer Kunstführer*, τ. 203]· Bjarne Jørnæs, «Thorvaldsens "klassische" Periode 1803-1819», *Bertel Thorvaldsen. Untersuchungen zu seinem Werk und zur Kunst seiner Zeit*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Gerhard Bott, Museen der Stadt Köln, Κολωνία 1977, σ. 64, 93.

³¹ Για τον Brøndsted βλ. *Peter Oluf Brøndsted (1780-1842). A Danish Classicist in his Eu-*

μική οξυγραφία³³ του Γερμανού ζωγράφου και χαρακτή Johann Christian Reinhart (1761-1847).³⁴ Ο Cockerell και ο Brøndsted συνδέονται με φιλία και αλληλογραφούν.³⁵ Αλλά παρομοίως πρότυπο του Siegel θα μπορούσε να είναι και το λιοντάρι του Γερμανού γλύπτη Christian Daniel Rauch (1777-1857), από χαλκοκασσίτερο, σε ένα ακόμα μνημείο, στο μανσωλείο του στρατηγού Gerhard von Scharnhorst (1755-1813), έργο του Γερμανού αρχιτέκτονα και πολεοδόμου Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), από το 1813 στο νεκροταφείο των βετεράνων (Invalidenfriedhof) του 1748, στο Βερολίνο.³⁶ Το μνημείο του λέοντα της Πρόνοιας, του προαστίου στο οποίο είχε αποβιβαστεί ο Όθων και το βαυαρικό βοηθητικό σώμα,³⁷ κοντά στους

ropean context, Πρακτικά συνεδρίου, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Κοπεγχάγη, 5-6 Οκτωβρίου 2006, επιστημονική επιμέλεια John Lund - Bodil Bundgaard Rasmussen - Michael Märcher - Jørgen Steen Jensen, Κοπεγχάγη 2008.

³² Peter Oluf Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland nebst Darstellung und Erklärung vieler neuentdeckten Denkmäler griechischen Stils, und einer kritischen Übersicht aller Untersuchungen dieser Art, von Pausanias bis unsere Zeiten. In acht Büchern*, τ. 1, Στουτγάρδη 1826, σ. 30, πίν. XI. Βλ. και Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, *Η πρόσληψη*, ό.π., σ. 189-190, 192-193· της ίδιας, «Ο Λέων των Βαυαρών», ό.π., σ. 114-116.

³³ Για τη μέθοδο της χαλκογραφίας αυτή βλ. Δημήτρη Παυλόπουλου, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Όρων*, τρίτη έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη, Αθήνα 2011, σ. 98-99.

³⁴ Βολφ Ζάιντλ, *Βαυαροί στην Ελλάδα. Η γένεση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Όθωνα*, μετάφραση Δημήτριος Ηλιόπουλος, πρόλογος Παναγιώτης Κανελλόπουλος, επιμέλεια Κωνσταντίνος Π. Δεμερτζής, Αθήνα 1984, εικ. 58-59. — Για τον αυλικό ζωγράφο του Λουδοβίκου του Α΄ της Βαυαρίας από το 1839 Reinhart βλ. Dieter Richter, *Vom Hof nach Rom. Johann Christian Reinhart, ein deutscher Maler in Italien. Eine Biographie*, Βερολίνο 2010.

³⁵ Aristeia Papanikolaou-Christensen, «P. O. Brøndsted. The fortunes of the finds from Karthaiia and other antiquities from Greece», *Ανθέμιον* (ενημερωτικό δελτίο Ενώσεως Φίλων Ακροπόλεως), τχ. 18, 2008, σ. 15-17.

³⁶ Klaus Arlt, «Cemeteries and Tombs in Berlin and Brandenburg», *Prussia. Art and Architecture*, επιμέλεια Gert Streidt - Peter Feierabend, φωτογραφίες Klaus Frahm - Hagen Immel, Κολωνία 1999, σ. 500, 504, 505.

³⁷ Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Otto*, Μόναχο 1981, σ. 257· Βολφ Ζάιντλ, ό.π.· *König Otto von Griechenland*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Jan Murken, Museum der Gemeinde Ottobrunn, Μόναχο 1995, σ. 73 [*Bayerische Museen*, επιμέλεια Walter Fuger - York Langenstein, τ. 22]· Ida Haugsted, *Dream and Reality. Danish Antiquaries, Architects and Artists in Greece*, Λονδίνο 1996, σ. 214· *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Eva Weiss - Herbert W. Rott - Wolfgang Schegk (Αθήνα), Εθνικό Βαυαρικό Μουσείο, Μόναχο 1999, σ. 397, αρ. 234· *Αθήνα - Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, κα-

Άγιους Πάντες, απεικονίζεται στην ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο³⁸ (24 × 16,7 εκ.), στο Βαυαρικό Στρατιωτικό Μουσείο, στο Ίνγκολστατ και στο Μουσείο του Βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος, στο Όττομπρουν.³⁹ Έχει ληφθεί μέριμνα να συμπεριληφθεί στο πιλοτικό —εκ μέρους του ναυπλιακού παραρτήματος που λειτουργεί το Ελληνικό Κέντρο Σπουδών του Πανεπιστημίου Χάρβαρντ— Πρόγραμμα Τριδιάστατης Ψηφιοποίησης του Ιστορικού Κέντρου του Ναυπλίου.⁴⁰

Διαπνεόμενος από αγάπη για την Ελλάδα, σε σημείο που να φοράει ελληνική ενδυμασία,⁴¹ ο Siegel εξελληνίζει το επώνυμό του: Σίγελος. Η Ακαδημία Καλών Τεχνών της Κοπεγχάγης θα του αναθέσει κατά τη δεκαετία του 1840, μέσω του Δανού αρχιτέκτονα Hans Christian Hansen, να βγάλει εκμαγεία από τα γλυπτά των ναών του ιερού βράχου και θα του τα πληρώσει ο πρόξενος της Δανίας στην Ελλάδα Christian Frederik Falbe (1828-1896).⁴² Οφείλεται σε εκείνον, με μεγάλες πιθανότητες, η δημιουργία το 1841, του μνημείου των φιλελλήνων, ξύλινης αψίδας τιμητικής για τους πεσόντες στον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας αλλοεθνείς, έργο που, με την παρουσία του βασιλικού ζεύγους του Όθωνα και της Αμαλίας, του αδελφού του Όθωνα, διαδόχου του θρόνου της Βαυαρίας Μαξιμιλιανού

τάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2000, σ. 503, αρ. 217 (Herbert W. Rott)· Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, ό.π., σ. 196· της ίδιας, ό.π., σ. 117.

³⁸ Για τη μέθοδο της ξυλογραφίας αυτή βλ. Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 68.

³⁹ *Αθήνα - Μόναχο*, ό.π. — Τον λέοντα του Siegel έχει ως πρότυπό του και ο Γεώργιος Βιτάλης (1838-1901) για το δικό του λιοντάρι στο Ηρώο Άταφου Αγωνιστή (λανθασμένα θεωρούμενο Ηρώο Πεσόντων Σύρου ή Μνημείο Πεσόντων Σύρου), έργο του 1880, στημένο το 1887 στον λόφο Δήλι της Ερμούπολης και από το 1888 στο κηπάριο του ναού του Αγίου Νικολάου. Βλ. Αντωνίου Θ. Δρακάκη, «Το πρώτον μνημείον του Ατάφου Αγωνιστού», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 1, 1961, σ. 293-317· Ιωάννη Τραυλού - Αγγελικής Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980, σ. 203-205· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, ό.π., σ. 45, εικ. 73, 60· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, ό.π., σ. 204· Πάννη Καιοφύλα, *Γεώργιος Βιτάλης, Ο γλύπτης με τα μεγάλα οράματα*, Αθήνα 1995, σ. 32-34· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, ό.π., σ. 52, 53, εικ. 67· Κατερίνας Τζαβελοπούλου, «Γεώργιος Βιτάλης: Το Μνημείο του Άταφου Αγωνιστή στην Ερμούπολη», *Syros Agenda* (https://www.syrosagenda.gr/2017/03/blog-post_70.html#.XDL5GnduKUk, 7 Ιανουαρίου 2019).

⁴⁰ Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, «Ο Λέων των Βαυαρών», ό.π., σ. 122.

⁴¹ Χριστιάννα Λυτ, *Στην Αθήνα του 1847-1848. Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο*, μετάφραση - επιμέλεια - σχόλια Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα 1991, σ. 60.

⁴² Ό.π., σ. 72, 238-239, σημ. 153.

Β', το έστησε ο Γάλλος συνταγματάρχης Auguste Hilarion Touret (1797-1858), τύπος περιέργος ιδιορρυθμοτάτου ανθρώπου, απέναντι από τον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστού και ως Φραγκοκκλησιάς, στο Ναύπλιο.⁴³ Συμμετέχει έως το 1842 σε μαρμαρικές εργασίες για το κτήριο των Νέων Ανακτόρων, φιλοτεχνώντας τα ακροκέραμα, τις επαετίδες, τους φανοστάτες των προπυλαίων του και άλλα μαρμάρινα διακοσμητικά στοιχεία του, ενώ εργάστηκε στην αναστήλωση των μνημείων στον βράχο της Ακροπόλεως.⁴⁴

Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια αν, πού και πότε ίδρυσε το μαρμαρογλυφείο του. Ίσως —το πιθανότερο— δούλεψε προπλάσματα έργων του στην κατοικία του, η οποία στεγαζόταν το 1840 στο ισόγειο του συγκροτήματος Καντακουζηνού.⁴⁵ Η άποψη ότι ο Ross μνημονεύει το 1841 στο βιβλίο του τη διαδικασία ολοκλήρωσης του λέοντα της Πρόνοιας δεν επιβεβαιώνεται.⁴⁶

Στον Siegel θα πρέπει, με πολλές πιθανότητες, να αποδοθεί το γύψινο νεκρικό εκμαγείο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη (1770-1843), που ελήφθη εκ του φυσικού το 1843.⁴⁷ Και αυτό, διότι ο γλύπτης είναι μάλλον ο μόνος

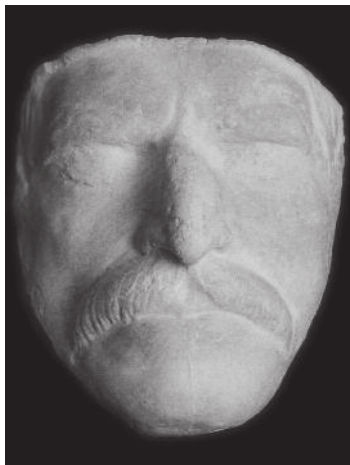
⁴³ Μάρκου Ρούσσου-Μηλιδώνη, *Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο*, Αθήνα 1988, σ. 224-254. Markus Roussos-Milidonis - Bernhard Jäger, *Das Denkmal der Philhellenen in der Katholischen Kirche zu Nafplio. Geschichtliche Betrachtung und zeitgenössischer Ausblick*, Αθήνα 1992. Μπάμπη Άννινου, *Αι Αθήναι του 1850. Εντυπώσεις δύο Γάλλων περιηγητών. Μάξιμος Δυκάν - Γουσταύος Φλωμπέρ. Τα χαρακτηριστικά της έκδοσης είναι από τη συλλογή του Κωνσταντίνου Κούτσικα*, επιμέλεια Κωστής Νικολάκης, Αθήνα 2006, σ. 88. Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, *Η πρόσληψη*, ό.π., σ. 194-195. της ίδιας, «Ο Λέων των Βαυαρών», ό.π., σ. 117-118. Εντμόντ Αμπού, ό.π., σ. 87-88.

⁴⁴ Κώστα Η. Μπίρη, ό.π.

⁴⁵ Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, ό.π., σ. 148, σημ. 20, 151, εικ. 12. *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ό.π., σ. 51.

⁴⁶ Πρόκειται μάλλον για το βιβλίο του *Reisen und Reiserouten durch Griechenland. I. Reisen im Peloponnes*, Βερολίνο 1841. Στις επόμενες παραπομπές του απουσιάζει η σελιδαρίθμηση της μνείας! Αθήνα-Μόναχο, ό.π. Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, *Η πρόσληψη*, ό.π., σ. 200. της ίδιας, «Ο Λέων των Βαυαρών», ό.π., σ. 117-118.

⁴⁷ Το εκμαγείο βρίσκεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αρ. Ευρ. 2334). Ο διευθυντής του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος (1903-1980) ζήτησε το 1968 από τον γλύπτη, καθηγητή της Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Γιάννη Παππά (1913-2005) να το συντηρήσει και να βγάλει δύο αντίγραφα του σε χαλκοκασσίτερο για να τα δωρίσει στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών. Ο Παππάς για να μην ταλαιπωρήσει το πρωτότυπο ανέθεσε στον μαθητή του Γιώργο Χουλιαρά (1947) να το αντιγράψει σε γύψο. Το νέο γύψινο εκμαγείο, μαζί με άλλα επτά σε χαλκοκασσίτερο που έγιναν σε αθηναϊκό χαλκοχυτήριο, δόθηκαν από τον συλλέκτη Νίκο Γρηγοράκη (1944) στο



Christian Heinrich Siegel (;), *Το νεκρικό εκμαγείο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη*, 1843, γύψος, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

εκείνα τα χρόνια στην Αθήνα που θα μπορούσε να προβεί σε κάτι τέτοιο, όπως ο Γάλλος ζωγράφος Pierre Bonirote (1811-1891), που δίδαξε στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας από το 1840 έως το 1843, φιλοτέχνησε τον νεκρό στην κλίνη του Κολοκοτρώνη σε σχέδιο, το οποίο το λιθογράφησε το 1843 ο Ηπειρώτης Σπυρίδων Φουσκίδης (π. 1820-μετά το 1847) και το ξυλογράφησε το 1853 ο Περικλής Σκιαδόπουλος (1833-1875).⁴⁸

Το 1847 βρίσκουμε τον Siegel διδάσκαλο της Πλαστικής και της Γλυπτικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, όπου διδάσκει έως το 1859, με απόδοση άριστη.⁴⁹ Μαθητές του υπήρξαν οι αδελφοί

Αρκαδικό Μουσείο Τέχνης & Ιστορίας του συλλέκτη Γιώργου Ι. Χριστοδουλόπουλου στο Λεβίδι. Βλ. Δέσποινας Αλάτση, *Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος*, Αθήνα 1979, σ. 292, 298· Νίκου Γρηγοράκη, «Η μορφή του Κολοκοτρώνη “στο νεκρικό κρεβάτι”», *Καθημερινά Νέα*, 24 Νοεμβρίου 1994 [αναδημοσίευση: *Τέχνη & Ιστορία. 35 Χρόνια [1975-2010] Κείμενα-Καταγραφές*, τ. Β΄: Αρκαδία - Τρίπολη - Μάνη - Αγέρας - Κεραμική - Μεταλλοτεχνία - Ξυλογλυπτική - Ελιά - Οίνος - *Ex Libris* - Φωτογραφία, Αθήνα 2018, σ. 396]· του ίδιου, *Θέματα και Εκθέματα Τέχνης και Ιστορίας*, Αθήνα χ.χ. [2008], σ. 254-257 [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 397].

⁴⁸ Αρκαδικό Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας (εκδ.), *Τρεις Εικόνες. Μια Ιστορία... Τριπολιτιά 1821*, κείμενο Νίκος Γρηγοράκης, Τρίπολη 2004, σ. 4, 9-13· Γιάννη Μπόλη - Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ελληνική Χαρακτική, 1843-1915. Ιστορία - Λεξικό Χαρακτών*, Αθήνα 2012, σ. 68-71, 179-180· Νίκου Γρηγοράκη, *Θέματα και Εκθέματα Τέχνης και Ιστορίας*, ό.π., σ. 254, 256.

⁴⁹ Κώστα Μπίρη, ό.π., σ. 493· *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαρακτές, 16ος-20ός αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 437 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Αντωνίας Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, Αθήνα 2000, σ. 99-100, 113, 126, 161· *Διδάσκοντας την Τέχνη. Η ιστορία της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών μέσα από το έργο των δασκάλων της, 1840-1974*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Νίκος Δασκαλοθανάσης, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών — το εργοστάσιο —, Αθήνα 2004, σ. 18, 175 (Νίκος Δασκαλοθανάσης)· *Διδάσκοντας την Τέχνη. Η ιστορία της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών μέσα από το έργο των δασκάλων της, 1840-1974*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Νίκος Δασκαλοθανάσης, Δήμος Πατρέων / Δημοτική Πινακοθήκη, Πάτρα 2004, σ. 14, 87 (Νίκος Δασκαλοθανάσης). — Είχαν προηγηθεί ο Γάλλος αρχιτέκτων του υπουργείου Εσωτερικών Charles Laurent, που δίδαξε Προπλαστική από το 1837 έως το 1840, ο Βαυαρός γλύπτης προπλασμάτων επίσης, Carl Heller, από το



Το σημερινό ισόγειο ταβέρνας στη γωνία των οδών Μυλλέρου και Λεωνίδου στο Μεταξουργείο, όπου πιθανόν βρισκόταν το σπίτι-εργαστήριο του Christian Heinrich Siegel.

Κόσσοι, ο Δημήτριος (1819-1872) και ο Ιωάννης (1822-1873), καθώς και οι αδελφοί Φυτάλη, ο Γεώργιος (1830-1880) και ο Λάζαρος.⁵⁰ Στην Αθήνα ο Siegel φιλοτέχνησε προτομές, ανάμεσα στις οποίες της βασίλισσας Αμαλίας και της αυλικής κυρίας Julia von Nordenflycht.⁵¹ Το 1847-48 ζούσε σε παράσπιτο του Αυστριακού αρχαιολόγου και πρεσβευτή στην Αθήνα Georg

1838 έως το 1840, και ο αρχιτέκτων Μιχαήλ Σ. Γεωργιάδης, ο οποίος δίδαξε εκτάκτως, εκτός από τη Γραμματική, την Ιχνογραφία και την Κοσμηματογραφία, Πλαστική από το 1843 έως το 1845. Κώστα Η. Μπίρη, ό.π., σ. 485, 487, 489. Να ταυτίζεται ή να συγγενεύει ο Heller με τον συνεπώνυμό του, λοχαγό Β. Κ. Heller, που φιλοτεχνεί προπλάσματα αρχαίων έργων στην Αθήνα το 1835 και το 1844-47; Βλ. και Βασίλειου Χ. Πετράκου, *Η ελληνική αυταπάτη του Λουδοβίκου Ross*, Αθήνα 2009, σ. 88, 105, 201, 333, 334, 337, 338.

⁵⁰ Η χρήση του δυτικού επωνύμου του Βιδάλη (Vidale) έως το 1855 από τους αδελφούς Φυτάλη έχει ως αποτέλεσμα να συγχέονται με άλλους συνεπώνυμους και συγγενείς τους Θηριακούς γλύπτες —κυρίως ο Γεώργιος με τον ομώνυμο και σχεδόν συνομήλικο ξάδελφό του, τον επίσης γλύπτη Γεώργιο Βιδάλη (1838-1901). Βλ. και Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 428. Χαρίκλειας Θεοχάρους, *Οι γλύπτες αδελφοί Φυτάλη. Η ζωή και το έργο τους*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 25, σημ. 1. Στέφανου Νικ. Δελατόλα, *Αδελφοί Φυτάλη*, Αθήνα 2011, σ. 7, 8, 10, 11, 12.

⁵¹ *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π.

Christian Gropius (1776-1850),⁵² [επι]νοικιάζοντας το συγκρότημα Καντακουζηνού, εμπλεκόμενος σε συνεχείς δικαστικές διενέξεις με την ιδιοκτήτρια του συγκροτήματος Καντακουζηνού εταιρεία μεταξουργίας Augustus Wrampe & Co, με έδρα της το Λονδίνο, κρατώντας για τον εαυτό του μισό στρέμμα στην οδό Κεραμεικού, ενώ διατηρεί και την κυριότητα δωμάτων στην οικία Καντακουζηνού.⁵³ Η σιωπή των πηγών ως προς το εργαστήριο του Siegel πιθανόν να σχετίζεται με το ότι θα δούλευε και σε εργοτάξια, πρακτική κοινή στην Ελλάδα του ΙΘ΄ αιώνα. Έχει οικονομικά προβλήματα που τον υποχρεώνουν να δανείζεται.⁵⁴ Εκθέτει μικρογλυπτά του στην οδό Ερμού.⁵⁵

Το 1849-50 διατηρεί λατομείο βαθυπράσινου φλεβωτού μαρμάρου, του οφίτη λίθου (*verde imperiale*), στους Αχινούς της Τήνου.⁵⁶ Στη Διεθνή Έκθεση Λονδίνου το 1851 παρουσίασε μάρμαρο που εντυπωσίασε τον βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκο Γουλιέλμο Δ΄ σε σημείο τέτοιο που να παραγγείλει να το αγοράσει για λογαριασμό του ο πρόξενός του στη Σύρο Karl Kloebe.⁵⁷ Έχει διατυπωθεί μάλιστα η υπόθεση ότι Siegel και Kloebe συνεταιρίστηκαν.⁵⁸ Μέσα στη δεκαετία του 1850 τον φωτογράφισαν για επισκεπτήριο (*carte-de-visite*)⁵⁹ στην Αθήνα οι σπουδαίοι συνεργαζόμενοι φωτογράφοι Ξενοφών Βάθης και Γεώργιος Δαμιανός· ο Siegel είναι ντυμένος με ενδυμασία επίσημη, κοσμημένη με παράσημα, γεγονός που δείχνει την κοινωνική καταξίωσή του. Το 1851 φιλοτέχνησε σε φυσικό μέγεθος άγαλμα του επισκόπου Άνσγκαρ για τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Αμβούργο

⁵² Χριστιάνας Λυτ, ό.π., σ. 136. Για τον Gropius βλ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, *Ο Γεώργιος Χριστιανός Γκρόπιους και η δράσις αυτού εν Ελλάδι*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1947· Βολφ Ζάιντλ, ό.π., σ. 320-321.

⁵³ *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ό.π., σ. 52-53.

⁵⁴ Χριστιάνας Λυτ, ό.π., σ. 94, 96.

⁵⁵ Ό.π., σ. 117.

⁵⁶ *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, επιστημονική επιμέλεια Νίκος Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη, Αθήνα 2009, σ. 216 (Νίκος Μπελαβίλας, Λήδα Παπαστεφανάκη, Αντώνης Ζ. Φραγκίσκος)· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Παλιά λατομεία και σχιστήρια της Τήνου*, Αθήνα 2018, σ. 193.

⁵⁷ Αλέκου Ε. Φλωράκη, ό.π.

⁵⁸ Ό.π.

⁵⁹ Άλκη Ξ. Ξανθάκη, *Η ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας, 1839-1970*, Αθήνα 2008, σ. 68.

και τιμήθηκε από τον βασιλιά Λουδοβίκο τον Α΄ της Βαυαρίας με το παράσημο των ιπποτών του τάγματος του Αγίου Μιχαήλ.⁶⁰ Το 1852 ανέλαβε την αποπεράτωση του μεταξουργείου Augustus Wrampe & Co⁶¹ με κτηριακή προσθήκη επί της οδού Κεραμεικού, αλλά πυρκαγιά που ξέσπασε είχε συνέπεια να καταστραφούν η στέγη και ο όροφος της δυτικής επιμήκους πτέρυγας του.⁶² Στις αρχές του 1853, ιδιοκτήτης πλέον της προσθήκης,⁶³ εξασφάλισε αστυνομική άδεια να ανεγείρει οικία, χωρίς να είναι γνωστό αν και τότε αυτή ανοικοδομήθηκε.⁶⁴ Το 1855 συμμετέσχε στη Διεθνή Έκθεση Παρισιού με δύο λυχνοστάτες νεοκλασικού ρυθμού από έγχρωμα ελληνικά μάρμαρα.⁶⁵ Το 1856 αναστήλωσε τον Λέοντα της Χαιρωνείας,⁶⁶



Ο Christian Heinrich Siegel κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1850 (επισκεπτήριο των Ξενοφώντα Βάθη και Γεώργιου Διαμανού, συλλογή Άλκη Ξ. Ξανθάκη).

⁶⁰ Κώστα Μπίρη, ό.π.

⁶¹ *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ό.π., σ. 64.

⁶² Ό.π., σ. 64-65.

⁶³ Ό.π., σ. 65.

⁶⁴ Ό.π., σ. 56.

⁶⁵ Κώστα Η. Μπίρη, ό.π. Κατά τον Ηλία Γ. Μυκονιάτη («Η καλλιτεχνική συμμετοχή της Ελλάδας στις διεθνείς εκθέσεις Λονδίνου 1851, 1862 και Παρισιού 1855», *Ελληνικά*, τ. 33, τχ. 1, 1981, σ. 149), ο Siegel εξέθεσε μόνον έναν λυχνοστάτη.

⁶⁶ Τη σημερινή μορφή του μνημείου, που είχε απασχολήσει την Αρχαιολογική Εταιρεία από το 1839, την έδωσε το 1902-4 ο προσκεκλημένος από το Παρίσι στην Ελλάδα Τηνιακός γλύπτης Λάζαρος Ν. Σώχος (1857-1911), ο οποίος συνεργάστηκε με τον πατριώτη του, γηραιό πλέον, φτωχό γλύπτη Λάζαρο Φυτάλη (1831-1909), ο οποίος είχε δουλέψει εκεί το 1880. Μηχανικός του ήταν ο Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942). Για να εξετάσει το μνημείο είχε σταλεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1898 και ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος (1843-1909). Βλ. *Παρνασσός*, τ. 20, 1897, σ. 623-624· «Η άφιξη του Έλληνα γλύπτου Σώχου. Ο Λέων της Χαιρωνείας», *Το Άστυ*, 8 Νοεμβρίου 1902· *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. 57, 1902, σ. 27-32· τ. 58, 1903, σ. 24-25· τ. 59, 1904, σ. 15-17· Γεώργιου Σωτη-

αποδίδοντάς τον σκυμμένον και πάνω σε ψηλό βάθρο⁶⁷ —ίσως σε αυτήν την ανάθεση συνέτεινε, εκτός της θέσης του στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, και η πρότερη εμπειρία του με τον λέοντα της Πρόνοιας. Το 1857 ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας Wilhelm Vischer (1833-1886) σχολιάζει σε βιβλίο του με αναμνήσεις και εντυπώσεις του από την Ελλάδα τον λέοντα της Πρόνοιας, αναφέροντας τους λέοντες των Θερμοπυλών και της Χαιρωνείας και συνδέοντάς τον με τον λέοντα της Λουκέρνης· παρατηρεί όμως ότι το έργο του Siegel υστερεί από εκείνο του Thorvaldsen ως προς την έλλειψη της έξοχης, ζωντανής επίστεψης του περιτρέχοντος το δεύτερο έργο φυλλώματος.⁶⁸ Από το 1857 ασχολήθηκε τυχαία με μαρμαρόφορες επιχειρηματικές δραστηριότητες στη λακωνική Μάνη.⁶⁹ Όπως σημειώνει η Σουηδή συγγραφέας και ζωγράφος Fredrika Bremer (1801-1865), που ήρθε στην Ελλάδα το 1859 και έμεινε είκοσι έξι μήνες κοντά στον ιερέα της βασιλίσσας Αμαλίας, το 1857⁷⁰ ο Siegel είχε ανακαλύψει, με κίνδυνο της ζωής του, πεζός και οπλισμένος ανάμεσα σε ληστές, στα λακωνικά βουνά το φημισμένο αρχαίο λατομείο μαρμάρου στη Λάγια Λακωνίας, του ερυθρού ταιναρίου λίθου (lapis taenarius, rosso antico),⁷¹ περιγράφοντας στην Bremer «μελοδραματικές σκηνές, στις οποίες το μεγαλειώδες

ριάδη, «Ο Λέων της Χαιρωνείας», *Παναθήναια*, τχ. 100, 30 Νοεμβρίου 1904, σ. 97-100· Βασίλειου Χ. Πετράκου, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της, 1837-1987*, Αθήνα 1987, σ. 99, εικ. 60, 101· Κώστα Δανούση, *Λάζαρος Σώχος*, Αθήνα 1999, σ. 26-27.

⁶⁷ *Annali dell' Instituto di Corresponsdanea Archeologica*, τ. 28, 1856, σ. 1, εικ. 1· Friedrich Gottlieb Welcker, *Alte Denkmäler*, τ. 5, 1864, σ. 62, εικ. 4· A. S. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*, τ. 3, Λονδίνο 1904, σ. 443· W. R. Lethaby, «Greek Lion Monuments», *The Journal of Hellenic Studies*, τ. 38, 1918, σ. 39.

⁶⁸ Wilhelm Vischer, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Βασιλεία 1857, σ. 303-304· Σέμνης Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Αθήνα 1979, σ. 93.

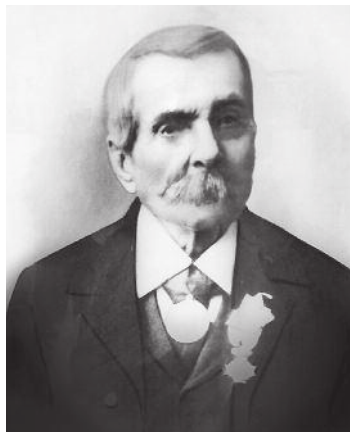
⁶⁹ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, ό.π.

⁷⁰ Fredrika Bremer, *Η Ελλάδα και οι Έλληνες την εποχή του Όθωνα. Μια χειμερινή παραμονή και μια καλοκαιρινή περιπλάνηση το 1859, Μέρος πρώτο, μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια Μαρία Κυριακίδου*, Αθήνα 2002, σ. 132, σημ. * [Νεοελληνική Ιστορική Βιβλιοθήκη]. Βλ. και Παναγιώτη Κανελλόπουλου, «Στοχασμοί γύρω από το 21 (23 Μαρτίου 1963)», Ακαδημία Αθηνών - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, *Το Εικοσίενα. Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών, επιμέλεια Πέτρος Χάρης*, Αθήνα 1977, σ. 649-653, 658-660, 684-685.

⁷¹ Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά - Ειρήνης Πουπάκη - Αλέξη Ευσταθόπουλου, *Αρχαία ελληνικά λατομεία. Οργάνωση χώρου και εργασίας, τεχνικές λατόμησης και λάξευσης, τρόποι μεταφοράς, κόστος, διασπορά και χρήση λίθων*, Αθήνα 2010, σ. 29.

και το άθλιο, το τραγικό και το κωμικό συναντιούνται στις πιο ασυνήθιστες μορφές».⁷² Δύο χρόνια αργότερα, το 1859, κατέχει μεγάλο μέρος λατομείων μαρμάρου στην Οξωμεριά της Τήνου που βγάζει το πράσινο μάρμαρο με λεπτές φλεβώσεις, τον οφίτη λίθο.⁷³ Έτσι το 1861 εμπορεύεται δύο έγχρωμα μάρμαρα, το κόκκινο και το πράσινο.⁷⁴

Πριν από το 1864 φιλοτέχνησε στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών το μνημείο της Elisabeth Wekberg (1795-1864), ανάγλυφο Πενθούν Πνεύμα, άγγελο που κρατάει ανεστραμμένο δαυλό αναμμένον ακόμα, μνεία στη ζωή που σβήνει, ενώ στα πόδια του παραστέκει γλαύκα, αναφορά στον θάνατο,⁷⁵ *amor mortis*. Ο άγγελος ακολουθεί τον τύπο του ταφικού βωμού του Caecilius Ferox από το Palazzo Mattei-Massimo-Albani-Del Drago της Ρώμης.



Ο Ιάκωβος (Γιακουμής) Μαλακατές (Μουσείο Υστερνιωτών Καλλιτεχνών, Υστέρνια Τήνου).

Το μοτίβο αυτό δεν το εισηγείται ο Siegel στη νεοελληνική γλυπτική, όπως έχει υποστηριχθεί.⁷⁶ Προηγούμενως, το έχουν δώσει δύο Έλληνες γλύπτες σε δύο παραλλαγές στο ίδιο νεκροταφείο: περί το 1855 στο μνημείο Χαρίλαου Π. Σοφιανόπουλου (†1854), το 1856 στο μνημείο Μιχαήλ Σκαλιστήρη (†1856) και τον ίδιο χρόνο ο Λάζαρος Φυτάλης στο μνημείο

⁷² Fredrika Bremer, ό.π., σ. 172-173, 174.

⁷³ Ό.π., σ. 276. Για το πράσινο μάρμαρο Τήνου βλ. Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά - Ειρήνης Πουπάκη - Αλέξη Ευσταθόπουλου, ό.π.

⁷⁴ Hermann Grimm, «Über die von Herrn Prof. Siegel in Griechenland aufgefundenen Marmorbrücke des Rosso Antico und Verde Antico», *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, τ. 11, 1861, σ. 131-134.

⁷⁵ Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, ό.π., σ. 149-150 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

⁷⁶ Στέλιου Λυδάκη, *Μια Πολύτιμη Γλυπτοθήκη. Το Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών*, πρόλογος Έφης Π. Μιχελή, Αθήνα 1981, σ. 21· του ίδιου, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, ό.π., σ. 196· του ίδιου, «Από το “Πενθούν Πνεύμα” στην “Κοιμωμένη”», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 20 Απριλίου 2003· του ίδιου, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, ό.π., σ. 42· Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου, *Η πρόσληψη*, ό.π., σ. 203· της ίδιας, «Ο Λέων των Βαυαρών», ό.π., σ. 118· Στέλιου Λυδάκη, *Μια Πολύτιμη Γλυπτοθήκη. Το Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών*, Αθήνα 2017, σ. 18.



Christian Heinrich Siegel, *Πενθούν Πνεύμα*, 1864, μάρμαρο, τάφος Elisabeth Wekberg, Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών (φωτογραφία Ρωμύλου Παρίση).



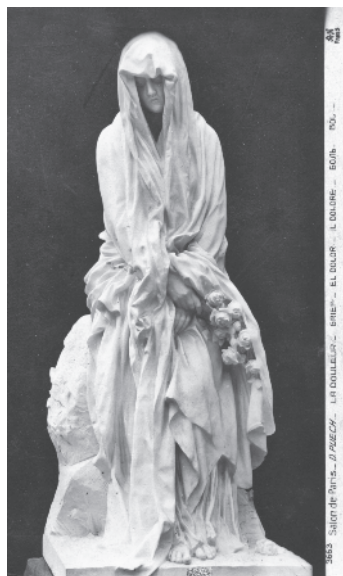
Ιάκωβου (Γιακουμή) Μαλακατέ, *Πενθούν Πνεύμα*, 1856, μνημείο Μιχαήλ Σκαλιστήρη, Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.



Λάζαρου Φυτάλη, *Πενθούν Πνεύμα*, 1856, μάρμαρο, τάφος Θεόδωρου Λουριώτη, Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών. — Ιάκωβου (Γιακουμή) Μαλακατέ, *Πενθούν Πνεύμα*, 1859, μάρμαρο, οικογενειακό μνημείο Κυριακού Κουμπάρη, Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.

Θεόδωρου Λουριώτη (†1855),⁷⁷ το 1859 ο Ιάκωβος (Γιακουμής) Μαλακατές/ής (1808-1903) στο οικογενειακό μνημείο του Φιλικού Κυριακού Κουμπάρη (†1859).⁷⁸ Είναι αυτά που βλέπει κατά την επίσκεψή της στο Α΄ Κοιμητήριο και τα μνημονεύει το 1863 η ζωγράφος και συγγραφέας Dora d'Istria (Ελένη Γκίκα, 1828-1888).⁷⁹ Οπωσδήποτε ο Μαλακατές και ο Φυτάλης γνωρίζουν τον τύπο του Πενθούντος Πνεύματος από δειγματολογία εικονογραφικών τύπων για μνημεία. Εισηγμένα από το εξωτερικό, τα εγχειρίδια αυτά, με αντίστοιχα επιστολικά δελτάρια, κυκλοφορούσαν στα μαρμαρογλυφεία από τον ΙΘ΄ αιώνα και χρησίμευαν ως ακριβείς ή τροποποιημένες προτάσεις προς παραγγελιοδότες.

Το καλοκαίρι του 1879, μαζί με τον μαθητή του Λάζαρο Φυτάλη και με τον καθηγητή της Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ευθύμιο Καστόρχη (1810-1889) στη Χαιρώνεια, σε ανασκαφή που διεξαγόταν υπό την εποπτεία του καθηγητή της Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σπυρίδωνα Φιντική (1820-1894) και του εφόρου αρχαιοτήτων, συμβούλου της Αρχαιολογικής Εταιρείας Παναγιώτη Σταματάκη (†1885), αναζήτησε τον στηλοβάτη του μνημείου, ο οποίος εντοπίστηκε και είχε ύψος τεσσάρων μέτρων· η προσπάθεια να προβούν στην ανασύνθεση του μνημείου, που θα είχε ύψος έξι μέτρων, θα ανερχόταν περίπου στις 20.000 δρχ. και η εταιρεία σκόπευε να κυκλοφορήσει



Denys Puech (1854-1942), *Η Θλίψη*, επιστολικό δελτάριο από το μαρμαρογλυφείο Νικόλαου Μ. Περάκη (Αρχείο Περάκη).

⁷⁷ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 149-150 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

⁷⁸ Γεώργιου Δημητροκάλλη, «Για το Α΄ Νεκροταφείο», *Η Καθημερινή*, 8 Μαΐου 2003 (προφανώς εκ παραδρομής το χρονολογεί το 1853).

⁷⁹ *Excursions en Roumélie et en Morée (Roumélie, Attique, Acarnanie, Peloponnèse, les îles, Athènes, la chute du roi Othon, la Grèce en 1863)*, Ζυρίχη-Παρίσι 1863, σ. 369· Στέλιου Λυδάκη, *Μια Πολύτιμη Γλυπτοθήκη*, ό.π., σ. 21· του ίδιου, *Μια Πολύτιμη Γλυπτοθήκη*, ό.π., σ. 19.



Το ταφικό μνημείο της οικογένειας Siegel, 1883, πράσινο και λευκό μάρμαρο, Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.

λαχείο για να καλύψει το υψηλό ποσόν,⁸⁰ αλλά η απόπειρα διακόπηκε.⁸¹ Στις 12 Νοεμβρίου 1880 ο Siegel προτείνει να ανασκαφεί και ο χώρος της Χαιρώνειας έξω από το πολυάνδριο, σε απόσταση έξι μέτρων από τον περίβολό του, προκειμένου να αναζητηθούν και άλλα μέλη του γείσου του βάρθρου του μνημείου και του ίδιου του λέοντος, καθώς, όπως έγραφε, εκεί έξω είχαν βρεθεί τα γνωστά έως τότε κομμάτια του.⁸² Οι αδελφοί Φυτάλη ερευνούσαν έως το 1881 για να βρουν πέτρα όμοια με εκείνη του μνημείου, αλλά διαφωνία τους με την Αρχαιολογική Εταιρεία ανέκοψε την όλη προσπάθεια.⁸³ Το 1883 ο Siegel αντικατέστησε τον ζωγράφο Σπυρίδωνα Προσαλέντη (1830-1895) στη θέση του μέλους της κριτικής επιτροπής που θα επέλεγε το γύψινο πρόπλασμα του μαρμαρίνου ανδριάντα του φιλέλληνα Βρετανού πολιτικού Γουλιέλμου Γλάδστωνος (William Ewart Gladstone, 1809-1898) που επρόκειτο να στηθεί στο προαύλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁸⁴

⁸⁰ Θωμά Μ. Θωμόπουλου, «Η νεωτέρα ελληνική γλυπτική. Σημειώσεις εις την ιστορίαν της συγχρόνου ελληνικής τέχνης», *Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1904, σ. 315-316· *Εθνικόν Πνεύμα*, 31 Ιουλίου 1879· *Στοά*, 1 Αυγούστου 1879· *Παλιγγενεσία*, 2 Αυγούστου 1879· Σ. Κ. Σ., «Αρχαιολογικά: Ο εν Χαιρωνεία λέων», *Παρνασσός*, τ. 3, τχ. 7, 1879, σ. 623-624· Φώτου Ποφύλλη, ό.π., σ. 147, 249· Βασιλείου Χ. Πετράκου, ό.π., σ. 279.

⁸¹ Φώτου Ποφύλλη, «Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες. Οι αδελφοί Φυτάλη», *Νέα Εστία*, τχ. 678, 1 Οκτωβρίου 1955, σ. 1273· του ίδιου, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης*, ό.π., σ. 249.

⁸² Γεώργιου Σωτηριάδη, ό.π., σ. 97.

⁸³ Φώτου Ποφύλλη, ό.π.· του ίδιου, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης*, ό.π.

⁸⁴ *Νέα Εφημερίς*, 10 Ιουλίου 1883. Βλ. και Γιάννη Μπόλη, «Οι ανδριάντες του Γλάδστωνα και του λόρδου Γκίλφορντ», *Χρώματα. Μελέτες για την Τέχνη. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου*, πρόλογος Εμμανουήλ Μαυρομμάτης, επιστημονική επιτροπή Ιλιάνα Θ. Ζάρρα, Μαρία Δ. Καγιαδάκη, Παναγιώτα Μ. Παπανικολάου, επιστημονική επιμέλεια Μαρία Δ. Καγιαδάκη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 259.

Τιμημένος με τον τίτλο του ιππότη, αγατώντας θερμά την Ελλάδα, άφησε την τελευταία του πνοή στην Αθήνα στις 12 Σεπτεμβρίου 1883 και η εξόδιος τελετή του εψάλη την επομένη. Με αφορμή τον θάνατό του, στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο δημοσιεύονται ορισμένα επιπλέον στοιχεία: ο Όθων τού είχε αναθέσει να εξετάσει την ορυκτολογία στην Ελλάδα. Στις ερευνητικές περιπλανήσεις του αυτές ανακάλυψε αρχαία λατομεία της Τήνου και της Λακωνίας.⁸⁵ Το μνημείο του, στο Τμήμα Διαμαρτυρομένων (Σειρά Ε΄) του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών, αποτελείται από κίονα σε πράσινο μάρμαρο, ο οποίος στο πάνω μέρος του φέρει τεφροδόχη.⁸⁶ Εκεί, όπως δείχνουν ταφικές επιγραφές, έχουν ταφεί επίσης η σύζυγός του Catharina Amalia Siegel το γένος Rohlf, η νύφη του Caroline Wilhelmine Siegel (1827-1899), σύζυγος από το 1851 του νεότερου αδελφού του Johann Wilhelm (γ. 1826), καθώς και η ανύπαντρη αδελφή της συζύγου του M. Rohlf (1819-1882). Αφότου πέθανε, ο συνεταιρικός του στις λατομικές επιχειρήσεις της Τήνου Kloebe έσπευσε να αποκτήσει και τα δύο λατομεία του Siegel στην περιοχή Αχινοί της Οξωμεριάς,⁸⁷ εξακολουθώντας να τα λειτουργεί· μετά και από τον δικό του θάνατο, μέσα στη δεκαετία του 1880, η εταιρεία πτώχευσε, χωρίς να βρεθούν αγοραστές, για να φτάσει το 1900 να αγοραστεί από την αγγλική εταιρεία Marmor Ltd, τη μετέπειτα Grecian Marbles Ltd, που εκμεταλλευόταν το πράσινο μάρμαρο με μαύρες φλέβες.⁸⁸ Το λατομείο ερυθρού μαρμάρου στη Λακωνία ήταν μη ενεργό έως τις αρχές του 20ού αιώνα, λόγω της εχθρότητας των ντόπιων.⁸⁹

Σε δημοπρασία του οίκου Bolland & Marotz της Βρέμης τον Οκτώβριο του 2001 αποδόθηκε ως έργο στον Siegel σχέδιο με υδροχρώματα, με μαύρο και με κόκκινο κραγιόνι σε χαρτί (20 × 28,5 εκ.), το οποίο είχε θέμα του μελέτες αγoriών, σκύλου και ενδυμασίας.⁹⁰

⁸⁵ Παλιγγενεσία, 12 Σεπτεμβρίου 1883· Αιών, 13 Σεπτεμβρίου 1883· Νέα Ιδέα, 13 Σεπτεμβρίου 1883· Ωρα, 13, 14 Σεπτεμβρίου 1883· Στοά, 13 Σεπτεμβρίου 1883· Νέα Εφημερίς, 13 Σεπτεμβρίου 1883· Δελτίον της Εστίας, τχ. 351, 18 Σεπτεμβρίου 1883.

⁸⁶ Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη - Μαρίας Δανιήλ, *Το Α΄ Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, φωτογραφίες Γιώργης Γερόλυμπος, Αθήνα 2017, σ. 111.

⁸⁷ Henry Hauttecoeur, «L'île de Tinos», *Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie*, τ. 3/13, Βρυξέλλες 1903, σ. 304· *Ορυχεία στο Αιγαίο*, ό.π., σ. 216· Αλέκου Ε. Φλωράκη, ό.π.

⁸⁸ *Ορυχεία στο Αιγαίο*, ό.π.· Αλέκου Ε. Φλωράκη, ό.π.

⁸⁹ *Ορυχεία στο Αιγαίο*, ό.π.

⁹⁰ [https://fr.artprice.com/artiste/245652/christian-heinrich-\(attrib\)-siegel](https://fr.artprice.com/artiste/245652/christian-heinrich-(attrib)-siegel) (28 Ιουλίου 2018).

ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΑΙ

ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΣ
1821-1930

ΕΓΡΑΨΕ
ΞΕΝΟΦΩΝ ΣΩΧΟΣ

*« Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ ὥραϊον εἶναι ἡ
γέννημα μετὰ τὸ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.»*

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΛΥΤΡΑΣ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΗ
30·ΟΔΟΣ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ·30
1930

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Ξενοφώντα Σώχου, το οποίο, μολονότι επικεντρώνεται στον ζωγράφο Νικηφόρο Λύτρα (1832-1904), όπως φαίνεται και στον υπότιτλό του, περιλαμβάνει κεφάλαια και για Τηνιακούς γλύπτες. Η χρονολογία έκδοσής του διαφέρει (1930 αναγράφεται στο εξώφυλλο αντί 1929 στον μεγάλο τίτλο).

Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΤΗΝΙΑΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ

Σύμφωνα με τον Υστερνιώτη δάσκαλο και δικηγόρο, αναμειγμένον δραστήρια τόσο με την Αδελφότητα Τηνίων στην Αθήνα όσο και με το Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, Ξενοφώντα Σώχο (1864-1942), τα τηνιακά μαρμαρογλυφεία συνοψίζουν την άρρηκτη συνέχεια προς το αρχαίο και το θρησκευτικό παρελθόν. Ας μη διαφύγει ότι ο Σώχος γράφει κατά την κρίσιμη για την Ελλάδα δεκαετία του 1920,⁹¹ μετά από την καθοριστικής σημασίας Μικρασιατική Καταστροφή, χρησιμοποιώντας στον λόγο του τον υπερθετικό βαθμό. Κατά τον απλοϊκό συλλογισμό του, η τηνιακή τέχνη είναι ο αρχαίος κλασικός χαρακτήρας, το υψηλό δώρο της αρχαίας Ελλάδας, της πατρίδας μας·



Ο Ξενοφών Σώχος.

με την ψυχή τους οι Τηνιακοί καλλιτέχνες αναζητούν πάντοτε και ονειροπολούν τα υπέροχα δημιουργήματα των αρχαίων Ελλήνων, τα οποία τους χρησιμεύουν ως υπόδειγμα· το πνεύμα των αρχαίων Ελλήνων ενυπάρχει στα έργα των Τηνιακών καλλιτεχνών.⁹² Και συνεχίζει ότι οι Τηνιακοί καλλιτέχνες υπήρξαν οι ιεροφάντες της εθνικής ιδέας, οι θεμελιωτές της τέχνης, από την αναγέννηση της Ελλάδας ως κράτους, οι επιφανέστατοι εκπρόσωποι της, που πλαισιώνουν την οροσειρά των υψηλών σκέψεων, των εθνικών ιδανικών, των μεγαλειωδών συλλήψεων και των εθνικών παραδόσεων.⁹³

Τον Αύγουστο του 2010 στην πάνω είσοδο των Υστερνίων αποκαλύφθηκε σε μαρμάρινη στήλη η ανάγλυφη προσωπογραφία του Σώχου, έργο του γλύπτη Γιώργου Τσακίρη (1955), σαν μερική εξόφληση του χρέους των

⁹¹ Πρόοδος [Τήνου], τχ. 44, 1899· Κώστα Δανούση, Ξενοφών Σώχος. Ο «Τυρταίος» της Τήνου, Αθήνα 2011, σ. 16, 17.

⁹² Ξενοφώντα Σώχου, Λεύκωμα Ελλήνων Καλλιτεχνών. Νικηφόρος Λύτρας, 1832-1904, Αθήνα 1929, ό.π., σ. 64.

⁹³ Ό.π.

Υστερνιωτών προς τον συμπατριώτη τους.⁹⁴ Στο σημείο αυτό ο Σώχος έρχεται να συναντήσει τη σκέψη του επίσης Τηνιακού, διδάκτορος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1917 και καθηγητή της Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης στην ίδια Σχολή και της Εισαγωγής στις Πνευματικές Επιστήμες στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, θρησκευτοφιλοσόφου Νικόλαου Ι. Λούβαρι (1887-1961), γενικού γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας από το 1926 έως το 1928 και το 1933, υπουργού Παιδείας από τον Μάρτιο έως τον Αύγουστο του 1936. Παρατηρεί:⁹⁵ «Αι πλήρεις αισθήματος σπουδαι των αρχαίων, η εκπλήσσουν αναβλεψεις, και η ιερά λατρεία, τα οποία εκφράζουν οι Τήνιοι καλλιτέχναι, εις τα υπέροχα έργα των, διά της αφιερωμένης εις την παλαιάν Ελλάδα ψυχής των, πάντα ταύτα εξευγενίζουν και λαμπρύνουν εκείνο όπερ έλαβον οι Τήνιοι καλλιτέχναι παρά της φύσεως».⁹⁶ Ο Λούβαρις γράφει για την τέχνη των Τηνίων,⁹⁷ για τους κόσμους τους⁹⁸ και για τα κύρια γνωρίσματα της

⁹⁴ Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 59-60.

⁹⁵ Γεώργιου Ι. Δωρίζα, *Η Νέα Τήνος, Μέρος τέταρτο*, Αθήνα 1981, σ. 417. — Για την προσωπικότητα και για το έργο του Λούβαρι βλ. το δίτομο αυτοβιογραφικό του (*Νοσταλγικά περιπλανήσεις*, Αθήνα 1937· *Από λόφο σε λόφο στην κορυφή. Νοσταλγικά περιπλανήσεις. Σειρά Δευτέρα*, Αθήνα 1949)· Νικόλαου Ι. Λούβαρι, *Μεταξύ δύο κόσμων*, Αθήνα 1949 [Βιβλιοθήκη Αποστολικής Διακονίας, αρ. 12]· του ίδιου, «Η Τήνος και η Τέχνη», *Νέα Εστία*, τχ. 656, 1 Νοεμβρίου 1954, σ. 1585-1587· του ίδιου, «Αυτοβιογραφία», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τ. 19, 1962, σ. 126-127· Δημήτριου Σ. Μπαλάνου, *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1837-1937*, τ. Α΄, *Ιστορία της Θεολογικής Σχολής*, Αθήνα 1937, σ. 17-18, 54· *Ποιος είναι Ποιος εις την Ελλάδα. Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα 1958, σ. 254· Κωνσταντίνου Ι. Μερεντίτη, *Eduard Spranger και Νικόλαος Λούβαρις (Μνημόσυνο)*, Αθήνα 1962· Μάρκου Α. Σιώτη, *Νικόλαος Ι. Λούβαρις. Η προσωπικότης και το έργον αυτού*, Αθήνα 1965· Eduard Spranger, «Gedenken an Nikolaos Louvaris», *Universitas*, τ. 17, 1962, σ. 457-468 (αναδημοσίευση: *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 15, 1965, σ. 1059-1069)· Μάρκου Α. Σιώτη, «Λούβαρις, Νικόλαος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8, 1966, στ. 352-357· Ευάγγελου Θεοδώρου, *Ο Νικόλαος Λούβαρις ως διδάσκαλος και οδηγός*, Αθήνα 1981· Ν. Ι. Λούβαρις *Ο αποδημητής, ο μύστης, ο επόπτης*, επιμέλεια Δημήτριος Ι. Σταθόπουλος, Αθήνα 1981· Ανδρέα Ηλία Μιχαλόπουλου, *Τρίπτυχον. Ψυχογραφήματα, Αφιέρωμα τιμής και μνήμης*, Αθήνα 1993, σ. 303-306· *Νικόλαος Λούβαρις: ο φιλόσοφος, παιδαγωγός και θεολόγος*, επιμέλεια Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, Θεσσαλονίκη 2011· «Θρησκεία και "Θρησκευτικότης" κατά το Νικόλαο Λούβαρι. Ελάχιστο μνημόσυνο για τα 50 χρόνια από την εκδημία του», *Περί Τήνου*, τχ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2011, σ. 13.

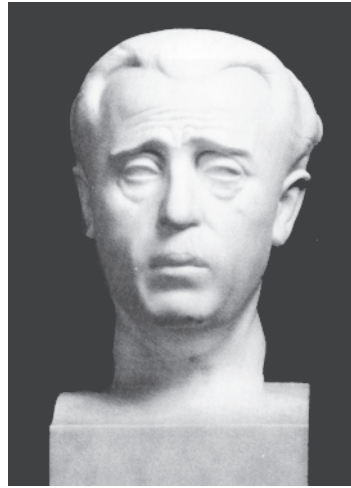
⁹⁶ Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 63.

⁹⁷ «Να μη στεיμεύση η φλέβα, *Αστήρ της Τήνου*, 20 Σεπτεμβρίου 1947· «Η Τήνος και η Τέχνη», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, ό.π., σ. 128-130.

⁹⁸ *Ο Αιώνας μας*, τχ. 10, Οκτώβριος 1949, σ. 297-299.

ψυχής τους.⁹⁹ Γεννημένος στον καθολικό Αρνάδο, μαθητής από το 1911 έως το 1914 στη Λειψία του φιλοσόφου και παιδαγωγού Eduard Spranger (1882-1963), του οποίου μετέφρασε και έργα (*Είδη Ζωής*, Αθήνα 1917· *Η ψυχολογία της εφηβικής ηλικίας*, Αθήνα 1927, ²1969· *Η κοσμοθεωρία του Γκαίτε*, Αθήνα 1936· *Ο Γκαίτε και οι μεταφυσικά αποκαλύψεις*, Αθήνα 1947), είχε ήδη δημοσιεύσει από τα χρόνια των πανεπιστημιακών σπουδών και της στρατιωτικής θητείας του άρθρα για ιστορικά, θεολογικά, λαογραφικά, και ηθογραφικά θέματα, με το γερμανικό ψευδώνυμο Spener,¹⁰⁰ στις τηνιακές εφημερίδες *Πρόοδος* και *Αστήρ της Τήνου*.¹⁰¹ Θρηνώντας τον φίλο του ζωγράφο Νίκο Νικηφ. Λύτρα (1883-1928), τονίζει: «Η αισθητική συμπάθεια ζη βεβαίως εν τη ψυχή παντός ανθρώπου, ως θεμελιώδης λειτουργία αυτής παρά την θρησκευτικήν, την οικονομικήν, την κοινωνικήν κ.τ.λ. Αλλ' εν τη ψυχή του Τηνίου αγρότου δεν υπάρχει απλώς ως ικανότης του αισθάνεσθαι τας καλλονάς της φύσεως και της τέχνης· είναι τόσον ισχυρά, ώστε να κινή εις αυθόρμητον καλλιτεχνικήν δημιουργίαν, εις συγκεκριμένην έκφρασιν των ποικίλων εντυπώσεων, τας οποίας γεννά αφθόνους εις την ψυχήν του το περιβάλλον».¹⁰²

Αυτή η κοινή άποψη Σώχου και Λούβαρι ως προς το κλασικιστικό ή νεοκλασικό πρότυπο της τηνιακής τέχνης αισθητοποιούσε, ή ορθότερα εξυπηρετούσε, στη δεδομένη ιστορική στιγμή, τον ελληνικό εθνικισμό.¹⁰³



Ο Νικόλαος Ι. Λούβαρις από τον επίσης Τηνιακό Λάζαρο Ι. Λαμέρα, (π. 1937, μάρμαρο, Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Χώρας Τήνου).

⁹⁹ *Κυκλαδικόν Φως*, τχ. 128, Μάρτιος 1960.

¹⁰⁰ Μνεία και αναφορά στον Γερμανό λουθηρανό θεολόγο Philipp Jakob Spener (1635-1705), πατέρα του ευσεβισμού (πιετισμού).

¹⁰¹ Γεώργιου Ι. Δώριζα, ό.π., σ. 418.

¹⁰² Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 3.

¹⁰³ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «Δύο “νεοκλασικά” βασίλεια την εποχή του εθνικισμού»,



Ο Νικόλαος Ι. Λούβαρις προσφωνεί τον Adolf Hitler στο Βερολίνο το 1936.

Ο Λούβαρις γράφει δυστυχώς εγκωμιαστικά για την τέχνη της ναζιστικής Γερμανίας: «Ο τρίτος ανθρωπισμός δεν περιορίζει τον θησαυρόν των μορφωτικών αγαθών εις την κλασικήν αρχαιότητα. Τούτο όμως δεν εμποδίζει να θεωρή αυτήν, όπως και οι προηγούμενοι, ως την ιστορικήν περίοδον κατά την οποίαν το ανθρωπιστικόν ιδανικόν επραγματοποιήθη υπό την καθαρωτάτην του μορφήν, ή τουλάχιστον ως την περίοδον, η οποία πα-

ρέχει εις ημάς τους καθαρωτέρους τύπους του πνευματικού βίου. Δεν είνε λοιπόν παράδοξον ότι η προσοχή στρέφεται εκ νέου προς τας Αθήνας και την Ρώμην, αν και όχι πλέον με την αποκλειστικότητα, που εχαρακτήριζε την ανθρωπιστικήν κίνησιν του παρελθόντος».¹⁰⁴

Εξάλλου, σε εγκυκλοπαιδικό λήμμα του για τον πολιτισμό, ο Λούβαρις υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός μπορεί να γεννηθεί μέσα στη φύση, την οποίαν υπερακοντίζει και υπερβαίνει με τη δράση του ανθρώπινου πνεύματος· κεντρικό σημείο των διαφόρων πολιτισμών (τεχνικών, καλλιτεχνικών, θρησκευτικών) θεωρεί τη λαϊκή ψυχή, που ποικίλλει κατά φυλές και κατά γεωγραφικό κλίμα. Κάθε λαός έχει την αποστολή του στον καθολικό πολιτισμό, προς τον οποίον ως σκοπό, ως ανθρωπιστικό ιδεώδες, στην αγωγή του ανθρώπινου γένους, τείνουν οι επιμέρους αλληλοδιαδεχόμενοι, χωρίς ποτέ διόλου να διαλύονται, πολιτιστικοί κύκλοι της ανθρωπότητας, όπως ο ασιατικός, ο αφρικανικός, ο ευρωπαϊκός.¹⁰⁵ Ο Λούβαρις ακολουθεί στη διάκρισή του αυτήν τον φιλόσοφο και παιδαγωγό Oswald Spengler (1880-

Αθήνα - Μόναχο. *Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2000, σ. 36.

¹⁰⁴ Νικόλαου Ι. Λούβαρι, *Νοσταλγικά περιπλανήσεις*, Αθήνα 1937, σ. 154. — Βλ. και Δημοσθένη Κούκουνα, *Ο Χίτλερ και η Ελλάδα. Η πρώτη εμφάνιση του "Mein Kampf" στο ελληνικό κοινό*, Αθήνα 2016, σ. 65, 76.

¹⁰⁵ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Κ', 1932, σ. 460.

1936), ο οποίος βρίσκει οκτώ ιστορικούς πολιτισμούς, με τελευταίο τον σε παρακμή και υπό κατάρρευση δυτικό πολιτισμό.¹⁰⁶

Μεταπολεμικά επανέρχεται, θεωρώντας ότι πρωταρχικό ρόλο στην ανάπτυξη της τέχνης στην Τήνο διαδραμάτισε το περιβάλλον της, καθώς οι απότομες αντιθέσεις άγριων βράχων και πράσινων κλιτύων, απαλών γραμμών και απότομων κορυφών, σκοτεινών και φωτεινών χρωμάτων, θέτουν σε κίνηση το θυμικό, και συμβάλλουν στην προβολή της ψυχής στα άψυχα, στη δημιουργία αισθητικής συμπάθειας, η οποία αποτελεί απαραίτητο στοιχείο του φαινομένου της τέχνης στην εμπύχωση της φύσης. Ο μανιασμένος τηνιακός βοριάς, που χύνεται μέσα σε στενές χαράδρες και προκαλεί συνεχές βογγητό που μοιάζει άλλοτε με ούρλιασμα, άλλοτε με ολολυγμό, κάποτε με ανήκουστους ήχους υπερκόσμιας μουσικής. Έτσι δημιουργείται η ψευδαίσθηση ότι η φύση εμπυχώνεται, αισθάνεται, πάσχει, εκφράζεται με τις αντιθέσεις των γραμμών και των χρωμάτων, της σκιάς και του φωτός, και με το μεγαλειώδες φύσημα του ανέμου, που εξορμά απειλητικός από τη μυθολογούμενη έδρα του Αιόλου, από τη βραχώδη κορυφή του Τσικνιά, και κινητοποιεί τα πάντα, δένδρα και θάλασσα και καμπάνες. Με το να βιώνει ο Τηνιακός καλλιτέχνης την παρουσία του «όλως αλλοτρίου», του θείου, και με το γεννιέται στην ψυχή του ο πόθος για κάτι ανώτερο, η νοσταλγία προς το άγνωστο, η μεταφυσική ορμή, με το να αντικρίζει το τρεμουλιαστό φως από τα καντήλια των αναρίθμητων ξωκκλησιών στις σκοτεινές νύχτες. Με το να ακούει, εξάλλου, τους μελωδικούς τόνους από τις ορθρινές καμπάνες των καθολικών ναών του νησιού, αισθάνεται ότι εξαγιάζονται πόθοι και νοσταλγίες του, ενώ οι σεμνές κωδωνοκρουσίες του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου εξαγγέλλουν κάθε πρωί την πραγματικότητα του υπεραισθητού κόσμου και προσκαλούν τις καρδιές να ανυψωθούν έως εκείνον. Κατά τον Λούβαρι, όπου το φυσικό και το πνευματικό περιβάλλον δίνουν την αφορμή για να υπάρξουν τέτοια βιώματα, δεν γεννιέται απλά αισθητική συμπάθεια και δεν αναπτύσσεται μόνο η φαντασία· εμφανίζονται και τα σπέρματα για να ανελιχθεί ο Τηνιακός καλλιτέχνης, που, αντλώντας από τα βιώματά του αυτά, θα χρησιμοποιήσει

¹⁰⁶ *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, τ. 1: *Gestalt und Wirklichkeit*, Βιέννη 1918· τ. 2: *Welthistorische Perspektiven*, Μόναχο 1922.

εικαστικά μέσα για να εκφράσει με τη γλώσσα της τέχνης ό,τι του ανακοίνωσε κάποια στιγμή το φύσημα του βορριά, οι μυστικοί ψίθυροι των φύλων, το φως των καντηλιών και το «άνω σχώμεν» της καμπάνας, ουσιαστικά δηλαδή ένας θρησκευτικός τόνος, ο οποίος, παράλληλα με τα βιώματα του τηνιακού περιβάλλοντος, συνηχεί πολύ ισχυρότερος εδώ. Και κατακλείοντας, ο Λούβαρις διατυπώνει την άποψη ότι δημιουργική είναι η τέχνη που γεννιέται από θρησκευτικότητα, από ορμή μεταφυσική, από ανησυχία ψυχική, από νοσταλγία ασίγαστη, από τον πόθο του λυτρωμού. Η καλλιτεχνική παράδοση της Τήνου κάνει τους Τηνιακούς ευαίσθητους στο ωραίο και τους καλλιεργεί την αίσθηση της μορφής. Επομένως το φυσικό και το ψυχικό περιβάλλον του νησιού διαμορφώνει το αξιόλογο εκείνο περιεχόμενο βιωμάτων που εκφράζουν με τις αισθητικές μορφές τους οι Τηνιακοί καλλιτέχνες. Στην ιδεατή αρμονική σύνθεση ωραίων μορφών και υψηλών περιεχομένων βλέπει ο Λούβαρις το χαρακτηριστικό γνώρισμα της τέχνης των ονομαστών, όπως τους αποκαλεί, καλλιτεχνών της πατρίδας του, της Τήνου.¹⁰⁷

Τα παραπάνω στοιχειοθέτησαν έμμονη επιχειρηματολογία και αρκετών άλλων Τηνιακών που επίσης προσπάθησαν να ερμηνεύσουν την ανάπτυξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Τήνο.

Για την έννοια του πολιτισμού ο Λούβαρις θα γράψει αργότερα σε άλλο εγκυκλοπαιδικό λήμμα του ότι η τέχνη γονιμοποιείται με την αξία του Αγίου, της αγιότητας, όπως δείχνει η γένεση του δράματος, της μουσικής, του χορού.¹⁰⁸ Λάτρης του Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), δεν έπαψε να πιστεύει ότι η τέχνη είναι αποκάλυψη, φανέρωση και έκφραση του αοράτου στα ορατά.¹⁰⁹ «Μαζύ με το καλλιτεχνικόν δύνασθαι, συνεξετάζεται [...] και το καλλιτεχνικόν βούλεσθαι», ο καλλιτέχνης και οι μορφές του.¹¹⁰ Υπό τέτοιο πρίσμα αντιμετωπίζει και την τηνιακή γλυπτική!

¹⁰⁷ «Η Τήνος και η Τέχνη», ό.π., σ. 129-130.

¹⁰⁸ *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. ΙΣΤ΄, [1953], σ. 221.

¹⁰⁹ Νικόλαου Ι. Λούβαρι, *Ο Γκαίτε ως θρησκευτική προσωπικότητα*, Αθήνα 1927· *Νοσταλγικά περιπλανήσεις*, ό.π., σ. 188· Μάρκου Α. Σιώτη, ό.π., σ. 100.

¹¹⁰ *Νοσταλγικά περιπλανήσεις*, ό.π., σ. 141-142· *Από λόφο σε λόφο στην κορυφή*, ό.π., σ. 11-78.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΟΓΛΥΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΑΛΑΚΑΤΕ

Από τη χορεία των Τηνιακών μαρμαροτεχνιτών-μαρμαρογλυπτών που ήρθαν στην Αθήνα τον ΙΘ΄ αιώνα προέρχονται οι ιδρυτές του πρώτου χρονολογικά μαρμαρογλυφείου της νέας πρωτεύουσας, αυτού των αδελφών Μαλακατέ, γίων του εμπειρικού μαρμαρά Πέτρου.¹¹¹ Παραδίδεται ως εργοστάσιο,¹¹² λιθοξοείο,¹¹³ μαρμαροκοπείο,¹¹⁴ ερμογλυφείο.¹¹⁵ Άγνωστο παραμένει το έτος ιδρύσεώς του —πάντως το 1848, σε συμβόλαιο έργου του, αναφέρεται εργαστήριό του.¹¹⁶ Ελέγχεται η πληροφορία ότι το μαρμαρογλυφείο έχει ιδρυθεί το 1835,¹¹⁷ αφού την παρέχει ο γαμπρός από θυγατέρα του Φραγκίσκου Μαλακατέ (π. 1825-1914),¹¹⁸ Τηνιακός δικηγόρος Ξενοφών

¹¹¹ Κώστα Δανούση, «Εργα τέχνης στο νεκροταφείο Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. 1, 1992, σ. 122· Αλέκος Ε. Φλωράκη, «Τα πρώτα Υστερνιώτικα εργαστήρια και ο Χατζησίμος Νικολάου», *Υστερνιώτικα*, τχ. 22, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1995· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, «Τηνιακοί μαρμαράδες στην Αθήνα του Όθωνα», *Τηνιακά*, τ. 1, Αθήνα 1996, σ. 264· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», *Οδηγός Εκπόνησης Εργασίας. Από τη Θεωρία στην Εφαρμογή. Προπτυχιακή - Μεταπτυχιακή Εργασία. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία - Διδακτορική Διατριβή. Συγγραφή - Παρουσίαση - Υποστήριξη*, Αθήνα 2017, σ. 116. — Ο Πέτρος Μαλακατές είχε φιλοτεχνήσει φεγγίτες στο σπίτι του, στα Υστέρνια, το οποίο χρονολογείται το 1810, καθώς επίσης και τον μεσαίο φεγγίτη στην πρόσοψη του καθολικού της Καταπολιανής Πάρου, ενώ η προφορική παράδοση του αποδίδει φεγγίτη στον ναό του Αγίου Αθανασίου έξω από τα Υστέρνια και ανάγλυφη παράσταση στον γειτονικό του ναό της Αγίας Τριάδος. Βλ. Ιωάννη Τερζόπουλου, «Η συμβολή των Τηνίων εις την νεοελληνικήν τέχνην», *Κυκλαδικόν Φως*, 3 Αυγούστου 1953· Κώστα Δανούση, «Ο Ιάκωβος Μαλακατές και οι απαρχές της Νεοελληνικής Γλυπτικής» (ομιλία στις εκδηλώσεις της Έξω Μεριάς, Καλοκαίρι 2000).

¹¹² *Εθνοφύλαξ*, 17 Ιουλίου 1864.

¹¹³ *Εφημερίς*, 14 Απριλίου 1874.

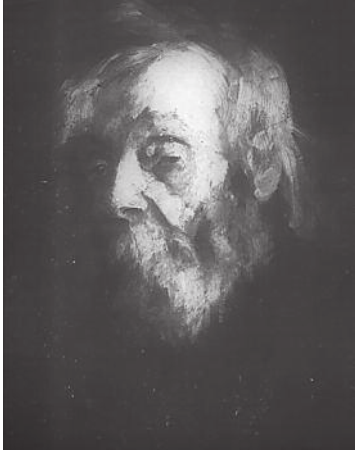
¹¹⁴ Ο.π., 8 Ιουνίου 1874.

¹¹⁵ Ιωάννη Χρ. Χατζηϊωάννου, *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1941. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Δ΄: *Καλαί Τέχναι*, Αθήνα 1927, σ. 111 (Ξενοφών Σώχος).

¹¹⁶ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 42 (Δώρα Φ. Μαρκάτου).

¹¹⁷ Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 66. Από αυτόν ως πηγή έχει υιοθετηθεί το έτος εφεξής στη βιβλιογραφία: Φώτου Γιοφύλλη, ό.π., σ. 40· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, ό.π. του ίδιου, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, ό.π.· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, ό.π., σ. 20, σημ. 2. Πρόκειται για —τυχαίον;— αναριθμητισμό των δύο τελευταίων αριθμών...

¹¹⁸ Κώστα Δανούση, *Ξενοφών Σώχος. Ο «Τυρταίος» της Τήνου*, ό.π., σ. 16. — Ο Ξενοφών



Ο Φραγκίσκος Μαλακατές από τον Σπύρο Βικάτο (ελαιογραφία, Συλλογή Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη).

Σώχος,¹¹⁹ άμεσα και υποκειμενικά εμπλεκόμενος πληροφοριοδότης.¹²⁰ Ας προστεθεί εδώ όμως ότι όσα γράφει για τον χρόνο ιδρύσεώς του δεν διασταυρώνονται από δεύτερη πηγή. Άλλωστε για αποδημία κατοίκων της Τήνου μεγαλύτερη από 50% γίνεται λόγος από το 1856 έως το 1861.¹²¹ Η εγκυρότητα του Σώχου βάλλεται όμως και από τρεις συναφείς ως προς την ιδιαιτερότητα του θέματος αιτίες: πρώτα από την έλλειψη ορισμένων ενυπόγραφων έργων που να έχουν βγει σε τόσο πρώιμη περίοδο από το μαρμαρογλυφείο των αδελφών Μαλακατέ· κατόπιν από την ανυπαρξία αντίστοιχων δεδομένων στον αθηναϊκό ημε-

ρήσιο και περιοδικό Τύπο της εποχής· έπειτα και από την εμπρόθετη, εκ των υστέρων, διάθεση του Σώχου να προβάλλει την προσφορά τους στο ελληνικό έθνος. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος θεωρεί τον αδελφό του πεθερού του Ιάκωβο δημιουργό, εκτελεστή και εφαρμοστή.¹²² Ένα άλλο πρόβλημα εντοπίζεται στις σπουδές τους. Είναι εμπειρικοί, ασκούμενοι με βάση τα αρχαία μνημεία, σε σημείο που ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940) να θεωρεί υποδειγματικές για τους νεότερους γλύπτες τις εφαρμογές και τις διακοσμήσεις τους, ίσες ή υπέρτερες με εκείνες του Παρθενώνα!¹²³ Η συνεργασία των δύο αδελφών κρύβει και αυτή μυστικά: δουλεύουν από κοινού, αλλά τα δημόσια γλυπτά της Αθήνας τα υπογράφει ο Ιάκωβος. Οι δύο αδελφοί δεν είχαν αρμονικές σχέσεις, γεγονός που τεκμηριώνεται και από το ότι το 1852-54 έχουν νομικές περιπέτειες για οικονομικούς

Σώχος έχει ταφεί, μαζί με την κόρη του Φραγκίσκου Μαλακατέ και σύζυγό του Αδαμαντία, στον οικογενειακό τάφο του Φραγκίσκου Μαλακατέ, στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.

¹¹⁹ Πρόδος [Τήνου], τχ. 44, 1899· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 16, 17.

¹²⁰ Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά 1996, σ. 263· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 116, σημ. 20.

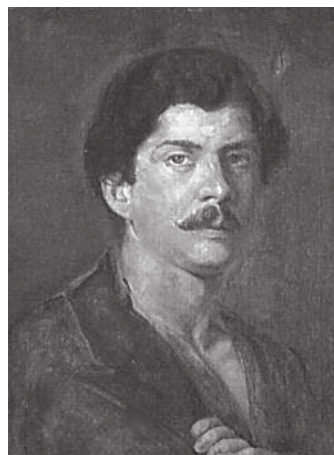
¹²¹ Γεώργιου Ι. Δώριζα, ό.π., σ. 562.

¹²² Ξενοφώντα Σώχου, ό.π.

¹²³ Ιωάννη Χρ. Χατζηγιάννου, ό.π., σ. 112 (Ξενοφών Σώχος).

λόγους.¹²⁴ Ο αγαπητός, σύμφωνα με τον γαμπρό του Σώχο,¹²⁵ στους καλλιτεχνικούς κύκλους της Αθήνας Φραγκίσκος συμμετέσχε σε μαρμαρικές διακοσμήσεις κτηρίων,¹²⁶ γεγονός που ερμηνεύει ίσως και την απουσία της υπογραφής του από δικά του γλυπτά.

«Μορφή γνησίας καλλιτεχνικής εξοχότητος»,¹²⁷ ο Ιάκωβος δεν γνωρίζει γραφή, όπως ομολογεί σε έγγραφα αντί υπογραφής μέχρι το 1845.¹²⁸ Το 1848 συνομολογεί με τον Αθηναίο τυπογράφο και επιχειρηματία εκδότη Ανδρέα Κορομηλά (1811-1858) να αναλάβει το ταφικό μνημείο της Σμαράγδας Κορομηλά στο Α΄ Κοιμητήριο και το ταφικό μνημείο του λόγιου κληρικού Νεόφυτου Δούκα (1760-1845) στον περίβολο του ναού



Ο Γεώργιος Μπονάνος από τον Εμμανουήλ Ν. Κουμέλη (π. 1895, ελαιογραφία, ιδιωτική συλλογή).

του Αγίου Γεωργίου στη Ριζάρειο Σχολή, που το σχεδίασε ο αρχιτέκτων του μεγάρου του Πανεπιστημίου Αθηνών Hans Christian Hansen (1803-1883) το 1849,¹²⁹ χωρίς όμως να το ολοκληρώσει ο Ιάκωβος, καθώς το συμβόλαιό του προσβλήθηκε και έσπασε το 1850.¹³⁰ Στη Διεθνή Έκθεση Λονδίνου του 1851 ο Ιάκωβος εμφανίζεται ως ιδιοκτήτης λατομείου στην Τήνο.¹³¹

Έδρα του μαρμαρογλυφείου των αδελφών Μαλακατέ μάλλον το 1853 είναι η γωνία των σημερινών οδών Σταδίου και Κοραή.¹³² Ίσως αυτή είναι η εταιρεία που ιδρύει ο Φραγκίσκος αυτόν τον χρόνο.¹³³ Θα πρέπει να υπο-

¹²⁴ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 39 (Δώρα Φ. Μαρκάτου).

¹²⁵ Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 67.

¹²⁶ Ό.π.

¹²⁷ Ιωάννη Χρ. Χατζηωάννου, ό.π.

¹²⁸ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 40 (Δώρα Φ. Μαρκάτου).

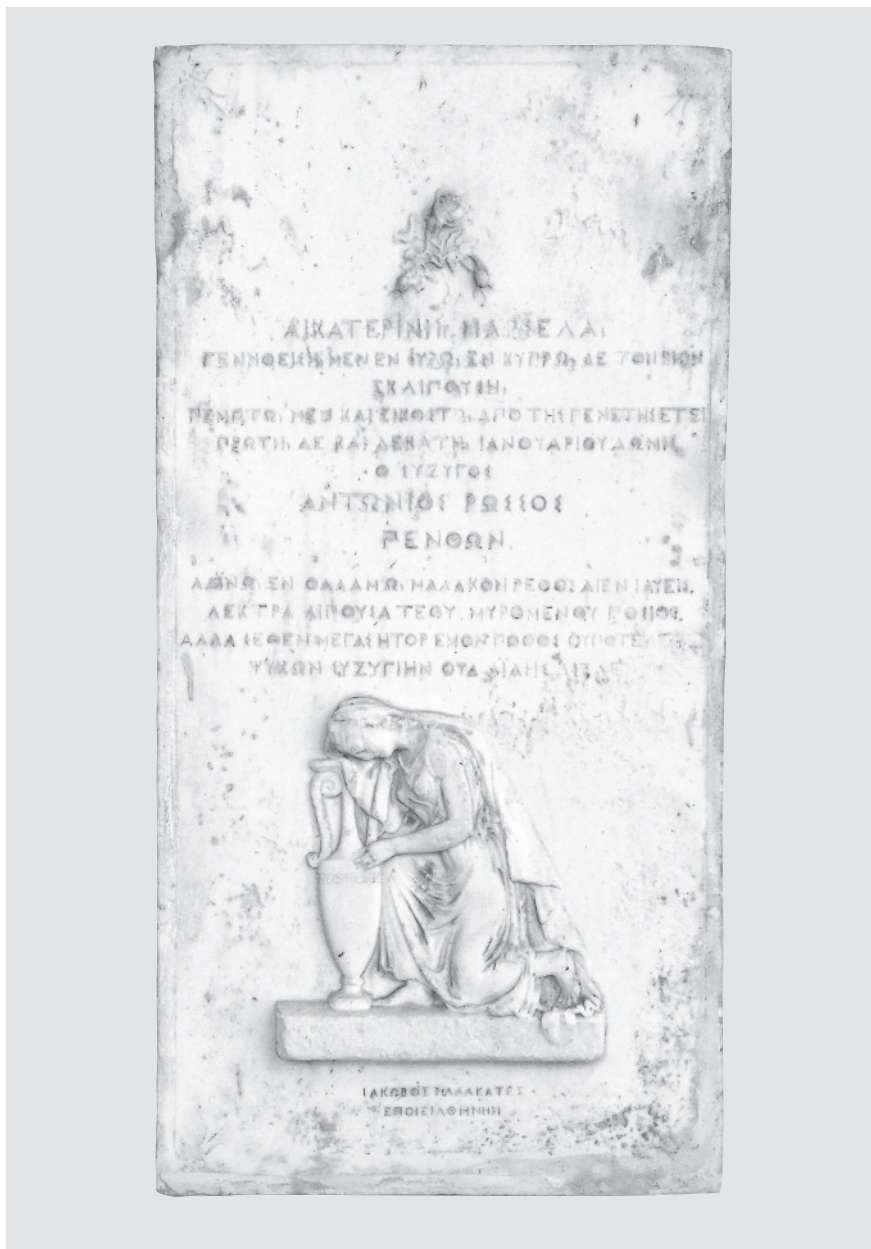
¹²⁹ Αριστεάς Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Χριστιανός Χάνσεν. Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 155, 165, εικ. 202.

¹³⁰ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 41 (Δώρα Φ. Μαρκάτου).

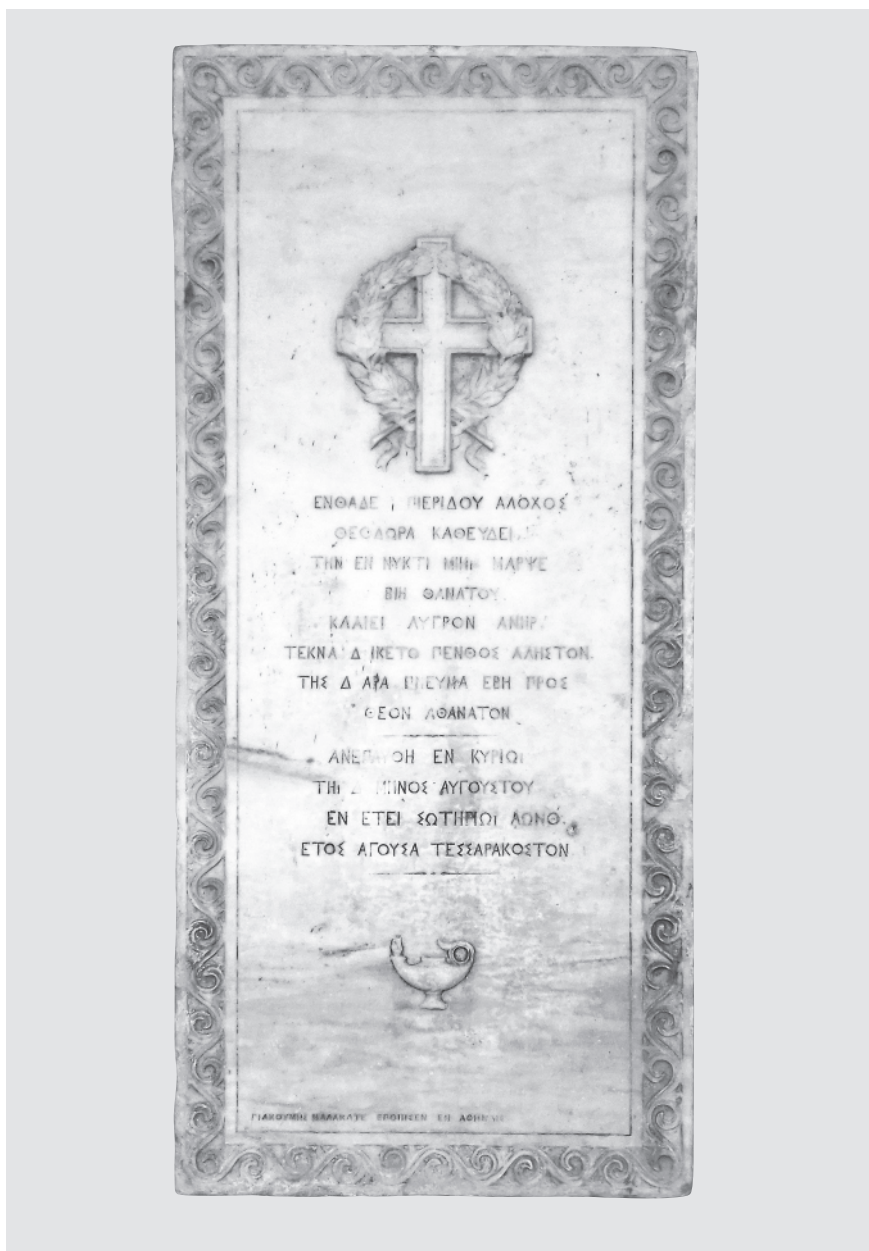
¹³¹ Ηλία Γ. Μυκονιάτη, «Η καλλιτεχνική συμμετοχή της Ελλάδας στις διεθνείς εκθέσεις Λονδίνου 1851, 1862 και Παρισιού 1855», ό.π., σ. 144, 146.

¹³² Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 66.

¹³³ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π.



Πενθούν Πνεύμα για το ταφικό μνημείο της εικοσιπεντάχρονης Αικατερίνης Μαρσελά στο προστώο του ναού του Αγίου Λαζάρου, στη Λάρνακα, έργο του Ιάκωβου (Γιακουμή) Μαλακατέ φιλοτεχνημένο στο εργαστήριό του μετά από τον Ιανουάριο του 1858.



Επίγραμμα χαραγμένο σε πλάκα για το ταφικό μνημείο της σαραντάχρονης Θεοδώρας Πιερίδου στο προστώ του ναού του Αγίου Λαζάρου, στη Λάρνακα, έργο του Ιάκωβου (Γιακουμή) Μαλακατέ φιλοτεχνημένο στο εργαστήριό του μετά από τον Αύγουστο του 1859.

λογίσουμε την επικαιρότητα της θέσης αυτής στο τότε κέντρο της Αθήνας, κοντά στο οικοδομικά έργα του Πανεπιστημίου και της Ακαδημίας Αθηνών. Τον Ιούλιο του 1864 στεγάζεται στην περιοχή της Αγίας Σιών,¹³⁴ που παίρνει και το όνομα Συνοικία Μαλακατέ, όπου το εργαστήριο μένει έως το 1865.¹³⁵

Το 1874 ήρθε ένας φόνος να στιγματίσει τον Ιάκωβο Μαλακατέ: θανάτωσε με ραβδί τον μαθητευόμενο στο μαρμαρογλυφείο του Νικόλαο Σίμο.¹³⁶ Τον ίδιο χρόνο, το 1874, βρίσκουμε το μαρμαρογλυφείο των αδελφών Μαλακατέ, πρόχειρα στημένο, απέναντι από το ξενοδοχείο της Αιγύπτου και από το υπουργείο Οικονομικών — αρχή του τέλους; Μια περιγραφή του είναι αποκαλυπτική: «Σκαφέντος έξωθεν του δρόμου προς ισοπέδωσιν, το τέως εν τη γη βάθος του τοίχου έμεινεν έξω αυτής άνευ θεμελίων. Είνε δε κίνδυνος μη καταπέση αίφνης ως πλατεία σανίς άνευ στηρίγματος. Και δεν αρκεί τούτο-έσωθεν στηρίζονται επί τοιούτου μεθυσμένου τοίχου τεμάχια μακρά μαρμάρου δις υψηλότερα αυτά, ώστε αλλοίμονον τι δύναται ποτε γενέσθαι. Συνιστώμεν τουλάχιστον την ταχείαν αφαίρεσιν εκείθεν των μαρμάρων αυτών».¹³⁷

Ο ρόλος των αδελφών Μαλακατέ και του μαρμαρογλυφείου τους έχει υπερεκτιμηθεί στην ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής. Υποστηρικτικός προς εκείνους στάθηκε ο εκδότης και συντάκτης σε μεγάλο βαθμό του περιοδικού *Πινακοθήκη* Δημήτριος Ι. Καλογερόπουλος (1868-1954). Η πληθώρα παρόμοιων ή όμοιων μνημείων τους σε ελληνικά κεντρικά και επαρχιακά κοιμητήρια κατά τις δεκαετίες του 1870 και του 1880 δείχνει την αξιοποίηση δεδομένων προτύπων από τους ίδιους ή από άλλους γλύπτες.¹³⁸

¹³⁴ Περιοχή στην άκρη του κήπου της Ακαδημίας, στο τετράγωνο των οδών Σίνα, Ακαδημίας, Σόλωνος και Μασσαλίας, στο ύψος της τελευταίας, όπου υπήρχε ο φερώνυμος γκρεμισμένος σήμερα ναΐσκος, μετόχι της Εξαρχίας του Παναγίου Τάφου. Λεγόταν και Αλώνια. Βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1949], σ. 1338 (Κώστας Η. Μπίρης). Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ. 117, 160, 43, 59. Βλ. ακόμα Ιωάννη Τερζόπουλου, «Η συμβολή των Τηνίων εις την νεοελληνικήν τέχνην», ό.π.

¹³⁵ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 44 (Δώρα Φ. Μαρκάτου). Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 118, σημ. 41.

¹³⁶ *Αλήθεια*, 13 Απριλίου 1874· *Εφημερίς*, 14, 15 Απριλίου 1874· *Μέλλον*, 16 Απριλίου 1874· Κώστα Μπαρούτα, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Οι εκθέσεις Τέχνης, η Τεχνοκριτική, οι διαγωνισμοί, τα έντυπα τέχνης, οι έριδες καλλιτεχνών και άλλα γεγονότα*, Αθήνα 1990, σ. 51· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 119.

¹³⁷ *Εφημερίς*, 8 Ιουνίου 1874. — Το υπουργείο Οικονομικών βρισκόταν τότε απέναντι από το Νομισματοκοπείο, στη βορειοανατολική πλευρά της Πλατείας Κλαυθμώνος. Βλ. Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, ό.π., σ. 20.

¹³⁸ *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 44-45 (Δώρα Φ. Μαρκάτου).

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΜΑΡΜΑΡΟΓΛΥΦΕΙΩΝ

«Τα εργαστήρια των παρ' ἡμῖν καλλιτεχνῶν ομοιάζουσι προς τα μοναδικά εκείνα των τουρκοκρατουμένων χωρῶν παντοπωλεία, ἐν οἷς, πλὴν των ὅσα ἐξοδεύονται, εὐρίσκετε καὶ τινα εὐμορφα πράγματα μὴ ἔχοντα μὲν αγοραστάς, προς καλλωπισμὸν δὲ μόνον ἢ ἐπίδειξιν προ πολλοῦ ἐκτεθειμένα καὶ διὰ τοῦτο μυιόστικτα καὶ βεβλαμμένα ὑπὸ του χρόνου. Τα ολίγα καὶ μὴ ἔχοντα πέρασιν ταῦτα ἐν τοῖς ἐρμολυφεῖοις των νεωτέρων Αθηνῶν, εἶναι τα ἀληθῆ καλλιτεχνήματα, ἐν ἀνεκτελέστοις προπλάσμασιν ἢ ἐν μαρμάρῳ· εἶναι οἱ θεοὶ της Αρχαίας Ελλάδος, οἱ ἥρωες ταύτης καὶ της νεωτέρας ἢ τα ἐκ του πραγματικῆς βίου γλυπτικά εἰδύλλια. Τα πολλὰ ἐκεῖνα, ἐφ' ὧν γίνεται το ἀλισβερίσι, εἶναι προτομαὶ καὶ μνημεῖα, μνημεῖα καὶ προτομαὶ, μὴδὲν ἐνέχουσαι το ἐνδιαφέρον εἰμὴ τοῦτο, ὅτι εἶναι τα αὐτὰ αγοραζόμενα καὶ αγορασταὶ συγχρόνως. Ἐπειδὴ δ' ἕκαστος των Ἑλλήνων μόνον τον εαυτὸν του θεωρεῖ ὡς ἔχοντα ἀξίαν τινά, συμβαίνει καὶ ἕτερον λυπηρόν διὰ τους ατυχεῖς ἡμῶν γλύπτας παράδοξον, να μὴ δύνανται δηλαδὴ ποτὲ να εὕρωσι δύο μουστερήδες διὰ το αὐτὸ ἐμπόρευμα», σημείωνε ὁ Γεώργιος Μ. Βιζυηνός (φιλολογικὸ ψευδώνυμο του Γεώργιου Μ. Σύρμα/Μιχαηλίδη, 1849-1896) τὸ 1888, σὲ κριτικὴ του γιὰ τὴν κατάστασιν των εἰκαστικῶν τεχνῶν τὸ 1888, με ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωσιν εικοσιπενταετηρίδας της βασιλείας Γεωργίου Α' (1845-1913).¹³⁹

Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει ἐνδιαφέρον, διότι ἀποτελεῖ βιωματικὴ ἐμπειρία της φυσιογνωμίας των ἀθηναϊκῶν μαρμαρογλυφείων του ΙΘ' αἰῶνα, γιὰ τα ὁποῖα ὁ ἀτυχὸς Βιζυηνός ἔχει βιωματικὴ ἐμπειρία. Ὁ ἴδιος διαθέτει ὁμῶς καὶ τὴ σπάνια γιὰ τὴν Ελλάδα του ΙΘ' αἰῶνα ἐπιστημονικὴ κατάρτιση ἐκείνη

¹³⁹ Γεώργιου Μ. Βιζυηνού, «Ἡ Σχολὴ των Τεχνῶν. Αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι κατὰ τὴν Α' εικοσιπενταετηρίδα της βασιλείας Γεωργίου Α'. — Γ. Ἡ Πλαστικὴ Τέχνη», *Εφημερίς*, πανηγυρικὸ φύλλο, 19 Ὀκτωβρίου 1888 [ἀναδημοσίευσιν: *Στους δρόμους της λογιόσύνης. Κείμενα Γνώσης, Θεωρίας καὶ Κριτικῆς*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Παναγιώτης Μουλλάς, ἐπιλεγόμενα-υπόμνημα Βενετία Ἀποστολίδου - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2013, σ. 500-501]. Ἡ δημοσίευσιν σὲ πανηγυρικὸ τεύχος ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδας που συμπαθούσε τὴ βασιλεία προσέδιδε μεγαλύτερο βάρος στο κείμενο του Βιζυηνού (βλ. *Στους δρόμους της λογιόσύνης*, ὁ.π., σ. 11, σημ. 2). — Γιὰ τον Βιζυηνὸ βλ. καὶ Κωστή Παλαμά, *Γεώργιος Βιζυηνός* [πρωτοδημοσιεύτηκε ὡς πρόλογος στο βιβλίο του Βιζυηνού *Ποῖος ἦτον ὁ φονεὺς του ἀδελφοῦ μου* (Αθήνα 1922)], ὑστερόγραφου Διονύσης Καψάλης, Αθήνα 2013, σ. 7-25.

που απαιτείται προκειμένου να μπορεί να αξιολογεί. Γνωστότερος βέβαια ως ποιητής και διηγηματογράφος, δεν είναι άσχετος προς μια αισθητική και ψυχολογική παιδεία που τις κατέκτησε με δύο διδακτορικές διατριβές στο πανεπιστήμιο της Γοττίγγης το 1881¹⁴⁰ και το 1884.¹⁴¹ Υπογραμμίζει την ομορφιά λίγων γλυπτών, που τα διακρίνει καλλωπισμός. Διαπιστώνει την απουσία αγοραστικού αντικρίσματος, κατάσταση που καθιστά τα γλυπτά μάταιη επίδειξη, θύματα της φθοράς του χρόνου. Τα γύψινα ή μαρμάρινα αυτά καλλιτεχνήματα απεικονίζουν αρχαίους θεούς και ήρωες της αρχαιότητας και των νεότερων χρόνων, καθώς επίσης και ρεαλιστικές συνθέσεις. Απαξιώνει τέλος τυποποιημένα αγαπητά από τους πολλούς γλυπτά, τις προτομές και τα μνημεία, προφανώς ταφικά, που παγιδεύουν τους γλύπτες στην επανάληψη —με χαρακτηριστικά παραδείγματα δύο ρητορικά μοτίβα των νεκροπόλεων του παρελθόντος που έδωσαν τη θέση τους στα χριστιανικά κοιμητήρια, τα οποία μετεξελίχθηκαν στα νεότερα¹⁴² νεκροταφεία: του Πενθούντος Πνεύματος και της Κοιμωμένης.¹⁴³

Οκτώ χρόνια αργότερα από τον Βίζυρνό, το 1896, η πρώτη Ελληνίδα πεζογράφος Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου (1867-1906), έχοντας επισκεφθεί το εργαστήριο του Δημήτριου Ζ. Φιλιππότη (1834-1919), σημειώνει, στον ίδιον τόνο: «Να μην έχω εκατομμύρια να πληρώνω τους καλλιτέχνες, να μην εργάζονται κατά παραγγελίαν διά την προτομήν της δείνα χρυσοκανθαρίνας και διά την προτομήν του τάδε κ. αγριανθρώπου, ο οποίος, ενώ ήτο τόσον

¹⁴⁰ Το παιδικό παιχνίδι σε σχέση με την ψυχολογία και την παιδαγωγική, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αλέξανδρος Σιδεράς/Παρασκευή Σιδερά-Λύτρα, Θεσσαλονίκη 2009. Βλ. και Παρασκευής Σιδερά-Λύτρα (1996). «Ο Γ. Βίζυρνός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης», περ. *Θρακικά*, τ. 11, 1996, σ. 41-72· Γεώργιου Μ. Βίζυρνου, *Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας, διήγημα*, επιμέλεια Φώτης Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1998.

¹⁴¹ *Η φιλοσοφία του καλού παρά Πλωτίνω*, σχεδιάσμα εισαγωγής Παύλος Καλλιγιάς, Αθήνα 1995.

¹⁴² Σύμφωνα με τον προσεκτικό καθηγητή της Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Στέφανο Α. Κουμανούδη (*Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1998, σ. 689), η λέξη «νεκροταφείον» απαντά σε ελληνικό κώδικα, ενώ σε λεξικά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εμφανίζεται «νεκροτάφιον»· το επίθετό της («νεκροταφειακός») το βρίσκουμε στον προχωρημένο 19ον αιώνα στην *Ακρόπολι* (17 Ιουλίου 1889, 19 Δεκεμβρίου 1896) και στην *Εφημερίδα* (23 Φεβρουαρίου 1892).

¹⁴³ Πολύμνιας Αθανασιάδη, *Η άνοδος της μονοδοξίας στην Ύστερη Αρχαιότητα, με φωτογραφικό ένθετο*, Αθήνα 2017, σ. 89.



Το κτήριο του εργαστηρίου γλυπτικής του Δημήτριου Ζ. Φιλιππότη, όπως είναι σήμερα.

αντιπαθητικός ζωντανός, τώρα εννοεί να εξακολουθή να μας δεικνύη το πρόσωπόν του από το ύψος ενός τάφου»!¹⁴⁴

Τα πρώτα μαρμαρογλυφεία στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, στην Αθήνα, βρίσκονταν στο κέντρο της, κοντά στα ανεγειρόμενα νέα δημόσια κτήρια,¹⁴⁵ στην περιοχή της Αγίας Σιών. Τελείως αυτοσχέδια ως προς την οργάνωσή τους, απλές μικρές μάντρες, δεν διέθεταν μεγάλους, διακε-

¹⁴⁴ Φιλολογική Ηχώ, 16 Νοεμβρίου 1896 (αναδημοσίευση: Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης. Ένας ασυμβίβαστος*, Αθήνα 2009, σ. 10-11).

¹⁴⁵ Alexander Papageorgiou-Venetas, «„Ottonopolis“ oder das Neue Athen. Zur Planungsgeschichte der Neugründung der Stadt im 19. Jahrhundert», *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, επιμέλεια Reinhold Baumstark με συμβολές των Adrian von Buttlar, Gerhard Grimm, Edgar Hösch, Winfried Nerdinger, Alexander Papageorgiou-Venetas, Herbert W. Rott, Emanuel Turczynski, Raimund Wünsche, κ.ά., κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Eva Weiss - Herbert W. Rott - Wolfgang Schegk (Αθήνα), Εθνικό Βαυαρικό Μουσείο, Μόναχο 1999, σ. 69-90· Manolis Korres, «Bauforschung in Athen 1831-41», ό.π., σ. 171-186.

κριμένους χώρους. Τα όριά τους τα περιέκλειαν ψηλοί πέτρινοι τοίχοι. Στο εσωτερικό τους διέκρινε κανείς μαρμαρίνους όγκους που παρέμεναν εκεί για επεξεργασία, μισοτελειωμένες και ολοκληρωμένες. Σε μερικές περιπτώσεις στέγαζαν και τα φτωχά σπιτικά τους. Ιδιοκτήτες τους, κυρίως Θηνιακοί και Ανδριώτες μαρμαράδες,¹⁴⁶ εμπειρικοί, δύο κατηγοριών: εκτελεστές, οι οποίοι ασχολούνταν με τα δικά τους έργα, και εφαρμοστές, οι οποίοι περνούσαν έργα άλλων συναδέλφων τους από το στάδιο του προπλάσματος στο τελικό υλικό.¹⁴⁷ Συνήθιζαν, κατά κανόνα, να συχνάζουν σε καπηλειά, να συζητούν, να καβγαδίζουν, να τραγουδούν και να πίνουν.¹⁴⁸ Ερχόμενοι να προστεθούν σε ομοτέχνους τους από την Κόνιτσα έως τη Μάνη,¹⁴⁹ αλλά

¹⁴⁶ Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 18, 20-22· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά Αλεξάνδρας, «Οικογένειες θηνιακών μαρμαράδων», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, τ. 11, 1988, σ. 329-330· Δημήτριου Ζ. Σοφιανού, «Ο Θηνιακός μαρμαράς και η προσφορά του στη νεοελληνική τέχνη», *Κυκλαδικόν Φως*, τχ. 324, 326, 327, Ιούνιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1975 [αναδημοσίευση: *Ο Θηνιακός μαρμαράς και η προσφορά του στην νεοελληνική τέχνη*, Αθήνα 1995· *Η μαρμαροτεχνία στην Τήνο σήμερα*, έκθεση στο Πνευματικό Κέντρο Πανόρμου Τήνου, 22 Ιουλίου-22 Σεπτεμβρίου 1995, Τήνος 1995, χ.σ.· *Θηνιακά Μελετήματα*, ό.π., σ. 315-349]· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, «Θηνιακοί μαρμαράδες στην Αθήνα του Όθωνα», *Θηνιακά*, τ. 1, 1996, σ. 261-281· Δημήτριου Ζ. Σοφιανού, «Η Τήνος πηγή και έκφραση της νεοελληνικής καλλιτεχνικής παράδοσης», Εταιρεία Θηνιακών Μελετών, *Τήνος. Εξω Μέρη. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, 18-20 Αυγούστου 1999*, Αθήνα 2002, σ. 14 [αναδημοσίευση: *Θηνιακά Μελετήματα*, ό.π., σ. 536]· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Θηνιακή μαρμαροτεχνία, 17ος-20ός αι. Τεσσάρων αιώνων διαδρομή*, Σύλλογος Φίλων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, Αθήνα 22 Μαρτίου 2006· του ίδιου, *Η παράδοση του μαρμάρου*, Αθήνα 2006, σ. 43, 162, 163· του ίδιου, «Η τέχνη του μαρμάρου στην Τήνο», Δήμος Εξωμβούργου Τήνου. Αναπτυξιακή Δημοτική Επιχείρηση, *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμέλεια π. Μάρκος Φώσκολος, τ. 2, Τήνος 2006, σ. 151-182 [και ανάπτυξη]· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 113· του ίδιου, «Κυκλαδίτες γλύπτες στην παλιά Αθήνα», *SLpress.gr*, 18 Ιανουαρίου 2019 (19 Ιανουαρίου 2019).

¹⁴⁷ Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁴⁸ Αναστάσιου Δρίβα, «Οι πρώτοι γλύπται και οι πρώτοι σχολαί ωραίων τεχνών εις την νεωτέραν Ελλάδα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τχ. 159, 2 Δεκεμβρίου 1928, σ. 6 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2012, σ. 428]· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Τα πρώτα ελληνικά εργαστήρια γλυπτικής», *Ζυγός*, τχ. 15, Ιανουάριος 1957, σ. 8· του ίδιου, «Το ιστορικό σπίτι της οδού Πειραιώς. Το κυριακάτικο πρώτο σχολείο της τέχνης», *Το Βήμα*, 1 Ιουνίου 1969.

¹⁴⁹ Χρήστου Γ. Κωνσταντινόπουλου, *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983· Βασίλη Παπαγεωργίου - Αργύρη Πετρονότη, «Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (Μαστόροι και γεφύρια)», Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο, *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις στο Α΄ Επιστημονικό Συμπό-*

και από την Παροναξία,¹⁵⁰ οι μάστορες του μικρού κυκλαδίτικου νησιού της Τήνου, με τόπους καταγωγής τους δύο καθολικά ως προς το θρήσκευμα χωριά της Οξωμεριάς του Υστερνία και Πύργου, καθώς και τα γειτονικά τους Καρδιανή, Μπεναρδάδο, Πλατιά, Μαρλά και Μαμάδο,¹⁵¹ όπως και από τα νότια χωριά της Άνδρου, της περιοχής του Κορθίου,¹⁵² αφομοίωναν την πατροπαράδοτη από την περίοδο της Βενετοκρατίας¹⁵³ γνώση της κατεργα-

σιο (Κόνιτσα, 12, 13, 14 Μαΐου 1995), Κόνιτσα 1996, σ. 219-327· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η λαϊκή λιθογλυπτική και λιθοδομία της Κόνιτσας», *Διακοσμητικά Πετρώματα*, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1997, σ. 115-117· Χρήστου Γ. Κωνσταντινόπουλου, «Τηνιακοί μαρμαράδες στην Αρκαδία», Νίκου Α. Κεφαλληνιάδη - Δημήτρη Ζ. Σοφιανού - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Κυκλαδικό Ημερολόγιο*, τ. Γ', 1998, σ. 133-140· Γιώργου Κοτολούλη - Βαγγέλη Καθάρου - Βασιλέ Παπαγεωργίου, «Καντσιώτικα λιθανάγλυφα», *Τα Καντσιώτικα*, ό.π.

¹⁵⁰ Αλέκου Ε. Φλωράκη, «Ενας Παριανός μαρμαράς στην Τήνο», *Παριανά*, τχ. 83, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2001, σ. 281-297 [και ανάτυπο]· του ίδιου, *Τηνιακή μαρμαροτεχνία, 17ος-20ός αι. Τεσσάρων αιώνων διαδρομή*, ό.π.· του ίδιου, *Μουσείο Μαρμαροτεχνίας. Οδηγός*, Αθήνα 2009, σ. 9· του ίδιου, *Η μαρμαρογλυπτική στη Νάξο. Από το 15ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2014, σ. 19-78· του ίδιου, «Παριανοί μαρμαράδες στις Κυκλάδες», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 21, 2014, σ. 187-233.

¹⁵¹ Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Τήνος. Η παράδοση του μαρμάρου*, Αθήνα 1983, ²2006, σ. 14· Κώστα Δανούση, *Μουσείο Υστερνιωτών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1991, χ.σ.· π. Μάρκου Φωσκόλου, «Υστερνία ή Ιστέρνια και πότε;», *Τηνιακά Σύμμεικτα*, τχ. 5, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1992, σ. 1-5· Κώστα Δανούση, «Υστερνιώτες μαρμαρογλύπτες», *Έκθεση έργων Υστερνιωτών μαρμαρογλυπτών*, Υστερνία Τήνου, Αθήνα 1996· π. Μάρκου Φωσκόλου, «Η Εξωμεριά της Τήνου. Μαρτυρίες για τους οικισμούς της από τη μεσαιωνική ιστορία», *Τήνος. Τα Έξω Μέρη*, Αθήνα 2002, σ. 43-64 [*Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, Πρακτικά Συνεδρίων*, τ. 4]· Κώστα Δανούση, «Τήνος: Εστίες συνοχής, ταυτότητες και ετερότητες», *Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους*, επιλογή και επιμέλεια κειμένων Στρατής Γ. Φιλιππότης, τ. 9, 2007, σ. 102-116· του ίδιου, «Πάνορμος, ένα “νησί” μέσ’ στο νησί», *Μνήμες Πανόρμου - Ι. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης της 9ης Αυγούστου 2008*, επιμέλεια έκδοσης Κώστας Δανούσης, Αθήνα 2009, σ. 3-12· του ίδιου, *Τα “Εσχατά” της Εξωμεριάς. Μαρλάς, Μαμάδος και η πέραν αυτών Τήνος*, Αθήνα 2009· του ίδιου, *Τα λιμάνια της πόλης της Τήνου. Διαδρομή στο χρόνο*, Αθήνα 2009· του ίδιου, *Ο Πάνορμος της Τήνου. Αναφορά στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 2009· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Η τέχνη του μαρμάρου στην Καρδιανή Τήνου*, Αθήνα 2009, σ. 7· Κώστα Δανούση, *Απ’ την Κολυμπήθρα στον Πάνορμο*, Αθήνα 2010· Αλέκου Ε. Φλωράκη, «“Χώρα Πύργου”. Η ταυτότητα μέσ’ από την ετερότητα», *Τηνιακά Σύμμεικτα. Τετράδια Εξωμεριάς Τήνου*, τχ. Π, επιμέλεια έκδοσης Κώστας Δανούσης, Αθήνα 2010, σ. 67-68· π. Μάρκου Φωσκόλου, *Η Οξωμεριά της Τήνου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα*, Αθήνα 2012.

¹⁵² Δημήτριου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι. Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου*, Άνδρος 1996, σ. 110-112, 126-127 [*Ανδριακά Χρονικά*, τ. 25].

¹⁵³ Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα ¹1980, σ. 63, 69· του ίδιου, *Σχέδια τηνιακής μαρμαρογλυπτικής, 19ος και 20ός αιώνες*, Αθήνα 1993, σ. 11-12· του ίδιου, *Οικόσημα Τήνου*, Αθήνα 2001· του ίδιου, «Η τέχνη του μαρμάρου στην Τήνο», *Διακοσμητικά Πετρώματα*, τχ. 22, 2004, σ. 119· «Πέφυκε λίθος». *Το λατομείο και το πρωτοβιομη-*

σίας του μαρμάρου, ανοίγοντας και ιδιόκτητα λατομεία, όπως ο Ιωάννης Ν. Κοντογεώργης (Ταμπάκης, 1837-1904) στη Βαθή.¹⁵⁴ Έτσι από τα μέσα του ΙΖ΄ αιώνα μαρτυρείται δράση συνεργείου Πυργιανών μαρμαροτεχνιτών υπό τον πρωτομάστορα Ιωάννη Φραντζέσκου Απέργη.¹⁵⁵ Από τον 19ο αιώνα θα αναπτυχθούν στην Οξωμεριά τα απαραίτητα για την κατασκευή των εργαλείων κατεργασίας του μαρμάρου σιδηρουργεία, τα λεγόμενα «γύφτικα», που λειτουργούσαν είτε μέσα στο χωριό, είτε στα λατομεία, είτε με τα μέλη τους ενταγμένα σε πλανόδιες ομάδες, τις κομπανίες, οι οποίες περριόδευαν τα Κάτω Χωριά ή δούλευαν περιστασιακά σε λατομεία.¹⁵⁶

Το 1836 ο αρχιτέκτων Σταμάτιος Κλεάνθης (1802-1862) εκμισθώνει με ειδική συμφωνία το αρχαίο λατομείο της Σπηλιάς στην Πεντέλη για να βγάλει το μάρμαρο που θα επένδυε το κτήριο των Νέων Ανακτόρων, την ανέγερση του οποίου την είχε αναλάβει ως εργολάβος.¹⁵⁷ Εκεί δουλεύουν Τηνιακοί μαρμαροτεχνίτες και μαρμαρογλύπτες, που τον Φεβρουάριο του 1839 διαμαρτύρονται εγγράφως για τους δυσμενείς εργασιακούς όρους, προφανώς και λόγω της πίεσης που θα τους ασκούσε, με ανάθεση του Κλεάνθη, ο επιβλέπων αξιωματικός των Νέων Ανακτόρων.¹⁵⁸ Πρόκειται για τους Νικόλαο Σκαλκώτο, Απόστολο Σπούρδο, Ιωάννη Πιόκο, Ζώρζη Σκαρή, Ιάκωβο Πατό, Νικόλαο Λαμπαδίτη (π. 1810-1889), Γεώργιο Ιγγλέζο, Μάρκο Γαϊτη, Νικόλαο Γιαννουλάκη, Αντώνιο Παξινό, Αλέξιο Γεωργίου, Παρασό Λαλούδη, Γεώργιο Τζίνη, Κομιανό Μιχελογιάννη, Θωμά Υδραίο και Ιωάννη Χοντρό.¹⁵⁹

Η λειτουργία των πρώτων αθηναϊκών μαρμαρογλυφείων συμπίπτει με τη συγκρότηση του παλαιότερου νεκροταφείου της πρωτεύουσας, του Α΄

χανικό σχέδιό του μαρμάρου στη Βαθή Τήνου, Αθήνα 2005, σ. 15.

¹⁵⁴ Του ίδιου, «Πέφυκε λίθος», ό.π., σ. 20.

¹⁵⁵ Του ίδιου, ό.π., σ. 18· του ίδιου, *Τηνιακή μαρμαροτεχνία, 17ος-20ός αι. Τεσσάρων αιώνων διαδρομή*, ό.π.

¹⁵⁶ Του ίδιου, *Τα «Γύφτικα» της Οξωμεριάς Τήνου. Σιδηρουργεία και σιδηρουργοί στο 19ο και 20ό αιώνα*, Αθήνα 2013, σ. 13-18.

¹⁵⁷ Όλγας Μπαδήμα-Φουντουλάκη, *Σταμάτης Κλεάνθης, 1802-1862, αρχιτέκτων, επιχειρηματίας, οραματιστής*, Αθήνα 2001, σ. 41· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 114.

¹⁵⁸ Αικατερίνης Δεμενεγή-Βιριράκη, *Παλαιά Ανάκτορα Αθηνών (1836-1986)*, Αθήνα 1994, σ. 162-164· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁵⁹ Αικατερίνης Δεμενεγή-Βιριράκη, ό.π.· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, «Τηνιακοί μαρμαράδες στην Αθήνα του Όθωνα», ό.π., σ. 274-280· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

Κοιμητηρίου,¹⁶⁰ το οποίο σηματοδοτεί και την εμφάνιση στην Ελλάδα της λεγόμενης ταφικής ή κοιμητηριακής τέχνης, της τέχνης της θλίψης.¹⁶¹ Μολονότι οι πρώτες φροντίδες για την ίδρυση νεκροταφείου στην Αθήνα ανέρχονται στο 1839, επί δημαρχίας Δημήτριου Ν. Καλλιφρονά (1800-1897), συστηματικότερα αυτό αρχίζει να υφίσταται από το 1858, επί δημαρχίας Γεώργιου Σκούφου (1803-1873).¹⁶² Τα μαρμαρογλυφεία με τις παραγγελίες που αναλαμβάνουν το τροφοδοτούν. Σε πολλά από τα πρώτα ταφικά μνημεία, αλλά και στα πρώτα δημόσια αθηναϊκά μνημεία, διαβάζει κανείς αρχαιοπρεπή ελεγειακά επιγράμματα που τα συνέτασσε ο διδάσκαλος των Αρχαίων και Νέων Ελληνικών των Ελλήνων σπουδαστών στη βαυαρική Στρατιωτική και Ναυτική Σχολή των Ευελπίδων το 1832-35, διδάκτωρ της Φιλοσοφίας στο Λουδοβίκειο-Μαξιμιλιάνειο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και διδάσκαλος Νέων Ελληνικών στη βασίλισσα Αμαλία το 1836, καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Φίλιππος Ι. Ιωάννου (1796-1880), ο οποίος έχει ταφεί στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.¹⁶³

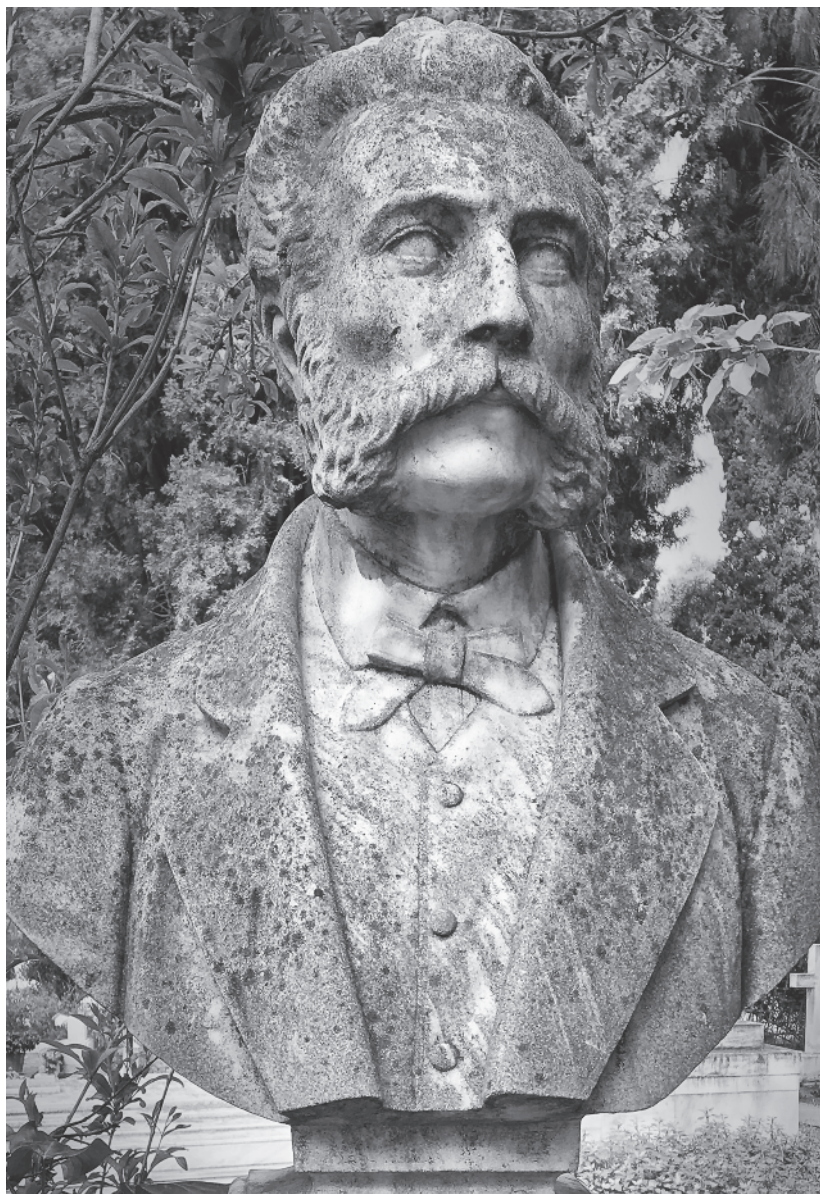
Μέσα στη δεκαετία του 1850 η πρωτεύουσα αποκτά αρκετά από τα μαρμαρογλυφεία της. Το 1853 οι επίσης Τηνιακοί αδελφοί Μαλακατέ στήνουν, όπως είδαμε, το μαρμαρογλυφείο τους. Το 1855 ο Ιωάννης Κόσσος

¹⁶⁰ Ιωάννας Παρασκευοπούλου, *Το Α΄ Νεκροταφείο της Αθήνας. Ιστορικά οράματα, 1834-2013*, Αθήνα 2015.

¹⁶¹ Για την τέχνη αυτή βλ. David Robinson - Dean Koontz, *Beautiful Death: The Art of the Cemetery*, Λονδίνο 1996· Joyce Carol Oates, «Ω, τι ωραίο πένθος!», *Το Βήμα*, 28 Ιανουαρίου 1996· Sharon Debartolo Carmack, *Your Guide to Cemetery Research*, Σινσινάτι 2002· Douglas Keister, *Stories in Stone: A Field Guide to Cemetery Symbolism and Iconography*, Πιούτα 2004· Mike Harding, *A Little Book of Tombs & Monuments*, Λονδίνο 2008.

¹⁶² *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, ό.π., σ. 1343.

¹⁶³ Βλ. και Γεώργιου Σ. Λάιου, ό.π., σ. 186, σημ. 1. Για τον Ιωάννου βλ. Anton J. J. Freiherr von Schönhub, *Geschichte des Königlich Bayerischen Kadettenkorps*, τ. 1, Μόναχο 1856, σ. 41· Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844). Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands*, Μόναχο 1995, σ. 111-117· του ίδιου, *Die Griechische Kirche in München als Gotteshaus zum Erlöser, Gemeinde der Hellenen und Mittelpunkt des bayerischen Philhellenismus*, Μόναχο ⁴1998, σ. 286· Κωνσταντίνου Σωτ. Κωτσοβίλη, *Ελληνοφιλία των Βαυαρών. Όθων Α΄, Βασιλεύς της Ελλάδος*, Μόναχο 2007, σ. 17. — Ο τάφος του Φίλιππου Ι. Ιωάννου (αρ. 105) βρίσκεται στην Α΄ Ζώνη - 1ο Τμήμα του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών. Βλ. Ελένης Αγγελολάτη-Τσουγκαράκη - Δέσποινας Τσουκλίδου-Πέννα, *Μητρών Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών. Α΄ Ζώνη - 1ον Τμήμα*, Αθήνα 1972, σ. 84-86. — Τα επιγράμματά του ο Φίλιππος Ι. Ιωάννου τα δημοσιεύει στο βιβλίο του *Φιλολογικά πάρεργα*, Αθήνα ²1874, σ. 612-680.



Ο Ιωάννης Κόσσιος, φιλοτεχνημένος σε μάρμαρο το 1877 στον τάφο του (Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών) από τον ευγνώμονα μαθητή του Γεώργιο Βρούτο. Κατά τον ομότεχνο του Κόσσου Παν[ν]ούλη Χαλεπά, ο Κόσσιος ήταν κακός και σε διαγωνισμό απέρριψε τόσο τον ίδιον όσο και τον Ιωάννη Βιτσάρη (Στρατή Δούκα, *Υποθέσεις και λύσεις πάνω σε προβλήματα της ζωής και του έργου του Παννούλη Χαλεπά*, Αθήνα 1970, σ. 13).

(1822-1873) εγκαθιστά το μαρμαρογλυφείο του αρχικά μέσα στον κήπο του στρατηγού Μακρυγιάννη, στην οδό Βύρωνος,¹⁶⁴ πίσω από ξύλινο καφενείο, κατόπιν στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου, κοντά στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο (κτήριο Weiler),¹⁶⁵ κάτω από την Ακρόπολη, σε διώροφη οικία αρχαϊκού τύπου με ευρύτατο αρχοντικών εξώστη.¹⁶⁶ Στο τέλος του 1858 οι τέσσερις Θηνιακοί αδελφοί Φυτάλη —ο Γεώργιος,¹⁶⁷ ο Λάζαρος, ο Μάρκος (1834-1891) και ο Ιωάννης (1826/28-1872), ιδρύουν το πρώτο οργανωμένο με κατανομή ειδικοτήτων μαρμαρογλυφείο στην οδό Ακαδημίας, απέναντι από τον ναό της Ζωοδόχου Πηγής, και το διατηρούν μέχρι το 1878.¹⁶⁸ Τον επόμενο



Ο Γεώργιος Φυτάλης.

¹⁶⁴ *Ηλιος*, 16 Μαρτίου 1856, 14 Φεβρουαρίου 1858.

¹⁶⁵ *Φιλόπατρις*, 25 Νοεμβρίου 1856, 15 Δεκεμβρίου 1856.

¹⁶⁶ «Ερμογλυφείον Ιωάννου Κόσσου», *Πανδώρα*, τχ. 133, 1 Οκτωβρίου 1855, σ. 357· Αναστασίου Δρίβα, «Ιωάννης Κόσσος (Η προ αυτού γλυπτική κίνησις και το πνεύμα της εποχής του)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τχ. 161, 16 Δεκεμβρίου 1928, σ. 7 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, ό.π., σ. 434-435]· *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 61, 326 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Ίσως ταυτίζεται με το κατοπινό εργαστήριο του γλύπτη Νικόλαου Π. Γεωργαντή.

¹⁶⁷ Στο οικογενειακό ταφικό μνημείο του, στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών (αρ. 122-123), παραχωρημένο από τους Θηνιακούς πατριώτες του, έχουν ταφεί ο πατέρας του, λιθοξόος Γιαννούλης (†1846), η μητέρα του Μαργαρίτα, τα αδέρφια του Λάζαρος, που πέθανε στο γηροκομείο της Αθήνας, Μάρκος, Χαράλαμπος και Μαριγώ, η σύζυγός του Όλγα Σκαρμαγκά, η αδελφή του Μαρία, η κόρη του Μαρία, ο γιος του Θεόδωρος, πλοίαρχος του Βασιλικού Ναυτικού, η κόρη του Θεόδωρου Ευαγγελία, ο γιος του Γεώργιος (†1986), η σύζυγός του Ελένη Κ. Παπασπηλιοπούλου (†1990), ο γιος του Ιωάννης (†2006) και η κόρη του Γεωργίου Έλλη (†2014). Βλ. Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη - Δέσποινας Τσουκλίδου-Πέννα, ό.π., σ. 101-102.

¹⁶⁸ Ν.Α.Π., «Καλλιτεχνικά», *Μέλλον*, 11 Μαΐου 1874· *Αιών*, 24 Ιουλίου 1858, 11 Δεκεμβρίου 1858· *Ωρα*, 5 Φεβρουαρίου 1880· Νίκου Βέλμου, «Αδελφοί Φυτάλη», *Φραγκέλιο*, τχ. 4, 1928, σ. 50· Αναστάσιου Δρίβα, «Οι γλύπται αδελφοί Φυτάλη», *Ελληνικά Γράμματα*, τχ. 65, 14 Σεπτεμβρίου 1929, σ. 509-510· τχ. 66, 21 Σεπτεμβρίου 1929, σ. 540-541· τχ. 67, 28 Σεπτεμβρίου 1929, σ. 561-562 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, ό.π., σ. 457-471]· Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 68· Φώτου Γιοφύλλη, «Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες. Οι αδελφοί

χρόνο, το 1859, οι Τηνιακοί αδελφοί Απέργη —ο Γεώργιος (1836-;) και ο Κοσμάς (1837-μετά το 1898)— ιδρύουν το μαρμαρογλυφείο τους στην οδό Αδριανού.¹⁶⁹ Στο τέλος της δεκαετίας του 1850 ο Λεωνίδας Δρόσης (1834-1882)¹⁷⁰ διατηρεί μαρμαρογλυφείο τόσο στο εργοτάξιο του μεγάρου

Φυτάλαι», *Νέα Εστία*, τχ. 678, 1 Οκτωβρίου 1955, σ. 1273· Κώστα Μπαρούτα, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Οι εκθέσεις Τέχνης, η Τεχνοκριτική, οι διαγωνισμοί, τα έντυπα τέχνης, οι έριδες των καλλιτεχνών και άλλα γεγονότα*, Αθήνα 1990, σ. 32, σημ. 30· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 96, Μάιος-Ιούνιος 1992, σ. 121-125 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 104]· Χαρίκλειας Θεοχάρους, ό.π., σ. 12· Στέφανου Νικ. Δελατόλα, ό.π., σ. 76· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», ό.π., σ. 121. — Για λεύκωμα-δειγματολόγιο έργων των αδελφών Φυτάλη, το οποίο απόκειται στην Εταιρεία των Φίλων του Λαού, βλ. Ευθυμίας Ε. Μαυρομιχάλη, «Εθνική ιδεολογία και αλληγορία: παράσταση της Ελλάδας από τους αδελφούς Φυτάλη», *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2011, Flinders University Department of Language Studies - Modern Greek*, επιμέλεια Michael Tsianikas, Nina Maadad, George Couvalis, Maria Palaktsoglou, Αδελαΐδα 2013, σ. 289.

¹⁶⁹ *Μαθητολόγιον Βασιλικού Πολυτεχνείου*, σχολικό έτος 1859-60, αρ. 85· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 122. Για τον γλύπτη Κοσμά Απέργη βλ. επίσης Ζέττας Αντωνοπούλου - Δημήτρη Κουτσογιάννη, «Ταφικό μνημείο του Επαμεινώνδα Δημητρίου στο παλαιό Νεκροταφείο Θηβών, έργο του γλύπτη Κοσμά Απέργη», *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Κτήριο Θεολογικής Σχολής, 13-15 Νοεμβρίου 2015). Πρακτικά*, επιμέλεια Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου - Σταύρος Μαμαλούκος, Αθήνα 2017, σ. 716-719.

¹⁷⁰ Πρόκειται για εξελληνισμό (Τορς/Τέρσης/Τόρσης/Δρόσης) του γερμανικού επωνύμου του. Καταγόταν από σαξονική οικογένεια. Ο παππούς του Christoph Dorsius/Dorsch (Johann Christoph, 1676-1732) ήταν χαράκτης μεταλλίων στη Νυρεμβέργη και σύμβουλος του βασιλιά της Σαξονίας, εναντίον του οποίου από φθόνο είχε γίνει δολοφονική απόπειρα· ο πατέρας του Karl von Dorsch/Dörsch (†1880) υπήρξε μουσικός και κατασκευαστής μουσικών οργάνων· η μητέρα του Κονδυλία ήταν Ελληνίδα από την ιστορική σπετσιώτικη οικογένεια του Χατζηγιάννη-Μέξη (1754-1844), κόρη του Ιωάννη Θ. Μέξη. Ο Λεωνίδας Δρόσης απέκτησε με την Κονδυλία έναν γιο, τον ναύαρχο Λεωνίδα Δρόση (†1957). Σύμφωνα με το *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* του 1907, ο γλύπτης θεωρείται Αρκάς. Κατά την άποψη του Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, μητέρα του γλύπτη ήταν η Τριπολιτσιώτισσα Δημητρούλα Γρηγορίου Δημητριάδου, ενώ εκείνος είχε τρία αδέρφια: τον βιομήχανο Γεώργιο, τον μηχανικό Δημήτριο και την Σοφία χήρα Γεωργίου Κολόμβου. Διαφορετική μητέρα του γλύπτη αναφέρει λανθασμένα ο Ιωάννης Γ. Μανωλικάκης, την επίσης από την Τρίπολη κόρη Δήμα. Βλ. *Νέα Ιδέα*, 4 Δεκεμβρίου 1880· *Στοά*, 5 Δεκεμβρίου 1880· Πέτρου Κ. Αποστολίδου [Παύλου Νιρβάνα], «Λ. Δρόσης», *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου*, τ. 19, 1885, σ. 154-163· Φ. «Η ιστορία ενός γλύπτου», *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 6, 6 Μαρτίου 1888, σ. 84-85· Κ. [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Έλληνες Καλλιτέχναι. Λεωνίδας Δρόσης», *Πινακοθήκη*, τχ. 28-29, Ιούνιος-Ιούλιος 1903, σ. 91-92· Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου, «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 80, Οκτώβριος 1907, σ. 148· Ulrich Thieme - Felix Becker, *All-*

της Ακαδημίας Αθηνών¹⁷¹ όσο και στη γωνία των οδών Λιοσίων 14 και Μάγερ, στην Πλατεία Βάθης,¹⁷² έως το 1903.¹⁷³ Το 1883, μετά από τον θάνατό του, ανακοινώνεται στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο ότι μαρμάρινα αγάλματα και μαρμαρίνες προτομές του από το εργαστήριό του πωλούνται κατόπιν συνεννοήσεως με δικηγόρο.¹⁷⁴

Από το 1859 έως το 1869 μαρτυρούνται στο μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου¹⁷⁵ αρκετά ονοματεπώνυμα σπουδαστών της Πλαστικής και λιθοξόων στο Σχολείο των Τεχνών μαζί με τις διευθύνσεις κατοικιών τους, οι οποίες ενδεχομένως χρησιμοποιούνταν και ως εργαστήρια: του Γεώργιου Πολίτη (γ. 1829) στην οδό Καλαμιώτου, του Αθανάσιου Κοτρότσου (γ. 1834) στην οδό Πειραιώς, του Κωνσταντίνου Μαρμαρινού (γ. 1835) στην

gemeines Lexikon der Bildenden Künste, τ. 9, Λειψία 1913, σ. 576 (Hippocrates S. Caravias)· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Βιογραφία των ανδριάντων της πρωτεύουσας. Λεων. Δρόσης, ο γλύπτης που εφιοτέχνησε όλα τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών. Ο γλύπτης Μπονάτος και ο ανδριάς του Βαλλιάνου», *Το Βήμα*, 31 Μαρτίου 1954· Κώστα Η. Μπίρη, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957, σ. 508-509· του ίδιου, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, ό.π., σ. 427, 428· Βασίλειου Μ. Μέξη, *Οίκος Μέξη. Ιστορικών και ανέκδοτον αρχείον*, Αθήνα 1984, σ. 110-111· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ανάγλυφα του Δημ. Κόσσου και του Λεων. Δρόση στο Μουσείο της πόλεως των Αθηνών», *Αρχαιολογία*, τχ. 36, Σεπτέμβριος 1990, σ. 65 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π., σ. 118]· *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, τ. 29, Μόναχο-Λειψία 2001, σ. 121-122 (Jana Börner), 495 (Alkis Charalampidis).

¹⁷¹ Γεώργιου Σ. Λαίου, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σ. 201 [Ακαδημία Αθηνών. *Βιογραφίαί Εθνικών Ευεργετών*, τ. 1].

¹⁷² Μαρίας Α. Γαβρίλη - Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτήριου Σ. Μπονάνου, *Γεώργιος Μπονάτος Κεφαλήν εποίει*, Αθήνα 2014, σ. 4· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», ό.π., σ. 123· Κώστα Χρ. Χατζιώτη, *Η παλιά γειτονιά. Πλατεία Βάθης - Άγιος Παύλος - Σιδηροδρομικοί σταθμοί*, Αθήνα 2018, σ. 57· Γεωργίας Αντωνοπούλου, «Οι Τρεις Μοίρες στο ταφικό ανάγλυφο του εργαστηρίου Λεωνίδα Δρόση. Από τη "γέννηση" των αρχαίων χρόνων στον "θάνατο" των νεοτέρων», *Ηρώς Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, επιμέλεια Μανόλης Κορρές, Σταύρος Μαμαλούκος, Κώστας Ζάμπας, Φανή Μαλλούχου-Tufano, τ. 1, Αθήνα 2018, σ. 29.

¹⁷³ Κ. [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Ελληνες καλλιτέχναι. Λεωνίδας Δρόσης», *Πινακοθήκη*, τχ. 28-29, Ιούνιος-Ιούλιος 1903, σ. 91.

¹⁷⁴ *Νέα Εφημερίς*, 23 Δεκεμβρίου 1883, 6 Ιανουαρίου 1884.

¹⁷⁵ Περισσότερα για το χειρόγραφο κατάστιχο του μαθητολογίου του Βασιλικού Πολυτεχνείου βλ. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το "Μαθητολόγιο" του Βασιλικού Πολυτεχνείου 1859-1871: Αλήθειες και πλάνες», *Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Τομέας Θεωρητικών, Β' Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης. Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας*, 25-27 Νοεμβρίου 2005, πρόλογος Νίκη Λοϊζίδη, επιμέλεια Νίκος Δασκαλοθανάσης, Αθήνα 2008, σ. 211-218.

οδό Πειραιώς, του Ζήνωνα Χατζηλουκά (γ. 1835) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Γεώργιου Απέργη στην οδό Πειραιώς, του Γεώργιου Βιτάλη (γ. 1836) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Πέτρου Λαρόζα στην οδό Αγίων Θεοδώρων, του Βερνάρδου Σκαλκώτου (γ. 1837) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Βασιλείου Κανελλόπουλου (γ. 1838) στην οδό Αγίου Δημητρίου, του Γαβριήλ Γαλανού (γ. 1839) στην οδό Λέκκα, του Δημήτριου Φιλιππότη (γ. 1839) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Δημήτριου Ζαχαρίου (γ. 1840) στην οδό Πανεπιστημίου, του Γαβριήλ Λυρίτη (γ. 1840) στην οδό Λέκκα, του Ιωάννη Μάρκου (γ. 1840) στην οδό Αριστοφάνους και στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Νικόλαου Κονταρούσα (γ. 1841) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Σπυρίδωνα Λαμπράκη (γ. 1841) στην οδό Πειραιώς, του Ιωάννη Μανάλη (γ. 1841) στην οδό Νοσοκομείου,¹⁷⁶ του Γεώργιου Παρλιάρου (γ. 1841) στην οδό Νοσοκομείου, του Μιχαήλ Σαραβάνου (γ. 1841) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Εμμανουήλ Τσαπράζη (γ. 1841) στην οδό Πειραιώς, του Ερρίκου Χάουκολ (γ. 1841) στην οδό Πειραιώς, του Πέτρου Λέρα (γ. 1842) στην οδό Γερανίου, του Ιωάννη Βασιλειάδη (γ. 1842) στην οδό Κολοκοτρώνη, του Νικόλαου Γυφτόπουλου (γ. 1842) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Ιωάννη Κατσάκου (γ. 1842) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Κωνσταντίνου Κόκκου (γ. 1842) στην οδό Νοσοκομείου, του Ιωάννη Λαμπράκη (γ. 1842) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Σιδέρη Λάγιου (γ. 1842) στην οδό Αγίου Δημητρίου, του Αντώνιου Μπαρού (1842) στου Ψυρρή, του Ιωάννη Ταμπουράκη (γ. 1842) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Δημήτριου Φιλιππού (γ. 1842) στην οδό Νοσοκομείου, του Γιαννούλη Π. Γιαννούλη (γ. 1843) στην οδό Νοσοκομείου, του Παναγιώτη Καλλούδη (γ. 1843) στην οδό Αγίου Δημητρίου, του Περικλή Μενιδιάτη (γ. 1843) στην οδό Καλαμιώτου, του Στ. Μεταλλινού (γ. 1843) στην οδό Προαστίου,¹⁷⁷

¹⁷⁶ Έτσι ονομαζόταν έως το 1884 η οδός Ακαδημίας, λόγω του Δημοτικού Νοσοκομείου Η Ελπίς, που ανοικοδομήθηκε από το 1836 έως το 1858 εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, στην οδό Ακαδημίας 50. Βλ. Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 75· Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών* (www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx, 24 Νοεμβρίου 2018).

¹⁷⁷ Πρώην ονομασία της σημερινής οδού Εμμανουήλ Μπενάκη, η οποία όριζε τη νέα σε σχέση με την παλιότερη Αθήνα περιοχή Εξαρχείων-Νεάπολης-Μουσείου. Βλ. *Νεώτερον*

του Αντώνιου Παπασακελλίωνα (γ. 1843) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Νικόλαου Παρλιάρου (γ. 1843) στην οδό Νοσοκομείου, του Ιάκωβου Ρίγου (γ. 1843) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Γεώργιου Βιδάλη (γ. 1844) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Αθανάσιου Δημόπουλου (γ. 1844) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Ιωάννη Καγεώργη (γ. 1844) στην οδό Αριστοφάνους, του Ιωάννη Καπαριά (γ. 1844) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Ιωάννη Κασάρπου (γ. 1844) στην οδό Αθηνάς, του Γεώργιου Κουτουμάδη (γ. 1844) στην οδό Αδριανού, του Αντώνιου Σ. Πέτα (γ. 1844) στην οδό Ήβης, του Νικόλαου Σταυριανού (γ. 1844) στην οδό Νοσοκομείου, του Δημήτριου Αναστασίου (γ. 1845) στην οδό Αιόλου, του Αχιλλέα Δημητρίου (γ. 1845) στην οδό Νοσοκομείου, του Νικόλαου Ζουρναλή (γ. 1845) στην οδό Αριστοφάνους, του Σταμάτιου Καρβελά (γ. 1845) στην οδό Καλαμιώτου, του Μιχαήλ Ματθαίου (γ. 1845), του Ιωάννη Μαυρομάτη (γ. 1845) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Αριστείδη Παρλιάρου (γ. 1845) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Κωνσταντίνου Ρήγα (γ. 1845) στη Νεάπολη, του Δημήτριου Στεργίου (γ. 1845) στην οδό Νοσοκομείου, του Γεώργιου Γάσπαρη (γ. 1846) στην οδό Νοσοκομείου, του Νικόλαου Γεωργίου (γ. 1846) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Νικόλαου Καναβού (γ. 1846) στην οδό Νοσοκομείου, του Αχιλλέα Λαρόζου (γ. 1846) στην οδό Νικοδήμου, του Αντώνιου Παπανικολάου (γ. 1846) στην οδό Νοσοκομείου, του Εμμανουήλ Βούλγαρη (γ. 1847) στην οδό Νοσοκομείου, του Ηλία Δημητρίου (γ. 1847) στην οδό Καλαμιώτου, του Δημήτριου Κορέτση (γ. 1847) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Δημήτριου Μάστορη (1847) στην οδό Σταδίου, του Φίλιππου Σερπετίνη (γ. 1847) στην οδό Καλαμιώτου, του Αριστείδη Σκούταρη (γ. 1847) στην οδό Νοσοκομείου, του Ιωάννη Καρβελά (γ. 1848) στην οδό Αγχέσμου, του Χρήστου Μαλακατέ (γ. 1848) στην οδό Νοσοκομείου, του Γεώργιου Μελετίου (γ. 1848) στην οδό Αθηνάς, του Μάρκου Σακελλαρίου (γ. 1848) στην οδό Σταδίου, του Νικόλαου Κομνηνού (γ. 1849) στην οδό Ζωοδόχου Πηγής, του Ελευθέριου Παπαδόπουλου (γ. 1849) στη Ρωσική Εκκλησία, του Κωνσταντίνου Σκούταρη (γ. 1849) στην οδό Σταδίου, του Δημήτριου Καπαριά (γ. 1850) στην οδό Σταδίου, του Μιλτιάδη Παύλου (γ. 1850) στην οδό Αγίων Θεοδώρων.



Ο Γεώργιος Βρούτος.

Το 1869 ο πατέρας του Γιαν[ν]ούλη Χαλεπά (1851/53-1938) Ιωάννης (1832/33/34-1900), έχοντας εγκατασταθεί με την οικογένειά του από τον Πύργο της Τήνου στην Αθήνα, λειτουργεί το μαρμαρογλυφείο του στην οδό Μαυρομιχάλη 8, με υποκαταστήματα στη Σμύρνη, στο Βουκουρέστι, κ.α.¹⁷⁸

Επόμενη δεκαετία συνδεδεμένη με ίδρυση πολλών μαρμαρογλυφείων στην Αθήνα είναι αυτή του 1870. Το 1870 ήρθε να ανοίξει το εργαστήριό του ο Αθηναίος Ιωάννης Βιτσάρης (1844-1892) κοντά στους αδελφούς Φυτάλη, σε ιδιόκτητη οικία στην πλατεία της Ζωοδόχου Πηγής, όπου κλεισμένος εργαζόταν νυχθημερόν,¹⁷⁹ ίσως και για άμιλλα προς εκείνους. Το 1871 ανοίγει το μαρμαρογλυφείο του ο Τηνιακός Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης αρχικά στην οικία Παρασκευοπούλου, στη συνοικία του Γερανίου,¹⁸⁰ ενώ κατόπιν μεταφέρθηκε στο ισόγειο κτηρίου της οδού Πατησίων 38, το οποίο σώζεται ερειπωμένο, αφήνοντας για την οικογένειά του τον πρώτο όροφό του.¹⁸¹

¹⁷⁸ Κώστα Καλαντζή, *Ελληνική*, 31 Αυγούστου 1930· Στρατή Δούκα, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Νέα βιογραφικά (ανέκδοτες πληροφορίες του αδελφού του Νικολάου Ι. Χαλεπά)*, Αθήνα 1952, σ. 13, 33-34. Η συγκεκριμένη πληροφορία επαναλαμβάνεται σε όλες τις μελέτες της ζωής και του έργου του γλύπτη, μολονότι μαρτυρείται και το ότι το εργαστήριο βρισκόταν στην οδό Προαστίου.

¹⁷⁹ Ν.Α.Π., ό.π.· *Νέα Εφημερίς*, 16 Μαρτίου 1893· Αντώνιου Μηλιαράκη, «Ιωάννης Βιτσάρης», *Εστία*, τχ. 14, 1893, σ. 211· «Ο γλύπτης Ιωάννης Βιτσάρης. Καλλιτεχνικά διαλέξεις», *Τα Παρασκήνια*, τχ. 4, Μάιος 1926, σ. 2-3· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Οι ανδριάντες και οι εργάται των Ι. Βιτσάρης, ένας μεγάλος άγνωστος της νεωτέρας ελληνικής γλυπτικής. Μία άλλη "Κοιμωμένη", το αριστούργημά του», *Το Βήμα*, 4 Ιουλίου 1954· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π., σ. 122 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, ό.π.]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ιωάννης Βιτσάρης. Ένας παραγνωρισμένος Αθηναίος γλύπτης», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 11, 2000, σ. 240· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», ό.π.

¹⁸⁰ *Μέλλον*, 12 Οκτωβρίου 1871· Ν.Α.Π., ό.π. Για την περιοχή του Γερανίου βλ. Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη, *Στο Γεράνι. Γωνία Θεάτρου 2 και Σωκράτους 9*, Αθήνα 2016, σ. 17-18.

¹⁸¹ Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου, «Το εργαστήριον του κ. Φιλιππότου», *Παλιγγενεσία*, 1 Ιουνίου 1896 [αναδημοσίευση: Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό*

Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1875, ιδρύει στο τέλος της οδού Φιλελλήνων, απέναντι από την Αγγλικανική Εκκλησία, στην οδό Πιττακού, το εργαστήριό του ο Γεώργιος Βρούτος, ο οποίος εργαζόταν έως τότε στο εργαστήριο του δασκάλου του Ιωάννη Κόσσου¹⁸² και ανοίγει το δικό του μαρμαρογλυφείο στην οδό Πατησίων απέναντι από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο για τον ευνόητο λόγο παραγγελιών αντιγράφων του ο ένας από τους δύο μαρμαρογλύπτες της Κοιμωμένης του Χαλεπά Αλέξιος (Αλεξάκης) Λάβδας (1854-1944).¹⁸³

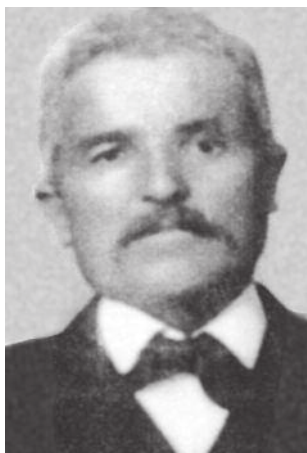


Ο Ιωάννης Βιτσάρης.

Ημερολόγιο, τ. 17, 2006, σ. 91-96]. Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Ο Δ. Φιλιππότης και τα γλυπτά της Βίλλας Καζούλη», *Το Βήμα*, 12 Ιανουαρίου 1969· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π., σ. 122 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π., σ. 105]. «Το εργαστήρι του γλύπτη Δ. Φιλιππότη», Πάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, ό.π., σ. 67· Ευθυμίας Ε. Μαυρομιχάλη, *Ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης*, Αθήνα 2003, σ. 42· *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 339 (Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», ό.π., σ. 124· του ίδιου, «Κυκλαδίτες γλύπτες στην παλιά Αθήνα», *SLpress*, 18 Ιανουαρίου 2019 (19 Ιανουαρίου 2019).

¹⁸² *Αλήθεια*, 24 Αυγούστου 1872· *Αυγή*, 25 Αυγούστου 1872· *Αλήθεια*, 27 Φεβρουαρίου 1875· *Νέα Εφημερίς*, 23, 26, 27, 28 Ιανουαρίου 1884· Ζ.[αχαρία] Π.[απαντωνίου], «Το εργαστήριο του Βρούτου. Ο ανδριάς του Αβέρωφ», *Σκριπ*, 10 Ιανουαρίου 1896· «Γεώργιος Βρούτος», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου* 1902, σ. 126-128· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Γεώργιος Βρούτος. Ο αγνοημένος πρώτος Αθηναίος γλύπτης. Η παραμελημένη κληρονομία του κινδυνεύει να καταστραφεί ολοκληρωτικά», *Το Βήμα της Κυριακής*, 20 Απριλίου 1969· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π., σ. 122-123 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π.]. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 219-220 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ένα κλασικιστικό ανάγλυφο του 19ου αιώνα», *Μουσείο Μπενάκη*, τ. 1, 2001, σ. 129-130, 133· *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική*, ό.π., σ. 321 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», ό.π., σ. 126· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος και ο “Έρως Τοξοθαυράστης”», *Εστία*, 14 Φεβρουαρίου 2019.

¹⁸³ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το αίνιγμα της Κοιμωμένης», *Γιαννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, επιστημονική επιμέλεια Γιάννης Μπόλης - Δημήτρης Παυλόπουλος,



Ο Αλέξιος Λάβδας.

Εχει πλέον αρχίσει και η περιφερειακή, εκτός κέντρου, επέκταση των μαρμαρογλυφείων της Αθήνας.¹⁸⁴ Το 1892 η οικία του Βρούτου εκλάπη από σιδηρουργό, που έκρυψε τη λεία του πλησίον του μαρμαρογλυφείου, σε θέσεις κοντά στους Στύλους του Ολυμπίου Διός.¹⁸⁵

Στο πατρικό εργαστήριο δουλεύει ο Τηνιακός Γιαν[ν]ούλης Χαλεπάς το 1875 τον όρθιο άγγελο για το ταφικό μνημείο Sterea Ghenonici στο νεκροταφείο Bellu στο Βουκουρέστι,¹⁸⁶ κατά τα τέλη του 1876 στήνει το εργαστήριό του στην οδό Μητροπόλεως, κάτω από το σπίτι του πεθερού του ζωγράφου Νικόλα Γύζη (1842-1901), εύπορου Νικόλαου Νάζου (1817-1888), κοντά στην Πλατεία Συντάγματος,¹⁸⁷ ενώ το 1877 έχει πια επιστρέψει στο πατρικό μαρμαρογλυφείο, στην οδό Μαυρομιχάλη 8.¹⁸⁸ Το 1879 οι Αν-

Τήνος 2004, σ. 29· του ίδιου, «Οι μαρμαρογλύπτες της “Κοιμωμένης” του Χαλεπά», *Το Δέντρο*, τχ. 220-221, Άνοιξη 2018, σ. 95-96.

¹⁸⁴ Μιχάλη Τόμπρου, «Οι Ανδριώτες εργολήπτες και τεχνίτες κατά τον 19ο και 20ό αιώνα στην Αθήνα», *Ανδριακές Σελίδες*, τχ. 1, Άνοιξη 1958, σ. 10· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π., σ. 125 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π., σ. 111]· Μ.[ανόλη] Κορρέ, «Ο μαρμαρογλύπτης στη νεότερη ιστορία του και την εικόνα», Βασίλη Βρεττού, *Οι μαρμαροτεχνίτες της Ακρόπολης*, εισαγωγικά κείμενα Μ. Κορρές, Μαρία Ιωαννίδου, Λουίζα Καραπιδάκη, Αθήνα 2009, σ. 8.

¹⁸⁵ *Νέα Εφημερίς*, 9, 10, 12 Ιανουαρίου 1892.

¹⁸⁶ Ευαγγελίας Ν. Γεωργιτσογιάννη, «Στοιχεία σχετικά με τους Τηνιακούς μαρμαράδες του Βουκουρεστίου κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», *Τηνιακά*, τ. 3, 2005, σ. 221-270· της ίδιας, «Έργα Ελλήνων γλυπτών στο Κοιμητήριο Bellu του Βουκουρεστίου», *Χρώματα. Μελέτες για την Τέχνη*, ό.π., σ. 44-45. — Για το κοιμητήριο Bellu του Βουκουρεστίου βλ. Paul Filip, *Bellu 2000, monografie*, Βουκουρέστι 2000 (χωρίς αναφορά στον άγγελο του Χαλεπά).

¹⁸⁷ Θεόδωρου Α. Βελλιανίτη, *Αθήναι*, 27 Ιανουαρίου 1915· Κώστα Καλαντζή, ό.π.· Στρατή Δούκα, ό.π., σ. 14, 32 σημ. 14· Πάννη Καροφύλα, *Η ωραία Νεάπολις και τα παρεξηγημένα Εξάρχεια*, Αθήνα 2002, σ. 93· Μαρίας Καγιαδάκη, «Χρονολόγιο», *Γιαννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, ό.π., σ. 12· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁸⁸ Ξενοφώντα Σώχου, ό.π., σ. 76· Νικόλαου Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος 1928-1929*, τ. Α΄, Αθήνα 1928, σ. 863· Κώστα Καλαντζή, ό.π.· Στρατή Δούκα, ό.π., σ. 15, 32 σημ. 15, 33 σημ. 16· Πάννη Καροφύλα, ό.π.· *Γιαννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, ό.π.· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 127.

ΕΤΑΙΡΙΑ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΜΑΡΜΑΡΟΓΛΥΦΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ

Ἐν Ἀθήναις σήμερον τὴν 21 Δεκεμβρίου τοῦ χιλιοστοῦ ἑνεακοσιοστοῦ (1900) ἔτους, ἡμέραν Πέμπτην καὶ ὥραν 5½ μ.μ. συνελθόντα τὰ κάτωθι μέλη τῆς Ἀδελφότητος κατ' ἐντολὴν τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, κ. κ. Ἀλ. Πιτικᾶς, Νικόλ. Περράκης, Ἰωάν. Κοτζαμάνης, Κωνστ. Περιβολάκης, Ἰωάν. Λαμπαδίτης, Ἰ. Σερπετίνης καὶ Χρ. Σώμμος εἰς συνεδρίαν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Ἀδελφότητος κ. Ἰωάννου Χαλδούπη πρὸς διακανονισμὸν τῆς ἐπεξεργασίας τῶν μαρμάρων διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, ἀπεφάσισαν μετὰ ὀριμον σύσκεψιν τὰ ἑξῆς :

α). Διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν μαρμάρων τῶν καθισμάτων μὲ κομμένα τὰ κεφάλια, παραδοτέων εἰς τὴν θέσιν τῆς ἐπεξεργασίας, ὀρίζουσι τὴν τιμὴν ἀνὰ τρέχον μέτρον εἰς δραχμὰς δέκα ἑπτὰ (17). Διὰ δὲ τὴν μεταφορὰν εἰς τὴν ὀριστικὴν τοὺς θέσιν, κοπάνισμα, ξεχόντρισμα καὶ τοποθέτησιν δραχ. ἑπτὰ (7) ἀνὰ τρέχον μέτρον, ἥτοι ἐν ὅλῃ ἔργασίᾳ καὶ τοποθέτησιν δραχ. 24 ἀνὰ τρέχον μέτρον.

β'). Διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τοποθέτησιν τῶν μαρμάρων διὰ τὰς πολυθρόνας ὀρίζουσι τὴν τιμὴν ἀνὰ τρέχον μέτρον εἰς δραχμὰς ἑβδομήκοντα (70).

γ'). Διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τοποθέτησιν τῶν μαρμάρων διὰ τὰ σκαλοπάτια ὀρίζουσι τὴν τιμὴν ἀνὰ τρέχον μέτρον εἰς δραχμὰς πέντε (5).

δ'). Διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τοποθέτησιν τῶν μαρμάρων διὰ τὸ κρηπίδωμα τοῦ διαδρόμου ὀρίζουσι τὴν τιμὴν ἀνὰ κυβικὸν μέτρον εἰς δραχμὰς ἑνενήκοντα (90).

ε'). Διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τοποθέτησιν τῶν μαρμάρων διὰ τὴν πλακόστρωσιν τοῦ διαδρόμου ὀρίζουσι τὴν τιμὴν ἀνὰ τετραγωνικὸν μέτρον εἰς δραχμὰς δέκα (10).

Σημειώσεις γενικαί. — Αἱ ἄνω τιμαὶ ὁρίσθησαν ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι τὸ πρὸς τοποθέτησιν ἀπαιτούμενα ὑλικά, ἥτοι : ἀμμοκονίδματα, θόλα, σίδηρος, μόλυβδος, ἱκριώματα, βαρούλκα, φορτιγὰ ἀμάξια κτλ. κτλ. θὰ παρέχωνται δι' ἐξόδων τοῦ γενικοῦ ἐργοτάξου.

Τῆς ἐπιτροπῆς, ὁ πρόεδρος

Ἰωάν. Χαλδούπη

Τὰ μέλη

Ι. Κοτζαμάνης,	Κ. Περιβολάκης
Α. Πιτικᾶς,	Ι. Λαμπαδίτης
Ν. Περράκης,	Ι. Σερπετίνης
Χρῆστος Σώμμος,	





Μαρμαρογλύπτες έξω από το κτήριο της υπό ανέγερση Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, π. 1890. Δεξιά, όρθιος, με σχέδια στο αριστερό χέρι του και με το κουμπάσο, τον διαβήτη, στο δεξί του, ο καταγόμενος από τα Υστέρνια της Τήνου Νικόλαος Μ. Περάκης (Αρχείο Περάκη).



δριώτες, με καταγωγή από τον Μουσκιώνα και το Αμωνακλειού, αδελφοί Ανδρέας και Ιωάννης Κ. Ρεμούνδοι (π. 1850-μετά το 1928), γιοι μαρμαρογλύπτη, ανοίγουν το μαρμαρογλυφείο τους στη λεωφόρο Αλεξάνδρας 106.¹⁸⁹

Το 1880 περίπου ιδρύει το μαρμαρογλυφείο του σε μάντρα της λεωφόρου Αμαλίας 46, απέναντι από την Πύλη του Αδριανού, μπροστά από τα κτήρια του τότε Α΄ Σώματος Στρατού, ο Τηνιακός, από τα Υστέρνια, Νικόλαος Μ. Περάκης (1857-1912).¹⁹⁰ Το μαρμαρογλυφείο συνιστά είδος προτύπου για την οργάνωση άλλων οικογενειακών εργαστηρίων-βιοτεχνιών κατά τον ΙΘ΄ αιώνα· το στελέχωσαν συγγενείς του ιδρυτή του. Ως μαθητευόμενοι δούλεψαν εκεί Τηνιακοί και Ανδριώτες.

Το 1882 μαρμαρογλύπτες και μαρμαροτεχνίτες συστήνουν σύλλογο υπό την επωνυμία Σύνδεσμος Καλλιτεχνικός για την προάσπιση των επαγγελματικών συμφερόντων τους.¹⁹¹ Το 1888, και ενώ η εθνική μνημειομανία έχει γενικευθεί,¹⁹² οι Έλληνες μαρμαρογλύπτες συναπαρτίζουν εταιρεία υπό την επωνυμία Αδελφότης Μαρμαρογλύφων,¹⁹³ με ταμείο ενισχυτικό των μελών (*Λαϊκή αποταμιευτικής προνοίας δράσις*),¹⁹⁴ και τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου στο κατάστημα της Δημαρχίας προέβησαν στις αρχαιρεσίες της.¹⁹⁵

Τον ίδιο χρόνο, το 1888, ο Γεώργιος Μπονάνος,¹⁹⁶ έχοντας επιστρέψει

¹⁸⁹ *Ωρα*, 27 Ιουνίου 1879· *Παλιγγενεσία*, 27 Ιουνίου 1879· *Στοά*, 28 Ιουνίου 1879· *Αλήθεια*, 29 Ιουνίου 1879· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁹⁰ Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περάκη, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2011, σ. 37 (εκτός εμπορίου)· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁹¹ *Νέα Εφημερίς*, 21 Οκτωβρίου 1882)· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 128-129.

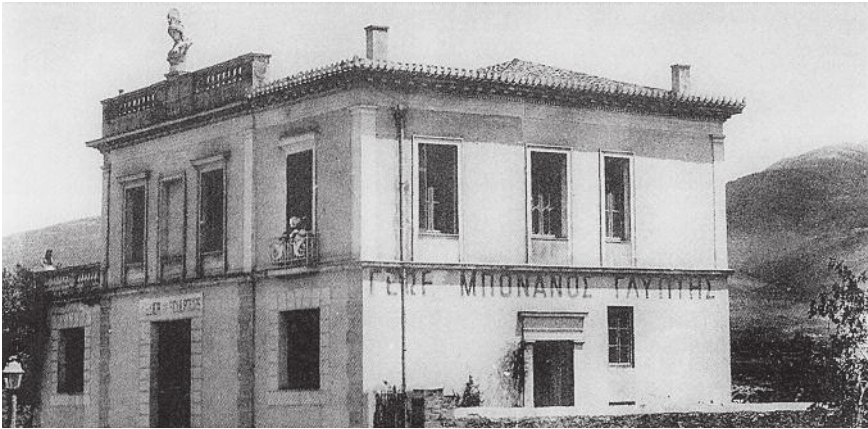
¹⁹² *Εφημερίς*, 12 Ιουνίου 1888.

¹⁹³ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π. [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π., σ. 112]· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 129.

¹⁹⁴ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π. [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π.]· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁹⁵ *Πρωΐα*, 8 Οκτωβρίου 1888.

¹⁹⁶ Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος 1863-1940. Η ζωή και το έργο του*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, τ. 1, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 22· *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες*, ό.π., τ. 3, Αθήνα 1999, σ. 208-210 (Δώρα Μαρκάτου)· Μαρίας Α. Γαβρίλη - Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτήριου Σ. Μπο-



Το εργαστήριο του Γεώργιου Μπονάνου στη γωνία των οδών Μεσογείων 18 και Σουλίου, στους Αμπελοκήπους.

από την Ιταλία στην Ελλάδα, δουλεύει στο μαρμαρογλυφείο του δασκάλου του Λεωνίδα Δρόση, στην οδό Λιοσίων 14,¹⁹⁷ μεταστεγαζόμενος το 1898 στη γωνία των οδών Μεσογείων 18 και Σουλίου, στους Αμπελοκήπους.¹⁹⁸

Γύρω στο 1890 άνοιξε το μαρμαρογλυφείο του στην οδό Παντολέοντος Πλατύκα 5, κοντά στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, ο Θηνιακός, από τα Υστέρνια, Ιωάννης Ν. Καρπάκης (1873-1942). Στο Καρπάκειο Πολυτεχνείο, όπως έμεινε το μαρμαρογλυφείο στη συνείδηση των Θηνιακών,¹⁹⁹ έβρισκαν δουλειά νέοι από την Τήνο.²⁰⁰



Ο Ιωάννης Ν. Καρπάκης (Μουσείο Υστερνωτών Καλλιτεχνών, Υστέρνια Τήνου).

νάνου, ό.π.: Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁹⁷ Μαρίας Α. Γαβρίλη - Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτήριου Σ. Μπονάνου, ό.π.: Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

¹⁹⁸ Ό.π., σ. 7. Βλ. και Αναστάσιου Δρίβα, «Στο εργαστήριο του γλύπτη Γεώργιου Μπονάνου», *Ρυθμός*, Σεπτέμβριος 1933, σ. 25-28· Δημήτριου Καλλονά, «Στα ατελιέ των καλλιτεχνών μας. Πώργος Μπονάνος. Ο γλύπτης με την αχαλίνωτη φαντασία», *Η Βραδυνή*, 7 Ιανουαρίου 1935 [αναδημοσίευση: *Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και γλύπτες*, Αθήνα 1943, σ. 63-68].

¹⁹⁹ Ιωάννη Ιακ. Ρήγου-Πανορμίτη, «Μαρμαράδες», *Η Τήνος*, τχ. 3, 1946· Κώστα Δανούση, «Υστερνώτες μαρμαρογλύπτες», *Σύλλογος Υστερνωτών Τήνου, Έκθεση έργων Υστερνωτών μαρμαρογλυπτών*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κώστας Δανούσης, Υστέρνια



Ο Ιωάννης Καρακατσάνης (αριστερά). Ο Θεόδωρος Τόμπρος (δεξιά) από τον επίσης γλύπτη γιο του Μιχάλη το 1972 (χαλκοκασσίτερος, Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών).

Την ίδια εποχή απέναντι από την Αγία Φωτεινή, στη γωνία των οδών Αρδηττού και Αναπαύσεως αριστερά, το καφενείο του Τηνιακού Μπα ήταν στέκι των Τηνιακών μαρμαρογλυπτών που δούλευαν και στο Α΄ Κοιμητήριο.²⁰¹

Μέσα στην ίδια δεκαετία, αυτήν του 1890, ο Ιωάννης Καρακατσάνης (1857-1906) ανοίγει το δικό του εργαστήριο στην οδό Αγίων Ασωμάτων 45, στο ισόγειο σπιτιού που πήρε προίκα και διακόσμησε για διαφημιστικούς λόγους με τις δύο Καρυάτιδες στον πρώτο όροφο του, έχοντας ως μοντέλα τη σύζυγό του Ξανθή (†1949) και την αδελφή της Ευδοξία (†1950).²⁰²

Τήνου, Τήνος 1996, σ. 15· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

²⁰⁰ Ιωάννη Ιακ. Ρήγου-Πανορμίτη, ό.π· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 130.

²⁰¹ Πληροφορία του Τηνιακού θεολόγου-ιστορικού Δημήτριου Γ. Σοφιανού, εγγονού του μαρμαρογλύπτη Δημήτριου Γ. Σοφιανού (1878-1942). Τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

²⁰² *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες*, ό.π., τ. 2, 1997, σ. 139-140 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Μαίρης Γαλάνη-Κρητικού, «Τρεις επιφανείς Αιγινήτες εκ Παχέας Ράχης. Ιωάννης Καρακατσάνης: γλύπτης, Μιχαήλ Ιωάννου Καρακατσάνης: γλύπτης, Αντώνιος Ιωάννου Καρακατσάνης: Διδάκτωρ Νομικής, Γενικός Διευθυντής Λογιστηρίου του Κράτους», *Η Αιγιναία*, τχ. 4, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2001, σ. 95-97· Ελένης Ι. Σαλβαρά, *Η Νεοελληνική Γλυπτική στο β΄ μισό του 19ου αιώνα. Η περίπτωση Ιωάννη Α. Καρακατσάνη*, δακτυλογραφημένη σεμιναριακή μεταπτυχιακή εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2012, σ. 9· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Όλη η αλήθεια για τις Καρυάτιδες της Αγ. Ασωμάτων», *Κυριακάτικη Δημοκρατία*, 20 Ιουλίου 2014· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 131. — Το σπίτι με τις Καρυάτιδες ήταν

Το 1894 οι Νικόλαος και Παναγιώτης Μοσχούς ιδρύουν το δικό τους μαρμαρογλυφείο, εργαζόμενοι στην αναμαρμάρωση του Παναθηναϊκού Σταδίου²⁰³ από το 1896 έως το 1900. Την ίδια δεκαετία, αυτήν του 1890, ανοίγει το μαρμαροτεχνείο-μαρμαρογλυφείο του ο Ανδριώτης Θεόδωρος Τόμπρος (1855-1918), πατέρας του επίσης γλύπτη Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974), απέναντι από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στη γωνία των οδών Μάρνη και Πατησίων.²⁰⁴

Σε μάλλον εθνικιστικό μήκος κύματος, οι Έλληνες μαρμαρογλύπτες προασπίζονται στο τέλος του ΙΘ΄ αιώνα τα εργασιακά δικαιώματά τους.²⁰⁵ Ήδη από τη δεκαετία του 1860 σοβούσε διάσταση ανάμεσα σε γλύπτες και μαρμαρογλύπτες, με μειωτική χροιά για τους δεύτερους.²⁰⁶ Το 1895 μαρμαρογλύπτες που είναι μέλη της εταιρείας θα διαμαρτυρηθούν αγανακτισμένοι για το ότι ο τότε υπουργός Παιδείας αναθέτει σε Ιταλούς συναδέλφους τους να επιστατήσουν στις εργασίες στερέωσης του Παρθενώνα.²⁰⁷

Έναν χρόνο αργότερα, το 1896, την ανάγκη της εθνικής συνείδησης και της πατριωτικής μόρφωσης στον ελληνικό λαό επικαλείται ο ιατρός, γνωστός όμως ως λογοτέχνης Ανδρέας Καρκαβίτσας (1865-1922) το 1896, κρίνοντας με ένταση την προσφορά των ομογενών εθνικών ευεργετών: «Τα δεσμά των δούλων —ας τ' ακούσουν μια και καλή— δεν θραύονται με τα ειρηνικά χτίρια της λεωφόρου Πανεπιστημίου, ούτε με τις προσοδοφόρες οικοδομές της Ομονοίας, ούτε και με τα κρύα βάθρα του Σταδίου· όχι! Την

στα προπολεμικά χρόνια το μυθιστορηματικό σπίτι του πατέρα της κυρα-Εκάβης, ηρωίδας του του Κώστα Ταχτσή (1927-1988) στο έργο του *Το τρίτο στεφάνι*, αυτοέκδοσης το 1962: «Το σπίτι του πατέρα μου ήταν απάνω στην οδό Αγίων Ασωμάτων. [...] Μπροστά έχει μια μικρή βεράντα με δυο Καρυάτιδες. Περνάω τώρα και τις βλέπω και μου 'ρχονται δάκρυα στα μάτια», αφηγείται η κυρα-Εκάβη στην Νίνα (Κώστα Ταχτσή, *Το τρίτο στεφάνι*, επίμετρο Μένης Κουμανταρέας, Αθήνα 2009, σ. 69).

²⁰³ Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 131.

²⁰⁴ Του ίδιου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 26.

²⁰⁵ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», ό.π. [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π.]. Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π.

²⁰⁶ *Ελπίς*, 7 Ιανουαρίου 1860.

²⁰⁷ Νικόλαου Μ. Περάκη, «Οι Έλληνες γλύπται και οι Ιταλοί. Διαμαρτυρήσεις», *Ακρόπολις*, 18 Ιουνίου 1895· Νίκου Λογοθέτη, ό.π., σ. 158.



Το εργαστήριο του Ιωάννη Καρακατσάνη με τις Καρυάτιδες στον πρώτο όροφο, σε τέμπερα του Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989) το 1952, και στην απέναντι σελίδα σε φωτογραφία του Henri Cartier-Bresson (1908-2004) το 1953.

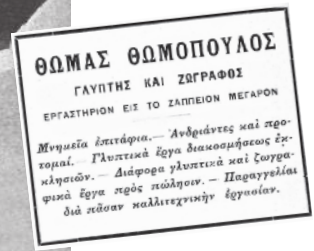




Ο Σταμάτιος Ν. Παρλιάρος.



Ο Θωμάς Μ. Θωμόπουλος.



εθνική αποκατάστασι δεν την φέρνουν ποτέ τα ημεροκάματα των μαρμαροπελεκητών και τα κομψά σχεδιαγραφήματα των εργολάβων και των μηχανικών» [...] Άδικα έως τώρα εντύθηκαν τον μεγάλτιμο τίτλο οι περισσότεροι από τους πλουσίους ομογενείς μας. Δεν είναι, όχι, εθνικοί ευεργέται· είναι πλειοδότες της δόξης των μόνον».²⁰⁸

Το 1898, επιστρέφοντας από σπουδές στο Βασιλικό Ινστιτούτο της Ρώμης κοντά στον φημισμένο γλύπτη μνημείων Ettore Ferrari (1845-1929), ο επίσης Ανδριώτης την καταγωγή, γεννημένος όμως στην Αθήνα, Σταμάτιος Ν. Παρλιάρος (1875-1914) δουλεύει στη Νεάπολη.²⁰⁹

Το 1899 στην οικία Κωνσταντίνου Μωραΐτη κατασχέθηκε μαρμάρινη εικόνα που είχε κλαπεί το 1897 από το εργαστήριο του γλύπτη Ιωάννη Βιτσάρη στην οδό Αναπαύσεως.²¹⁰

Το 1900 η Αδελφότης Μαρμαρογλύφων αριθμεί 355 μέλη, πολλά από

²⁰⁸ «Εθνικοί ευεργέται», *Εστία*, 31 Μαΐου 1896 [αναδημοσίευση: Ανδρέα Καρκαβίτσα, *Έθνος υπό σκιάν... Οι φυλακές του Ναυπλίου*, πρόλογος Θανάσης Διαμαντόπουλος, επιλογή κειμένων Αλέξανδρος Βέλιος, Αθήνα 2009, σ. 53].

²⁰⁹ [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου,] «Σταμάτιος Παρλιάρος», *Πινακοθήκη*, τχ. 159, Μάιος 1914, σ. 27· Πάννη Καιροφύλα, *ό.π.*, σ. 97.

²¹⁰ *Το Άστυ*, 22 Σεπτεμβρίου 1899.



Μαρμαροεργοστασιάρχες, μέλη της Αδελφότητας Μαρμαρογλύφων, ποζάρουν σε αθηναϊκό φωτογραφείο, π. 1900 (Αρχείο Περάκη). Τελευταίος καθιστός στην πρώτη σειρά ο Νικόλαος Μ. Περάκης. Η φωτογραφία αποκαλύπτει την ακμή του επαγγέλματός τους.

τα οποία, τμηιακής καταγωγής, εργάζονται και στην Αθήνα.²¹¹ Τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου το διοικητικό συμβούλιο της Αδελφότητος Μαρμαρογλύ-



Ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής.

φων συνεδριάζει για να εκφράσει την εναντίωσή του στο νομοσχέδιο που συζητούσε η Βουλή των Ελλήνων για να εκμισθώσει ολόκληρη περιφέρεια της Πεντέλης σε μία και μόνον εταιρεία και να αντιδράσει για το μελετώμενο πραξικόπημα εκ μέρους των ηγουμενοσυμβουλίων των μονών Πεντέλης και Πετράκη.²¹²

Το 1902 ο Θωμάς Μ. Θωμόπουλος (1875-1937) έστησε το μαρμαρογλυφείο του στην οδό Μητροπόλεως, σε συνεργασία με τους ξυλογλύπτες αδελφούς Νομικού, ενώ το 1905 μεταφέρθηκε σε αίθουσα του Ζαπτείου.²¹³

Στις αρχές της δεκαετίας του 1910 ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής ο Αθηναίος (1883-1947) ίδρυσε δύο μαρμαρογλυφεία σε ενδεικτικές για τις παραγγελίες του οδούς: το ένα στην κατοικία του, στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου 23, κάτω από τον βράχο της Ακροπόλεως, όπου εργαζόταν για αντίγραφα αρχαίων έργων και το άλλο στην οδό Αναπαύσεως 4, όπου δούλευε για ταφικά και για δημόσια μνημεία.²¹⁴

²¹¹ *Οργανισμός της εν Αθήναις εταιρείας Αδελφότης Μαρμαρογλύφων Βασιλείου Παπαγεωργίου Αλβάνωφ. Λαϊκή αποταμιευτικής προνοίας δράσις*, Αθήνα 1900, σ. 50-54 (Αρχείο Θεόδωρου —τόρα Ιορδάνη— Χατζησάββα, απρόσιτο πλέον).

²¹² *Το Άστυ*, 13 Μαρτίου 1900.

²¹³ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Έργα νεοελληνικής γλυπτικής. Η Συλλογή της οικογένειας Θωμόπουλου», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 90, Ιούλιος-Αύγουστος 1991, σ. 76 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π., σ. 168]. Ελένης-Μαρίας Βαβούρη, *Ο γλύπτης Θωμάς Θωμόπουλος (1875-1937) και το μοτίβο του Πενθούντος Πνεύματος*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011, σ. 50· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Οδηγός Εκπόνησης Εργασίας*, ό.π., σ. 139.

²¹⁴ Νικ. Π. Γεωργαντής, *Γλύπτης Αθηναίος*, χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [π. 1940]. Δημήτριου Καλλονά, «Στα ατελιέ των καλλιτεχνών μας. Ν. Γεωργαντής: Ο γλύπτης με την ρωμαντικήν ιδιοσυγκρασίαν...», *Η Βραδυνή*, 11 Φεβρουαρίου 1935 [αναδημοσίευση: *Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και γλύπτες*, Αθήνα 1943, σ. 181]. Λουκία Γεωργαντή, *η Αθηναία γλύπτρια*, Αθήνα χ.χ. [1998], σ. 11 (Γεώργιος Οικονομόπουλος). Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π. — Στο ερειπωμένο κατά τη δεκαετία του 2000 μαρμαρογλυφείο της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου 23 η Αρχαιολογική Υπηρεσία εντόπισε αντίγραφο γλυπτού που το θεώρησε αρχαίο...



Το εργαστήριο του Νικόλαου Π. Γεωργαντή του Αθηναίου στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου 23, όπως είναι σήμερα. — Κατά προφορική πληροφορία, στο μαρμαρογλυφείο είχε φιλοξενηθεί η Γερμανίδα σύζυγος του γερμανόφιλου, διορισμένου από τις κατοχικές αρχές πρωθυπουργού, πρώτου καθηγητή της Γυναικολογίας στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνου Ι. Λογοθετόπουλου (1878-1961)!

Το 1911 άνοιξε εργαστήριο γλυπτικής στην οδό Ηπείρου 29 ο Γρηγόριος Ζευγώλης (1886-1950), όπου δούλεψε μαζί με τους φίλους του ζωγράφους Νίκο Λύτρα (1883-1927) και Όθωνα Περβολαράκη (1887-1974).²¹⁵

Το 1916 ο Τηνιακός γλύπτης Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1882/84/85-1960) ίδρυσε το μαρμαρογλυφείο του στο κέντρο της Αθήνας, στην πλατεία Φωκίωνος Νέγρη.²¹⁶ Τον ίδιο χρόνο εργοστάσιο μαρμάρων του Ανδριώτη Ανδρέα Κ. Ρεμούνδου λειτουργούσε στην οδό Γ' Σεπτεμβρίου 90.²¹⁷

²¹⁵ Φιλότεχνου, «Ο ζωγράφος κ. Ν. Λύτρας και ο γλύπτης Γρ. Ζευγώλης», *Η Κυριακή του «Ελευθέρου Βήματος»*, 6 Φεβρουαρίου 1927· Δημήτριου Καλλονά, «Στα ατελιέ των καλλιτεχνών μας. Γρηγόριος Ζευγώλης. Ο γλύπτης που έχει αηδιάσει τον κόσμο και τον... εαυτό του», *Η Βραδυνή*, 26 Ιανουαρίου 1935· «Εκείνοι που φεύγουν. Γρηγόριος Ζευγώλης», *Το Βήμα*, 3 Μαρτίου 1950· Δημήτριου Δήμα, «Τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Γρηγόριος Ζευγώλης», *Νέα Εστία*, τχ. 545, 15 Μαρτίου 1950, σ. 405· *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 1, σ. 433 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Νικόλαου Δ. Δέτση, «Ο γλύπτης Γρηγόριος Ζευγώλης (1886-1950)», *Ναξιακά*, τχ. 1 (39), Καλοκαίρι 2001, σ. 63, σημ. 6· Δήμητρας Κυριαζή, *Η ζωή και το έργο του γλύπτη Γρηγορίου Ζευγώλη (1886-1950)*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011, σ. 14· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 139.

²¹⁶ Στυλιανού Λαγουρού, *Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1884-1960)*, Αθήνα 2000, σ. 15.

²¹⁷ Δημήτριου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι, Σημειώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παν-*



Ο Γρηγόριος Ζευγώλης.



Ο Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης.

Τη δεκαετία του 1920 έχει ιδρυθεί στην Αθήνα το Επαγγελματικών Σωματείων Τεχνιτών Μαρμαρογλυπτών Ο Φειδίας.²¹⁸ Κατά την ίδια δεκαετία σε εμπορικό κατάλογο²¹⁹ ιδιοκτητών μαρμαρογλυφείων με διευθύνσεις τους στην Αθήνα βρίσκουμε τους εξής ιδιοκτήτες μαρμαρογλυφείων με τις διευθύνσεις τους σε διάφορες συνοικίες: Αδελφών Αρμπελίου στην οδό Αλεξάνδρας 24,²²⁰ Γ. Αυγουστή στην οδό Αλεξάνδρας 3, Γ. Βάσσου στην οδό Μηθύμνης 33, Μ. Βέργη στην οδό Παράσχου 19, Εμμανουήλ Βιντζηλαίου στην οδό Κύμης 5, Εμμανουήλ Βιντζηλαίου - Φ. Αλιφραγγή - Α. Καβαλλάρη στην οδό Πετράκη 5, Εμμανουήλ Βούλγαρη (1879-1978)²²¹ στην οδό Πα-

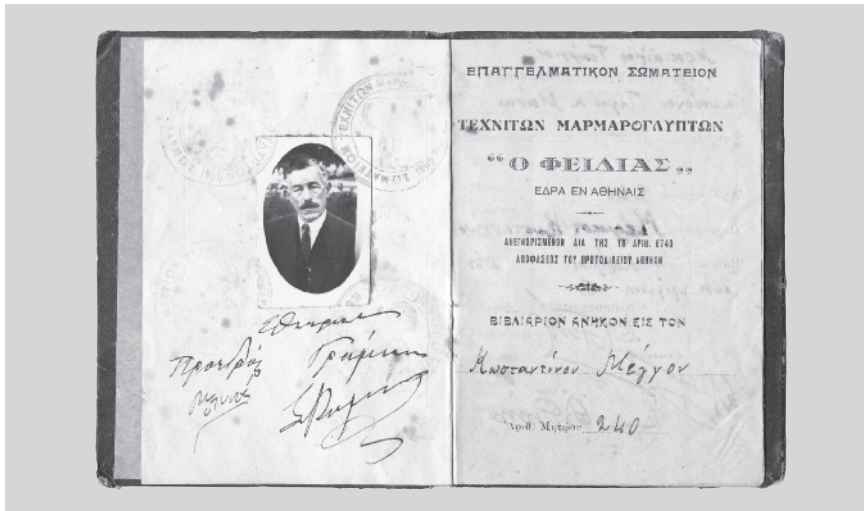
λόπουλου, Άνδρος 1996, σ. 110, 111, σημ. 5 [Ανδριακά Χρονικά, τ. 25]· Δημήτρη Παυλόπουλου, σ. 139-140.

²¹⁸ Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Ρήγας. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής γλυπτικής*, Αθήνα 2014, σ. 174 (www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/images/melh_dep/papers/pavloropoulos_rhgas.pdf, 17 Φεβρουαρίου 2019).

²¹⁹ Νικόλαου Γ. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος, 1928-1929*, τ. Α΄, Αθήνα 1929, σ. 863. Βλ. ακόμα *Εμπορικός Οδηγός «Ο Ερμής»*, Αθήνα 1930, σ. 491, 493· *Εμποροβιομηχανικός Κόσμος της Ελλάδος*, Αθήνα 1931, σ. 161-162.

²²⁰ Πρόκειται για τους αδελφούς Αρμπλιά. Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής*, ό.π., σ. 286.

²²¹ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 1, 1997, σ. 212 (Δημήτρης Παυλόπουλος).



Το βιβλιάριο μέλους του Επαγγελματικού Σωματείου Τεχνιτών Μαρμαρογλυπτών «Ο Φειδίας», του Κωνσταντίνου Μέγγου, το 1933 (Αρχειο Κωνσταντίνου Ρομπάκη).

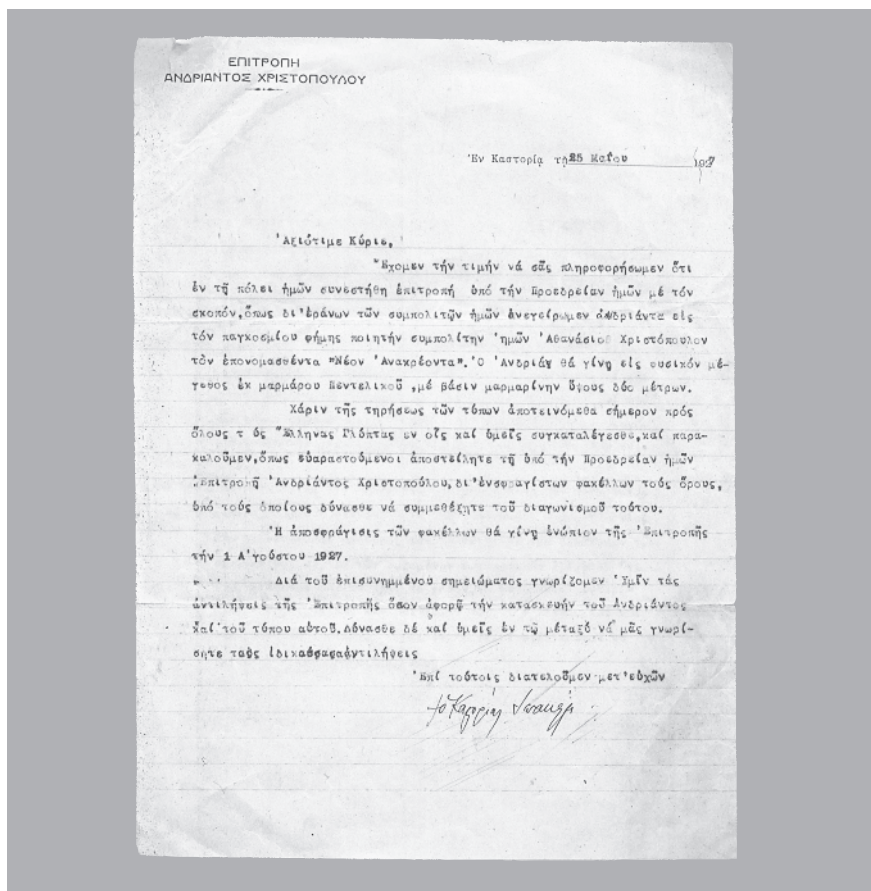
ράσχου 5, Βουτσινά στην οδό Αλεξάνδρας 107, Θρασύβουλου Βραχόπουλου στην οδό Κ. Λομβάρδου 42, Ιωάννου Γιαννακού στην οδό Σωζοπόλεως 9, Σταμάτιου Γιαλούρη στην οδό Αναπαύσεως 27, Αθανάσιου Δαμίγου στην οδό Αναπαύσεως 33, Δελαγραμμάτικα στην οδό Μπουμπουλίνας 46, Γ. Δεμενή στην οδό Πλαπούτα 54, Π. Δεσποτοπούλου στην οδό Διγενή Ακρίτα 8, Κ. Ζερβουδάκη στην οδό Αλεξάνδρας 65, Ι. Θεοδωράκου στην οδό Αλεξάνδρας 59, Γ. Θεοδωράτου στην οδό Καλλιγιά 2, Θωμόπουλου²²²- Γαλλιώτη στην οδό Συγγρού 10, Στ. Καπαρία (1883-μετά το 1928)²²³ στην οδό Χίου 2, Ιωάννη Καπράκη²²⁴ στην οδό Παντ. Πλατύκα 5, Γ. Καραβασίλη στην οδό Κυψέλης 12, Ν. Καραβασίλη στην οδό Αλεξάνδρας 74, Καραμανλή-Δημοπούλου στην οδό Νοταρά 46, Φ. Καρή στην οδό Παράσχου 47, Ι. Καρσάκη²²⁵ στην οδό λεωφόρο Συγγρού 8, Ι. Κολλάρου στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 170, Γ. Κολιού στην οδό Πατησίων 62, Γ. Κολιού στην οδό Ανα-

²²² Πρόκειται για τον Θωμά Μ. Θωμόπουλο.

²²³ Πρόκειται για τον Στυλιανό Ν. Καπαρία. Αλέκου Ε. Φλωράκη, ό.π., σ. 237.

²²⁴ Πρόκειται για τον Ιωάννη Ν. Καρπάκη. Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, ό.π., τ. 2, 1998, σ. 162 (Αθανάσιος Χ. Χρήστου).

²²⁵ Πρόκειται για τον Ιωάννη Καρπάκη;



Εγκύκλιος της επιτροπής για τη φιλοτέχνηση ανδριάντα του ποιητή Αθανάσιου Χριστόπουλου (1772-1847) στην Καστοριά το 1927. Στην εγκύκλιο αυτή ήταν συνημμένο έγγραφο που εξέθετε τις «αντιλήψεις» της επιτροπής (Αρχείο Περάκη): «1. Η στάσις αυτού να είναι ορθία, με βλέμμα προσηλωμένον εις τι σημείον. Αι χεῖρες να κρατῶσι κύλινδρον χάρτου εκτυλισσόμενον, παρά τους πόδας να διακρίνεται λύρα. Το βάθρον υψηλόν και μεγαλοπρεπές, 2. Ανάστημα υψηλόν και ευθυτενές, με σώμα εύρωστον και ακμαίον, 3. Πρόσωπον χαρίεν, και εκφραστικόν· μέτωπον ευρύ, κόμη βραχεία και ούλη, οφρύνες καμπύλαι, οφθαλμοὶ αμυγδαλωτοί, εκφραστικοὶ και ζωηροί· ρις καμπυλωτή περί το μέσον, μύστακες μακροὶ και περί την βάσιν πλατεῖς, χεῖλος το κάτω επίμεστον, η σιαγών στρογγύλη και άνευ τριχών, εκατέρωθεν των παρειῶν γένειον (φαβορίτες), 4. Περιβολή άμεμπτος (λόγω της ανατροφής του εν τη αυλή των ηγεμόνων), καθαρά, άμεμπτος και σεβασμόν εμποιοῦσα (διότι ο Χριστόπουλος ήτο δικαστής και πρόεδρος του δικαστηρίου των υποθέσεων των ξένων υπηκόων). Εκ των σωζομένων φωτογραφιῶν εξάγεται ότι εφόρει ένδym άμοιον προς το ράσον, το λεγόμενον «έντερί», όπως ο Ρήγας, απλούν και πολύτιμον (λόγω της θέσεώς του και της μετά των κυριῶν της αυλῆς ανατροφῆς του), επιτρέπον να φαίνεται ολίγον το στήθος του»!...

παύσεως 32, Ι. Κουλούρη²²⁶ στην οδό Παράσχου 1, Κουνάδη-Κουμαριανού στην οδό Μηθύμνης 31, Αρ. Κουτσαμένη²²⁷ στην οδό Κοδριγκτώνος 50, Σ. Λιναρδή στην οδό Κοδριγκτώνος 53, Αν. Λυργίνου στην οδό Ζωοδόχου Πηγής 121, Π. Μαρκοπουλιώτου στην οδό Πατησίων 54, Α. Μάστορη - Η. Αρμακόλλα στην οδό Τριβωνιανού 23, Κ. Μπερδή στην οδό Μιχ. Βόδα 176, Ε. Μωρισαίου στην οδό Πλουτάρχου 40, Α. Οργανού - Δ. Φραγκέτη στην οδό Πατησίων 87, Σ. Παντελοπούλου στην οδό Αγαθουπόλεως 83, Δ. Παπαγιάννη²²⁸ στην οδό Τυρταίου 1, Π. Παρίση στην οδό Πατησίων 85, Παχούλη-Σίας στην οδό Χέυδεν 5, Κ. Περιβολίδου στην οδό Παράσχου 18, Δ. Περράκη²²⁹ στην οδό Αμαλίας 46, Σ. Περράκη²³⁰ στην οδό Κηφισιάς 66, Λύσανδρου Πλυτά στην οδό Γ' Σεπτεμβρίου 95α, Γ. Πολυχρονίου στην οδό Παράσχου 7, Ρεμούνδου στην οδό Αλεξάνδρας 106, Αλ. Ρενιέρη στην οδό Λασκάρεως 50, Γ. Ρήγα²³¹ στην οδό Πατριάρχου Ιερεμίου 31, Σ. Ρήγου



Ο Σταμάτιος Γιαλούρης.

²²⁶ Πρόκειται για τον Γιαννούλη Κουλουρή (1878-1966). Ό.π., σ. 291 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²²⁷ Πρόκειται για τον Αριστείδη Ν. Κοτζαμάνη (1862-1928). Δημήτριου Π. Πασχάλη, ό.π., σ. 117-118 [*Ανδριακά Χρονικά*, τ. 25]. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 271-272 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²²⁸ Πρόκειται για τον Δημοσθένη Γ. Παπαγιάννη (π. 1890-μετά το 1945), γιο του Γεώργιου Παπαγιάννη. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 3, 1999, σ. 403-404 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²²⁹ Πρόκειται για τον Δημήτριο (Μήτσο) Περάκη (1893-1965). Δημήτρη Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Ο γλύπτης Μήτσος Περάκης», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 97, Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σ. 92-95. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 4, σ. 17 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Δημήτρη Παυλόπουλου, «Τεχνοϊστορικά: Το ηρώο Ρεθύμνου και ο γλύπτης του», *Ενοριακή Παρουσία* (Ρέθυμνο), τχ. 36, Αύγουστος - Οκτώβριος 2006, σ. 17-18. Νίκου Λογοθέτη, ό.π., σ. 63-90. του ίδιου, «Μνήμη Μήτσου Περάκη», *Ηθμός*, τχ. 3, Οκτώβριος 2015, σ. 147-151 (δακτυλογραφημένη έκδοση εκτός εμπορίου).

²³⁰ Ίσως μέλος της τηνιακής οικογένειας Περάκη.

²³¹ Πρόκειται για τον Γεώργιο Ρήγα (1878-1953). *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 97 (Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά). Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Ρήγας*, ό.π.



Ο Αριστείδης Ν. Κοτζαμάνης.

στην οδό Πατησίων 69, Ν. Ρόκα στην οδό Αναπαύσεως 35, Αθ. Σεραπετήνη στην οδό Άνδρου 4, Π. Σκαρδή στην οδό Ι. Σούτσου 9, Γ. Σκαρή στην οδό Σαπφούς 6, Στεργίου-Πλακή²³² στην οδό Αναπαύσεως 19, Ι. Στεφανίδη στην οδό Αριστοφάνους 26, Ν. Σουλβέστρου στην οδό Κατσαντώνη, Χαρ. Συννέφα στην οδό Αριστοτέλους 86, Φίλιππου Σώχου στην οδό Αρμένη Βράιλα 13, Δ. Τζοβαΐρη στην οδό Σολωμού 44, Κ. Τουμπακάρη στην οδό Πατησίων 186, Νικ. Τσώκλη στην οδό Κορίννης 4, Χειμώνα-Γρυμάνη στην οδό Μαυρομματαίων 23, Γ. Ψελλίνη στην οδό Κωνσταντινουπόλεως 178.

Το 1923 ίδρυσε εργαστήριο γλυπτικής στην οδό Σκαλιστήρη, στο Λυσιατρείο, ο Τηνιακός Λουκάς Δούκας (1890-1925), γιος αλλά και εγγονός μαρμαρογλυπτών.²³³

Το 1928 αναφέρονται οι εξής μαρμαρογλύπτες με διευθύνσεις τους:²³⁴ Π. Αλούλας στην οδό Νότη Μπότσαρη 3, Αντ. Αντζώγης στην οδό Αμπλιανής 17, Η. Αρμακόλας στην οδό Τριβωνιανού 21, Φίλιππος Αρμπελιάς στην οδό Αδριανού 154, Γ. Αυγουστής στην οδό Τρικόρφων 8, Γ. Βαρούδης στην οδό Χάλη 25, Μ. Βασάλος στην οδό Ηρακλέους 16, Γ. Βάσης στην οδό Πάρου 23, Μ. Βελής στην οδό Κ. Ασωπίου 3, Στ. Βελίνης στην οδό Πελασγών 8, Μ. Βεραντάκος στην οδό Νικ. Λύτρα 57, Μ. Βέργης στην οδό Παράσχου 19, Β. Βιδάλης στην οδό Παράσχου 27, Γ. Βιδάλης στην οδό Φαρμακίδου 46, Δημ. Βιδάλης στην οδό Αρριανού 31, Νούφρ. Βίδος στην οδό Αριστοτέλους 172, Στ. Βουγιούκας στην οδό Δίπλα 5, Γ. Βουδούρης στην οδό Βιζύης 3, Κωνσταντίνος Γαϊτανόπουλος στην οδό Χερσίφρονος

²³² Μαρμαρογλυφείο του πατέρα του γλύπτη Νικολάου Στεργίου (1888-1919), που είχε το παρατσούκλι Πλάκας (π. 1830-1924). Αναστάσιου Δρίβα, «Οι πρώτοι γλύπται και αι πρώται σχολαί ωραιών τεχνών εις την νεωτέραν Ελλάδα», ό.π., σ. 6 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, ό.π., σ. 429].

²³³ Γιάννη Καιροφύλα, *Λουκάς Δούκας. Ο κλασικός γλύπτης*, Αθήνα 1992, σ. 22, 45· Λεξικό *Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 1, σ. 387· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 140.

²³⁴ Νικόλαου Γ. Ιγγλέση, ό.π., σ. 779-780.



Ο Γεώργιος Ρήγας δουλεύοντας στον πηλό την Ηγεμόνη για την παραγγελία των Μουσών στην Πλατεία Ομονοίας κατά τη δεκαετία του 1930 (Αρχείο Κωνσταντίνου Ρήγα).



Ο Λουκάς Δούκας.

16, Ματθαίος Γαϊτής στην οδό Κοντογιανναίων 2, Αντώνιος Γακούλης στην οδό Νικηφόρου Θεοτόκη 29, Ι. Γαλιώτης στην οδό Βεΐκου 99, Αλέξανδρος Γαλλίας στην οδό Μυκάλης 38, Δημήτριος Γάσπαρης στην οδό Αγχέσμου 18, Β. Γλυνός στην οδό Κοσμά Μελωδού 6, Α. Γοντζές στην οδό Ναούσης 32, Α. Γρηγοριάδης στην οδό Ζωσιμάδων 9, Χρ. Δασκάλου στην οδό Επωνύμων 38, Δ. Δεκαβάλας στην οδό Ανατολής 21, Αν. Δεμερζιάνος στην οδό Αγίου Χαραλάμπους 33, Ι. Δημόπουλος στην οδό Αλεξάνδρου Ραγκαβή 29, Άγγελος Δορμπής στην οδό Αγαθουπόλεως 77, Ν. Δούκας στην οδό

Καλλιγιά 37, Γ. Ζορμπίλης στην οδό Παναγιωτάρου 62, Γ. Καλαδάμης στην οδό Παράσχου 81, Γ. Καλαδάμης στην οδό Φελλόης 2, Ιωάννης Καούρης στην οδό Πλήθωνος 4, Δ. Καραβασίλης στην οδό Ταρσού 14, Κ. Καραβασίλης στην οδό Λομβάρδου 25, Στ. Καραγιώργη στην οδό Δικαιάρχου 70, Κ. Κάργας στην οδό Ακάμα-ντος 21α, Λ. Καστάνος στην οδό Αλεξάνδρου Ραγκαβή 31, Μ. Κατσουλιέρης στην οδό Παράσχου 37, Νικ. Κελημάνης στην οδό Πλαπούτα 27, Π. Κολιός στην οδό Αγίου Χαραλάμπους 35, Γ. Κολλάρος στην οδό Κλαδά 6, Γ. Κολιός στην οδό Μερσίνης 6, Μιχαήλ Κομμιανός στην οδό Δικαιάρχου 44, Λ. Κοντογιώργης στην οδό Κ. Μητσοπούλου 17, Κοσμάς Κούλας στην οδό Ανύτης 32, Δ. Κούρτης στην οδό Νοταρά 35, Δ. Κουτσικουλάκης στην οδό Μητροπόλεως 16, Αθανάσιος Κουτσούκος στην οδό Θέωνος 2, Αλέξιος Λάβδας στην οδό Μαυρομιχάλη 145, Μ. Λαζάρου στην οδό Ηρακλέους 4, Ιωάννης Λαμέρας στην οδό Σαλ-λίσβουρη 5, Ι. Λάσκαρης στην οδό Πλαπούτα 10, Μ. Λεβέντης στην οδό Διάδων 18, Απόστολος Λιναρδής στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου Παλαιού 9, Κ. Λιώρης στην οδό Αναπαύσεως 25, Δ. Λουκάς στην οδό Τριβωνιανού 30, Ν. Λυπιάτης στην οδό Ασημάκη Φωτήλα 2β, Ν. Λυπιάτης στην οδό Βρυάξιδος 10, Χ. Μαργαρίτης στην οδό Αγίων Αναργύρων 27, Μιχαήλ Μαρέλλος στην οδό Τριφωνίου 16, Αθανάσιος Μάστορης στην οδό Τριβωνιανού 25, Κωνσταντίνος Μάστορης στην οδό Βρυάξιδος 9, Κωνσταντίνος Μέγκας

(1880-1965)²³⁵ στην οδό Ωριγένους 1, Ι. Μίνης στην οδό Λασκάρεως 18, Νικόλαος Μόσχος στην οδό Ωγύγου 5, Σωτήριος Μπανίσης στην οδό Ευκλείδου 35, Ν. Μπουγκής (Πουγκή) στην οδό Κάλβου 74, Αν. Μπρασάκος στην οδό Αριστομένους 48, Θ. Μωρισαίος στην οδό Σπευσίππου 43, Μ. Ευπόλυτου στην οδό Χάλη 16, Κωνσταντίνου Ξυράφου στην οδό Λιοσίων 72, Φρ. Παμερίλη στην οδό Ασημάκη Φωτήλα 25, Σ. Παντελόπουλου στην οδό Αγαθουπόλεως 82, Μ. Παπαδημητράτος στην οδό Ευδόξου 31, Γ. Πατιτής στην οδό Κωνσταντίνου Σχοινά 10, Ι. Πεδαρογιάννης στην οδό Πολυμήτου 11, Φίλιππος Περ[ρ]άκης στην οδό Λασκάρεως 17, Χαράλαμπος Περ[ρ]άκης στην οδό Κλαδά 6, Ν. Πικιώκος στην οδό Μεσολογγίου 10, Λύσανδρος Πλυτάς στην οδό Ιεροσολύμων 12, Γ. Πολυχρονίου στην οδό Βασίλης 19, Μ. Πονίσης στην οδό Αγίου Δανιήλ 26α, Δ. Πρίφτης στην οδό Καλλιγιά 46, Σταύρος Ρεμούνδος στην οδό Κουμανούδη 43, Δημήτριος Ρεμούνδος στην οδό Ροΐδου 24, Γεώργιος Ρήγος στην οδό Σπινθάρου 2, Ηλίας Ρήγος στην οδό Χάλη 6, Ιάκωβος Ρήγος στην οδό Αιολών 27, Λ. Ρήγος στην οδό Κουμαριανού 8, Γ. Ρίζος στην οδό Ιππολύτου 24, Μιχαήλ Σαμάκας στην οδό Αίμου 23, Ν. Σγουρόπουλος στην οδό Παγγαίου 13, Σπυρίδων Σερέτης στην οδό Χάλαρη 5, Γ. Σιγάρας στην οδό Κλαδά 1, Κ. Σκόπελας στην οδό Τριβωνιανού 35, Ι. Σκουντζής στην οδό Αγίων Αναργύρων 24, Κ. Σταυρίδης στην οδό Αγίας Σοφίας 129, Π. Σταυρίδης στην οδό Ελευθερίου Βενιζέλου 10, Π. Στράγγελος στην οδό Κάρπου 3, Ι. Στρατής στην οδό Ηπίου 17, Μάρκος Ταμπουράκης στην οδό Δικαίρχου 90, Ν. Ταμπουράκης στην οδό Αιδεσίου 18, Ευάγγελος Τελάλης στην οδό Ευμορφοπούλου 2, Γ. Τζανετάκης στην οδό Χρεμωνίδου 16, Αν. και

²³⁵ Μέγκος, γνωστός και με το παρατσούκλι Μαντάλας, Ανδριώτης την καταγωγή, συνεργάτης και γαμπρός του επίσης μαρμαρογλύπτη Γεωργίου Ρήγα. Μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους, κατά τη διάρκεια των οποίων έλαβε μέρος σε μάχες, και μετά από την αποστράτευσή του το 1916, δούλεψε ως διακοσμητής μαρμάρινων επιφανειών για λογαριασμό του ξαδερφού του, Ανδριώτη εργοστασιάρχη μαρμάρων Ιωάννη Γ. Γαλιώτη, που είχε ανοίξει τη μάντρα του, σε συνεργασία με τον Θωμά Μ. Θωμόπουλο, στη λεωφόρο Συγγρού 10. Έγρω στο 1917 τον βρίσκουμε να εργάζεται στην ανακαίνιση του μεγάρου των Ανακτόρων (της Βουλής των Ελλήνων), υπεύθυνος του συνεργείου του εργαστηρίου Γαλιώτη. Δούλεψε γύρω στο 1929, μαζί με τον Γ. Ρήγα, στον διάκοσμο του ταφικού ναΐσκου του επιχειρηματία και πολιτικού Εμμανουήλ Μπενάκη (1843-1929), στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών. Κατά τη δεκαετία του 1930 δούλεψε για τον γλύπτη Γεώργιο Μπονάνο, κατασκευάζοντας τα βάθρα των ανδριάντων του. Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 34, 36, 42, 43, 50, 51, 54, 172, 174, 175.



Ο Χριστόφορος Νάτσιος δουλεύοντας στον πηλό πρόπλασμα ανάμεσα σε γύψινα έργα του το 1931 (Αρχείο Περάκη).



Ο Ανδρέας Παναγιωτάκης στο εργαστήριό του με το Ηρώον Λαχανά, μακεδονικού χωριού όπου διεξήχθη τον Ιούνιο του 1913 η ομώνυμη μάχη, δεύτερο μισό δεκαετίας 1920 (Αρχείο Περάκη).

Σπυρίδων Τζοβαΐρης στην οδό Σφακίων 7, Μιχάλης Τόμπρος στην οδό Αρματολών Κλεφτών 3, Γ. Τσίκλης στην οδό Κριεζή 3, Οδυσσέας Τσόχας στην οδό Κρήτης 21, Σωτήριος Τσόχας στην οδό Ιακώβου Ρήγα 3, Α. Φραγκέτης στο τέρμα Σταϊκοπούλου, Δ. Φραγκέτης στην οδό Λασκάρεως 38α, Α. Χαλαρής στην οδό Μεναίχμου 26, Μ. Χαλκιάς στην οδό Αισχύλου 36, Δημήτριος (Μίμης) Χέλμης²³⁶ στην οδό Τυρταίου 7, Ευάγγελος Χιλής στην οδό Μεθώνης 79, Σ. Χριστόπουλος στην οδό Νευροκοπίου 8, Ι. Χρύσος στην οδό Αγίου Χαραλάμπους 33, Ι. Ωριάνος στην οδό Προαιρεσίου 11.

Τον ίδιο χρόνο, το 1928, γλύπτες της Αθήνας με τα εργαστήρια και τις διευθύνσεις τους²³⁷ είναι οι: Ηρακλής Αιγινήτης στην οδό Ερεσσού 42, Ανδρέας Αρβανιτάκης στη οδό Λαμάχου 7, Ιωάννης Βασιλείου στην οδό Αναπαύσεως 15, Ευάγγελος Βρεττός (1890-1942)²³⁸ στην οδό Αναπαύσεως 15, Μιχαήλ Γαβαλάς (π. 1870-μετά το 1940)²³⁹ στην οδό Κρίσσης 16, Κωνσταντίνος Γεωργακάς (1904-1991)²⁴⁰ στην οδό Κερατσινίου 15, Νικόλαος Π. Γεωργαντής στην οδό Αναπαύσεως 4, Δημήτριος Γεωργής στην οδό Αγαθουπόλεως 75, Σταμάτιος Γιαλούρης (1874-1941)²⁴¹ στην οδό Ευγενίου Βουλγάρεως 4, Ευάγγελος Γρέκας στην οδό Δυοβουνιώτου 3, Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος (1880-1941)²⁴² στην οδό Ηρακλείου 10, Γεώργιος Κακουλίδης (1875-1959)²⁴³ στην οδό Αγίου Σπυρίδωνος 14, Αρ. Καντζίκης στην οδό Θεοφιλοπούλου 14, Μιχαήλ Καραμαλής στην οδό Κάλβου 2, Ιωάννης Κουλούρης στην οδό Αχιλλέως Παράσχου 1, Σωτήριος Κύπριος στην οδό Λευκάδος 5, Νικόλαος Λεβαντής στην οδό Ιπποκράτους 161β, Ι. Μαυρόπουλος στην οδό Αλιμουσίων 7, Αλκ. Μιλσανής στην οδό Φιλοτίου 9, Αντώνιος Μπιλής (Μπεϊλής) (1873-μετά το 1939)²⁴⁴ στην οδό Μακρή 2,

²³⁶ Ιδιοκτήτης με τη σύζυγό του και της ταβέρνας Κιούπι, κάτω από τη γέφυρα του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών. Βλ. Νίκου Λογοθέτη, *Νίκος Βέλμος (1890-1930)*. «Ο γνιός της απωλείας», Αθήνα 2016, σ. 38.

²³⁷ Νικόλαου Γ. Γγγλέση, ό.π., σ. 780.

²³⁸ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 1, σ. 217 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²³⁹ Ό.π., σ. 230 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁴⁰ Ό.π., σ. 251-252 (Γιάννης Μπόλης).

²⁴¹ Δημήτριου Π. Πασχάλη, ό.π., σ. 128. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 271-272 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁴² *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 359 (Χρύσανθος Χρήστου).

²⁴³ Ό.π., τ. 2, σ. 68-69 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁴⁴ Πρόκειται για τον Αντώνιο Μπεϊλή. Δημήτριου Π. Πασχάλη, ό.π., σ. 124-125. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 3, σ. 188-190 (Δημήτρης Παυλόπουλος).



Ο Γεώργιος Συννέφας.



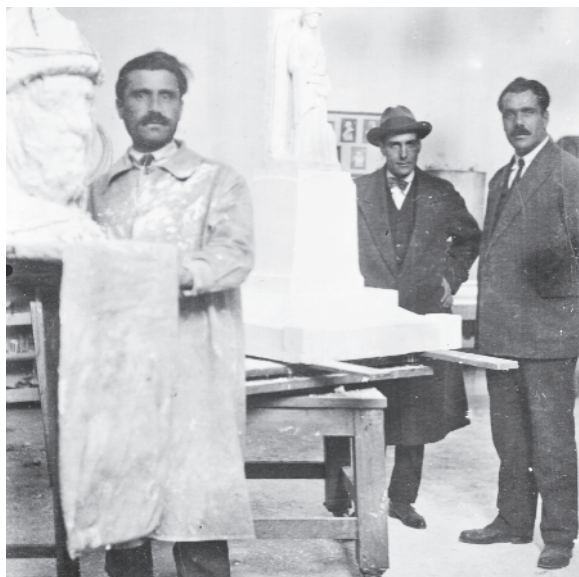
Ο Λάζαρος Ανρίτης.



Ο Θεόδωρος Ανρίτης.



Ο Μιχάλης Τόμπρος στο εργαστήριό του το 1959 (φωτογραφία Κωνσταντίνου Ραφαηλίδη-ΕΛΚΗΝ).



Από αριστερά ο Πέτρος Μανρομαράς, ο Φωκίων Ρωκ και ο Μήτσος Περάκης στο εργαστήριο του τελευταίου κατά τη δεκαετία του 1920 (Αρχείο Περάκη).

Χριστόφορος Νάτσιος (1903-1977)²⁴⁵ στην οδό Προύσσης 6, Μιχαήλ Νομικός στην οδό Φιλοχώρου 8, Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957)²⁴⁶ στην οδό Ισμήνης 89, Ι. Πανταλέων στην οδό Σταυροπούλου 49, Δημοσθένης Παπαγιάννης στην οδό Αναπαύσεως 14, Θωμάς Παπαϊωάννου στην οδό Μπισμπίκη 7, Α. Πελοποννήσιος στην οδό Αλκιβιάδου 78, Δημήτριος Ν. Περάκης στην οδό Αμαλίας 46, Γεώργιος Πολάγος στην οδό Μεσογείων 24, Γεώργιος Ρήγας στην οδό Χανίων 19, Ιωάννης Ρήγας στην οδό Βαρβάκη 6, Στ. Ρουμελιώτης στην οδό Σπετσών 47, Αθανάσιος Σερπεντίνης στην οδό Πάρνηθος 134, Γεώργιος Συννέφας (1882/83-1961)²⁴⁷ στην οδό Σωκράτους 10, Εμμανουήλ Τζωρτζάκης (1893-1967)²⁴⁸ στην οδό Ιακωβάτων 38, Κωνσταντίνος Φώσκολος (1875-1948)²⁴⁹ στην οδό Αραχώβης 61, Πέτρος Χαμηλός στην οδό Φιλοτίου 4, Αντώνιος Χρίστου στην οδό Αγίου Νικοδήμου 23, Αρ. Χρυσός στην οδό Ερεσσού 58. Το 1929 ο Μιχάλης Τόμπρος άνοιξε το εργαστήριό του στην οδό Στουρνάρη 39.²⁵⁰

Κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι Τηνιακοί αδελφοί Γ. Λυρίτης, ο Λάζαρος (1870-1944) και ο Θεόδωρος (1877-1948), μαρμαρογλύπτες με εκτεταμένη δραστηριότητα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ιδρύουν το μαρμαρογλυφείο τους στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 177, δουλεύοντας πιο πολύ εκκλησιαστικά γλυπτά.²⁵¹ Την ίδια δεκαετία το μαρμαροκοπείο-μαρμαρογλυφείο Καραγιώργη, στη συμβολή της λεωφόρου Αλεξάνδρας με την οδό Χαριλάου Τρικούπη, τροφοδοτεί με μάρμαρο τα γλυπτά έργα στο κτήριο της Τραπέζης της Ελλάδος, τις προτομές των ηρώων στο Πεδίον του Άρεως, τη Στοά Νικολούδη, τα ταφικά μνημεία του Κοιμητηρίου Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη της Σύρου, κ.ά.²⁵²

²⁴⁵ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 258 (Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος).

²⁴⁶ Ό.π., σ. 372 (Δώρα Μαρκάτου).

²⁴⁷ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 4, σ. 249-250 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁴⁸ Ό.π., σ. 294-295 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁴⁹ Χρήστου Τσίμπου, «Μια αναδρομή στο παρελθόν. Καλλιθεϊκά Ανάλεκτα», *Άστυ Καλλιθεάς, 1884-1972. Ιστορία - Λεύκωμα - Οδηγός*, χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [1972], σ. 163. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 395 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁵⁰ Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος*, ό.π., σ. 32· του ίδιου, «Κυκλαδίτες γλύπτες στην παλιά Αθήνα», *SLpress.gr*, 18 Ιανουαρίου 2019 (13 Φεβρουαρίου 2019).

²⁵¹ Αλέκου Ε. Φλωράκη, ό.π., σ. 261.

²⁵² *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, επιστημονική επιμέλεια Νίκος Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη, Αθήνα 2009, σ. 214-215 (Νίκος Μπελαβίλας, Λήδα Παπαστεφανάκη, Αντώνης Ζ. Φραγκίσκος).

Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η μετάβαση από τον ΙΘ' στον Κ' αιώνα βρίσκει τη νεοελληνική γλυπτική σε ανάπτυξη.²⁵³ Συνδεδεμένη με τη διαιώνιση της μνήμης τόσο στην ατομική όσο και στη συλλογική ταυτότητα,²⁵⁴ ειδικότερα η γλυπτική των δημόσιων παραγγελιών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου πήρε στην περίπτωση της συλλογικής μνήμης τον χαρακτήρα οργάνου έντονης και συντονισμένης πίεσης προς τα κρατικά όργανα, προκειμένου να τονίσει την αναδυόμενη συνδικαλιστική ισχύ της.

Για τα μεσοπολεμικά δημόσια γλυπτά που ανιδρύθηκαν στο κέντρο της Αθήνας πληροφορίες αντλούμε από δύο εκδόσεις. Η πρώτη είναι τα απομνημονεύματα του γενικού γραμματέα του Δήμου Αθηναίων Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου (1870-1933) με τίτλο *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας* (Αθήνα 1932) και η δεύτερη του δημοσιογράφου Δημήτριου Α. Λαμπίκη (1889-1956) με τίτλο *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων* (Αθήνα 1938).²⁵⁵

Κεντρικά πρόσωπα της περιόδου για τις αποφάσεις ανέγερσης γλυπτών στο κέντρο της πόλης είναι οι δήμαρχοι Αθηναίων Σπύρος Πάτσης



Ο Γ. Π. Παρασκευόπουλος.



Ο Δημήτριος Α. Λαμπίκης.

²⁵³ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Κυκλαδίτες γλύπτες στην παλιά Αθήνα», *SLpress.gr*, 18 Ιανουαρίου 2019 (13 Φεβρουαρίου 2019)· του ίδιου, «Πώς συνδικαλίστηκαν οι γλύπτες στον Μεσοπόλεμο», *SLpress.gr*, 4 Φεβρουαρίου 2019 (13 Φεβρουαρίου 2019).

²⁵⁴ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, μετάφραση Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα 1998, σ. 143.

²⁵⁵ Ανατυπώθηκε από τον Πολιτισμικό Οργανισμό του Δήμου Αθηναίων το 2000. Την επιμέλεια της συγκεκριμένης ανατύπωσης είχε η αναπληρώτρια καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, η οποία υπογράφει και προλογικό σημείωμα («Δήμος και Χρόνος»). Έλλειψή της συνιστά το ότι δεν περιλαμβάνονται οι σπάνιες πλέον εικόνες της αρχικής έκδοσης...



Ο Σπύρος Πάτσης.



Ο Σπύρος Γ. Μερκούρης.



Ο Κώστας Γ. Κοτζιάς.

(1862-1954), Σπύρος Γ. Μερκούρης (1856-1939), Κώστας Γ. Κοτζιάς (1892-1951) και Αμβρόσιος Πλυτάς (1886-1964). Οι δύο πρώτοι υπήρξαν συντοπίτες: ο Πάτσης καταγόταν από το Ναύπλιο και ο Μερκούρης από την Ερμιόνη. Είχαν όμως διαφορετική παιδεία —ο Πάτσης είχε σπουδάσει τη Νομική και ο Μερκούρης την Ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών— και διαφορετικό χαρακτήρα —πρακτικός και δυναμικός ο Μερκούρης, επονομαζόμενος από τους οπαδούς του και Μερκούραρος,²⁵⁶ ανθηρός και ποιητικός ο δεύτερος.²⁵⁷ Ο τρίτος, ο θηριώδης πρωταθλητής της σπάθης έως το 1924 Κοτζιάς, ήταν γόνος ευκατάστατης, ευυπόληπτης αθηναϊκής οικογένειας εμπόρων,²⁵⁸ γιος του Γεώργιου Ι. Κοτζιά, υπαλλήλου του Δήμου Αθηναίων, υπαλλήλου του χαρτοπωλείου του Μαρουσιώτη ξυλογράφου, κατόπιν μεγαλοκτηματία Αθανάσιου Γ. Πάλλη (1841-1913).²⁵⁹ Με τον Αθ. Γ. Πάλλη ο Γ. Ι. Κοτζιάς συνεταιρίστηκε από το 1870 στην οδό Ερμού

²⁵⁶ Δημήτριου Α. Λαμπίκη, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1938, σ. 141.

²⁵⁷ Ό.π., σ. 174.

²⁵⁸ Ό.π., σ. 273-274.

²⁵⁹ Γιάννη Καιροφύλα, *Οι πρώτοι έμποροι των Αθηνών*, Αθήνα 1999, σ. 303-306· Γιάννη Μπόλη - Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ελληνική Χαρακτική, 1843-1915. Ιστορία - Λεξικό Χαρακτών*, Αθήνα 2012, σ. 61· Γιώργου Πάλλη, *Το Μαρούσι της Αττικής. Δοκίμιο Τοπικής Ιστορίας*, Μαρούσι 2008, σ. 84· του ίδιου, «Επιφυλλίδες. Τα κοιμητήρια στο Μαρούσι των νεώτερων χρόνων. Από τις ταφές γύρω από κάθε εκκλησία ως το σύγχρονο νεκροταφείο», *Αμαρυσία*, 28 Απριλίου 2018.



Ο Αμβρόσιος Πλυτάς.

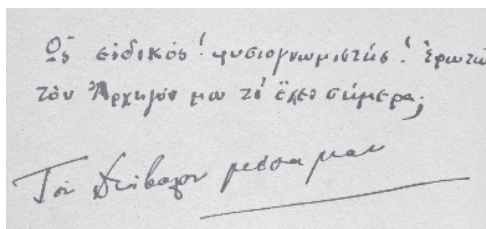


Ο Νικόλαος Κρανωτάκης.



Ο Βασίλειος Γ. Τσαγρής.

κοντά στην Πλατεία Συντάγματος. Τρίγλωσσος και φιλοπρόοδος, ίδρυσε το 1882 ατμοκίνητο εργοστάσιο φακέλων, ενώ επέκτεινε διαρκώς και πολλαπλώς τις δραστηριότητές του, αποκτώντας τέσσερα ταχύτατα ειδικά πιεστήρια επισκεπτηρίων, επικεφαλίδων επιστολών και φακέλων, και κάθε είδους μικρών εκτυπωτικών εργασιών. Ο Κ. Γ. Κοτζιάς είχε σπουδάσει τη νομική επιστήμη στην Αθήνα και στη Ρώμη, αλλά είχε περάσει και από άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Είχε ιδρύσει την εφημερίδα *Τα Χρονικά* (1921-27), η οποία διαδραμάτισε και πολιτικό ρόλο, με το πρώτο πολιτικό σαλόνι στην Ελλάδα,²⁶⁰ στα γραφεία της, στη γωνία των οδών Βουλής και Ερμού, υποστηρίζοντας τον φίλο του, αρχηγό του νεοϊδρυμένου κόμματος των Ελευθεροφρόνων, μετέπειτα δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά (1871-1941).²⁶¹ Το 1924 ίδρυσε και τη διαφημιστική εταιρεία Γκρέκα, η οποία στεγαζόταν στα γραφεία της εφημερίδας του.²⁶² Μετά από



Ερώτηση ενδεικτική της αφοσίωσης του Κοτζιά προς τον Μεταξά και απάντηση εκείνου το 1940.

²⁶⁰ Δημήτριου Α. Λαμπίκη, ό.π., σ. 145.

²⁶¹ Ό.π., σ. 169-170.

²⁶² *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. ΙΑ', [1952], σ. 340.

την εκλογή του στη θέση του υπουργού-διοικητή Πρωτευούσης το 1936, τη θέση του πήρε ο τέταρτος, καταγόμενος από την Τήνο και από τη Σύρο,



Ο Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου.

κομψός και φιλόκαλος έμπορος Αμβρόσιος Πλυτάς, δημοτικός σύμβουλος του Κοτζιά από το 1933.²⁶³

Η επόμενη δημαρχιακή θητεία, αυτή του Πάτση, διήρκεσε από το 1925 έως το 1929, με γενικό γραμματέα του Δήμου τον συμπαθή στην Αθήνα Δημήτριο Κυριαζή και διευθυντή των Τεχνικών Υπηρεσιών του τον Χρήστο Γούναρη. Κατά τη διάρκεια της τετραετίας αυτής, η δράση του Πάτση έδειξε ότι ήταν περισσότερο άνθρωπος των λόγων, που δεν έχανε ευκαιρία να εξυμνεί την ιστορία και το πνεύμα της Αθήνας.²⁶⁴

Τον Πάτση διαδέχεται ο γηραιός Μερκούρης από το 1929 έως το 1934, με γενικό γραμματέα τον φιλοβασιλικό δημοσιογράφο Νικόλαο Κρανιωτάκη (1891-1958) έως το 1932, τον πατριώτη του δημάρχου, από το Κρανίδι, επίσης συντηρητικό δημοσιογράφο Γεώργιο Π. Παρασκευόπουλο έως το 1933, και τον επίσης φίλο του, δικηγόρο Γεώργιο Αναστασόπουλο έως το 1934, με ιδιαίτερο γραμματέα του Δήμου τον πρώην βουλευτή γιο του Σταμάτιο Μερκούρη (1895-1967) και με διευθυντή των Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου τον αρχιτέκτονα Βασίλειο Γ. Τσαγρή (1882-1941), πατριώτη του Μερκούρη, από το Ναύπλιο.²⁶⁵

Διάδοχος του Μερκούρη υπήρξε ο Κοτζιάς από το 1934 έως τον Αύγουστο του 1936, με γενικό γραμματέα του Δήμου τον αξιόλογο και φιλόπονο δημοσιογράφο Κωνσταντίνο Θ. Παπαλεξάνδρου (1891-1978) και με γενικό διευθυντή των Τεχνικών Υπηρεσιών του τον μηχανικό Ηλία Δ. Κριμπά (1894-1981).²⁶⁶ Τον Δεκέμβριο του 1934, κατά τον τελευταίο μήνα του πρώτου έτους της δημαρχίας του Κοτζιά, η Αθήνα γιόρτασε πανηγυρικά

²⁶³ Δημήτριου Α. Λαμπίκη, ό.π., σ. 192, 195-197.

²⁶⁴ Ό.π., σ. 144. Βλ. ακόμα Δημήτριου Α. Λαμπίκη, *Εθνικός Κήρυξ* (Νέας Υόρκης), Οκτώβριος 1926.

²⁶⁵ Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Ακτίνες και νέφη*, ό.π., σ. 512-638· Δημητρίου Α. Λαμπίκη, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, ό.π., σ. 159-160.

²⁶⁶ Δημήτριου Α. Λαμπίκη, ό.π., σ. 176-178.

τα εκατό χρόνια της ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους. Δημοσίευσε τότε ο Κοτζιάς υπερβολικό, αποκαλυπτικό των μεγαλοϊδεατικών προθέσεών του, άρθρο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*: «[...] ΑΘΗΝΑΙ, η πόλις ιδέα, η πόλις η αιωνία, η πόλις, ήτις έζησεν, ζη και θα ζήση εις ανώτερον ιδανικόν, εις έννοιαν περικλείουσαν ό,τι η ανθρωπίνη δύναμις του πνεύματος εδημιούργησεν ανά τους αιώνας. [...] ΑΘΗΝΑΙ, δημιουργία. Η πόλις ήτις εχάραξε τον ορθόν, τον δίκαιον και τον προς ανώτερα ιδανικά δρόμον, που ηκολούθησαν οι λαοί». Στις 25 Νοεμβρίου 1935 ο Κοτζιάς υποδέχεται τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ (1890-1947), μετά από την ενδεκαετή αποδημία του στο Λονδίνο, παραδίδοντάς του τα κλειδιά της πόλης και σε περγαμηνή τον λόγο του.²⁶⁷ Τον Μάιο του 1936 ο δήμαρχος συνάντησε στο Βερολίνο τον Hitler, με τον οποίον είχε ημίωρη συνομιλία, κατά την οποίαν εκείνος του εξομολογήθηκε το νεανικό όνειρό του να επισκεφθεί την Ελλάδα, που η ένδεια δεν τον άφησε να το πραγματοποιήσει· του εξομολογήθηκε την επιθυμία του να γνωρίσει την Αθήνα, αφού αποσυρόταν από την ενεργό πολιτική δράση!²⁶⁸

Τον Κοτζιά αντικατέστησε ο Πλυτάς τον Σεπτέμβριο του 1936, όμως η θητεία του διακόπηκε τον Ιούνιο του 1941. Ο Πλυτάς ακολούθησε την κατεύθυνση του προκατόχου του Κοτζιά, προκειμένου να υλοποιήσει την «εθνοκεντρική» γραμμή του, σαν συνεπές φερέφωνο των ιδεωδών της 4ης



Από τη συνάντηση του Hitler με τον Κοτζιά στο Βερολίνο τον Μάιο του 1936.

²⁶⁷ Ό.π., σ. 182-184.

²⁶⁸ Ό.π., σ. 188· Δημοσθένη Κούκουνα, *Ο Χίτλερ και η Ελλάδα. Η πρώτη εμφάνιση του «Mein Kampf» στο ελληνικό κοινό*, Αθήνα 2016, σ. 59.

Αυγούστου προς τον αθηναϊκό λαό. Στον προγραμματικό λόγο του είπε, μεταξύ άλλων: «Η Δημοτική Αρχή καλείται να μεταλαμπαδεύσει το ιερόν



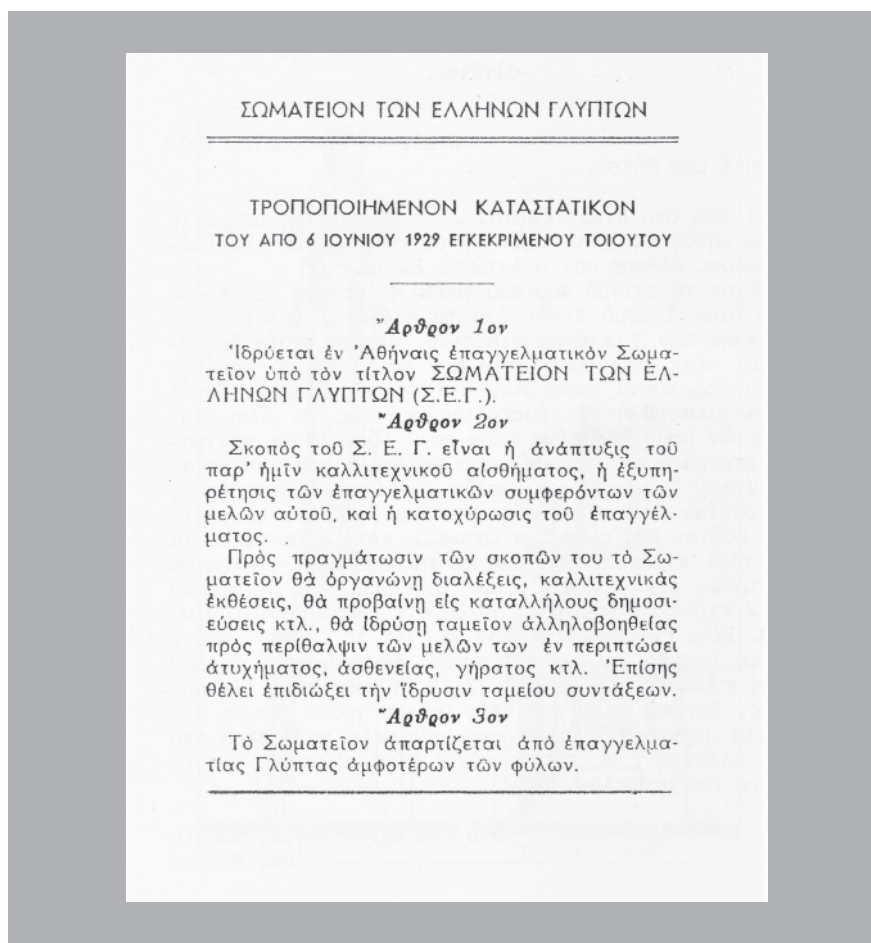
Ο Αντώνιος Λάζ. Σώχος.

πυρ —το οποίον εγεννήθη ως σπινθήρ εκ της Εθνικής ψυχής, διά να δώσει θερμουργόν δύναμιν προς εφαρμογήν των αρχών και των πόθων της Κυβερνήσεως— και προς τα λαϊκά στρώματα, με τα οποία ευρίσκεται εις στενήν επαφήν και τα οποία έχουν είπερ ποτε ανάγκην αφυπνίσεως και εθνικής ποδηγετήσεως. Να μύηση το Κοινόν εις τας αρχάς του εθνικού “πιστεύω” της Κυβερνήσεως, προς τας οποίας με θαυμαστήν όντως ταχύτητα αντιλήψεως προσηρμόσθη και τας διέδωσεν ως εμπνευσμένος ιεραπόστολος ο υπουργός Διοικητής της Πρωτευούσης, και να τας ενσαρκώση εις έργα —έργα έχοντα άμεσον απόδοσιν ηθικήν και υλικήν».²⁶⁹

Στις 6 Ιουνίου 1929 συγκροτείται στην Αθήνα το Σωματείο των Ελλήνων Γλυπτών.²⁷⁰ Ιδρυτικά μέλη του είναι γλύπτες, παλαιότεροι και νεότεροι, αμφοτέρων των φύλων, που δραστηριοποιούνταν στη φιλοτέχνηση κάθε είδους μαρμάρινων δημόσιων μνημείων. Πρόκειται για τους Μιχάλη Θ. Τόμπρο, Φωκίωνα Ρωκ (1891-1945), Αντώνιο Λάζ. Σώχο (1888-1975), Γεώργιο Μπονάνο, Θωμά Μ. Θωμόπουλο, Πέτρο Ι. Ρούμπο (1873-1941), Πέτρο Μαυρομαρά (π. 1878-1942), Ιωάννη Εμμ. Βούλγαρη (1882/84/85-1960), Κωνσταντίνο Φ. Φώσκολο (1875-1948),

²⁶⁹ Δημήτριου Λαμπίκη, ό.π., σ. 193-194.

²⁷⁰ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών. Παραγγελίες που εκτελούν μέλη του Σωματείου στην Πλατεία Ομονοίας και το Πεδίον του Άρεως», *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: του ίδιου, *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 102]. Νίκου Λογοθέτη, ό.π., σ. 178, 179. Σπύρου Μοσχονά, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες στη νεοελληνική τέχνη κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2010, τ. 1, σ. 401· του ίδιου, «Τα καλλιτεχνικά σωματεία στην Ελλάδα: 1930-1955», *Ιστορία της Τέχνης*, τ. 4, Καλοκαίρι 2015, σ. 48, 51.



Η πρώτη σελίδα του τροποποιημένου την 1η Ιουνίου 1940 καταστατικού του Σωματείου Ελλήνων Γλυπτών (Αρχείο Περάκη).

Ιωάννη Κουλουρή (1878-1966), Κωστή Παπαχριστόπουλο (1906-2004) και Κώστα Ρούμπο (1870-1937).²⁷¹

Με τον καιρό, τα μέλη του Σωματείου αυξάνονται. Προφανώς η αύξηση δεν είναι άσχετη από την ιδιότυπη εκείνη κατάσταση που επικρατούσε

²⁷¹ Ο.π. — Μέλος του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών θα γίνει και ο νεαρός Γιώργος Ζογγολόπουλος (1902/03-2004), που έχει εργαστήριο το 1937 στην οδό Φαλήρου και Δοντά 1. Βλ. Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα 2007, σ. 161.





Δύο μεσοπολεμικά εργαστήρια μελών του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών. Αριστερά το εργαστήριο του Φωκίωνα Ρωκ από το 1922 έως το 1928 στον πρώτο όροφο της οδού Διογένους 4. Πάνω το εργαστήριο του Θωμά Μ. Θωμόπουλου στην οδό Μάρκου Αυρηλίου 1.

κατά την ανάθεση παραγγελιών. Αρκεί να παρατηρηθεί ότι συστήνονταν, κατά τόπους και κατά περίπτωση, ειδικές επιτροπές που τις αποτελούσαν πρόσωπα κατά τεκμήριο άσχετα προς την καλλιτεχνική δημιουργία: ανώτεροι στρατιωτικοί και ιεράρχες, εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης, πρόεδροι εμπορικών επιμελητηρίων και συνδέσμων των εφέδρων αξιωματικών, καθηγητές, που έθεταν βέβαια τους δικούς τους όρους. Κριτήριά τους, η ομοιότητα των απεικονιζόμενων μορφών, οι λεπτομέρειες στην απόδοσή τους, ένας κάποιος στόμφος στη στάση τους, και σε ορισμένες ηρωικές συνθέσεις η ρητορική της αρχαιοπρέπειας —ο τεχνοκρίτης Αναστάσιος Δρίβας τονίζει ότι τα ηρώα αυτά φάνταζαν «ρητορικά και απαίσια».²⁷² Στα

²⁷² Αναστάσιου Δρίβα, «Η γλυπτική στα εκατό χρόνια (1830-1930)», *Πρωτοπορία*, τχ. 5, Μάιος 1930, σ. 147 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, ό.π., σ. 495]. Βίκυς Καραϊσκού, *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις*, Αθήνα 2011, σ. 44-46.



Αριστερά ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος, ο Πέτρος Μαυρομαράς, ο Ανάργυρος Γ. Περάκης (1897-μετά το 1965) και ο Δημήτριος (Μήτσος) Περάκης (1893-1965) στο Νεκροταφείο Θηβών για την ανίδρυση μαρμαρίνου ταφικού μνημείου το 1927, σε φωτογραφία του Βάσου Φαληρέα (Αρχείο Περάκη). — Δεξιά ο πολιτευτής Τριπόλεως Γεώργιος Φικιώρης (1855-1942), ο γλύπτης Πέτρος Ι. Ρούμπος και ο γλύπτης Κωνσταντίνος Φ. Φώσκολος μπροστά στη μαρμαρίνη στήλη, έργο του Ρούμπου, όπου εναποτέθηκαν τα οστά του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, στην Πλατεία Αρεως, στην Τρίπολη, το 1930 (Αρχείο Περάκη).

μέσα Αυγούστου του 1937 ιδρύεται στο Υπουργείο Παιδείας η Διεύθυνση Γραμμάτων και Καλών Τεχνών, με διευθυντή τον λογοτέχνη Κωστή Μπαστιά (Αιμίλιο Κωνσταντίνο Μπαστούνόπουλο, 1901-1972) και διευθυντή β' τάξεως τον επίσης λογοτέχνη Παντελή Πρεβελάκη (1909-1986), ο οποίος τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου εισηγείται τη Στέγη Γραμμάτων και Καλών Τεχνών,²⁷³ που εγκαινιάζεται στις 19 Δεκεμβρίου 1938²⁷⁴ και στην οποία συμμετέχουν επίσης γλύπτες.

Στις 31 Μαρτίου 1938, στην 58η Γενική Συνέλευση των μελών του Σωματείου, ψηφίζεται το τροποποιημένο καταστατικό του, που εγκρίνεται στην 59η Συνέλευση της 10ης Νοεμβρίου 1938, με πρόεδρο τον Χριστόφορο Νάτσιο (1903-1977) και με γενικό γραμματέα τον Δημήτριο (Μήτσο) Περάκη (1893-1965). Σύμφωνα με το νέο καταστατικό, ο σκοπός του Σωματείου προσδιορίζεται τριπλός: η ανάπτυξη του καλλιτεχνικού αισθήματος των μελών του, η εξυπηρέτηση των επαγγελματικών συμφερόντων τους και η κατοχύρωση του επαγγέλματός τους. Γρήγορα αναπτύχθηκε αναμενόμενη άμιλλα μεταξύ των πλέον ενεργών μελών του. Υπήρχαν γλύπτες που ειδικεύονταν στο να αναλαμβάνουν τη δημιουργία τυποποιημένων δημόσιων μνημείων, κοσμικών και ταφικών: ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος (1880-1941)²⁷⁵ και ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής ο Αθηναίος (1883-1947) διακρίθηκαν για τον ανταγωνισμό τους σε παραγγελίες ηρώων.

²⁷³ Εμμανουήλ Χ. Κάσδαγλη, *Συμβολή στη βιβλιογραφία του Παντελή Πρεβελάκη*, τ. Γ': 1978-1987, Αθήνα 1990, σ. 212-213· Γιάννη Κ. Μπαστιά, *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Μεσοπόλεμος - Κατοχή - Απελευθέρωση*, τ. Α': *Χρονογραφία - Εργογραφία*, Αθήνα 1997, σ. 65-66· του ίδιου, *Κωστής Μπαστιάς. Δημοσιογραφία - Θέατρο - Λογοτεχνία*, Αθήνα 2005, σ. 252-257.

²⁷⁴ «Πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση. Τα εγκαίνια της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών», *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 108, 24 Δεκεμβρίου 1938, σ. 15.

²⁷⁵ Φ. «Η πολυσχιδής εργασία του γλύπτου Γ. Δημητριάδη του Αθηναίου», *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 23 Ιανουαρίου 1931· «Ο γλύπτης κ. Γ. Δημητριάδης ο Αθηναίος. Αι γνώμαι του διά τον διαγωνισμόν φωτογραφίας "KODAK"», *Εβδομάς*, τχ. 204, 29 Αυγούστου 1931, σ. 1710. — Το επώνυμό του ο Αλέκος Σακελλάριος (1913-1991) και ο Χρήστος Πιαννακόπουλος (1909-1963), στο σενάριο της μεταπολεμικής (1958) ταινίας τους *Ένας ήρωας με παντούφλες*, το παραφθείρουν ως Λυμπεριάδης ο Νάξιος στον πειναλέο, κακοπληρωμένο γλύπτη του έφιππου ανδριάντα του στρατηγού Λάμπρου Δεκαβάλλα, που τον υποδύεται στην ταινία ο Βαγγέλης Πρωτοπαππάς (1917-1995). Ο ανδριάντας, έργο του γλύπτη Αχιλλέα Απέργη (1909-1986), στήθηκε στην Πλατεία της Αγίας Παρασκευής, στα Κάτω Πατήσια. Βλ. Ρίκας Σειζάνη, *Στην ιδιαίτερη πατρίδα μου, τα Πατήσια. Σαν μυθιστόρημα*, Αθήνα 2007, σ. 49-50.

Το Σωματείο αναλαμβάνει δύο μεγάλες παραγγελίες από το 1932 έως το 1937: τη φιλοτέχνηση των εννέα τσιμεντένιων Μουσών, της μαρμάρινης Εστίας και της μαρμάρινης Δήμητρας για την Πλατεία Ομονοίας και των δεκαέξι μαρμάρινων προτομών των αγωνιστών του 1821 για τη Λεωφόρο των Ηρώων στο Πεδίον του Άρεως. Το καθεστώς της μεταξικής δικτατορίας το υποστηρίζει ιδιαίτερα, καθώς το θεωρεί τον φυσικό, νόμιμο εικαστικό φορέα που θα διεκπεραίωνε τα εξωραϊστικά έργα του Δήμου Αθηναίων.²⁷⁶ Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα το γεγονός ότι, ενώ το Σωματείο δεν συμμετέχει στην Ένωση Σωματείων Εικαστικών Τεχνών που ιδρύθηκε στις 13 Ιανουαρίου 1937,²⁷⁷ καλείται να συμμετάσχει στην οργανωτική και στην κριτική επιτροπή της Β΄ Πανελλήνιας Έκθεσης Ζαππείου το 1939.²⁷⁸

Την εμπέδωση των προθέσεων του Σωματείου την ανέλαβε ο Συνεταιρισμός Ελλήνων Γλυπτών, η Συνεργατική των μελών του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών, που έδρευε στην Αθήνα, με πενταμελές διοικητικό συμβούλιο, τριμελές εποπτικό και με δεκαπέντε πρώτα μέλη. Η προαγωγή των συμφερόντων των συνεταίρων, η εξύψωση της Γλυπτικής Τέχνης με την

²⁷⁶ Δημήτριου Λαμπίκη, ό.π., σ. 232. — Για την πολιτιστική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος βλ. Ανδρέα Καπογιαννόπουλου, *Ο Ι. Μεταξάς αυτοψυχαναλύεται*, Αθήνα 1988, σ. 298-301· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, «Εικαστικές Τέχνες», *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ό αιώνα*, τ. Β'2: *Ο Μεσοπολέμος, 1922-1940*, Αθήνα 2003, σ. 401-459· Μαρίνας Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφραση Μάρα Μοίρα, Αθήνα 2006, σ. 242, 258-261· Σπυρίδωνα Γ. Πλουμίδη, «Το καθεστώς Μεταξά, 1936-1940», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, 1936-1941*, επιμέλεια Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Αθήνα 2010, σ. 56-57· Μαρίνας Πετράκη, *Ο Ιωάννης Μεταξάς πίσω από τον Μεταξά*, Αθήνα 2014, σ. 108, 111· Ηλία Ιωάννου Ηλιόπουλου, *Ιωάννης Μεταξάς. Ο Εθνικός Κυβερνήτης*, Αθήνα 2016, σ. 19, 159-162· Σπυρίδωνα Γ. Πλουμίδη, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα 2016, σ. 85-87, 91-92· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, «Είναι από τη θεία ράτσα με το δώρειο αίμα και τους δώρειους τρόπους: φυλετικές αντιλήψεις στον λόγο περί τέχνης στη Ελλάδα», *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, επιστημονική επιμέλεια Έφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος, εισαγωγή Έφη Αβδελά, Ηράκλειο 2017, σ. 402· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η «ελληνικότητα» στη νεοελληνική γλυπτική», *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιστημονική επιμέλεια Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αθήνα 2018, σ. 639-640 [*Ιστορήματα*, τ. 7].

²⁷⁷ Σπύρου Μοσχονά, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες στη νεοελληνική τέχνη κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, ό.π., σ. 546.

²⁷⁸ Ό.π., σ. 549.



Ο Γεώργιος Δημητριάδης.



Ο Νίκος Περαντίνος.



Ο Χρήστος Παυλίδης.

ανώτερη εκτέλεση των γλυπτικών εργασιών που θα αναλάμβαναν και η με όλα τα νόμιμα μέσα προσπάθεια να ενισχυθεί το ηθικό των μελών του διατυπώνονταν ως σκοπός του Συνεταιρισμού.²⁷⁹

Το 1940 μνημονεύονται οι διευθύνσεις των εργαστηρίων του διοικητικού συμβουλίου, του εποπτικού συμβουλίου και των μελών του Συνεταιρισμού Ελλήνων Γλυπτών:²⁸⁰ του Δημήτριου Περάκη στην οδό Άλυσος 7, του Δημήτριου Φερεντίνου (1908-1986)²⁸¹ στην Αργυροκάστρου 3, του Γεώργιου Ρήγα στην οδό Χανίων 19, του Δημήτριου Δημητριάδη στην οδό Περιστάσεως 45, του Χρήστου Παυλίδη (1913-1998)²⁸² στην οδό Γκίκα 14, του Κωνσταντίνου Ν. Περάκη (1895-1948)²⁸³ στην οδό Ν. Δημητρακοπούλου 76, του Κωνσταντίνου Γεωργακά στην οδό Κωνσταντινουπόλεως 160, του Πέτρου Μαυρομαρά στην οδό Μαγνησίας 62,²⁸⁴ του Ευριπίδη Βαβούρη (1911-1987) στην οδό Τσιμισκή 19,²⁸⁵ του Κώστα Βαλσάμη (1908-2003)²⁸⁶

²⁷⁹ Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περάκη*, σ. 180, 181.

²⁸⁰ *Καταστατικόν Συνεταιρισμού Ελλήνων Γλυπτών*, Αθήνα 1940, σ. 40.

²⁸¹ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 366 (Δώρα Μαρκάτου).

²⁸² Ο.π., σ. 8 (Αθανάσιος Χ. Χρήστου). Στέγη Γραμμάτων και Καλών Τεχνών Δήμου Ξάνθης, *Χρήστος Παυλίδης*, Ξάνθη 2003, χ.σ.

²⁸³ Ο.π., σ. 17 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Νίκου Λογοθέτη, ό.π., σ. 91-95. Ήταν γνωστός στους κύκλους των μαρμαρογλυπτών με το παρωνύμιο «Κωνσταντινάκιας».

²⁸⁴ Ο.π., τ. 3, σ. 87 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁸⁵ Ο.π., τ. 1, σ. 120-121 (Ελενα Χαμαλίδη).

²⁸⁶ Ο.π., σ. 134-136 (Χρυσάνθος Χρήστου). Βλ. και Ηλία Ζιώγα, «Κώστας Βαλσάμης»,



Ο Νικόλας (Παυλόπουλος) (φωτογραφία Κυβέλης Ζημέρη-Μακρή).

στην οδό Πατησίων 97, του Λεωνίδα Δέμπη (1894-μετά το 1977)²⁸⁷ στην οδό Σφιγγός 41, του Γρηγόριου Ζευγώλη στην οδό Ηπείρου 29, του Τζακ Καλαχώρα (π. 1900-μετά το 1963)²⁸⁸ στην οδό Ψαρομηλίσκου 21β, του Γεώργιου Κακουλίδη στην οδό Σταματιάδου 26, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη (1910-1993)²⁸⁹ στην οδό Δαφνομήλη 14, του Αγαμέμνονα (Μέμου) Μακρή (1913-1993)²⁹⁰ στην οδό Κεραμεικού 16, του Κωνσταντίνου Μουλού (1907-1985)²⁹¹ στην οδό Δράμας 80, του Χριστόφορου Νάτσιου στην οδό Αγίου Δημητρίου 2, του Ανδρέα Παναγιωτάκη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, του Ιάσονα Παπαδημητρίου (1911-1976)²⁹² στην οδό Ερατοσθένους 13, του Νικόλαου Παυλόπουλου (Νικόλα, 1909-1990)²⁹³ στην οδό Μαιζώνος 31, του Νίκου Περαντινού (1910-1991)²⁹⁴ στην οδό Αθηνίωνος 2, του Φάνη Σακελλαρίου (1911-2000)²⁹⁵ στην οδό Αχαρνών 37.

Φιλολογική Πρωτοχρονιά, τ. 30, 1973, σ. 407-409· Βάσου Α. Κουντουρίδη, «Ο γλύπτης Κ. Βαλσάμης», ό.π., τ. 45, 1988, σ. 296-301 [αναδημοσίευση: 90 Έλληνες ζωγράφοι, χαρακτές, γλύπτες, Αθήνα 1991, σ. 493-498].

²⁸⁷ Ό.π., σ. 351 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁸⁸ Ό.π., τ. 2, σ. 79 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁸⁹ Ό.π., σ. 233 (Βίκυ Καραϊσκού).

²⁹⁰ Ό.π., τ. 3, σ. 19-22· Νίκου Κούνδουρου, *Περιπλάνηση. Ο βίος και η πολιτεία του Μέμου Μακρή*, Αθήνα 1993· Μέμου Μακρή, *Από την Αθήνα στο Παρίσι 1934-1950*, τομίδιο έκθεσης, επιμέλεια Σπύρος Μοσχονάς, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Μέγαρο Εϋνάρδου, Αθήνα 2016.

²⁹¹ *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 3, σ. 162-163 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁹² Ό.π., σ. 415 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁹³ Ό.π., σ. 283-284 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Βλ. και Κίτσου Α. Μακρή, «Με τους καλλιτέχνες μας στ' ατελιέ τους. Ε' Με το γλύπτη Νικόλα», *Θεσσαλία*, 28 Νοεμβρίου 1937· «Μνήμη Νικόλα», *Βίγλα*, τχ. 20, Δεκέμβριος 2005, σ. 2-14.

²⁹⁴ Ό.π., τ. 4, σ. 18-19 (Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος).

²⁹⁵ Ό.π., σ. 128-129 (Ευγενία Αλεξάκη).

Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΧΑΛΕΠΑΣ

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου εμφανίζεται στην καλλιτεχνική ζωή της Αθήνας σαν ένα τραγικό πρόσωπο ο Γιαν[ν]ούλης Χαλεπάς (1851/53-1938).²⁹⁶ Είχαν προηγηθεί τα χρόνια της νοσηλείας του σαν ανοϊκού, από το 1888 έως το 1902, στο Ψυχιατρείο της Κέρκυρας, όπου εγκλείεται με γνωμάτευση δύο γιατρών του χωριού του, του Κωνσταντίνου Σακελλαρίδη (†1907) και του Γεώργιου Ι. Δούκα (1856-1941), επειδή εκδήλωνε επιθετική συμπεριφορά και δεν μπορούσε να κυκλοφορεί χωρίς φρούρηση.²⁹⁷ Επι-

²⁹⁶ Θεόδωρου Α. Βελλιανίτη, *Αθήναι*, 25, 27 Ιανουαρίου 1915, 4, 5, 6 Φεβρουαρίου 1915· του ίδιου, *Πατρίς*, 6, 7 Φεβρουαρίου 1915· του ίδιου, *Έθνος*, 20 Μαρτίου 1918, 19, 21 Μαΐου 1924· Φώτου Πιοφύλλη, «Γιαννούλης Χαλεπάς», *Σινεάκ*, τχ. 33, 2 Αυγούστου 1947 [αναδημοσίευση: *Συλλογές*, τχ. 244, Μάιος 2005, σ. 630-631]· Στρατή Δούκα, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Νέα βιογραφικά (ανέκδοτες πληροφορίες του αδελφού του Νικολάου Ι. Χαλεπά)*, Αθήνα 1952· του ίδιου, *Ο Βίος ενός Αγίου (Γιαννούλης Χαλεπάς)*, Θεσσαλονίκη 1967 [ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*], ²2002· Μαρίνου Καλλιγά, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1972 [*Νεοελληνική Τέχνη*]· Στρατή Δούκα, *Γιαννούλης Χαλεπάς*, Αθήνα ²1978· Χαλεπάς. *Ο Κοσμοκαλόγερος καλλιτέχνης από τον Πύργο της Τήνου*, επιλογή και επιμέλεια κειμένων Στρατής Γ. Φιλιππότης, εισαγωγικό σημείωμα Δημήτρης Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 1999· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, «Γιαννούλης Χαλεπάς», *Τα Νέα*, 1 Δεκεμβρίου 1999 [Ο ελληνικός 20ός αιώνας. *Τα πρόσωπα*, επιμέλεια-συντονισμός Βασίλης Παναγιωτόπουλος] [αναδημοσίευση: «Δημιουργία ανάμεσα στην τρέλα και στη μεγαλοφυΐα», *Πρόσωπα του 20ού αιώνα*, επιμέλεια-συντονισμός Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2000, σ. 545-550· του ίδιου, «Εικαστικές Τέχνες. Η επιστροφή του Χαλεπά», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β' 2: *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αθήνα 2003, σ. 456-457· Γιαννούλης Χαλεπάς. *Τραγικότητα και Μύθος*, επιμέλεια Γιάννης Μπόλης - Δημήτρης Παυλόπουλος, Τήνος 2004· Δημήτρης Ζ. Σοφιανός, *Το Σπίτι-Μουσείο Γιαννούλη Χαλεπά στον Πύργο της Τήνου και η Ζωή του Καλλιτέχνη*, Αθήνα 2004· Χρήστου Σαμουηλίδη, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Η τραγική ζωή του μεγάλου καλλιτέχνη*, Αθήνα 2005, σ. 338-609· *Μελετήματα για τον Χαλεπά και την εποχή του*, επιμέλεια Στρατής Γ. Φιλιππότης, Αθήνα 2006· Γιάννη Μπόλη, «Γιαννούλης Χαλεπάς. Η επιστροφή», *Γιαννούλης Χαλεπάς*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Αλεξάνδρα Γουλάρη-Βουτυρά, Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου / Εθνική Γλυπτοθήκη, Αθήνα 2007· Λήδας Καζαντζάκη, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Ο σμιλετής της αγωνίας*, Αθήνα 2007 [*Βίοι Αγίων. Υπόγειες Διαδρομές*]· Γιάννη Μπόλη, *Γιαννούλης Χαλεπάς*, Αθήνα 2009 [*Τα Νέα. Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί*, τ. 01]· Ευαγγελίας Διαμαντοπούλου, *Η διμέτρη ταυτότητα του Γιαννούλη Χαλεπά*, Αθήνα 2012· Χρυσοβαλάντη Γ. Στειακάκη, *Σκιαγράφιση του εικαστικού και ιδεολογικού τοπίου στην Ελλάδα, 1870-2007. Η υποδοχή του έργου του Γιαννούλη Χαλεπά (1851-1938)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2017, σ. 113-144· Δημήτρη Βανέλλη - Θανάση Πέτρου, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Ο μύθος της νεοελληνικής γλυπτικής*, Αθήνα 2019, σ. 119-171· Ασπασίας Παπαδοπεράκη, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Προσωπικές σχέσεις και μελέτη στο έργο του*, επιμέλεια Ηλίας Καφάογλου, Αθήνα 2019.

²⁹⁷ Κώστα Δανούση, «Ο Χαλεπάς μας», *Ο Γιαννούλης Χαλεπάς & η Τήνος*, Αθήνα 2013, σ. 23-24.

στρέφοντας στην Τήνο, ζει στο χωριό όπου γεννήθηκε, στον Πύργο της Οξωμεριάς, ρακένδυτος και ελεεινός,²⁹⁸ κάνοντας με προσταγές θελήματα,²⁹⁹ καπνίζοντας μανιωδώς ακόμα και αποτσίγαρα,³⁰⁰ σχεδιάζοντας στο μαρμάρινο τραπέζι του κεντρικού καφενείου του Νικόλαου Κολλάρου και βόσκοντας δέκα πρόβατα στο γειτονικό χωριό Μπεναρδάδο, όπου τον φιλοξενούσε η αγαπημένη ξαδέλφη του Μαργαρώ Γαϊτή (1864-1940).³⁰¹

Τον Μάιο του 1922, με εντολή του διευθυντή του Σχολείου των Τεχνών της Αθήνας, ζωγράφου Γεώργιου Ιακωβίδη (1853-1932), ο καθηγητής του Α΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής Θωμάς Μ. Θωμόπουλος (1875-1937) πηγαίνει στην Τήνο, προκειμένου να παρατηρήσει τα νέα πηλίνα προπλάσματα του Χαλεπά και να αποφανθεί· στην αναφορά του γράφει για έργα αξιόλογα από κάθε άποψη, ασχέτως από τις τεχνικές ατέλειές τους, ενώ χαρακτηρίζει τη νέα δημιουργία του αγνή αρχαϊκή, τελείως αντίθετη προς την κλασική τεχνοτροπία του γλύπτη.³⁰² Η χρήση των όρων «αρχαϊκή» και «κλασική» στην περίπτωση του Χαλεπά είναι επιεικώς καταχρηστική... Ο Ιακωβίδης

²⁹⁸ Αντώνιου Σώχου, «Μια δόξα της τέχνης ξεχασμένη. Ο γλύπτης Γιαννούλης Χαλεπάς βοσκός», *Ελλάς*, 2 Φεβρουαρίου 1914 [αναδημοσίευση: *Γιαννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, ό.π., σ. 102-103· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 30-31]. Το κείμενο είχε γραφτεί το 1913. Βλ. Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 30, σημ. 37. Ακόμα Αντώνιου Σώχου, «Μια ζώσα νεκρά δόξα της Ελλάδος. Ο Γιαννούλης Χαλεπάς», *Ακαδημαϊκόν Ημερολόγιον Πατρών* 1918, σ. 158-160 [αναδημοσίευση: Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 32].

²⁹⁹ β. [Νίκου Βέλμου], *Ο Πάνορμος της Τήνου κι ο Γιαννούλης Χαλεπάς, Φύλλα Τέχνης του Φραγκέλιου*, τχ. 8, 1928, 22019, σ. 8· 1927· Ηλία Ζιώγα, *Νεοέλληνες Καλλιτέχνες. Γιαννούλης Χαλεπάς. Ερμηνεία και τοποθέτηση του έργου του*, Καλλιθέα-Αθήνα 1941, σ. 59, σημ. 3.

³⁰⁰ Ηλία Ζιώγα, ό.π.· Νίκου Β. Ρούτσου, «Γιαννούλης Χαλεπάς. Αναμνήσεις από την ξενάγηση του μεγάλου Έλληνα γλύπτη στην Αθήνα του 1930», *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, τχ. 619-621, 1976· Ρήγα Γαρταγάνη, *Γιαννούλης Χαλεπάς. Η ζωή ενός μεγάλου Έπαινος Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα 2005, σ. 241.

³⁰¹ [Νίκου Βέλμου], *Φραγκέλιο*, τχ. 3, 7 Ιανουαρίου 1927, σ. 4 [αναδημοσίευση: *Ο Φραγκούλας*, τχ. 19-20-21, Νοέμβριος (Φθινόπωρο) 2016, σ. 16]· Ζαχαρία Παπαντωνίου, «Τα Πένθη της Τέχνης. Γιαννούλης Χαλεπάς», *Ελεύθερον Βήμα*, 18 Σεπτεμβρίου 1938· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 77· Μύρωνα Μπικάκη - Ντένη Ζαχαρόπουλου, *Γιαννούλη Χαλεπά 142 Ελεύθερα Σχέδια*, Αθήνα 2007· *Γιαννούλης Χαλεπάς. Επιστροφή στον Πύργο*, κατάλογος έκθεσης, επιστημονική επιμέλεια Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, Μουσείο Μαρμαροτεχνίας Πύργου Τήνου, Αθήνα 2018.

³⁰² Στρατή Δούκα, «Γιαννούλης Ιωάννου Χαλεπάς. Α΄ Κατάλογος Έργων - Μαρτυρίες και Κρίσεις, Β΄ 18 Έγγραφα εκ του Αρχείου του Πανελληνίου Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 2, 1962, σ. 58-59 [και ανάπτυπο]· Μαρίας Καγιαδάκη, «Χρονολόγιο», *Γιαννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, ό.π., σ. 14.

διαβιβάζει την αναφορά στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ζητώντας να έλθει αρωγό στον Χαλεπά και να του αυξήσει το παρεχόμενο βοήθημα, καθώς και να στείλει ειδικό τεχνίτη για να μεταφέρει τα προπλάσματα στον γύψο.³⁰³ Τον Αύγουστο του 1924 τον επισκέφθηκε στον Πύργο ο τεχνοκρίτης, καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης και της Αισθητικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας και διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου (1877-1940) και φωτογραφήθηκε μαζί του.³⁰⁴ Εστάλη τεχνίτης από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στον Πύργο και έκανε τη μεταφορά των έργων από τον πηλό στον γύψο για να εκτεθούν στην Αθήνα, στη μεγάλη αίθουσα της Σιναίας Ακαδημίας, της Ακαδημίας Αθηνών, το απόγευμα της 31ης Μαρτίου 1925,³⁰⁵ αναλυόμενα από τον Θωμόπουλο.³⁰⁶ Είχε ήδη μεσολαβήσει ο παραθεριστής στην Τήνο, έμπορος της οδού Ερμού στην Αθήνα Μίμης Μουτσόπουλος να παράσχει υλικά, κυρίως χαρτιά, για την εργασία του Χαλεπά, για τον ιματισμό του και για τη συντήρησή του, με αντάλλαγμα σχέδιά του.³⁰⁷ Ο Χαλεπάς φιλοτέχνησε το 1927 το μοναδικό μαρμάρινο έργο που βγήκε ποτέ από τα χέρια του, την προτομή της Καλλιόπης Παπαδημητρακούλου, ανιψιάς του Μουτσόπουλου.³⁰⁸ Στις 25 Μαρτίου 1927 η Ακαδημία Αθηνών απένειμε το ένα από τα πέντε αριστεία της Τάξεως Γραμμάτων και Τεχνών στον Χαλεπά,

³⁰³ *Αστήρ της Τήνου*, 9 Ιουλίου 1922· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Ο Γιαννούλης Χαλεπάς στο Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού*, κατάλογος έκθεσης, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, πρόλογος Λίλας Ι. Μαραγκού, Αθήνα 2005, σ. 32-33.

³⁰⁴ Βλ. Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, «Ο Γιαννούλης Χαλεπάς σε φωτογραφίες», Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Ο Χαλεπάς. Με τα μάτια των φωτογράφων και με τα χέρια των γλυπτών και ζωγράφων*, Αθήνα 2007, ό.π., σ. 30· Μαρίας Καγιαδάκη, ό.π.

³⁰⁵ Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 55, σημ. 85.

³⁰⁶ «Διά τον Χαλεπάν», *Σκριπ*, 1 Απριλίου 1925· Φ. Γ. [ιοφύλλη], «Από την καλλιτεχνικήν μας ζωήν. Τα νέα έργα του γλύπτου Χαλεπά. (Η χθεσινή διάλεξις του κ. Θ. Θωμοπούλου)», *Εθνική Φωνή*, 1 Απριλίου 1925· του ίδιου, «Η καλλιτεχνική νεκρανάστασις. Τα νέα έργα του Χαλεπά», ό.π., 5 Απριλίου 1925· Α. Τσαμόπουλου, «Ο νεκραναστημένος καλλιτέχνης. Χαλεπάς», *Ελεύθερον Βήμα*, 1 Νοεμβρίου 1925· Θωμά Μ. Θωμόπουλου, «Ο γλύπτης Γιαννούλης Χαλεπάς», *Το Ελληνικόν Έτος 1930*, σ. 49-67· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 65-66.

³⁰⁷ Αντώνιου Αντωνάκι, «Χαλεπάς. Ο ερημίτης της Τήνου», *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, 13 Ιουνίου 1930· Ηλία Ζιώγα, ό.π., σ. 61, σημ. 1· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης*, ό.π., τ. 2, σ. 327· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 75.

³⁰⁸ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το αίνιγμα της Κοιμωμένης», *Γιαννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, επιμέλεια Γιάννης Μπόλσης - Δημήτρης Παυλόπουλος, Τήνο 2004, σ. 27.

με πρωτοβουλία της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τηνίων, στη Χώρα της Τήνου, στο πλαίσιο ετήσιων εκδρομών της για το τριήμερο της Αγίας Τριάδος.³⁰⁹ Από τότε δεχόταν επισκέψεις εκδρομικών, φιλοτέχνων και περιέργων, που για να τον δουν διένυαν πάνω σε μουλάρια οχτώ ώρες κακό δρόμο, από τη Χώρα στον Πύργο.³¹⁰ Τον Ιούνιο του 1927 ο δαιμόνιος Νίκος Βέλμος (Βογιατζάκης, 1890-1930) τον επισκέφθηκε στην Τήνο και τον έπεισε να του δώσει έργα του για έκθεση που οργανώθηκε στο Άσυλον Τέχνης τον Απρίλιο του 1928.³¹¹ παράλληλα δημοσίευσε άρθρο του για εκείνον σε αθηναϊκή εφημερίδα³¹² και κυκλοφόρησε το όγδοο τεύχος των *Φύλλων Τέχνης του Φραγκέλιου* αφιερωμένο στον Χαλεπά.³¹³ Το 1929 ο εβραϊκής καταγωγής λόγιος ζωγράφος Τζούλιο Καϊμης (1892-1987) γράφει για τον παρανοϊκό Ιταλό γλύπτη Vincenzo Gemito (1852-1929), που μόλις είχε φύγει από τη ζωή, παρομοιάζοντάς τον προς τον Χαλεπά.³¹⁴

Το 1930, ενόψει της εκατονταετηρίδας από την ελληνική ανεξαρτησία, άνοιξε τις πύλες του το Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, περιλαμβάνοντας στους χώρους του έργα και του Χαλεπά, με φροντίδα της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τηνίων και με επιμελητή τον ζωγράφο Περικλή Νικηφ. Λύτρα (1888-

³⁰⁹ Παναγιώτη Κατηφόρη, «Απονομή του Αριστείου εις τον Χαλεπών εν Τήνω», *Έθνος*, 19 Ιουνίου 1927 [αναδημοσίευση: *Μελετήματα για τον Χαλεπά και την εποχή του*, ό.π., σ. 51-56]. Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 71.

³¹⁰ Φώτου Γιοφύλλη, ό.π., σ. 329.

³¹¹ [Νίκου Βέλμου,] ό.π., τχ. 25, 4 Ιουνίου 1927, σ. 4· τχ. 33, 1 Αυγούστου 1927, σ. 1 [αναδημοσίευση: *Ο Φαρφουλός*, ό.π., σ. 96, 125]. — Ο Χαλεπάς φιλοτέχνησε και το εξώφυλλο του τχ. 34 (Αύγουστος 1927) [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 129] και το σκίτσο για το εξώφυλλο της συγκεντρωτικής έκδοσης των τευχών του πρώτου χρόνου του *Φραγκέλιου*. Βλ. *Ο Φαρφουλός*, ό.π., σ. 205.

³¹² Στρατή Δούκα, *Υποθέσεις και λύσεις πάνω σε προβλήματα της ζωής και του έργου του Γιαννούλη Χαλεπά*, Αθήνα 1970, σ. 87· Νίκου Λογοθέτη, *Νίκος Βέλμος (1890-1930)*. «Ο γυνίος της απωλείας», Αθήνα 2016, σ. 28.

³¹³ Είχε προηγηθεί το 1927 η έκδοση από τον ίδιον φυλλαδίου (4+2 σ.) με τίτλο *Ο Πάνορμος της Τήνου κι ο Γιαννούλης Χαλεπάς*. Βλ. Νίκου Λογοθέτη, ό.π., σ. 100, αρ. 9, 101, αρ. 13· Γιαννούλης Χαλεπάς, *Τραγικότητα και Μύθος*, ό.π., σ. 141-172· Βένιας Παστάκα, «Το περιοδικό “Φραγκέλιο” για το Χαλεπά», *Περί Τήνου*, τχ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2011, σ. 11.

³¹⁴ «Από τη σύγχρονη τέχνη. Ο Βιντσέντσο Τζέμιτο Γιαννούλης Χαλεπάς της Ιταλίας», *Ελληνικά Γράμματα*, τχ. 47, 11 Μαΐου 1929, σ. 29-30 [αναδημοσίευση: *Τζούλιο Καϊμη, ένας αποσιωπημένος. Μαρτυρίες και κρίσεις, το ζωγραφικό έργο του, επιλογή από άρθρα του (1928-1976)*, επιμέλεια Μισέλ Φάις, Αθήνα 1994, σ. 133-136].



Το σπίτι των ανιψιών του Χαλεπά στην οδό Δαφνομήλη 35, όπου ο γλύπτης έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του, από το 1930 έως το 1938. Στην πρόσοψή του έχει εντοιχιστεί σχετική μαρμαρίνη αναμνηστική πλάκα.

1940).³¹⁵ Στις αρχές Αυγούστου ο Χαλεπάς γράφει δυο αράδες στον ανιψιό του, από τον νεότερο αδελφό του Νικόλαο (1855-1932), τραπεζικό Βασίλειο Χαλεπά (1894-1955), εκφράζοντας την επιθυμία να έρθει από το Μπεναρδάδο στην Αθήνα, καθώς κουραζόταν πολύ.³¹⁶ Έτσι η σύζυγος του ανιψιού του Ειρήνη Ιακ. Κουβαρά-Χαλεπά (1894-1987), έχοντας μαζί της τις τρεις μικρές κόρες της Λίκα (Ορσαλία), Αλίκη και Κατερίνα, κατέφτασε τον ίδιο μήνα στον Πύργο, όπου φρόντισε τη συσκευασία και τη μεταφορά των λίγων υπάρχοντων του Γιαν[ν]ούλη, των γλυπτών, των μεμονωμένων σχεδίων και των καταγραφών από άλλα σχέδια εκείνου λογιστικών βιβλίων του πεθερού της Νικόλαου, παρατώντας δύο μόνον προτομές στο ημιμπόγειο του σπιτιού. Το πρωί της 24ης Αυγούστου η οικογένεια Χαλεπά βρέ-

³¹⁵ Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 73-74.

³¹⁶ Στρατή Δούκα, ό.π., σ. 11· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Γιαννούλης Χαλεπάς*, Αθήνα 2007, σ. 28· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 77.

θηκε στον Όρμο των Υστερνίων, επιβιβάστηκε σε καϊκι για την πρωτεύουσα της Τήνου, τη Χώρα, και το βραδάκι ταξίδεψε για τον Πειραιά. Το επόμενο πρωινό, στις 25 Αυγούστου, ο Γιαν[ν]ούλης έμπαινε στο σπίτι του ανιψιού του, στην οδό Δαφνομήλη 35, στη Νεάπολη της Αθήνας.³¹⁷ Από εδώ αρχίζει η αθηναϊκή περιπέτεια της τελευταίας δεκαετίας της ζωής του.

Η Ειρήνη Χαλεπά έθεσε έμμονο σκοπό της να προβάλει τον θείο της ως φαινόμενο³¹⁸ καλλιτέχνη της νεότερης Ελλάδας, που, μολονότι βάσκανος μοίρα τον έπληξε, η ίδια τον αποκατέστησε θαυματουργικά! Το σπίτι της θα μεταβληθεί σε λίκνο θαλπωρής και χώρο προστασίας του γηραιού γλύπτη, όπου, δεδομένης και της ευαισθησίας του στο γυναικείο φύλο, δέσποζαν οι νεαρές αδελφές και φίλες της, χωρίς να λείπουν τα αθώα παιδιά της.³¹⁹ Πρώτο δείγμα της σκόπιμης εξωστρέφειάς της υπήρξε το να αναχθεί η αθηναϊκή κοινή γνώμη από το ταπεινό παρόν στο ένδοξο παρελθόν του γλύπτη. Το απομεσήμερο της 28ης Αυγούστου 1930 φωτογράφοι, δημοσιογράφοι,³²⁰ άνθρωποι των γραμμάτων έσπευδαν στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών, στον τάφο της κοσμολόγητης Κοιμωμένης.³²¹ Έκτοτε ορισμένοι δημοσιογράφοι θα τον συνοδεύουν παντού και θα γράφουν για τις επισκέψεις του, προβάλλοντας τόσο τον ίδιο όσο και όσους συναντούσε, ενώ οι φωτογραφίες του πληθαίνουν, κάποτε και με περίεργη ενδυμασία: καμπαρτίνα και περι-

³¹⁷ Νίκου Χρ. Αλιπράντη, «Ο κόσμος της οδού Δαφνομήλη», Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 22, 2011, σ. 58, 59.

³¹⁸ Στρατή Δούκα, «Το Φαινόμενο Χαλεπά. Πληροφορίες και ανέκδοτα σε τρία μέρη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 1, 14 Απριλίου 1935, σ. 13· ό.π., τχ. 2, 21 Απριλίου 1935, σ. 13· ό.π., τχ. 3, 28 Απριλίου 1935, σ. 11.

³¹⁹ Κώστα Δανούση, ό.π.

³²⁰ Ανάμεσά τους, ο βενιζελικός δημοσιογράφος Μιχαήλ Ροδάς (1884-1948), που είχε διατελέσει από το 1923 έως το 1932 αρχισυντάκτης και διευθυντής αθηναϊκών εφημερίδων (*Ελεύθερος Λόγος*, *Εθνική Φωνή*, *Φωνή του Λαού*), ενώ κρατούσε επίσης τακτική στήλη στο *Ελεύθερον Βήμα*, διατηρώντας φιλικές σχέσεις με πολιτικούς και καλλιτέχνες, καθώς και ο νεότερος Θωμάς Μαλαβέτας (1900-1944), ο οποίος εργαζόταν σε επιτελικές θέσεις του αθηναϊκού ημερήσιου Τύπου. Βλ. Γεώργιου Φτέρη, *Πρόσωπα και σχήματα*, χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [1954], σ. 109-115· Νίκου Παπαδημητρίου, *Οι συγγραφείς της αθηναϊκής δημοσιογραφίας*, τ. 1, Αθήνα 1989, σ. 148-149, 239-241.

³²¹ Μιχαήλ Ροδά, «Οι Έλληνες καλλιτέχναι. Ο δημιουργός της “Κοιμωμένης” Χαλεπάς επανήλθε μετά είκοσι χρόνια εις τας Αθήνας», *Ελεύθερον Βήμα*, 28 Αυγούστου 1930· Β. Γ., *Ημερήσιος Τύπος*, 28 Αυγούστου 1930· μ.[ιχαήλ] ρ.[οδά], «Ο ποιητής Χαλεπάς», *Ελεύθερον Βήμα*, 29 Αυγούστου 1930· *Η Καθημερινή*, 29 Αυγούστου 1930· Κ.[ώστα] Κ.[αλαντζή], *Ελληνική*, 29, 30, 31 Αυγούστου 1930· *Κυκλαδική Ένωσις*, 1 Σεπτεμβρίου 1930.



Από το γεύμα των μελών του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών προς τιμήν του Γιαν[ν]ούλη Χαλεπά. Απεικονίζονται ο Χριστόφορος Νάτσιος, ο Κωνσταντίνος Φώσκολος, ο Δημοσθένης Παπαγιάννης, ο Αντώνιος Σώχος, ο Δημήτριος Περάκης, ο δημοσιογράφος Μιχαήλ Ροδάς (1884-1948), ο γραμματέας της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών και λογοτέχνης Σωτήρης Σκίπης (1881-1952), ο τιμώμενος, ο Ιωάννης Κουλουρής, ο Θωμάς Θωμόπουλος, ο ανιψιός του τιμώμενου Βασίλειος Χαλεπάς, ο Φωκίων Ρωκ, ο Ευάγγελος Βρεττός και ο γιος του Θωμά Δάντης Θωμόπουλος (1903-1936). Το γεύμα παρετέθη στην πλακιώτικη ταβέρνα του Κρητικού, στη γωνία των οδών Μνησικλέους και Λυσίου, στις 10 Νοεμβρίου 1930 (Αρχείο Περάκη).

δέραιο...³²² Την επομένη, στις 29 Αυγούστου, σειρά είχε το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, οι αρχαίοι Έλληνες δάσκαλοι του Χαλεπά. Στις 5 Σεπτεμβρίου θα ακολουθούσε ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης, όπου

³²² Δ. [ιονύσιου] Σ. Δ. [εβάρη], «Ασθενεί σοβαρώς ο Γιαννούλης Χαλεπάς», *Η Καθημερινή*, 27 Απριλίου 1938· *Τα Νέα*, 4 Μαΐου 1968· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουντυρά, ό.π., σ. 15-16, 33· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 82, σημ. 135, 83.

ο γηραιός γλύπτης είχε συνοδό του τον συμπατριώτη του γλύπτη Αντώνιο Σώχο (1888-1975).³²³ Στις 6 Σεπτεμβρίου θα επισκεπτόταν το εργαστήριο του Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974) στην οδό Στουρνάρη 39.³²⁴ Στις 10 Νοεμβρίου το Σωματείο των Ελλήνων Γλυπτών, με πρωτοστάτη τον Θ. Μ. Θωμόπουλο, παρέθεσε γεύμα για τα ογδοντάχρονα του Χαλεπά στην ταβέρνα του Κρητικού, στην οδό Μνησικλέους 24 και Λυσίου, στην Πλάκα.³²⁵ Το 1931 και το 1932 σχεδίασε δύο ανάγλυφα κλασικίζοντα ταφικά μνημεία με Πενθούντα Πνεύματα για το Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών, το ένα για την οικογένεια του Αρκάδα πολιτευτή, βουλευτή και φιλότεχνο Ιωάννη Ν. Πολίτη (τέως Μποσταντζόγλου), παραγγελία της συζύγου του τεθνεώτος, αδελφής του ναυάρχου και βουλευτή Περικλή Δ. Ρεδιάδη (1875-1938), όπου ο Χαλεπάς είχε ως μοντέλο του μία από τις ανιψιές του,³²⁶ και το άλλο για τον Αντώνιο Γ. Παππαδάκη, που το υπογράφει, προφανώς για λόγους εμπορικούς, ως «ακαδημαϊκός», υπονοώντας τη βράβευσή του το 1927 από την Ακαδημία Αθηνών.³²⁷ Το 1932 εκδίδεται σε βιβλίο το δημοσιευμένο στο περιοδικό *Κύκλος* του Απόστολου Μελαχρινού (1880-1952) ως άρθρο κείμενο του Αλέξανδρου Α. Παπανδρέου για τον Χαλεπά, πρώτη αυτοτελή δημοσίευση για εκείνον. Στις 14 Μαΐου 1933 το Συμβούλιο Κοινότητας Πανόρμου Τήνου, με υποκινητή τον Σύλλογο Φιλοπροόδων Πύργου Τήνου,

³²³ *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Σεπτεμβρίου 1930· Κώστα Γιολδάση, *Ελληνική*, 6 Σεπτεμβρίου 1930· Κώστα Δανούση, ό.π.

³²⁴ Κώστα Δανούση, ό.π.

³²⁵ Μιχαήλ Ροδά, «Ο καλλιτεχνικός κόσμος. Αγαματοποιοί [Μερικές ώρες με το Γιαννούλη Χαλεπά]», *Ελεύθερον Βήμα*, ό.π., 11 Σεπτεμβρίου 1930· Θ.[ωμά] Μαλ.[αβέτα], *Η Πρωΐα*, 11 Σεπτεμβρίου 1930· Κωνσταντίνου Καλαντζή, *Λόγος*, 15 Νοεμβρίου 1930· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών», ό.π. [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), τ. ΝΑ: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 103]· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 24· του ίδιου, «Η Γλυπτική στην προπολεμική Αθήνα», *SLpress*, 4 Μαΐου 2019 (5 Μαΐου 2019).

³²⁶ Στρατή Δούκα, ό.π., σ. 17· Μαρίας Σάλτα, «Άγνωστα έργα του Γιαννούλη Χαλεπά και άλλων Τηνίων καλλιτεχνών. Το νεοκλασικό νεκροταφείο των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο», *Τηνιακά*, τ. 1, 1996, σ. 301 [ανατύπωση: «Άγνωστα έργα του Γιαννούλη Χαλεπά και άλλων Τηνίων καλλιτεχνών. Το νεοκλασικό νεκροταφείο των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο», *Χρονικά της Τσακωνιάς*, τ. Κ΄, 2008, σ. 139].

³²⁷ *Αναγέννησις* (Τήνου), 18 Φεβρουαρίου 1937· *Νεοελληνική ταφική γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940)*, επιστημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου - Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη - Δημήτρης Παυλόπουλος, φωτογραφίες Σωκράτης Μαυρομμάτης, Αθήνα 2015, σ. 303, 307 (Δημήτρης Παυλόπουλος).



Ο Χαλεπάς, μετά από την απονομή του μεταλλίου της Λαογραφικής και Ιστορικής Εταιρείας Κυκλαδικού Πολιτισμού και Τέχνης για τα ογδοντάχρονά του στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», ανάμεσα στις ανιψιές του Ειρήνη και Ευτυχία, στις 18 Νοεμβρίου 1934.

ονομάζει οδό του χωριού με το ονοματεπώνυμο του κατοίκου πλέον Αθηνών «δαιμονίου καλλιτέχνου».³²⁸ Τον Ιανουάριο του 1934 ο Χαλεπάς, με διαθήκη του που συντάχθηκε στο σπίτι της οδού Δαφνομήλη 35, ενώπιον συμβολαιογράφου Αθηνών, αφήνει την κινητή και την ακίνητη περιουσία του «εξ ημισείας» στο ζεύγος Βασίλειου και Ειρήνης Χαλεπά.³²⁹ Στις 17 Αυγούστου 1934 ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Γρ. Μακρόπουλος (1883-1954) εισηγείται στη Βουλή να ψηφιστεί νομοσχέδιο, προκειμένου να διασωθούν τα αξιόλογα για την ελληνική γλυπτική προπλάσματα του Χαλεπά με τη μεταφορά τους σε μάρμαρο ή σε χαλκό. Το κείμενο του νομοσχεδίου οφείλεται στον βουλευτή Τήνου και πρόεδρο του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύ-

³²⁸ Σύμφωνα με τη διατύπωση του συντάκτη της απόφασης Κωνσταντίνου Καρδαμίτση, δασκάλου στα Υστέρνια της Τήνου. Γ.[εώργιου] Λ.[ουκίδη], *Ακρόπολις*, 15 Νοεμβρίου 1934· *Η Πρωΐα*, 15 Νοεμβρίου 1934· *Η Βραδυνή*, 16 Νοεμβρίου 1934· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 78-79, σημ. 128.

³²⁹ Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 82.

ματος Ευαγγελιστριάς Τήνου Αλέξανδρο Λαγουρό (1883-1960), υπό τη ρητή στις 31 Αυγούστου 1934 προϋπόθεση του ίδιου να επανεγκατασταθεί ο γλύπτης στην Τήνο —ευθεία βολή, πέρα από τις πολιτικές φιλοδοξίες του Λαγουρού να συνδεθεί ως πρωταγωνιστής με την ανάπτυξη του τόπου του, και κατά της οικογένειας Χαλεπά, η οποία τον φιλοξενούσε, επωφελούμενη αρκετά από τη φήμη του!³³⁰ Ο Μακρόπουλος δεν δεσμεύτηκε να πιέσει τον γλύπτη για προσωπικό θέμα του, ενώ δημοσιεύθηκε και επίκριση της πρότασης.³³¹ Στο μεταξύ, δεν έλειψαν επιπλέον τιμές προς τον Χαλεπά. Στις 18 Νοεμβρίου 1934 η Λαογραφική και Ιστορική Εταιρεία Κυκλαδικού Πολιτισμού και Τέχνης, με πρωτοβουλία του Νάξιου ρέκτη γενικού γραμματέα της Μιχαήλ Νικ. Κοντελιέρη (1893-1939), οργάνωσε τιμητική εκδήλωση στην αίθουσα του Παρνασσού για τα ογδοντάχρονα του Χαλεπά και του Προβελέγγιου, όπου για τον Χαλεπά μίλησε ο Θ. Μ. Θωμόπουλος και το Υπουργείο Παιδείας απένειμε τιμητικά μετάλλια στους δύο ηλικιωμένους.³³² Τον Μάρτιο του 1935 ο Χαλεπάς εξέθεσε έργο του στην πρώτη έκθεση της ομάδας «Ελεύθεροι Καλλιτέχναι» στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός.³³³ Τον Οκτώβριο του 1935 αποκαλύφθηκε στον περιβόλο του νεότευκτου σχολείου της Σίφνου η φιλοτεχνημένη το 1934 από τον Χαλεπά προτομή του Σιφνιού ποιητή Αριστομένη Προβελέγγιου (1850-1936).³³⁴ Δύο μήνες αργότερα, στις 18 Δεκεμβρίου 1935 κυρώθηκε ο

³³⁰ *Αστήρ της Τήνου*, 22 Σεπτεμβρίου 1934· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 79-81.

³³¹ *Εστία*, 9 Σεπτεμβρίου 1934· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 81.

³³² Μιχαήλ Κοντελιέρη, «Η 80ή επέτειος Χαλεπά-Προβελεγγίου», *Ανεξάρτητος*, 18 Νοεμβρίου 1934· *Ημερήσιος Κήρυξ*, 18 Νοεμβρίου 1934· *Αθηναϊκά Νέα*, 18 Νοεμβρίου 1934· *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Νοεμβρίου 1934· Γεώργιου Λουκίδου, *Η Πρωΐα*, 19 Νοεμβρίου 1934· *Ανεξάρτητος*, 19 Νοεμβρίου 1934· *Ακρόπολις*, 19 Νοεμβρίου 1934· Νικόλαου Ι. Λούβαρι, *Νέος Κόσμος*, 25 Νοεμβρίου 1934· *Ελληνικόν Μέλλον*, 26 Νοεμβρίου 1934· Κώνδη [Κωνσταντίνου Δ. Κωνσταντινίδη], «Η ψυχική πάθησις του Χαλεπά και το καλλιτεχνικό του έργο», *Η Βραδυνή*, 26 Δεκεμβρίου 1934· *Σίφνος*, 1 Ιανουαρίου 1935· Φώτου Γιοφύλλη, «Μία επίκαιρη καλλιτεχνική έρευνα. Ο Γιαννούλης Χαλεπάς (Με την ευκαιρία του γιορτασμού των ογδόντα χρόνων του)», *Θεσσαλικά Γράμματα* (Λάρισας), τχ. 1, 1 Ιανουαρίου 1935· *Η Βραδυνή*, 17 Δεκεμβρίου 1938· «Η εορτασθείσα τη 18 Νοεμβρίου 1934 εν Παρνασσώ 80ή επέτειος του γλύπτου Γιαννούλη Χαλεπά και του ποιητού Αριστ. Προβελεγγίου», *Επετηρίς Λαογραφικής και Ιστορικής Εταιρείας Κυκλαδικού Πολιτισμού και Τέχνης*, τ. 1, 1955, σ. 78-94· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 79.

³³³ *Η Ηχώ της Ελλάδος*, 21, 23, 26 Μαρτίου 1935· Φώτου Γιοφύλλη, «Καλλιτεχνική ζωή. «Ελεύθεροι καλλιτέχναι». Έκθεσις στον «Παρνασσό», *Εθνική Σημαία*, 31 Μαρτίου 1935· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 79.



Γιαν[ν]ούλη Χαλεπά, *Ο καλλιτέχνης και η ανιψιά του Ειρήνη*, 1935,
Συλλογή Νικόλαου Παννακόπουλου.

νόμος για τη μεταφορά των προπλασμάτων του Χαλεπά σε μονιμότερο υλικό.³³⁵ Το 1936 η κόρη του Ιωάννη Ν. Πολίτη †Θηρεσία δώρισε στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου το γύψινο πρόπλασμα του ανάγλυφου Πενθούντος Πνεύματος για το μνημείο του Ιωάννη Ν. Πολίτη, το οποίο αγνοείται... Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, του 1936, μία ακόμα συμμετοχή του Χαλεπά σε ομαδική έκθεση σημειώνεται, στην πρώτη Παγκυκλαδική Έκθεση, που διοργανώθηκε, με τη φροντίδα της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τηνίων,

³³⁴ Μιχαήλ Κοντελιέρη, «Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Προβελεγγίου στη Σίφνο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 29, 27 Οκτωβρίου 1935, σ. 3.

³³⁵ Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 80, σημ. 131.



Ο Χαλεπάς από τον σπουδαστή γλυπτικής Κώστα Βασιλάκη (*Ηχώ της Ελλάδος*, 26 Μαρτίου 1935).

στην Ερμούπολη της Σύρου, όπου εκθέτει προτομή του.³³⁶ Το καλοκαίρι του 1937 ο Νάξιος ζωγράφος-χαράκτης Πολύκλειτος Ν. Ρέγκος (1903-1984) τον επισκέπτεται, μαζί με τον συμπατριώτη του Κοντελιέρη, και φιλοτεχνεί το πρόσωπο και τα χέρια του Χαλεπά.³³⁷ Ο γλύπτης άφησε την τελευταία πνοή του στις 15 Σεπτεμβρίου 1938. Στην εξόδιο τελετή παρέστη, εκ μέρους της κυβέρνησης, μόνον ο διευθυντής Γραμμάτων και Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας Κωστής Μπαστιάς, ενώ επικήδειο εκφώνησε ο Τηνιακός Ξενοφών Σώχος. Σε αντίθεση προς την πληθώρα άρθρων σε αθηναϊκές εφημερίδες, καμία τηνιακή εφημερίδα δεν δημοσίευσε κάτι, καθώς καμία

δεν εκδιδόταν τότε· η Αδελφότης των εν Αθήναις Τηνίων ανήγγειλε τον θάνατό του από συριανή εφημερίδα, διαθέτοντας στη μνήμη του 1000 δρχ. για ενίσχυση των απόρων του Πανόρμου...³³⁸

Η μεσοπολεμική δημιουργία του Χαλεπά έχει ορθά χαρακτηριστεί ως μοντέρνα, υπολογίζοντας και την ενημέρωσή του σε ευρωπαϊκά ρεύματα.³³⁹ Με αφορμή τον θάνατό του, ο Ζ. Α. Παπαντωνίου γράφει, σχετικά αργά, για μεταλογική περίοδο του Χαλεπά από το 1930,³⁴⁰ επινοώντας έναν

³³⁶ «Μεγαλειώδης επιτυχία της Α΄ εν Σύρω Παγκυκλαδικής Ενώσεως, 16-30 Αυγούστου», *Κυκλαδικά Νέα* (Σύρου), τχ. 46, 1936· «Η Παγκυκλαδική Έκθεση», *Αναγέννησις* (Τήνου), τχ. 149, 1936· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 79.

³³⁷ Πολύκλειτος Ν. Ρέγκου, «Ο Παννούλης Χαλεπάς από πολύ κοντά», *Νέα Εστία*, τχ. 1202, 1 Αυγούστου 1977, σ. 985-987· του ίδιου, «Ένας χρόνος πριν πεθάνει», Μιχαήλ Ν. Κοντελιέρη, *Παννούλης Χαλεπάς*, Αθήνα 1977, ²2006, σ. 107-108· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 82· Πολύκλειτος Ρέγκος, επιμέλεια Κωνσταντίνος Πολ. Ρέγκος, *Θεσσαλονίκη* 2016, σ. 61 (Κατερίνας Περπινιώτη-Αγκαζή, «Πολύκλειτος Ρέγκος (1903-1984), Ο Βίος και το Έργο του»), 130-131 (Πολύκλειτος Ρέγκου, «Χειρόγραφες Σελίδες Αυτοβιογραφίας»).

³³⁸ *Κυκλαδικά Νέα*, τχ. 108-109, 20 Σεπτεμβρίου 1938· «Πένθη. Παννούλης Χαλεπάς», τχ. 110-111, 10 Οκτωβρίου 1938· Κώστα Δανούση, ό.π., σ. 83, σημ. 137, 138.

³³⁹ Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, «Η ανακάλυψη ενός “μοντέρνου πριμιτίφ”», *Παννούλης Χαλεπάς. Τραγικότητα και Μύθος*, ό.π., σ. 43.

³⁴⁰ «Ο μεταλογικός Χαλεπάς», *Ελεύθερον Βήμα*, 20 Σεπτεμβρίου 1938.

έκτοτε επαναλαμβανόμενο ερμηνευτικό κοινό τόπο. Ο Χαλεπάς συσχετίστηκε με τον Van Gogh (1853-1890) και με τον Friedrich Nietzsche (1844-1900), που νοσούν ψυχικά από το 1888, οπότε ο γλύπτης μπαίνει στο ψυχιατρικό κατάστημα της Κέρκυρας.³⁴¹ Δεν πρέπει όμως να αγνοείται ότι ο «τρελός»,³⁴² «πρωτόγονος»,³⁴³ κοπιών και πεφορτισμένος γλύπτης, τον οποίον γνώρισε η Αθήνα τη δεκαετία που ανακαλύπτεται και ο Θεόφιλος (1873-1934),³⁴⁴ δεν έπαψε έως το τέλος του να εργάζεται ταυτοχρόνως σε πέντε, έξι, επτά έργα, μέσα στο γεμάτο σχέδιά του με κάρβουνο και με μολύβι στους τοίχους του,³⁴⁵ υγρό και στενό υπόγειο του σπιτιού των ανιψιών του στην Αθήνα,³⁴⁶ με ανατροφοδοτούμενη τη φρούδα προσδοκία μεγαλειώδους αναδρομικής έκθεσης έργων του! Δημιουργούσε έργα κατά παραγγελίαν!³⁴⁷ Τα οκτώ αθηναϊκά χρόνια, ύστατα της ζωής του, φιλοτέχνησε ανθρώπινες μορφές —τρεις από τις οποίες, προορισμένες για τα ταφικά μνημεία Τούμπα, Πολίτη και Παππαδάκη, στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών, τις μετέφερε στο μάρμαρο άλλος γλύπτης—,³⁴⁸ ενώ τόσο στα πήλινα όσο και στα γύψινα προπλάσματά του εξακολουθεί να είναι εμφανές, από την οπτική αντίληψή του, το παραστατικό στοιχείο στην πραγμάτευση των όγκων τους.

³⁴¹ Γεώργιου Ν. Παπαδημητρίου, *Ταλέντο και Τέχνη στο φως της σύγχρονης επιστήμης*, Αθήνα 1964, σ. 357-389 [ανατύπωση: του ίδιου, *Ταλέντο και Τέχνη. Γιαννούλης Χαλεπάς*, εισαγωγή Μάρως Βαμβουνάκη, Αθήνα 2004· του ίδιου, *Ταλέντο και Τέχνη. Αισθητικά και συναφή ψυχιατρικά μελετήματα*, επιμέλεια Δημητρίου Ζουμπουλάκη, Αθήνα 2005]· Ανδρέα Ηλ. Μιχαλόπουλου, *Η ψυχосύνθεσις του Γιαννούλη Χαλεπά (Τέχνη - Σταυρός - Ζωή - Πνεύμα)*, Αθήνα χ.χ. [1972]· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, ό.π., σ. 33· Μάρως Βαμβουνάκη, *Αντήχηση απ' το παρελθόν. Δαφνομήλη 35 - Σόλωνος 69*, Αθήνα 2007, σ. 25-56, 66-81· Μάνου Στεφανίδη, *Ιδιοφυΐα και Τρέλα. Βαν Γκογκ, Χαλεπάς*, Αθήνα 2017, σ. 77-108.

³⁴² Δημήτρη Παπαστάμου, «Ήταν τρελός ο Χαλεπάς; Τίποτε στο μεγαλοφυές έργο του δεν προδίδει χάσμα στη σκέψη του», *Ζυγός*, τχ. 33, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1979, σ. 17-21.

³⁴³ Θωμά Θωμόπουλου, ό.π.· Παύλου Νιρβάνα, *Κόσμος*, 14 Νοεμβρίου 1935· Ηλία Ζιώγα, ό.π., σ. 38.

³⁴⁴ Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, ό.π.

³⁴⁵ Στρατή Δούκα, «Το φαινόμενο Χαλεπά», ό.π.· Ηλία Ζιώγα, ό.π., σ. 43, σημ. 2.

³⁴⁶ Φώτου Ποφύλλη, ό.π., σ. 329.

³⁴⁷ Ηλία Ζιώγα, ό.π., σ. 42, σημ. 1.

³⁴⁸ Φώτου Ποφύλλη, ό.π.



Γύψινα προπλάσματα έργων του Γεώργιου Βρούτου (του *Παιδίου με καρκίνον*, της *Λουομένης Αφροδίτης* και της *Γαλήνης*) σε αποθήκη της Γούβας (στη γωνία των οδών Αρτέμεινος και Κάρπου) κατά τη δεκαετία του 1960 (φωτογραφία Αρχείου Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη).

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΘΝΟΠΡΕΠΕΙΑ

Η διάκριση των δημόσιων γλυπτών σε μνημεία, δηλαδή σε απεικονίσεις συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων ή ιστορικών στιγμών, σε ηρώα, έργα τα οποία δημιουργούνται σε ανάμνηση όλων εκείνων που θυσιάστηκαν για την πατρίδα, σε ανδριάντες, οι οποίοι συνιστούν ολόγλυφες παραστάσεις προσώπων που έχουν διαπρέψει σε διάφορους τομείς της ιστορικής και πνευματικής ζωής κάθε τόπου, μοιάζει απλουστευτική και περιοριστική· προϋποθέτει παιδευτικό και φρονηματιστικό χαρακτήρα, εξαιρώντας τις προτομές, τις κεφαλές, τα ανάγλυφα, αλλά και έργα που συνδυάζουν την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική με τη γλυπτική.³⁴⁹

Μετά από την επισκόπηση της δημόσιας γλυπτικής στο ευρύτερο κέντρο της Αθήνας, ανακύπτουν τρία καίρια για την κατανόηση και για την ερμηνεία των έργων ερωτήματα: τι σημαίνει δημόσια/συλλογική μνήμη; αντέχει η πρωτοκαθεδρία της τηνιακής γλυπτικής; υπήρξε συγκροτητική ιδεολογία ως προς τα απεικονιζόμενα πρόσωπα και πώς αυτή διαμορφώθηκε μέσα σε έναν αιώνα, από το 1840 έως το 1940; κατά πόσον και για ποιον ακριβώς λόγο προτιμώνται κάποιοι γλύπτες;

Δεν υπάρχει αμφιβολία για μελετητές ότι η δημόσια/συλλογική μνήμη προϋποθέτει τον δυναμικό συμβιβασμό μεταξύ ανελαστικών αντιθέσεων αφενός στην επίσημη μνημοτεχνική άποψη που την αντιπροσωπεύει το εκάστοτε κράτος και αφετέρου στην καθημερινή διάστασή της, ή λόγω της πολυπαραγοντικής επίδρασης που υφίσταται από κοινωνικές ομάδες (οικογένεια, θρησκεία, περιβάλλον).³⁵⁰ Τα αποκαλυπτήρια των δημόσιων μνημείων εξεικονίζουν την κρατική βούληση να εξασφαλιστεί η έγκυρη και οπωσδήποτε αποκλειστική ομολογία πίστεως στο παρελθόν, που την

³⁴⁹ Μαίρης Μιχαλίδου, *Μνημεία - Ηρώα - Ανδριάντες. Μελέτη για την υπαγωγή τους σε ενιαίο φορέα*, Αθήνα 1989, σ. 7.

³⁵⁰ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Παρίσι 1925· του ίδιου, *La memoire collective*, Παρίσι 1950· John E. Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Πρίνστον 1994· Συραγός Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα 2004, σ. 29, 30· Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος Άννα Μαντόγλου, μετάφραση Τίνα Πλυτά, Αθήνα 2013, σ. 47-185.

επισφραγίζει άλλωστε η παρουσία των επισήμων προσκεκλημένων κάθε κατηγορίας και τάξεως.

Η υπόθεση για την προέχουσα συμβολή της τηνιακής γλυπτικής είναι κατασκευή της τρίτης δεκαετίας του Κ΄ αιώνα. Είναι αποκαλυπτικό ότι ο γεννημένος στο χωριό Κρόκος της Τήνου Γάλλος συγγραφέας και λόγιος ιατροφιλόσοφος Marcaky (Marc Philippe) Zallony (Μάρκος/Μαρκάκης-Φίλιππος Ζαλλώνης) (1782-π. 1850) στο βιβλίο του *Voyage à Tine, l'une des îles de l'archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1809, παλιότερη και πρώτη προσπάθεια συγγραφής συστηματικής ιστορίας του νησιού,³⁵¹ δεν αναφέρεται η γλυπτική ως δραστηριότητα των κατοίκων —γίνεται μνεία σε τεχνίτες, απλούς πολίτες (bourgeois).³⁵² Ας επισημανθεί ότι ο Κρόκος βρίσκεται στο βόρειο μέρος της Τήνου, στην περιοχή της Οξωμεριάς, από την οποία καταγονται οι Τηνιακοί γλύπτες! Όπως είδαμε, ο άνθρωπος που πρόβαλε την τηνιακή γλυπτική ήταν ο πανεπιστημιακός καθηγητής και αργότερα πολιτικός άνδρας Νικόλαος Ι. Λούβαρις (1887-1961), τέκτων...³⁵³ Ο Λούβαρις θα συμμετάσχει από το 1936 στη συντακτική επιτροπή του φιλομεταξικού περιοδικού *Νέοι Δρόμοι*.³⁵⁴

Κατά τον ΙΘ΄ αιώνα διακρίνεται η απεικόνιση ηρωικών μορφών από το πάνθεον του 1821.³⁵⁵ Το κλασικιστικό παρελθόν διατηρεί την αδιαφιλονίκητη ισχύ του, περισσότερο όμως στο επίπεδο της μορφολογίας. Σε αντίθεση προς τη γλυπτική στα Ιόνια Νησιά τις πρώτες δεκαετίες του ΙΘ΄ αιώνα, όπου η αρχαιότητα έδινε τον τόνο στις μορφές των προτομών και των ανδριάντων,³⁵⁶ στο κέντρο της Αθήνας ομόλογες μορφές, πρωταγωνι-

³⁵¹ Μάρκου-Φίλιππου Ζαλλώνη, *Ιστορία της Τήνου, Μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινων παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομαρά*, Αθήνα ³1997, σ. ιγ΄-ιδ΄ (Δημήτρης Ζ. Σοφινός).

³⁵² Ό.π., σ. 62.

³⁵³ Νέστορα Χ. Λάσκαρι, *Εγκυκλοπαίδεια της ελευθέρας τεκτονικής*, Αθήνα ⁶1951, σ. 503. Δημήτρη Μιχαλόπουλου - Eduardo Vasconcelos, *Ο πόλεμος στον κόσμο. Ο πόλεμος και ο κόσμος*, Αθήνα 2018, σ. 150.

³⁵⁴ Ιάκωβου Περ. Χονδροματίδη, *Οι Έλληνες «Φασίστες». Οι Φασιστικές και Εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1927-1936)*, Αθήνα 2013, σ. 230, 231.

³⁵⁵ Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η “ελληνικότητα” στη νεοελληνική γλυπτική», *Έλλην, Ρωμικός, Γραϊκός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, ό.π., σ. 637.

³⁵⁶ Στέλιου Λυδάκη, *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό γλυπτών*, ό.π., σ. 26-27. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αντίγραφα και παραλλαγές αρχαίων έργων στη Νεοελλη-

στές σε ιστορικές περιόδους ή σε πνευματικές επιδόσεις, αποδίδονται κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα με φυσιογνωμική πιστότητα και με άλλες λεπτομέρειες που αντανακλούν την ιδεολογία και το ύφος της εποχής τους.

Μέσα στον Κ' αιώνα ο αγώνας της Ελληνικής Επανάστασης θα ταυτιστεί με τη Μεγάλη Ιδέα. Έχει ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε τη θεωρητική στήριξη αυτού του επιχειρήματος, το οποίο δεν έχει επαρκώς αξιολογηθεί, τουλάχιστον σε κρίσιμη παράμετρο της, την εθνικιστική, η οποία συνιστά σκόπιμη στρέβλωση του πατριωτισμού,³⁵⁷ από την πρώτη δεκαετία του Κ' αιώνα.³⁵⁸ Το 1904 ο διπλωμάτης, πολιτικός και λογοτέχνης Ίων Δραγούμης (1878-1920) βλέπει τον εθνικισμό ως μορφή ενέργειας.³⁵⁹ Με σύνθημα τον στοχασμό του Διονύσιου Σολωμού (1798-1857) «ο βασικός τόνος ας μένει σταθερά στο βαθύ κέντρο της εθνικότητας και ας υψώνεται κάθετα»,³⁶⁰ οι υποστηρικτές της εθνικιστικής τέχνης, όπως ο συνθέτης και μουσικοκριτικός Γεώργιος Λαμπελέρ (1875-1945), ευαγγελίζονταν ότι η τέχνη για να είναι αληθινή πρέπει να αντλεί ζωή και δύναμη από τις αγνές πηγές της εθνικής ζωής και ότι, όσο και αν ανυψώνεται απομακρυνόμενη από αυτές, πάντα και αναγκαστικά πρέπει να τη συνδέει μαζί τους ένας βαθύς εσωτερικός δεσμός.³⁶¹

Από τη δεκαετία του 1910, το 1916 συγκεκριμένα, ο κοινωνιολόγος και μετέπειτα πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1876-1936) είχε πραγματευθεί στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* της Εταιρείας των Κοινωνικών και Πολιτικών

νική Γλυπτική», *Αρχαιολογία*, τχ. 43, Ιούνιος 1992, σ. 73 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, ό.π., σ. 14]. Θάνου Χ. Χρήστου, *Η γλυπτική στα Ιόνια Νησιά*, Κέρκυρα 2001, σ. 25· Στέλιου Λυδάκη, *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, ό.π., σ. 29-30.

³⁵⁷ Jean-Luc Chabot, *Ο εθνικισμός*, μετάφραση Τάνια Μποζανίνου, Αθήνα 2007, σ. 3, 139 [Τι γνωρίζω;· *Το Βήμα γνώση. Ιστορία*, τ. 58]. Χρήστου Πανναρά, «Πατριωτισμός, Εθνικισμός, Ευρωσκεπτικισμός», *Η Καθημερινή*, 3 Ιανουαρίου 2016.

³⁵⁸ *Δημόσια Γλυπτική στα Επτάνησα. Ζάκυνθος, Κεφαλονιά-Ιθάκη, Λευκάδα*, επιστημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου - Σταλίνα Βουτσινά, προλογικό σημείωμα Ναπολέοντα Μαραβέγια, Αργοστόλι 2015, σ. 32.

³⁵⁹ *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Αθήνα 1991, σ. 62 κε.

³⁶⁰ Διονύσιου Σολωμού, *Στοχασμοί*, φιλολογική επιμέλεια ιταλικού κειμένου Massimo Peri, προλεγόμενα - μετάφραση Στυλιανός Αλεξίου, φιλολογικός σχολιασμός Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 1999, σ. 29, 59-60.

³⁶¹ Γεώργιου Λαμπελέρ, «Ο εθνικισμός εις την τέχνην και η ελληνική δημόδης μουσική», *Επιφυλλίδες. Επισημύμαι - Τέχνην - Ιστορία*, τ. Α', τχ. ΙΑ', Ιούνιος 1928, σ. 3-4, 7-8.

Επιστημών το θέμα του εθνικισμού, θεωρώντας ότι η γλυπτική, επειδή έχει επιφανειακότερες ρίζες και στενότερη εξάπλωση στο έθνος, σε σχέση με την ποίηση, τον επηρεάζει λιγότερο.³⁶²



Ο Δημήτριος Σ. Βεζανής.

Εκπρόσωπος του ελληνικού εθνικισμού υπήρξε το μέλος του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου (ΕΠΣ) από το 1929, ο γερμανικής παιδείας τακτικός καθηγητής της Γενικής Πολιτειολογίας και του Συνταγματικού Δικαίου στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, μέλος της εκτελεστικής επιτροπής του Εθνικιστικού Συνδέσμου Δημήτριος Σ. Βεζανής (1904-1968).³⁶³ Αδελφός του ήταν ο πρόεδρος της Οργάνωσης Εθνικοφρόνων Σοσιαλιστών (ΟΕΣ) Ιωάννης Σ. Βεζανής, που ως πρόεδρος της Ενώσεως Αθηναίων του Τόπου παρευρέθηκε τον Απρίλιο του 1936 στα αποκαλυπτήρια της προτομής του αθηναιογράφου ιστοριοδίφη

Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου (1852-1942) στην αθηναϊκή Πλατεία Φιλομούσου Εταιρείας, εκφωνώντας λόγο, ενώ εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στο Λαύριο.³⁶⁴ Το 1935 ο Δ. Σ. Βεζανής δημοσίευσε άρθρο του για τον εθνικοσοσιαλισμό με βάση το έργο του Hitler *Mein Kampf*.³⁶⁵

³⁶² Αλέξανδρου Παπαναστασίου, *Ο Εθνικισμός, κοινωνιολογική μελέτη*, προλογίζουν Παναγιώτης Παπαγαρυφάλλου - Αντώνιος Αντωνάκος, Αθήνα χ.χ. [2008], σ. 47.

³⁶³ *Ελληνικόν Who's Who. Βιογραφικόν Λεξικόν Προσωπικότητων*, Αθήνα 1962, σ. 61· Δέσποινας Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα 2006, σ. 210-211· Ιάκωβου Περ. Χονδροματίδη, *ό.π.*, σ. 133, 139, 145. — Για προσπάθεια αποκατάστασης της υστεροφημίας του Δημήτριου Σ. Βεζανή βλ. Παναγιώτη Παπαγαρυφάλλου - Σπύρου Δημητρίου, *Δημήτριος Βεζανής (1904-1968) - Εθνική Επιστημονική Δράση και Μαρτυρίες*, Αθήνα 2013· Γιάννη Ηλία Κολοβού, *Εθνικισμός, ένα κίνημα κατ' εξοχήν λαϊκόν: οι ιδέες και η κοσμοθεωρία του καθηγητή Δημητρίου Σ. Βεζανή*, Αθήνα 2019.

³⁶⁴ Πέτρου Ι. Στεριώτη, *Προσπάθειαι άξιοι τιμές*, Αθήνα 1945· Ιάκωβου Περ. Χονδροματίδη, *ό.π.*, σ. 187.

³⁶⁵ Δημήτριου Σ. Βεζανή, «Ο Εθνικοσοσιαλισμός επί τη βάσει του έργου του Ad. Hitler "Mein Kampf"», *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, τ. 4, τχ. Β', Μάιος-Αύγουστος 1935, σ. 214-226 [αναδημοσίευση: *Ελληνικός Εθνικισμός, επιλογή κειμένων* - εισα-

Το 1933 ο γιος του δημάρχου Αθηναίων Σπύρου Γ. Μερκούρη (1856-1939) Γεώργιος Μερκούρης (1886-1943) ίδρυσε το Εθνικοσοσιαλιστικόν Κόμμα της Ελλάδος, το οποίο στεγαζόταν στα γραφεία της εφημερίδας του *Εθνική Σημαία*, στην Πλατεία Συντάγματος, στην οδό Καραγεώργη Σερβίας 10-12. Από τις 16 έως τις 18 Δεκεμβρίου 1934 εκπροσώπησε την Ελλάδα στο πρώτο διεθνές φασιστικό συνέδριο, οι εργασίες του οποίου διεξήχθησαν στο Μοντρέ της Ελβετίας.³⁶⁶



Ο Γεώργιος Σπ. Μερκούρης.

Ο υπουργός-διοικητής Πρωτευούσης Κώστας Γ. Κοτζιάς (1892-1951) ταξίδεψε αρκετές φορές στο Βερολίνο του Τρίτου Ράιχ και είχε επαφές με ανώτερους αξιωματούχους του ναζιστικού καθεστώτος,³⁶⁷ συνοδεύοντας τον υπουργό Προπαγάνδας Paul Joseph Goebbels (1897-1945) στην άψογα οργανωμένη επίσκεψή του στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1936 και στο επόμενο διήμερο ταξίδι του εδώ το 1939.³⁶⁸

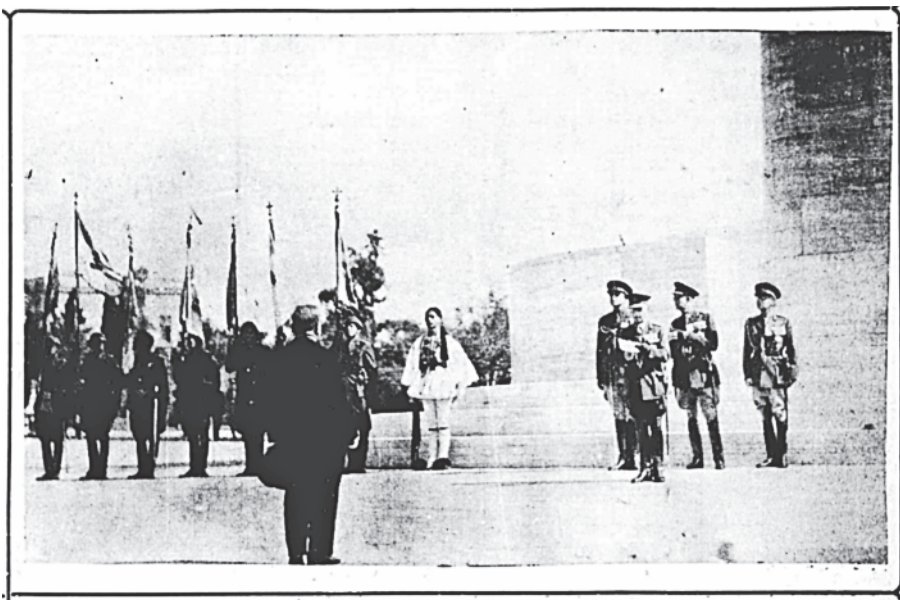
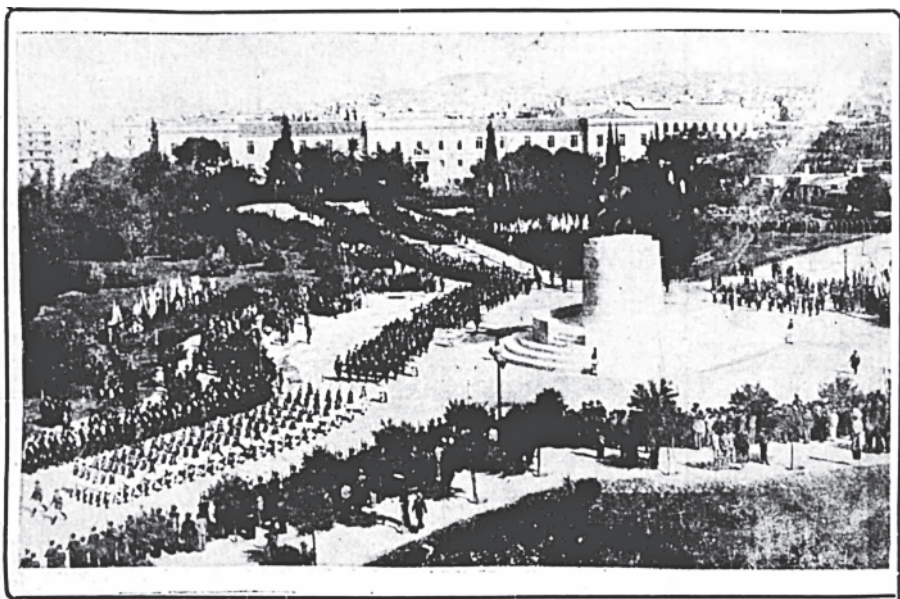
Η προτίμηση ορισμένων από τους γλύπτες για αναθέσεις δημόσιων παραγγελιών δεν είναι άσχετη προς την καθεστωτική τοποθέτησή τους στον ΙΘ΄ και στον Κ΄ αιώνα. Από τις πλέον ευδιάκριτες περιπτώσεις είναι του Ιωάννη Κόσσου (1822-1873), του Γεώργιου Βρούτου (1843-1909), του Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου (1880-1941) και του Νικόλαου Π. Γεωργαντή του Αθηναίου (1883-1947). Όμως το καθεστώς για μεγαλύτερα έργα αναγκάζεται να υποχωρήσει μπροστά στους παραγγελιοδότες, όπως συνέβη στην περίπτωση του έφιππου ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου ΙΒ΄, που ανιδρύθηκε στο Πεδίον του Άρεως το 1938 και για τον οποίον προτιμήθηκε ο αναγνωρισμένος Ιταλός γλύπτης Francesco Parisi (1874-1956)...

γωγή Πάννης Ηλία Κολοβός, Αθήνα 2017, σ. 75-97].

³⁶⁶ Ιάκωβου Περ. Χονδροματίδη, ό.π., σ. 149-158.

³⁶⁷ Δημοσθένη Κούκουνα, *Ο Χίτλερ και η Ελλάδα*, ό.π., σ. 30, 59, 67.

³⁶⁸ Ο.π., σ. 19, 20, 21, 25, 45-46.



Δύο στιγμιότυπα από την τελετή των αποκαλυπτηρίων του έφιππου ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου ΙΒ΄ στο Πεδίον του Άρεως. Πάνω γενική άποψη, κάτω ο λόγος του βασιλιά Γεωργίου Β΄ (Εθνική, 10 Οκτωβρίου 1938).

Αποκαλυπτικό της αμείωτης ισχύος που εξακολουθεί να διαθέτει το αρχαιολογικό παρελθόν κατά τη δεκαετία του 1930, της καταστατικής αρχαιολατρίας στην Ελλάδα, είναι το νέο μαρμάρινο ταφικό μνημείο του Γάλλου αρχαιολόγου και αιγυπτιολόγου Charles Lenormant (1802-1859), του Λενορμάν, ο οποίος είχε πεθάνει σε εκδρομή του στην Αθήνα, ενώ είχε ήδη εκφράσει την επιθυμία να ταφεί στην περιοχή της αρχαίας Ακαδημίας Πλάτωνος. Το μνημείο βρίσκεται σε περικόλειστο με κιγκλίδωμα χώρο στον Ίππιο Κολωνό. Πρόκειται για λουτροφόρο, λόγω του νεαρού της ηλικίας του νεκρού, η οποία φέρει στην πρόσθια όψη κάτω από ανάγλυφο σταυρό την επίσης ανάγλυφη κατά δεξιά τομή κεφαλής του σε μέταλλο και περικλείει την καρδιά του, ενώ το βάθρο της είναι στην πάνω πλευρά του κοσμημένο με ανάγλυφα ανθέμια, κυμάτια, ωά, στεφάνια και κομβία. Το μνημείο είναι έργο του Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974), από το 1936.³⁶⁹

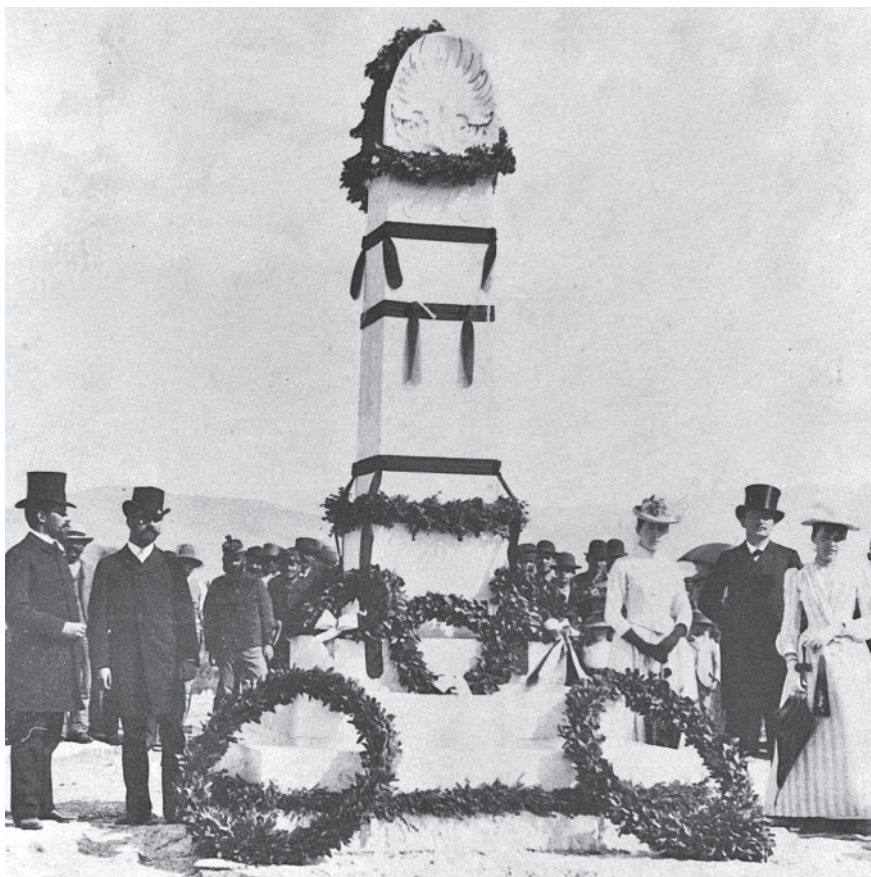


Μιχάλη Τόμπρου, *Λουτροφόρος στο ταφικό μνημείο Charles Lenormant*, 1936, μάρμαρο, Ίππιος Κολωνός.

³⁶⁹ Αντίγραφο προγενέστερου, από το 1860, το οποίο, χρησιμοποιούμενο σαν στόχος για ασκήσεις σκοποβολής, είχε καταστραφεί από αγνώστους! Βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ', [1950], σ. 1364 (Κώστας Η. Μπίρης). Τον σχεδιασμό του αρχικού μνημείου έκανε ο Γάλλος δημοτικός αρχιτέκτων François Louis Florimond Boulanger (1807-1875). Βλ. Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη - Μαρίας Δανιήλ, «Ο François Louis Florimond Boulanger. Η προσωπικότητά του ανθρώπου. Η σχέση του με την Ελλάδα. Το γνωστό και άγνωστο έργο του στη ναοδομία», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, Ε' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, (Πολεμικό Μουσείο, 15-16 Δεκεμβρίου 2017). Πρακτικά, επιμέλεια Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου - Σταύρος Μαμαλούκος, Αθήνα 2020, σ. 53. Το επίγραμμα του βάθρου είναι του Φίλιππου Ι. Ιωάννου (1796-1880) Βλ. *Φιλολογικά Πάρεργα Φιλίππου Ιωάννου*, Αθήνα ²1874, σ. 617-618. — Σε ανταπόδοση, η σύζυγος του Λενορμάν Αμαλία είχε χαρίσει με αφιερωτική επιγραφή στη Βουλή των Ελλήνων προσωπογραφία του συγγενούς της François-Auguste-René, υποκόμη του Chateaubriand, του Σατωβριάνδου, αντίγραφο πίνακα του Anne-Louis Girodet de Roussy-Trioson (1767-1824), από το 1790 περίπου. Βλ. ό.π., τ. ΙΒ', [1952], σ. 212 [Βασίλειος Δ. Θεοφανείδης].

Σε φιλέλληνα αρχαιολόγο ανήκει το πρώτο ταφικό σήμα της πρωτεύουσας, από το 1840, η πεσσόσχημη μαρμάρινη στήλη του Γερμανού λόγιου αρχαιολόγου Karl Otfried Müller (1797-1840), ο οποίος συνήθως συγχέεται με τον επίσης Γερμανό φιλέλληνα ποιητή [Johann Ludwig] Wilhelm Müller (1794-1827), τον λεγόμενο και Έλληνα Müller,³⁷⁰ τον Μύλλερο, στον Ίππιο Κολωνό, στον ίδιο προστατευμένο χώρο. Το πλάτος της στήλης βαίνει καθ' ύψος μειούμενο, ενώ την κορυφή της την επιστέφει ανθέμιο και στο κάτω μέρος της απολήγει σε τρίβαθμη κρηπίδα, η οποία στηρίζεται σε βάθρο. Στην πρόσθια όψη της φέρει δύο ανάγλυφους ρόδακες και επιγραφή με τα στοιχεία ταυτότητας και τις χρονολογίες γεννήσεως-θανάτου του Κ. Ο. Müller. Στην οπίσθια όψη της έφερε ελεγειακό

³⁷⁰ Παναγιώτη Καστρωμένου, *Τα μνημεία των Αθηνών*, Αθήνα 1898, σ. 183-184. Αλέξανδρου Θ. Φιλαδελφέα, *Οδηγός των Αθηνών. Ιστορική και αρχαιολογική περιγραφή των αρχαίων μνημείων και καλλιτεχνημάτων αυτών. Μετά πλείστων εικόνων, πινάκων και σχεδίων της πόλεως. Ειδική περιγραφή των συγχρόνων Εθνικών κτιρίων και ιδία των Μουσείων των Αθηνών*, Αθήνα 1900, σ. 175-176. Κώστα Η. Μπίρη, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, Αθήνα 1945, σ. 148-149. Νεώτερον *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, ό.π. Χριστιάνας Λυτ, *Στην Αθήνα του 1847-1848. Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο, μετάφραση - επιμέλεια - σχόλια Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν*, Αθήνα 1991, σ. 48. Βασίλη Αγγελίδη, *Μεταξουργείο-Κολωνός. Νοσταλγία και πραγματικότητα*, πρόλογος Πάννη Καιροφύλα, Αθήνα 1992, σ. 130. Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Χριστιανός Χάνσεν. Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 12, 122, σημ. 27, 166, εικ. 203, 203α. Αλέξανδρου Θ. Φιλαδελφέα, *Μνημεία Αθηνών. Ιστορικός, αρχαιολογικός και καλλιτεχνικός οδηγός πάντων των εν Αθήναις και τη Αττική αρχαίων, μεσαιωνικών και νεωτέρων μνημείων. Δεκάτη έκδοσις. Βελτιωμένη και συμπληρωμένη: Περιέχουσα άρθρον του καθηγητού κ. Homer Thompson διά τας ανασκαφάς εις τον χώρον της Αρχαίας Αγοράς*, Αθήνα 1994, σ. 185. Μάρως Βουγιούκα - Βασίλη Μεγαρίδη, *Οδωνυμικά*, Αθήνα 1997, σ. 359. Ζέττας Αντωνοπούλου, «Το επιτύμβιο μνημείο του Καρόλου Μύλλερ στον Ίππιο Κολωνό», *Αθηναϊκά*, τχ. 108, 2002-2003, σ. 52-65. της ίδιας, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 16, 18, 19, 209. Hans-Joachim Gehrke, «Ο ρόλος της γερμανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα», *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων. Πρακτικά ελληνο-γερμανικού συνεδρίου*, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010, Αθήνα 2010, σ. 120-122. Zetta Antonopoulou, «Burial Sculpture in Modern Athens: The Influence and Wake of the Greek Classical Art on New Attempts», *Vorbild Griechenland. Zum Einfluss antiker griechischer Skulptur auf Grabdenkmäler der Neuzeit*, επιμέλεια Jutta Stroszek - Heide Frielinghaus, Möhnesee 2012, σ. 32-33 (ανάτυπο). Simeon Stampoulou, «Die Geschichte der Müller-Straße in Athen», *Wilhelm Müller und der Philhellenismus*, επιμέλεια Marco Hillemann - Tobias Roth, Βερολίνο 2015, σ. 237-251. «Ελλάς. Ο λόφος Ιππίου Κολωνού... και οι φιλέλληνες» (<http://ellas2.wordpress.com>, 6 Ιουνίου 2019).



Ο εορτασμός της πεντηκοστής επετείου από τον θάνατο του Karl Otfried Müller στο ταφικό μνημείο του στον Ίππιο Κολωνό το 1890 (Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο).

ποιημάτιο του καθηγητή της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Φίλιππου Ι. Ιωάννου (1796-1880).³⁷¹

Χορηγοί του μνημείου υπήρξαν καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, μαζί με το ανακτορικό ταμείο. Το έργο είναι ανυπόγραφο, αλλά ο σχεδιασμός

³⁷¹ Σύμφωνα με το βιβλίο του Φιλολογικά Πάρεργα, ό.π., σ. 622-623), είχε συντάξει τέσσερα επιτύμβια ποιημάτια «Εἰς τὸν σοφὸν Καθηγητὴν Οδοφρήδον Μύλλερρον». Από αυτά επελέγη το τρίτο: «Τέχνης καὶ σοφίης Ἑλληνίδος ἔσχε σε μύστην, / Μύλλερε, Τευτονίη, πατρίς ἀγακλυμένη. / Ἑλλάς δ' ἐξ ἀέθλων σωτήριον ἡμᾶρ ἰδούσα / ἐν κόλποις ξείνον δέξατό σ' ἀσπάζειν. / Ἀλλὰ δαμείς νοῦσω ψαφαρὴν ἐπιέσσαι γαίαν / τῇ δ' Ἀκαδημίας ἀγχι παλαιγενέος. / Ἦχι πρόφρων θιασὸς Ἀκαδημίας νεοθλοῦς / σῆμα τόδ' εἴσε γέρας λοίσθιον οἰχομένω».



Theophil von Hansen, Ταφικό μνημείο Karl Otfried Müller, υδατογραφία, Ακαδημία Καλών Τεχνών Βιέννης.

του αποδίδεται στον Δανό αρχιτέκτονα του Πανεπιστημίου Αθηνών Hans Christian Hansen (1803-1883) ή στον Γερμανό αρχιτέκτονα και πολεοδόμο της Αθήνας Eduard Schaubert (1804-1860). Έχει συνδεθεί ακόμα με το μαρμαρογλυφείο των αδελφών Μαλακατέ, κάτι που πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη λόγω της πρώιμης για εκείνο χρονολόγησής του. Πιθανότερη φαίνεται η απόδοσή του σε Τηνιακό μαρμαρογλύπτη που δουλεύει αυτήν την εποχή (1839-46) στα Νέα Ανάκτορα.

Στις 30 Μαρτίου 1930, στο πλαίσιο του εορτασμού της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας σε όλο το κράτος, αφού στις εκλογές του 1928 είχε επικρατήσει ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (1864-1936), κατατέθηκε ο θεμέλιος λίθος του ηρώου

της Επανάστασης. Οι μαθητές κρατούσαν λευκά μαντήλια, τα οποία κατά την τελετή έφεραν στο στήθος τους και τα οποία απεικόνιζαν συμβολικές παραστάσεις χαρακτηριστικές της ιστορικής εξέλιξης της εθνικής ζωής (Αθηνά, δικάφαλο αετό, κ.ά.).

Στις 24 Μαρτίου 1930 επισκέφθηκε την Ελλάδα το ελληνικό σωματείο της Αμερικής GAPA (Greek American Progressive Association), που το δεξιώθηκε στο Δημαρχείο ο δήμαρχος Σπύρος Γ. Μερκούρης (1856-1939), εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του προς τη μεγάλη Αμερικανική Συμπολιτεία για την αφιλοκέρδεια και τις παροχές της προς τους Έλληνες της Αμερικής. Στη συνέχεια τα μέλη του πατριωτικού σωματείου μετέβησαν κατά φάλαγγα στον μητροπολιτικό ναό Αθηνών, όπου εψάλη δοξολογία.

Στις 4 Απριλίου 1930 έγινε δεκτή στο Δημαρχείο της Αθήνας κατά τετράδες αντιπροσωπία μελών του εμπνεόμενου από αρχαιοελληνικά ιδεώδη ελληνοαμερικανικού σωματείου American Hellenic Educational Progressive Association (AHEPA) με τις σημαίες τους. Στη δεξίωση παρέστησαν ο πρεσβευτής της Αμερικής στην Ελλάδα Robert Peet Skinner (1866-1960) και ο

πρόεδρος της συγκροτημένης από την Κοινωνία των Εθνών Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων Henry Morgentau (1856-1946). Το σωματείο θα χρηματοδοτούσε την προτομή του δημοσιογράφου Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920) στην Πλατεία Κλαυθμώνος.

Ο δημοσιογράφος Νικόλαος Γιοκαρίνης (1893-1951) στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 διατυπώνει έντονα την περίσκεψή του για το διττό πρόβλημα της γλυπτικής στην Ελλάδα: το μεγαλείο των αρχαιοτήτων που έρχονται στο φως, συνιστώντας το υπέρτατο κριτήριο, και την αθλιότητα της σύγχρονης ανδριαντοποιίας, που διαρκώς συγκρίνεται μαζί τους. Κατακρίνει, μάλιστα, ως κακοήθη την αδυναμία των πολιτών να μπορούν να κρίνουν τα δημόσια γλυπτά που αποκαλύπτονται στην Αθήνα, πολύ περισσότερο αφού εκείνοι φορολογούνται. Κατ' αυτόν, η δημόσια γλυπτική της Αθήνας και το μνημειακό τοπίο της πρέπει να ανήκουν σε όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους της, σχετικούς και άσχετους προς την τέχνη —όλοι έχουν το αναμφίλεκτο δικαίωμα ως σκεπτόμενοι πολίτες να εκφράζουν την άποψή τους για τα αγάλματα της πόλης τους.³⁷²

Συνδεδεμένος με τη δημόσια γλυπτική στην Αθήνα κατά τον ΙΘ' και κατά τον Κ' αιώνα είναι ο Ελευθεροτεκτονισμός,³⁷³ τόσο ως προς μορφές απεικονιζόμενες σε δημόσια μνημεία όσο και ως προς γλύπτες που αναλαμβάνουν συχνότερα παραγγελίες ή ως προς εμπλεκόμενα πολιτικά πρόσωπα. Μέσα στον ΙΘ' αιώνα, το 1867 συντάσσονται το πρώτο τεκτονικό σύνταγμα στην Ελλάδα και ο γενικός κανονισμός, ενώ εκλέγονται τα μέλη της Προσωρινής Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος που θα ιδρύσει το 1868 τη μεγαλοϊδεατική Γαληνοτάτη Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος.³⁷⁴

³⁷² «Οι ανδριάντες», *Ελεύθερον Βήμα*, 13 Νοεμβρίου 1933· Συραγός Τσιάρα, ό.π., σ. 39.

³⁷³ Βασικό βοήθημα για τη μελέτη του Ελευθεροτεκτονισμού (Ελεύθερου Τεκτονισμού ή Ελευθέρας Τεκτονικής ή Μασονισμού ή Μασονίας) παραμένει η *Εγκυκλοπαίδεια της Ελευθέρας Τεκτονικής* (Αθήνα 1951) του δημοσιογράφου Νέστορα Χ. Λάσκαρι (1884-1962), της οποίας είχε προπολεμικά, το 1934, εκδοθεί ο πρώτος τόμος, ενώ ο δεύτερος ήταν έτοιμος για διανομή στην Κατοχή, οπότε η Γκεστάπο προέβη σε κατάσχεση των 1400 αντιτύπων του. Βλ. τον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης, ό.π., χ.σ.

³⁷⁴ Το Τεκτονικό Ίδρυμα λειτουργεί στην Ελλάδα με Προεδρικό Διάταγμα του 1927. Αντικατέστησε το έως τότε Τεκτονικό Διευθυντήριο, τη Γαληνοτάτη Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος, που υπαγόταν στη Μεγάλη Ανατολή της Ιταλίας. Μετά από το 1946 ονομάστηκε Μεγάλη Στοά της Ελλάδος. Βλ. Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 376-382· Πάνου Β. Χατζηπάνου, *Ελληνικός Τεκτονισμός (1740-1950)*, Αθήνα 1951, σ. 29· Μαρίνου Πολλάτου, *Διακόσια*

Γνωρίζουμε —άλλοτε έχουμε απλώς βάσιμες υπόνοιες, ανεπιβεβαίωτες, εξαιτίας της ελευθεροτεκτονικής μυστικότητας...³⁷⁵— ότι κάποιοι από τους απεικονιζόμενους και τους παραγγελιοδότες αθηναϊκών δημόσιων μνημείων, τους καλλιτέχνες και τους τεχνοκρίτες τους είχαν διατελέσει μέλη τεκτονικών στοών ή συναφών οργανώσεων: οι Ρήγας Φεραίος (1757-1798, στην Εταιρεία των Φίλων),³⁷⁶ Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831, στην Εταιρεία των Φιλομούσων ή Εταιρεία των Φίλων, στη Στοά Modesto, στη Μεγάλη Στοά της Κέρκυρας),³⁷⁷ Αλέξανδρος Υψηλάντης (1792-1828),³⁷⁸ Αλέξανδρος Πραϊδης (1834-1866),³⁷⁹ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλους (στη Στοά Αττικός Αστήρ από το 1901, ανήλθε στον 33ο Βαθμό του Υπάτου Μεγάλου Γενικού Επιθεωρητού³⁸⁰ και το 1912 έγινε ενεργό μέλος του Υπάτου Συμβουλίου³⁸¹

χρόνια του Ελληνικού Τεκτονισμού (1740-1940), Αθήνα 1952, σ. 39-40, 288-291. «Τεκτονικά Χρονικά. Τα εγκαίνια του νέου τεκτονικού μεγάρου (16η Μαρτίου 1967)», *Τεκτονικόν Δελτίον*, τχ. 72, Μάρτιος-Απρίλιος 1967, σ. 66· Ευστάθιου Λιακόπουλου, *Ο Τεκτονισμός στην Ελλάδα (Μια ακόμα κρίση ταυτότητας)*, Αθήνα 1989, σ. 197-199· Ιωάννη Λουκά, *Ιστορία της Ελληνικής Μασονίας και Ελληνική Ιστορία. Τεκτονισμός και συντεχνίες, Φαναριώτες, Πατριαρχία, Ρήγας Φεραίος, Μυστικές Εταιρίες, Επανάσταση 1821, Καποδίστριας, Μεγάλη Ιδέα, Ελληνοσθωμανισμός, Παροικιακό Κεφάλαιο, Ξένες Δυνάμεις, Εθνικός Διχασμός, Παπαναστασίου, Μεταξάς, Εκκλησία της Ελλάδος, Ψυχρός Πόλεμος, Δικτατορία του 1967, Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Χριστιανικός Ιπποτισμός*, Αθήνα 1991, σ. 125· Κώστα Τσαρούχα, *Η Μασονία στην Ελλάδα*, νέα, επανυξημένη έκδοση, Αθήνα 2012, σ. 47.

³⁷⁵ Παναγιώτη Τσουλούφη, «Η μυστικότης εις τον Τεκτονισμόν», *Τεκτονικόν Δελτίον*, τχ. 96, Μάρτιος-Απρίλιος 1971, σ. 98-106.

³⁷⁶ Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 793· Μαρίνου Πολλάτου, ό.π., σ. 322· Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των συντρόφων του Ρήγα Ι. Μαυρογένη, Γ. Πούλιου, Γ. Θεοχάρη», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 6, 1955, σ. 27· Παναγιώτη Γ. Κρητικού, «Από την Ιστορίαν του Ελληνικού Τεκτονισμού. Φιλική Εταιρεία και Τεκτονισμός. Συμβολή των εις τον απελευθερωτικόν αγώνα του έθνους», *Τεκτονικόν Δελτίον*, τχ. 61, Ιανουάριος-Μάρτιος 1965, σ. 58· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 135.

³⁷⁷ Θεμιστοκλή Μπαμίχα, «Η Ελευθέρα Τεκτονική εν Επτανήσω», *Πυθαγόρας*, τ. 4, 1926, σ. 1367· Διονύσιου Καλογερόπουλου, «Συμβολή εις την ιστορίαν της ανά τας ελληνικάς χώρας Ελευθέρας Τεκτονικής», *Πυθαγόρας-Γνώμων*, 1932, σ. 108· Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 375· Κ. Σ. Κιτρινιάρη, *Ελευθεροτέκτονες αγωνισταί του Εικοσιένα. Έλληνες και Φιλέλληνες*, Αθήνα 1975, σ. 16· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 274· Κώστα Τσαρούχα, ό.π., σ. 300· Δημήτρη Μιχαλόπουλου - Eduardo Vasconcelos, *Ο πόλεμος στον κόσμο. Ο πόλεμος και ο κόσμος*, Αθήνα 2018, σ. 149· www.grandlodge.gr/kapodistrias-ioannis-w-74931.html (14 Ιουλίου 2019).

³⁷⁸ Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 387· Παναγιώτη Γ. Κρητικού, ό.π., σ. 53· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π.

³⁷⁹ Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 177.

³⁸⁰ Η Στοά Τελευταίος Βαθμός του Αρχαίου και Αποδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος.

της Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος),³⁸² Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (στη Στοά Αθηνά),³⁸³ Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941, στη Στοά Ησίοδος, που τη διευθύνει έως και το 1923),³⁸⁴ Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος, Νικόλαος

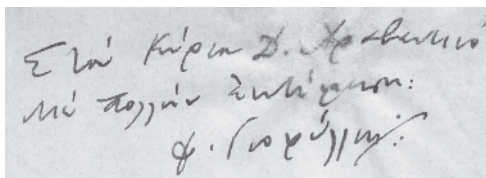
Στην Ελλάδα υφίσταται από το 1872. Οι Ύπατοι Μεγάλοι Γενικοί Επιθεωρητές ως ιδιαίτερο καθήκον και προορισμό έχουν να διδάσκουν και να διαφωτίζουν τους αδελφούς τους, να διατηρούν τη φιλανθρωπία, την ένωση και την αδελφική αγάπη μεταξύ τους, να ελέγχουν την κανονικότητα των εργασιών του κάθε βαθμού, να φροντίζουν για την αυστηρή τήρηση των δογμάτων, των συνταγμάτων, των διδασκαλιών, των καταστατικών και των κανονισμών του τάγματος, να τα εφαρμόζουν και να τα βεβαιώνουν όλα αυτά σε κάθε περίπτωση, και τέλος να εργάζονται για την ειρήνη και για την ευσπλαχνία. Νέστορα Χ. Λάσκαρι, *ό.π.*, σ. 762-763· Μαρίνου Πολλάτου, *ό.π.*, σ. 60-62.

³⁸¹ Ανώτατη Τεκτονική Αρχή του Αρχαίου και Αποδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος. Νέστορα Χ. Λάσκαρι, *ό.π.*, σ. 735.

³⁸² www.grandlodge.gr/akadimaikoi-ellines-tektones-w-55822.html (14 Ιουλίου 2019). — Η Στοά Αττικός Αστήρ ιδρύθηκε στην Αθήνα και λειτούργησε υπό την αιγίδα της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος (πίνακας υπ' αρ. 25). Έως το 1908 υπαγόταν στην αυτοκαλούμενη ακανόνιστη Μεγάλη Ανατολή και Ύπατο Συμβούλιο της Ελλάδος. Από τότε προσχώρησε στη μόνη κανονική και νόμιμη Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος. Βρισκόταν σε ύπνωση από το 1912. Μαρίνου Πολλάτου, *ό.π.*, σ. 162-163· *ό.π.*, σ. 341.

³⁸³ Ευστάθιου Λιακόπουλου, *ό.π.*, σ. 282, 283· www.grandlodge.gr/venizelos-eleytherios-w-53438.html (14 Ιουλίου 2019). — Η Στοά Αθηνά ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1882 από μέλη της Στοάς Πυθαγόρας, της αρχαιότερης στην Ελλάδα, που ιδρύθηκε το 1881 και λειτούργησε υπό την αιγίδα της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος (πίνακας υπ' αρ. 8). Από το 1912 βρίσκεται σε ύπνο. Μαζί με τον Πυθαγόρα, είχε ενεργό συμμετοχή σε κάθε εθνική κίνηση για την ελευθερία και την ανεξαρτησία της υπόδουλης τότε Κρήτης. Σχετίστηκε με τους πρωτοστάτες πολιτικούς άνδρες στην επανάσταση της Κρήτης, πολλούς από τους οποίους μύησε στον Ελευθεροτεκτονισμό. Εργάστηκε επίσης για τον Μακεδονικό Αγώνα. Μέλη της, όπως και του Πυθαγόρα, συντέλεσαν στο να ιδρυθεί στην Κωνσταντινούπολη ελληνική Τεκτονική Στοά. Νέστορα Χ. Λάσκαρι, *ό.π.*, σ. 45.

³⁸⁴ www.grandlodge.gr/metaxas-ioannis-w-45559.html (14 Ιουλίου 2019). Ευστάθιου Λιακόπουλου, *ό.π.*, σ. 282, 283· Δημήτρη Μιχαλόπουλου - Eduardo Vasconcelos, *ό.π.*, σ. 144. — Τέταρτη αρχαιότερη των εν ενεργεία κατά τη δεκαετία του 1950 Στοών της Ανατολής Αθηνών, η Στοά Ησίοδος ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1908 και λειτούργησε υπό την αιγίδα της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος (πίνακας υπ' αρ. 49). Ιδρυτικά μέλη της ανήκαν στη Στοά Αθηνά. Το 1909 η Στοά Ησίοδος ανεξαρτητοποιήθηκε από τη Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος. Είχε μάλιστα εξασφαλίσει την ευαρέσκειά της βασίλισσας Όλγας (1851-1920). Τα περισσότερα έγκριτα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας μνηθήκαν σε αυτή, με τον αριθμό της να ανέρχεται γρήγορα σε 126. Έως το 1912 ο Ησίοδος εργαζόταν ατάκτως, ως αυτοτελές κέντρο. Από το 1915 οι συναντήσεις των μελών του γίνονταν κάθε Παρασκευή σε ιδιαίτερο κτήριο πάνω από το παλαιό Χρηματιστήριο. Το 1917 μερικά μέλη της αποσχίστηκαν και ίδρυσαν τη Στοά Φοίνιξ υπό την αιγίδα της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος (πίνακας υπ' αρ. 51), ενώ έπεσε σε ύπνο έως το 1921. Από τότε, με τον πίνακα υπ' αρ. 192 της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος αφυπνίζεται και συνεχίζει απρόσκοπτα τη σταδιοδρομία της. Πάνου Β. Χατζηπάνου, *ό.π.*, σ. 121-131. *Καταστατικών της εν Αθήναις εδρευούσης εταιρίας «Ο Ησίοδος»*, Αθήνα 1906· *Ιωβηλαίον Στοάς Ησιόδου*



Αφιέρωση του τέκτονα Φώτου Γιοφύλλη προς τον επίσης τέκτονα, δημοσιογράφο και εκδότη της *Βραδυλής* Δημήτριο Αραβαντινό (1883-1938).

Π. Γεωργαντής ο Αθηνάιος, Αμβρόσιος Πλυτάς (1886-1964, στη Στοά Αθηνά),³⁸⁵ Νικόλαος Ι. Λούβαρης (στη Στοά Φίλιππος),³⁸⁶ Φώτος Γιοφύλλης (Σπύρος Ν. Μουσούρης, 1887-1981, στη Στοά Αδελφοποίησις),³⁸⁷ Γεώργιος Β΄ (1890-1947),³⁸⁸ Κώστας Γ. Κο-

τζιάς (στη Στοά Ησίοδος). Ποιοι από αυτούς ανήκαν στην ίδια Στοά; Ελευθεροτέκτονες έχουν αναμιχθεί και στην πολιτική σκηνή κατά την προπολεμική και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Σκοτεινός υπήρξε ο ρόλος του Ιωάννη Δ. Διάκου (1890/91/93-1963),³⁸⁹ της Στοάς Ησίοδος, Μεγάλου Ταξίαρχου του Υπάτου Συμβουλίου του 33ου, τελευταίου Βαθμού του Αρχαίου και

1958, σ. 9-11· Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 456-457· Μαρίνου Πολλάτου, ό.π., σ. 378· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 235.

³⁸⁵ www.grandlodge.gr/plytas-amvrosios-w-87297.html (14 Ιουλίου 2019).

³⁸⁶ Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 503. — Η Στοά Φίλιππος ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1907, υπό την αιγίδα της Ανατολής της Θεσσαλονίκης (πίνακας υπ' αρ. 38), υπήρξε η πρώτη ελληνόφωνη στη συμπρωτεύουσα και μέλη της διαδραμάτισαν ρόλο κατά τον Μακεδονικό Αγώνα. Μαρίνου Πολλάτου, ό.π., σ. 363-367· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 239.

³⁸⁷ www.grandlodge.gr/giofyllis-fotos-w-13374.html (14 Ιουλίου 2019). — Η Στοά Αδελφοποίησις ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1923 και λειτούργησε υπό την αιγίδα της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος (πίνακας υπ' αρ. 65). Με σκοπό τον διεθνισμό της, απέβλεπε στη συναδέλφωση των εγκατεστημένων στην Αθήνα ελευθεροτεκτόνων κάθε εθνικότητας. Είχε μάλιστα εξασφαλίσει την άδεια να διεξάγει εργασίες και σε ξένες γλώσσες, καθώς, μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό ζήτημα, είχαν έρθει στην Ελλάδα πολλοί ξένοι, ιδιαίτερα Αμερικανοί, απεσταλμένοι επιτροπών, φιλανθρωπικών σωματείων, κυβερνήσεων, κ.ά. Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 32· Μαρίνου Πολλάτου, ό.π., σ. 392-393· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 236.

³⁸⁸ Νέστορα Χ. Λάσκαρι, ό.π., σ. 793· Ευστάθιου Λιακόπουλου, ό.π., σ. 283.

³⁸⁹ Δημήτριον Μοσχονά, *Σαράντα Χρόνια στις Εφημερίδες*, Αθήνα 1940, σ. 89, 90, 122-124· Παναγιώτη Γ. Βατικιώτη (P. J. Vatikiotis), *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, πρόλογος Θάνος Βερέμης, μετάφραση-επιμέλεια Δήμητρα Αμαραντίδου, Αθήνα 2005, σ. 27, 278, 279, 322, 324, 335· Ιζαμπέλλας Παλάσκα, *Άγγελος ή Δαίμονας. Ο Αμφιλεγόμενος Πατέρας μου... Γερμανική κατοχή, μια Ελλάδα που σπαράσσεται. Άνθρωποι με πολλά πρόσωπα. Ζίμενς, Χίτλερ, Φον Κανάρης, Γληνός, Μεταξάς. Ένας κόσμος διαλυμένος, ένας κόσμος χωρίς έλεος*, ιστορικό μυθιστόρημα, Αθήνα 2012, σ. 38-39, 51. Βλ. και Δημοσθένη Κούκουνα - Νατάσας Κούκουνα, *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια του Νεωτέρου Ελληνισμού, 1830-2010*, τ. 1, Αθήνα, 2011, σ. 483.

Αποδεδεγμένου Σκωτικού Δόγματος για την Ελλάδα, πράκτορα της Intelligence Service, ο οποίος υπό το προσωπείο του εκδότη και δημοσιογράφου του *Ελληνικού Ταχυδρόμου* το 1927 και της βραχύβιας *Εφημερίδος των Ελλήνων* το 1935-36 ενεργούσε ως μυστικοσύμβουλος του Μεταξά, σύμφωνα με ορισμένους πρέπει να χρεωθεί την αυτοκτονία του άτυχου Αλέξανδρου Κορυζή (1885-1941), ενώ τον βρίσκουμε να καταφεύγει με λάφυρα στην Αίγυπτο και κατόπιν να χρηματίζει μέλος του επιτελείου του Ελληνικού Συναγερμού του Αλέξανδρου Παπάγου (1883-1955).³⁹⁰ Εύλογη φαντάζει μια κάποια συγγενική σχέση του Ιωάννη Δ. Διάκου με τον οικονομικό επιθεωρητή —διευθυντή α΄ τάξεως— Διονύσιο Γ. Διάκο (1889-1966;), της Στοάς Μιαούλης,³⁹¹ ο οποίος αναδείχθηκε το 1935 Κραταιός Ανθύπατος Μέγας Ταξίαρχης του Υπάτου Συμβουλίου του 33ου Βαθμού της Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος.³⁹²



Ο τέκτων Διονύσιος Γ. Διάκος με τη στολή και με τα διάσημα του Μεγάλου Ταξίαρχου στο Ύπατο Συμβούλιο του 33ου Βαθμού της Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος.

³⁹⁰ Κώστα Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β': *Αθηναϊκά Εφημερίδες, 1901-1959*, Αθήνα 1959, σ. 267· *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Έθνους, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπάναγου, τ. Β', Αθήνα 2008, σ. 311-312 (Δέσποινα Παπαδημητρίου)· Δημήτρης Ι. Καραγεώργου, *Η διαδρομή του Ελληνικού Συναγερμού από την ίδρυσή του έως την αδρανοποίησή του, 1951-1956*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2015, σ. 89, 732.

³⁹¹ Η Στοά Μιαούλης ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1908 και λειτούργησε υπό την αιγίδα της Ανατολής του Πειραιά (πίνακας υπ' αρ. 42) και της Μεγάλης Γαληνοτάτης Ανατολής της Ελλάδος. Πήρε το όνομά της από την αρχική έδρα της, την οικία του πεθερού του ιδρυτή της, ναυάρχου Ανδρέα Μιαούλη (1769-1835) και αναδείχθηκε σε κέντρο κάθε πνευματικής κίνησης στο επίνειο της Αθήνας. Ίδρυσε σχολεία κατά του αναλφαβητισμού της πειραιϊκής κοινωνίας. Μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανέπτυξε φιλανθρωπική δράση για τις δεινοπαθούσες προσφυγικές οικογένειες. Νέστορας Χ. Λάσκαρι, *ό.π.*, σ. 610· Μαρίνου Πολάτου, *ό.π.*, σ. 370-371.

³⁹² Νέστορας Χ. Λάσκαρι, *ό.π.*, σ. 294, 737· Κώστα Τσαρούχα, *ό.π.*, σ. 256-257.

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΟΜΩΝΤΜΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

ΕΤΟΣ Α'—ΑΡΙΘ. ΦΥΛΛΟΥ 41

ΑΘΗΝΑΙ.—6 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1911

ΤΟ ΦΥΛΛΟΝ 10 ΛΕΠΤΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Π. ΞΕΝΟΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΑΙΟΛΟΥ 128

ΑΠΟ ΤΑΣ ΧΙΟΝΙΣΜΕΝΑΣ ΑΘΗΝΑΣ



Ἀγάλμα Σατέβου ἐκ χιόνος, φιλοτεχνηθέν ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Συντάγματος ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ γλύπτου κ. Θωμά Θωμοπούλου. Ὁ κ. Θωμόπουλος εἶνε ὁ καθισμένος πρὸ τοῦ ἀγάλματος καὶ εἰς τ' ἄκριστα αὐτοῦ.

(Φωτογρ. κ. Ἀνδρ. Τσαμποπούλου, ληφθεῖσα εὐθὺς διὰ τὸν «Παρνασσόν»).

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ



ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΗΡΩΟ

Πεσόσχημη μαρμάρινη στήλη, το πλάτος της οποίας ελαττώνεται καθ' ύψος είναι ο τύπος του πρώτου δημόσιου μνημείου-ηρώου στην Αθήνα ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, του κενотаφίου των πεσόντων το 1821 στη μάχη του Δραγατσανίου ιερολοχιτών. Την επιστέφει περικεφαλαία, ενώ το κάτω μέρος της απολήγει σε δίβαθμη κρηπίδα που εδράζεται σε βάθρο. Η πρόσθια όψη της φέρει ανάγλυφο ξίφος σε σταυρόσχημη διαμόρφωση, που το περικλείει επίσης ανάγλυφο στεφάνι δάφνης. Στην οπίσθια όψη της έχει λαξευτεί ανάγλυφο κρανίο με διασταυρούμενα οστά, το σήμα των ιερολοχιτών, και αφιερωτική επιγραφή.

Η αρχική θέση του ήταν διαφορετική από την τωρινή, στο προαύλιο του ναού των Ταξιαρχών, στο Πεδίον του Άρεως: η στήλη αποκαλύφθηκε στις 6 Ιουνίου 1843 στην πλατεία της βορειοδυτικής πλευράς του Πανεπιστημίου Αθηνών, προς την πλευρά της Εθνικής Βιβλιοθήκης, σε οικόπεδο του ποιητή, πεζογράφου και καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) που προοριζόταν για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Χορηγός του υπήρξε ο Φαναριώτης ποιητής Αλέξανδρος Κ. Σούτσος (1803-1863), εις μνήμην του πεσόντος στο Δραγατσάνι το 1821, μορφωμένου —μεταφραστή του Γάλλου μαρκήσιου και κόμη, διπλωμάτη και ιστορικού Louis Philippe de Ségur (1753-1830)— αδελφού του Δημήτριου, ανιψιού του ηγεμόνα Μιχαήλ Βόδα (1784-1864), και του Ιθακήσιου Σπυρίδωνος Δρακούλη, εκατόνταρχων του σώματος του Ιερού Λόχου το 1821, όπως και όλων των ηρώων ιερολοχιτών. Ο ρομαντικός ποιητής Σπυρίδων Ν. Βασιλειάδης (1845-1874) ελεεινολογεί την οικτρή κατάσταση του μνημείου κατά τη δεκαετία του 1870: «Ταλαίπωρε Σούτσε, ω ηγιασμένη και απατηθείσα ψυχή του ποιητού! Γνωρίζεις πώς σήμερον η Ελλάς θάλπει τα φίλα οστά του ιερού σου λόχου; Επτά ή οκτώ βήματα απωτέρω του κενотаφίου όπερ ανήγειρες συ, πτωχέ ποιητά, ιδίοις αναλώμασι, το Πανεπιστήμιον εναπέθηκε —τι, δι' όνομα του Θεού;— τους αποπάτους του!! και τα ούρα διαρρέουσι μέχρι της ιεράς στήλης, ευώδης φόρος λατρείας και ευγνωμοσύνης της αδελφής του ιερού λόχου νεότητος, σεμναί σπονδαί της ελευθέρας και πεφωτισμένης πατρίδος επί τη μνήμη

των μαρτύρων του ιερού αγώνος!.. — Τάχα θέλουσι ποτέ σεβασθή και ωραΐση το ιερόν τούτο άλσος, θέλουσι φρουρήση και ευλαβηθή το αφιέρωμα του ποιητού, θέλουσιν όντως εν τω άλσει τούτω παρά τοις διττοΐς βωμοΐς των Μουσών, ανεγείρη τρόπαιόν τι της εν Σκουλενιώ και Δραγα-

τσανιώ Ελλάδος, λαμπρόν τούτο φρουρόν και ουράνιον προς τα μεγάλα σπινθήρα της σπουδαζούσης παρ' αυτώ πανελληνίου νεότητος; Ή βαρύ τι πάλιν μέγαρον θέλει αφανίση εκείθεν και το άλσος και το αφιέρωμα του ποιητού παρά τω Πανεπιστημίω; Αλλ' άρα βαρύνει ολιγώτερον εις τας ευχάς, εις τας ελπίδας, εις τους πόθους έθνους τινός έν μνήμα ηρώων, βαρύνει ολιγώτερον ολοκλήρου ακαδημίας;». Το 1885 οι αρχόμενες εργασίες για να ανεγερθεί το τρίτο και τελευταίο κτηρίο της λεγόμενης «αθηναϊκής τριλογίας», η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, που θεμελιώθηκε το 1888, στάθηκαν η αιτία μετάθεσης του μνημείου στο Πεδίον του Άρεως, σε αταΐριαστη προς τις αναλογίες του λίθινη βάση που κατασκευάστηκε από την αρχή. Η επιλογή του χώρου του Πε-



Gottlob Friedrich Thormeyer - Christian Gottlieb Kühn, *Ηρώο για τον Jean Victor Marie Moreau*, 1814, χαλκοκασσίτερος, Δρέσδη.

δίου του Άρεως δεν ήταν άσχετη προς τη χρήση του τότε ως στρατώνων του Ιππικού. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μπροστά από τη βάση του μνημείου, μπήκε πλάκα από μαύρο μάρμαρο με την εξής κεφαλαιογράμματη αφιέρωση του αγωνισθέντος στη Μέση Ανατολή από το 1941 έως το 1944 εθελοντικού σώματος: «Ο Ιερός Λόχος του 1942 στον Ιερό Λόχο του 1821».

Δημιουργός της στήλης πρέπει να θεωρηθεί αρχιτέκτων που είχε επαφές με την Ευρώπη. Ο τύπος της στήλης εντοπίζεται ήδη το 1800 στο μνημείο Dessaix στο Στρασβούργο, έργο του Friedrich Weinbrenner (1766-1826), το 1814 στο ηρώο για τον Jean Victor Marie Moreau (1763-1813) στη Δρέσδη, έργο που σχεδίασε ο αρχιτέκτων Gottlob Friedrich Thormeyer (1775-1842) και εκτέλεσε ο γλύπτης Christian Gottlieb Kühn (1780-1828),

καθώς και σε μνημείο στο νεκροταφείο της Βόννης, μόλις τρία χρόνια πριν από τη στήλη του μνημείου μας, το 1840. Ο μελετητής της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής, αθηναιογράφος Κώστας Η. Μπίρης (1899-1980) την αποδίδει από το 1950 με πιθανότητες στον αρχιτέκτονα Σταμάτιο Κλεάνθη (1802-1862). Μόνο στοιχείο όμως για μια τέτοιαν απόδοση είναι το ότι ο Κλεάνθης είχε λάβει μέρος στον Ιερό Λόχο ως ένας από τους 400 νεαρής ηλικίας Έλληνες εθελοντές που πολέμησαν. Η συμμετοχή του στον αγώνα των ιερολοχιτών τον έκανε και να μην την υπογράψει, από σεβασμό στη μνήμη των συμπολεμιστών του. Λείπουν βέβαια περαιτέρω τεκμήρια, με συνέπεια να έχει διατυπωθεί αμφισβήτηση της απόδοσης, και για τον λόγο της άσχετης προς την αυστηρότητα των αρχιτεκτονικών έργων του απόληξης της στήλης στο κάτω μέρος της. Μυστήριο καλύπτει μέχρι σήμερα και το ζήτημα του γλύπτη της στήλης, καθώς δεν έχει εντοπιστεί ακόμα κάτι από τον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο ή από άλλην αρχειακή πηγή. Έτσι, μόνον υποθέσεις, προς το παρόν, μπορούμε να συνεισφέρουμε, με βάση πραγματολογικά και τεχνοτροπικά δεδομένα. Ας σημειωθεί εδώ ότι η απουσία της υπογραφής του γλύπτη είναι συνηθισμένη σε παραγγελίες αυτήν την εποχή για εκτελεστικά στο μάρμαρο έργα, όπου ο ρόλος του γλύπτη είναι διεκπεραιωτικός. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το μνημείο δεν το είχε αναλάβει μαρμαρογλύπτης αλλά μαρμαροτεχνίτες που δούλευαν σε νεότευκτα αθηναϊκά κτήρια. Επιπλέον στοιχείο απόδοσης του μνημείου σε επαγγελματία μαρμαροτεχνίτη είναι η διακοσμητική κατεργασία στο ξίφος με το στεφάνι: τα δύο ανθέμια στο πάνω και στο κάτω μέρος του ξίφους και το ανθεματό κόσμημα στο οριζόντιο τμήμα της λαβής του.

Στο κτήριο των Ανακτόρων εργάζονται κατά το διάστημα 1839-46 οι Θηνιακοί μαρμαρογλύπτες Δημήτριος Κατζαρός, Ιωάννης Ξυναριανός, Κωνσταντίνος Στεργίου, Παυλός Χριστοδούλου, Ιωάννης Καλούμενος, Δημήτριος Καπαριάς, Νικόλαος Σμυρναίος, Φραγκίσκος Γιαννουλάκης, Ιωάννης Φιλιππούσης, Ιάκωβος Μαλακατές, Ιωάννης Ζαχαρίας και Λεωνίδας Σταύρου. Προς αυτούς ίσως θα πρέπει, με μικρή ή μεγάλη πιθανότητα, να στρέψουμε την προσοχή μας ότι ενδεχομένως εργάστηκαν στο μνημείο. Άλλοι Θηνιακοί μαρμαρογλύπτες, όπως οι Νικόλαος Σκαλκώτος, Απόστολος Σπούρδος, Ιωάννης Πιόκος, Ζώρης Σκαρής, Ιάκωβος Πατός, Νικόλαος Λαμπαδίτης (π. 1810-1889), Γεώργιος Ιγγλέζος, Μάρκος Γαϊτής, Νικόλαος



Αριστερά *Ηρώο ιερολοχιτών*, 1843, μάρμαρο, Πεδίον του Άρεως. — Πάνω Λάζαρου Ν. Σώχου, *Περικλής Βαρατάσης*, 1905, χαλκοκασσίτερος, Πεδίον του Άρεως.

Γιαννουλάκης, Αντώνιος Παξινός, Αλέξιος Γεωργίου, Παρασός Λαλούδης, Γεώργιος Τζίνης, Κομιανός Μιχελογιάννης, Θωμάς Υδραίος και Ιωάννης Χοντρός, που διαμαρτύρονται με έγγραφό τους του Φεβρουάριο του 1839 για τους επαχθείς όρους εργασίας στα λατομεία της Πεντέλης, τα οποία ο Κλεάνθης τα είχε εκμισθώσει, έχοντας ορίσει αξιωματικό των Ανακτόρων να επιβλέπει τη συνέπεια στην πρόοδο των εργασιών τους, αποκλείονται. Τον ίδιον ακριβώς εικονογραφικό τύπο στήλης, με περικεφαλαία στην απόληξή της, θα τον επαναλάβει στις αρχές του επόμενου αιώνα, το 1901, ο αρχιτέκτων Αναστάσης Μεταξάς (1862-1937) που σχεδίασε το μνημείο της Φιλελληνικής Λεγεώνας,

το οποίο στήθηκε στον ίδιο χώρο το 1905 και φέρει ανάγλυφο ενεπίγραφο μετάλλιο του επικεφαλής της λεγεώνας, λοχαγού Περικλή Βαρατάση (1862-1897), έργο του Λαζάρου Ν. Σώχου (1857-1911), το οποίο χυτεύθηκε σε χαλκοकाσίτερο στο Παρίσι.

Ένα ακόμα μνημείο των ιερολοχιτών που έπεσαν στο Δραγατσάνι στήθηκε το 1884, χάρη στην πρωτοβουλία της συντακτικής επιτροπής ελληνικής εφημερίδας του Βουκουρεστίου. Πρόκειται για μαρμάρινη μονολιθική στήλη με ανάγλυφο σταυρό σε ημισέληνο και κάτω από αυτόν με ανάγλυφο το σήμα των ιερολοχιτών, το κρανίο. Στην κύρια όψη της, στο κέντρο ανάγλυφου δάφνινου και δρύινου στεφανιού, αναγράφεται με χρυσά γράμματα η κεφαλαιογράμματη επιγραφή: «Διαβάτα, άγγελιλον ότι ενθάδε κείμεθα / υπέρ ελευθερίας αγωνισάμενοι». Στις άλλες τρεις μνημονεύονται ο βασιλιάς της Ρουμανίας Κάρολος Α΄ (1839-1914) και οι αγωνιστές στην ελληνική και στη ρουμανική γλώσσα. Έργο των εγκατεστημένων στο Βουκουρέστι Νικόλαου Ι. Χαλεπά (1855-1932), αδελφού του γλύπτη της Κοιμωμένης, και Ιωάννη Τζ. Λαμπαδίτη (1852-1918), συνιστά προσφορά της

Νικόλαου Ι. Χαλεπά - Ιωάννη Τζ. Λαμπαδίτη, *Μνημείο ιερολοχιτών*, 1884, μάρμαρο, Δραγατσάνι. Προσφορά της ελληνικής παροικίας στη Ρουμανία.



ελληνικής παροικίας στη Ρουμανία, με πρωτοβουλία του ομογενούς Δημήτριου Παπάζογλου, ενώ τις κατεστραμμένες το 1975 επιγραφές του τις αποκατέστησε τον Μάιο του 2007 η Alpha Bank Romania. Προηγουμένως, το 1995 το Δημαρχείο Δραγατσανίου είχε κάνει περιορισμένες επισκευές από ζημιές που είχαν προκαλέσει στο μνημείο οι σεισμοί του 1977, του 1986 και του 1990.

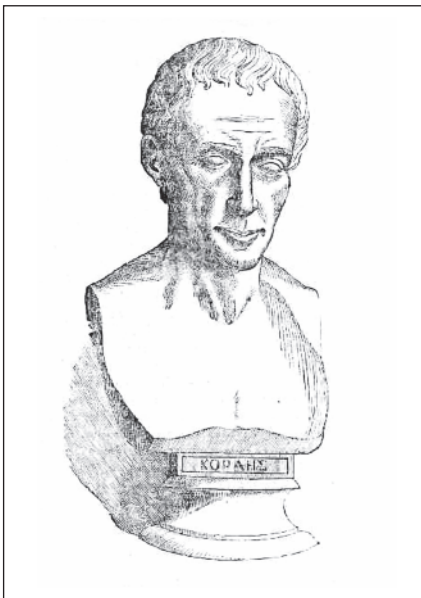
Στον ίδιο χώρο, στο προαύλιο του ναού των Ταξιαρχών, αριστερά και δεξιά των δύο μνημείων, βρίσκεται σε στήλη η μαρμάρινη προτομή του υπολοχαγού του Πυροβολικού Αλέξανδρου Πραϊδη (1834-1866), πεσόντος κατά τη μάχη του Βαφέ Αποκορώνου Κρήτης στις 12 Οκτωβρίου 1866. Η προτομή επιστέφει κενοτάφιο, που το ανήγειραν οι συνάδελφοι του νεκρού πυροβολιστές ως μνήμα πασίδηλο της αρετής του, όπως αναγράφεται στην πρόσοψη της στήλης της προτομής. Οι τέσσερεις όψεις της στήλης φέρουν ασπίδες θυρεών, ένδειξη της ευγενικής καταγωγής του νεκρού, γιου του Φιλικού Γεώργιου Πραϊδη (1791-1873), που είχε δράση στα επαναστατικά χρόνια, υπουργού Δικαιοσύνης στα οθωμανικά χρόνια, οπότε ανασυγκρότησε τα δικαστήρια, και διοργανωτή του Ελεγκτικού Συνεδρίου το 1844. Η γεμάτη αξιοπρέπεια ανυπόγραφη προτομή, στην οποία η χαρακτηρισμένη μορφή του νεαρού ήρωα, πολεμιστή στο πλευρό του ταγματάρχη Ιωάννη Ζυμπρακάκη (1818-1900), εμφανίζεται με τη στρατιωτική στολή της, αποδίδεται στο μαρμαρογλυφείο των αδελφών Ανδρέα και Ιωάννη Κ. Ρεμούνδων (π. 1850-μετά το 1928) και θα πρέπει να χρονολογηθεί στη δεκαετία του 1870.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Καλλιτεχνική έκθεσις των κατά την αποπεράτωσιν και ανακαίνισιν του Εθνικού Πανεπιστημίου έργων του πρώην Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Φρεαρίτου υπό Λυσάνδρου Καντανζόγλου Αρχιτέκτονος, Εταίρου κατ' αξίαν της εν Ρώμη καλλιτεχνικής Ακαδημίας του Αγίου Λουκά, της εν Λονδίνω Βασιλικής Ακαδημίας των Βρετανών αρχιτεκτόνων, των εν Μεδιολάνοις, Βονωνία και Πάρμη καλλιτεχνικών Ακαδημιών, και εταίρου αντεπιστέλλοντος του εν Ρώμη αρχαιολογικού Καθιδρύματος. *Επ' ωφελεία της εν Αθήναις Ελεήμονος Εταιρίας*, Αθήνα 1865, σ. 57-58· Σπυρίδωνα Ν. Βασιλειάδη, *Αττικά Νύκτες II. Τα Άπαντα*, Αθήνα ²1882, σ. 43-44, σημ. 1· *Νέα Εφημερίς*, 8 Αυγούστου 1885· *Εστία*, τχ. 548, 28 Ιουνίου 1887, σ. 2· Τιμολέοντα Αμπελά, «Μία επέτειος εν Αθήναις. Η στέψις του κενотаφίου των ιερολοχιτών εν τω Πεδίω του Άρεως», *Ατλαντίς*, Ιούλιος 1919, σ. 16· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Β΄, 1927, σ. 229 (Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος)· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1950], σ. 1364 (Κώστας Η. Μπίρης)· Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 110· John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 126· Marina Kostea-Kostaropoulou, *Die Denkmäler der*

griechischen Revolution von 1821, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Karlsruhe Universität, Καρλσρούη 1972, σ. 102 κε.· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Olga Fountoulaki, *Stamatios Kleanthes (1802-1862). Ein griechischer Architekt aus der Schule Schinkels*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Karlsruhe Universität, Καρλσρούη 1979, σ. 122-124· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 251 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 79, 242, 30· Μένη Κουμανταρέα, *Πλανόδιος σαλπικτής*, Αθήνα 1989, ³1990, σ. 88, 89· Τώνιας Π. Γιαννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 22, 43, 171-172· Αικατερίνης Δεμενεγί-Βιριράκη, *Παλαιά Ανάκτορα Αθηνών (1836-1986)*, Αθήνα 1994, σ. 162-164· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», επιμέλεια Κωστής Λιόντης, *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 88-89]· Κώστα Δανούση, *Λάζαρος Σώχος*, Αθήνα 1999, σ. 59, σημ. 41· Όλγας Μπαδήμα-Φουντουλάκη, *Σταμάτης Κλέανθης, 1802-1862, αρχιτέκτων, επιχειρηματίας, οραματιστής*, Αθήνα 2001, σ. 194-196· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 60-61· Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Η παράδοση του μαρμάρου*, Αθήνα ²2006, σ. 151, 162-163· *The Greek Monument at Drăgășani*, χ.τ. 2007, σ. 42-43· «Η Alpha Bank αποκατέστησε το μνημείο Ιερολοχιτών στη Ρουμανία», *Το Βήμα*, 31 Μαΐου 2007· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1346 [ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 15]· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 294, 296· Θανάση Πιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, *Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα-επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρकाσιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 160· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Πού βρίσκεται το πρώτο ηρώο της Επανάστασης», *SLpress.gr*, 23 Μαρτίου 2019 (10 Ιουνίου 2019)· *1821: Με την πένα των πρωταγωνιστών. Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος. Συγγραφέντες παρά του Ηλία Φωτεινού*, εισαγωγή- σχόλια Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, Αθήνα 2020, σ. 26 [*Η Καθημερινή*, αρ. 3].



Λόρδος Γκίλφορντ, Λόρδος Βύρων, Αδαμάντιος Κοραΐς, Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ξυλογραφίες σε όρθιο ξύλο του Περικλή Σκιαδόπουλου (1833-1875), στο περιοδικό Πανδώρα, 1855-56.



ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ

Το 1854/55 χρονολογούνται οι πρώτες προτομές της νεότερης Ελλάδας. Με αναθέτη τον Προύσαλη πλούσιο ομογενή της Αγγλίας Γεώργιο Π. Λασκαρίδη και ενδεχομένως όχι μόνον από εκείνον, φιλοτεχνήθηκαν σε μάρμαρο από τον Ιωάννη Κόσσο (1822-1873) έως το 1867 και τοποθετήθηκαν στα κιγκλιδώματα των δύο εξωστών της εσωτερικής αυλής στο μέγαρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο στέγαζε τότε και την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Απεικονίζουν μορφές αγωνιστών του 1821 και φιλέλληνες.

Με το προηγούμενο αυτών των προτομών, τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1859, ο υπουργός Εσωτερικών Ρήγας Παλαμή[i]δης (1794-1872) ανέθεσε πάλι στον συμπατριώτη του, από την Τρίπολη, Κόσσο να φιλοτεχνήσει είκοσι τέσσερα αγάλματα ηρώων, εκατέρωθεν των δύο πλευρών της Πλατείας των Ανακτόρων, που μετατράπηκαν για οικονομικούς λόγους σε προτομές. Η ανάθεση προκάλεσε αντιδράσεις, με αντεγκλήσεις εναντίον του Κόσσου και με την ανάμιξη των ονομάτων των ομοτέχνων του πολύ ενεργών τότε αδελφών Φυτάλη, του Γεώργιου (1830-1880) και του Λάζαρου (1831-1909). Θέμα προέκυψε ακόμα με τις απεικονιζόμενες μορφές. Ανέλαβε ο διάδοχος του Παλαμήδη Ανδρέας Γ. Κουντουριώτης (1820-1895) να συγκροτήσει αρμόδια επιτροπή προτάσεων, με μέλη τους ιστορικούς Ιωάννη Φιλήμονα (1798-1874), Σπυρίδωνα Τρικούπη (1788-1873), Νικόλαο Σπηλιάδη (1785-1862), τον στρατηγό Γενναίο Θ. Κολοκοτρώνη (1806-1868) και τον Παλαμήδη ως γερουσιαστή. Διατυπώθηκαν από συγκεκριμένη αθηναϊκή εφημερίδα προτάσεις είκοσι τεσσάρων ονομάτων και επιπλέον δεκαεπτά, καθώς και πέντε φιλελλήνων! Επρόκειτο για τους Γρηγόριο Ε' (1746-1821), Νότη Μπότσαρη (1756-1841), Ρήγα Φεραίο (1757-1798), Ανδρέα Μιαούλη (1769-1835), Λάζαρο Κουντουριώτη (1769-1852), Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (1770-1843), Παλαιών Πατρών Γερμανό (1771-1826), Γεωργάκη Ολύμπιο (1772-1821), Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη (1773-1848), Αναστάσιο Τσαμαδό (1774-1825), Εϋνάρδο (1775-1863), Ιωάννη Καποδίστρια (1776-1831), Γεώργιο Καραϊσκάκη (1780-1827), Φαβιέρο (1782-1855), Γεώργιο Κουντουριώτη (1782-1858), Γεώργιο Σαχτούρη (1783-1841), Εμμανουήλ Τομπάζη (1784-1831), Μιχαήλ Σούτσο (1784-1864), Ρίτσαρντ Τσωρτς

(1784-1873), Αθανάσιο Διάκο (1786-1821), Παπαφλέσσα (1786-1825), Ανδρέα Λόντο (1786-1846), Δημήτριο Πλαπούτα (1786-1864), Νικηταρά (1787-1849), Οδυσσέα Ανδρούτσο (1788-1825), Λόρδο Βύρωνα (1788-1824), Γεώργιο Δράκο (1788-1827), Μάρκο Μπότσαρη (1790-1823), Θεόδωρο Νέγρη (1790-1824), Γεώργιο Λεβέντη (1790-1847), Κωνσταντή Κανάρη (1790-1877), Δημήτριο Παπανικολή (1790-1855), Ανδρέα Μεταξά (1790-1860), Παναγιώτη Γιατράκο (1790/91-1851), Ιωάννη Γκούρα (1791-1826), Ανδρέα Ζαΐμη (1791-1840), Αλέξανδρο Υψηλάντη (1792-1828), Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1791-1865), Δημήτριο Υψηλάντη (1793-1832), Αστιγξ (1794-1828), Ηλία Μαυρομιχάλη (1795-1822), Αντώνιο Κριεζή (1796-1865), Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη (1797-1831), Τσάμη Καρατάσο (1798-1861), Κίτσο Τζαβέλλα (1800-1855) και Ιωάννη Νοταρά (1805-1827). Η υπόθεση δεν ευοδώθηκε, με τον Κόσσο να προσφεύγει στη δικαιοσύνη, κατηγορώντας την κυβέρνηση για αθέτηση της συμφωνίας.

Στον Κόσσο έχουν αποδοθεί, με ασφαλή τεχνοτροπικά δεδομένα, εννιά από τις δέκα πλέον προτομές. Η προτομή του Μιαούλη στον ανατολικό εξώστη αντιγράφει το πρόπλασμα της προτομής του από τον Λεωνίδα Δρόση (1834-1882), έργο του 1847, σε πατιναρισμένο γύψο, το οποίο βρίσκεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Από αυτό έχει βγει και αντίγραφο, σε χαλκοκασσίτερο, το οποίο έχει στηθεί στον Πειραιά, μπροστά από τον ναό του Αγίου Σπυριδώνος, κοντά στην οικία του ναυάρχου. Δεν αποκλείεται να έχουν δουλέψει και άλλη γλύπτες, όπως ο Γεώργιος Βιτάλης (1838-1901), που φημολογείται ότι δούλεψε τον Κανάρη και τον έτερο Μιαούλη. Στον βορειοανατολικό εξώστη υπήρχαν επιπλέον ο Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833), με χρονολογία 1869, και ο Σπυρίδων Τρικούπης. Μία ακόμα προτομή, εκείνη του Γρηγορίου Ε΄, φέρει τη χρονολογία 1864.

Τα μεσάνυχτα της Πρωτοχρονιάς του 1942 Γερμανοί, μετά από δείπνο που είχαν με τη βία στήσει στην Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την επήρεια αλκοόλ, βγήκαν στους εξώστες του Πανεπιστημίου

Πάνω, ανατολικός εξώστης: Ιωάννη Κόσσου, Δημήτριος Καλλέργης, Γρηγόριος Ε΄, Λόρδος Βύρων, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Ανδρέας Μιαούλης, Αλέξανδρος Υψηλάντης, Αθανάσιος Διάκος, Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης, 1855-67, μάρμαρο· κάτω, βορειοανατολικός εξώστης: Λεωνίδα Δρόση, Ανδρέας Μιαούλης, Ιωάννη Κόσσου, Ρήγας Φεραίος, 1855-67, μάρμαρο.



και γκρέμισαν στην αυλή προτομές, τραυματίζοντάς τις. Περαστικός ο δημοσιογράφος και ερασιτέχνης φωτογράφος Κώστας Παράσχος (1912-2000) μπόρεσε το πρωί της επόμενης μέρας να φωτογραφίσει το θέαμα της πεσμένης προτομής του Γρηγορίου Ε΄, ο οποίος ξαναμαρτύρησε συμβολικά, μοναδική αποτρόπαιη εικόνα της ναζιστικής ύβρεως. Σήμερα βλέπει κανείς ότι έχουν απομείνει δυστυχώς από το σύνολο και στους δύο εξώστες μόνο δέκα προτομές, αφού το 2008 οι υπόλοιπες βανδαλίστηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: [Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή;], «Ερμογλυφείον Ιωάννου Κόσσου», *Πανδώρα*, τχ. 133, 1 Οκτωβρίου 1855, σ. 357, 358, τχ. 135, 1 Νοεμβρίου 1855, σ. 409, «Λόρδος Γυίλφορδ», τχ. 138, 15 Δεκεμβρίου 1855, σ. 479, «Αδαμάντιος Κοραΐς», τχ. 140, 15 Ιανουαρίου 1856, σ. 527, «Ρήγας Φερραΐος», τχ. 142, 15 Φεβρουαρίου 1856, σ. 579· *Αθηνά*, 2 Δεκεμβρίου 1859, 3, 20 Ιανουαρίου 1860· *Ελπίς*, 24 Δεκεμβρίου 1859, 7 Ιανουαρίου 1860· *Ήλιος*, 12 Ιανουαρίου, 13 Μαρτίου 1860· *Αυγή*, 14 Νοεμβρίου 1859, 14 Οκτωβρίου 1860· *International Exhibition 1862. Official Catalogue of The Fine Art Department*, Λονδίνο 1862, σ. 276, αρ. 2811, 2812, 2818, 2819· *Μέριμνα*, 7 Σεπτεμβρίου 1873· Αναστάσιου Δρίβα, «Ιωάννης Κόσσος (Η προ αυτού γλυπτική κίνησις και το πνεύμα της εποχής του)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τχ. 161, 16 Δεκεμβρίου 1928, σ. 7· τχ. 165, 13 Ιανουαρίου 1929 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2012, σ. 437-438]· Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Α΄: *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα χ.χ. [1967], σ. 400· Κώστα Παράσχου, *Η Κατοχή. Φωτογραφικά τεκμήρια, 1941-1944*, Αθήνα 1979, ²1997, σ. 101-103, εικ. 87-89· Ηλία Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 22, 1984, σ. 388, 390, 393, 395-396, 401-403, 404-406, 408-409, 423-424, 425-426, 428, 442, 443, 444-445, 447, 448, 451-452, 454· του ίδιου, «Προσθήκες στο έργο του γλύπτη Ιωάννη Κόσσου (1822-1873)», *Εγνατία*, τ. 2, 1990, σ. 188, 193-194 [Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, τ. 24, τχ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας]· Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. *Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, τ. 2, Αθήνα 1998, σ. 269 (Ηλίας Μυκονιάτης)· Χριστιάνας Στύλου, «Βανδαλιστικές επιθέσεις. Οι καταστροφές αγαλμάτων και οι λανθασμένες μέθοδοι καθαρισμού και συντήρησης», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 116-117]· Κωνσταντίνος Αδαμοπούλου-Παύλου - Αννίτας Ν. Πρασά, *Ανδρέας Μιαούλης [1769-1835]. Από την υπόδουλη ως την ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα 2003, σ. 602-604.



Πάνω και κάτω η πεσμένη από γερμανικά χέρια στο αίθριο του Πανεπιστημίου Αθηνών μαρμάρινη προτομή του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', όπως την αποτύπωσε κατά τύχη ο φωτογραφικός φακός του περαστικού δημοσιογράφου Κώστα Παράσχου την Πρωτοχρονιά του 1942.





Ιωάννου Κότσου, *Ευαγγέλης Ζάππας*, 1864, μάρμαρο.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΖΑΠΠΕΙΟΥ

Το 1864 φιλοτεχνήθηκε ο πρώτος μαρμάρινος ανδριάντας στον κήπο των Ολυμπίων, όπως λεγόταν ο σημερινός κήπος του Ζαππείου έως το 1888, οπότε έγινε η τέταρτη έκθεση των Ολυμπίων. Απεικονίζει έναν από τους δύο Ηπειρώτες ξαδέλφους εθνικούς ευεργέτες που δραστηριοποιήθηκαν ως μεγαλέμποροι και μεγαλοκτηματίες στη Ρουμανία, ενώ διέθεσαν χρήματα για την ανέγερση του εκθεσιακού μεγάρου του Ζαππείου, έργο σε σχέδια του François-Louis-Florimond Boulanger (1807-1875), τροποποιημένα από τον Theophil Hansen (1813-1891), από το 1874 έως το 1888, τον Ευαγγέλη Ζάππα (1800-1865). Το γλυπτό είναι έργο του Ιωάννη Κόσσου (1822-1873). Ο Ευαγγέλης Ζάππας αποδίδεται όρθιος, με ελαφρά στροφή του κεφαλιού του δεξιά κατ' άξονα και με χιασμό, πάνω σε μαρμάρινο βάθρο, κρατώντας στο δεξί χέρι του δάφνινο στεφάνι που προορίζεται για τους ήρωες. Ο πτυχωμένος μανδύας πάνω από την επίσημη ενδυμασία με παράσημα στο στήθος του παραπέμπει στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Στη δεξιά πλευρά του βάθρου του το μοτίβο της προσωποποίησης της Φιλανθρωπίας ως γυναικείας μορφής, η οποία με το δεξί χέρι της ρίχνει λάδι στο λυχνάρι της ζωής και με το αριστερό της σφίγγει το ιμάτιό της, ενώ συμβολίζει την ευγενική επίδοση του ευεργέτη, κοινό τόπο για τον γλύπτη, όπως φαίνεται και στο ταφικό μνημείο του Κωνσταντίνου Ιωνίδα (Ιπλιξή, 1775-1852), έργο του από το 1855, στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών (Τμήμα 1ο/Αρ. 102). Ο ανδριάντας αποκαλύφθηκε την 1η Οκτωβρίου 1888.

Απέναντι από την είσοδο του μεγάρου του Ζαππείου, στη βόρεια και στη νότια πλευρά αντιστοίχως, έχουν τοποθετηθεί τρία μαρμάρινα αντίγραφα έργων του Δημήτριου Ζ. Φιλιππότη (1834-1919), ο *Θεριστής*, έργο του 1870, ο *Αλιεύς* ή *Μικρός Ψαράς*, έργο του 1874, και ο *Ξυλοσχίστης* ή *Ξυλοθραύστης*, έργο του 1901.

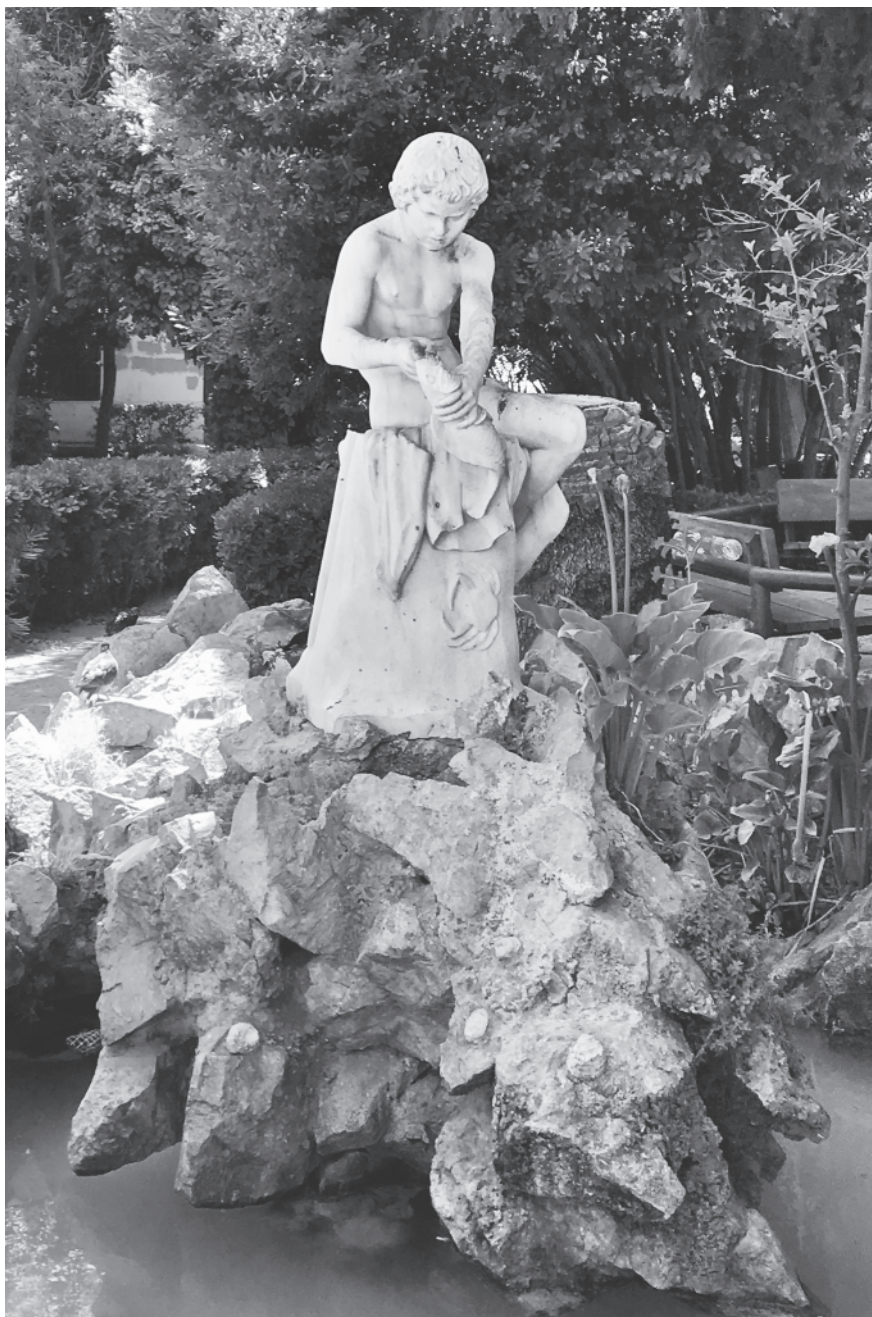
Το πρώτο έργο προσπόρισε στον γλύπτη το μεγάλο βραβείο της καλλιτεχνικής έκθεσης στη Ρώμη, όπου ολοκλήρωνε τις σπουδές του ως υπότροφος του βασιλιά Γεωργίου Α΄ (1845-1913). Μαρτυρείται από τον Μιχάλη Τόμπρο (1889-1974) —που είχε γνωρίσει από τον μαρμαροτεχνίτη πατέρα του Θεόδωρο (1855-1918) τον Φιλιππότη, συνεργάτη εκείνου στη φιλοτέχνηση

βάθρων για μνημεία του— ότι οι συμμαθητές του Φιλιππότη στη Ρώμη ενθουσιάστηκαν τόσο ώστε τον σήκωσαν στα χέρια και τον περιέφεραν στους δρόμους της! Το γύψινο πρόπλασμα του έργου εκτίθεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου Τήνου, δωρεά του μαθητή του Φιλιππότη Γιαννούλη Κουλουρή (1878-1966) το 1962. Απεικονίζεται μικρός που δένει χερόβολο σταχυνών. Μαρμάρινο αντίγραφο, με μεταγενέστερη διαφοροποίηση στα μαλλιά, στα δάχτυλα και στα στάχυα, είχε στηθεί στον περίβολο του Ιδρύματος Αποκαταστάσεως Αναπήρων Ο Απόστολος Παύλος, του μετέπειτα Νοσοκομείου Ατυχημάτων και Αποκαταστάσεως Τραυματιών και Αναπήρων Ο Απόστολος Παύλος (ΚΑΤ), στην Κηφισιά. Βρίσκεται ως διαρκές δάνειο στην Εθνική Γλυπτοθήκη. Ο πλούσιος Αιγυπτιώτης, ροδίτικης καταγωγής Νικόλαος Καζούλης το είχε αγοράσει από τον γλύπτη, προκειμένου να κοσμήσει την πολυτελή έπαυλη που προόριζε από το 1902 για την κόρη του Ιωάννα (†1959), σύζυγο του αρχιτέκτονα Παναγιώτη Αριστόφρονα (†1942), στην είσοδο της Κηφισιάς, με έκταση 42.000 τετραγωνικών μέτρων. Σώζονταν τρία επίσης μαρμάρινα αντίγραφα του έργου: το πρώτο, ολοκληρωμένο το 1878, είχε αγοραστεί από την επιτροπή της Παγκόσμιας Έκθεσης Παρισιού του ίδιου έτους· το δεύτερο το 1881, στη συλλογή Μελίνας Ευθυμιάδου, δισεγγονής του Γεράσιμου Κούππα (1814-1901), για τον οποίον ο Φιλιππότης έχει φιλοτεχνήσει προτομή το 1894 στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών· άλλο, πιθανόν του 1883, αγορασμένο από τον Έλληνα ομογενή του Ηνωμένου Βασιλείου Σωτήριο Χατζόπουλο.

Το δεύτερο έργο, μικρός μαστοροψαράς που έχει πιάσει ψάρι και το αποδεσμεύει ακέραιο από το αγκίστρι του, είναι αντίγραφο εκείνου που είχε αγοράσει από τον γλύπτη ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ στις αρχές του 1874 για να στηθεί στην από το 1872 έως το 1886 θερινή βασιλική έπαυλη της Δεκελείας, στο Τατόι. Το γύψινο πρόπλασμα και αυτού του έργου εκτίθεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου Τήνου, δωρεά του μαθητή του Φιλιππότη Γιαννούλη Κουλουρή το 1962. Σώζονταν τρία μαρμάρινα αντίγραφά του: το πρώτο, αρχικά σε κήπο μεγάρου της οδού Δημοκρίτου 18, στο Κολωνάκι, πέρασε κατόπιν στη συλλογή του εφοπλιστή Πάνου Κουμαντάρου· το δεύτερο, από τις αρχές του 1883, παραγγελία του Έλληνα ομογενή Σωτηρίου Χατζόπουλου για να εκτεθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο· το τρίτο, ημίεργο, βρίσκεται στην Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων. Το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών



Δημήτριου Ζ. Φιλιππότη, *Θεριστής*, 1870, μάρμαρο.



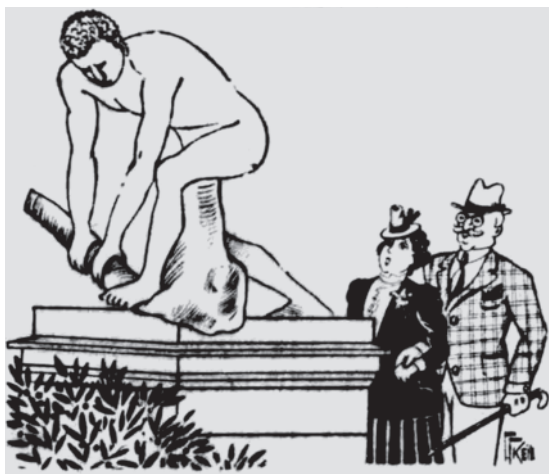
Δημήτριου Ζ. Φιλιππότη, *Αλιεύς (Μικρός Ψαράς)*, 1874, μάρμαρο.



Δημήτριου Ζ. Φιλιπότη, *Ευλοθαύστης*, 1896/1908, μάρμαρο.

αντιτάχθηκε για την προσθήκη καλαμιού στο έργο. Εύστοχη είναι η ένταξη του ηθογραφικής θεματογραφίας αυτού έργου μέσα σε διαμορφωμένη με μικρούς βράχους λίμνη.

Το τρίτο έργο του Φιλιππότη έγινε με τελικό μοντέλο —διότι, σύμφωνα με τον Δημήτριο Ι. Καλογερόπουλο (1868-1954), ο ανικανοποίητος Φιλιππότης δοκίμασε είκοσι οκτώ μοντέλα!— τον γυμναστή του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου Ιωάννη Γιαννούλη, όπως είχε ομολογήσει ο ίδιος ο γλύπτης στον γλύπτη Μιχάλη Τόμπρο. Στη σύνθεση αποτυπώνεται η υπερένταση νέου στον αγώνα του να τιθασεύσει και να σπάσει στη μέση μικρό κορμό ξύλου. Στο μάρμαρο που πλήρωσε ο ίδιος, άρχισε να το δουλεύει το 1896, αλλά το εγκατέλειψε λόγω ρωγμής του μαρμάρινου όγκου του και επανήλθε το 1900. Η αντίληψη που το διαπνέει αποτελεί συμφυρμό ελληνιστικών συμπλεγμάτων. Το πρώτο μαρμάρينو έργο, χτυπημένο διαγώνια από το στήθος έως την κοιλιακή χώρα του, βρισκόταν στο προαύλιο του ΚΑΤ, με φύλλο συκής στην ήβη του, προφανώς λόγω του ότι αρχικά κοσμούσε ιδιωτική κατοικία, την έπαυλη Καζούλη, αλλά και διαφορές στο τόξο της ράχης, στα δάχτυλα που σφίγγουν το ξύλο και στο βάθρο, ενώ μεταλλικό στήριγμα στηρίζει στο αντίγραφο τον δεξιό βραχίονα πάνω στο ξύλο. Παραχωρήθηκε επίσης ως διαρκές δάνειο στην Εθνική Γλυπτοθήκη. Το δεύτερο το αγόρασε, με πρόταση του ομοτέχνου του Φιλιππότη Γεώργιου Βρούτου (1843-1909), αντί 15.000 δρχ. σε ετήσιες δόσεις των 5000 δρχ. (η Εθνική Πινακοθήκη είχε διαθέσει μόνο 7000 δρχ., όταν της προτάθηκε να το αγοράσει), ο Δήμος Αθηναίων το 1908, επί δημαρχίας Σπύρου Γ. Μερκούρη (1856-1939), και το έστησε μυστικά, περικλειστο με μεταλλικό κιγκλίδωμα, σε κηπάριο πίσω και βόρεια από τη Σώτεια Λυκοδήμου (Ρωσική Εκκλησία), στη λεωφόρο Αμαλίας. Η γυμνότητα του ανδρικού σώματος, σε συνδυασμό με τον τόπο που ανιδρύθηκε το γλυπτό, προκάλεσε σεμνόντυφες αντιδράσεις: τον Μάιο του 1910 άγνωστος έριξε πάνω του κόκκινο χρώμα, με αποκορύφωμα το 1912 άλλος άγνωστος να αποκρούσει τα γεννητικά όργανά του! Το 1955 το έργο προτάθηκε να μετατοπιστεί στη διασταύρωση των λεωφόρων Αμαλίας και Όλγας, στο ύψος των Στύλων του Ολυπίου Διός, σκέψη που δεν υλοποιήθηκε, ενώ το 1961 βρήκε τη θέση του. χωρίς το προστατευτικό κιγκλίδωμά του, στον κήπο του Ζαπτείου, στο τέλος της οδού Ηρώδου Αττικού, προς τη λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου, απέναντι από το Στάδιο.



Γεώργιου Γκείβελη (1893-1976), «—Ξύλα σπάζει! —Φρόνιμος άνθρωπος!... Φροντίζει για τον χειμώνα», 1940, σινική μελάνη.

Με διαγωνισμό, το ελληνικό κράτος ανέθεσε το 1872 τη φιλοτέχνηση του μαρμαρίνου ανδριάντα για τον Ψαριανό ευεργέτη, χορηγό του Βαρβακείου Λυκείου Ιωάννη Α. Βαρβάκη (1745-1825) στον Λεωνίδα Δρόση (1834-1882) αντί του ποσού των 85.000 δρχ., που διέθεσε ο τραπεζίτης Αριστείδης Θ. Παπ[π]ούδωφ, σύζυγος της κόρης του Βαρβάκη Αλεξανδρινής και πρόεδρος του Βαρβακείου Κληροδοτήματος. Με ενδυμασία Ρώσου ευγενούς, καθώς, λόγω αγαθοεργιών και χορηγιών του, είχε ονομαστεί από την αυτοκράτειρα της Ρωσίας Μεγάλη Αικατερίνη (1729-1796) ιππέας, μαγιόρος και αυλικός σύμβουλος, ο Βαρβάκης στέκεται όρθιος, σε τυποποιημένη αποφασιστική στάση χιασμού. Με το αριστερό χέρι του λυγισμένο στη μέση του και με το δεξί κρατάει τη χειρόγραφη διαθήκη του, με την οποία αφήνει την περιουσία του στο ελληνικό κράτος, πάνω σε μαρμάρινο βάθρο, ύψους περίπου οκτώ μέτρων, το οποίο είχε ετοιμαστεί το 1876. Το 1878 ο Δρόσης δουλεύει το πήλινο πρόπλασμα του μνημείου. Το 1880 ο μαθητής του Ιωάννης Καρακατσάνης (1857-1906) πέρασε το πήλινο πρόπλασμα σε γύψο στο εργαστήριο του δασκάλου του. Στις τέσσερις γωνίες του μνημείου έχουν απεικονιστεί καθισμένες οι προσωποποιήσεις της Ελευθερίας ή Ελεύθερης ή Απελευθερωμένης Ελλάδας, της Ναυτιλίας ή Θάλασσας, της Βιοτεχνίας ή Βιομηχανίας και της Ιστορίας ή Σκέψης. Ως μοντέλο για τη φιλοτέχνηση των τεσσάρων αυτών μορφών ο Δρόσης, που συνεργάστηκε για να



Σχέδιο του ανδριάντα του Ιωάννη Βαρβάκη, έργο του μαθητή του Πρακτικού Τμήματος της Βαρβακείου Προτύπου Σχολής Ευάγγελου Παπουτσή από επίσκεψη του σχολείου στο Ζάππειο στις 18 Ιανουαρίου 1931 (Αρχείο Γιώργου Ζεβελάκη).

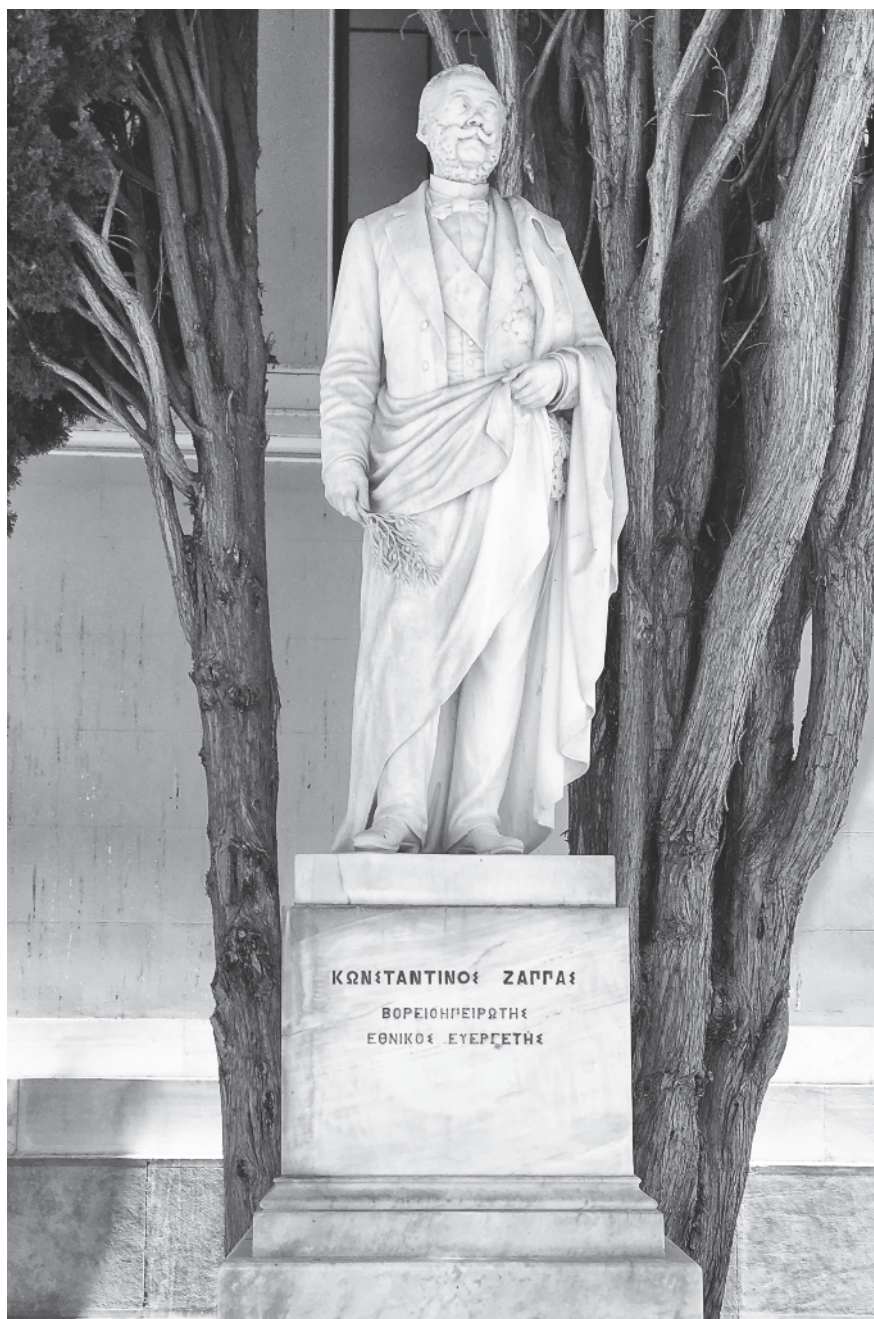
τις ολοκληρώσει στο μάρμαρο με τον μαθητή του Γεώργιο Ξενάκη (1865-1911), είχε τη σύζυγό του Κονδυλία Χατζηγιάννη-Μέξη (†1882). Το μνημείο είχε ολοκληρωθεί από τον Μάρτιο του 1884 από τον Ξενάκη. Τότε ο Παπ[π]ουδωφ ζήτησε να ευπρεπισθεί και να καθαρισθεί ο χώρος, όπου επρόκειτο να στηθεί το μνημείο. Η πλατεία του Βαρβακείου Λυκείου (της σημερινής Βαρβακείου Αγοράς) κρίθηκε ακατάλληλη. Εξαμελής επιτροπή αρχαιολόγων θα αποφαινόταν για την ποιότητα και την κατασκευή του. Τον Μάιο του 1884 η επιτροπή του Βαρβακείου Κληροδοτήματος αποφάσισε, και ο Δήμος Αθηναίων το αποδέχθηκε, να δενδροφυτεύσει και να εξωραΐσει με σιντριβάνια και κιγκλιδώματα την πλατεία, καταβάλλοντας 50.000 δρχ.

Τον Δεκέμβριο του 1886 τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τον καθηγητή της Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Στέφανο Ν. Κουμανούδη (1818-1899), τον δημοσιογράφο και πολιτικό Τιμολέοντα Φιλήμονα (1833-1898) και τον γλύπτη Γεώργιο Βρούτο. Τον Ιούνιο του 1889, και ενώ το βάθρο του μνημείου, περίξ του οποίου «διεπράττοντο όργια της ελληνικής καθαριότητας», είχε στηθεί μπροστά από το Βαρβάκειο Λύκειο, αποφασίστηκε η ανίδρυση του μνημείου στο Ζάππειο.

Τον Σεπτέμβριο του 1889 η επιτροπή Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων προσδιορίζει τον χώρο του μνημείου, το οποίο βρισκόταν ακόμα στο εργαστήριο του Δρόση. Το μνημείο αποκαλύφθηκε το 1890, με την ευκαιρία της μετακομίδης των οστών του Βαρβάκη από τη Ζάκυνθο. Ο απέριττος τάφος του Βαρβάκη βρίσκεται στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών.



Λεωνίδα Δρόση - Ιωάννη Καρακατσάνη - Γεώργιου Ξενάκη, *Ιωάννης Βαρβάκης*, 1872-90, μάρμαρο.



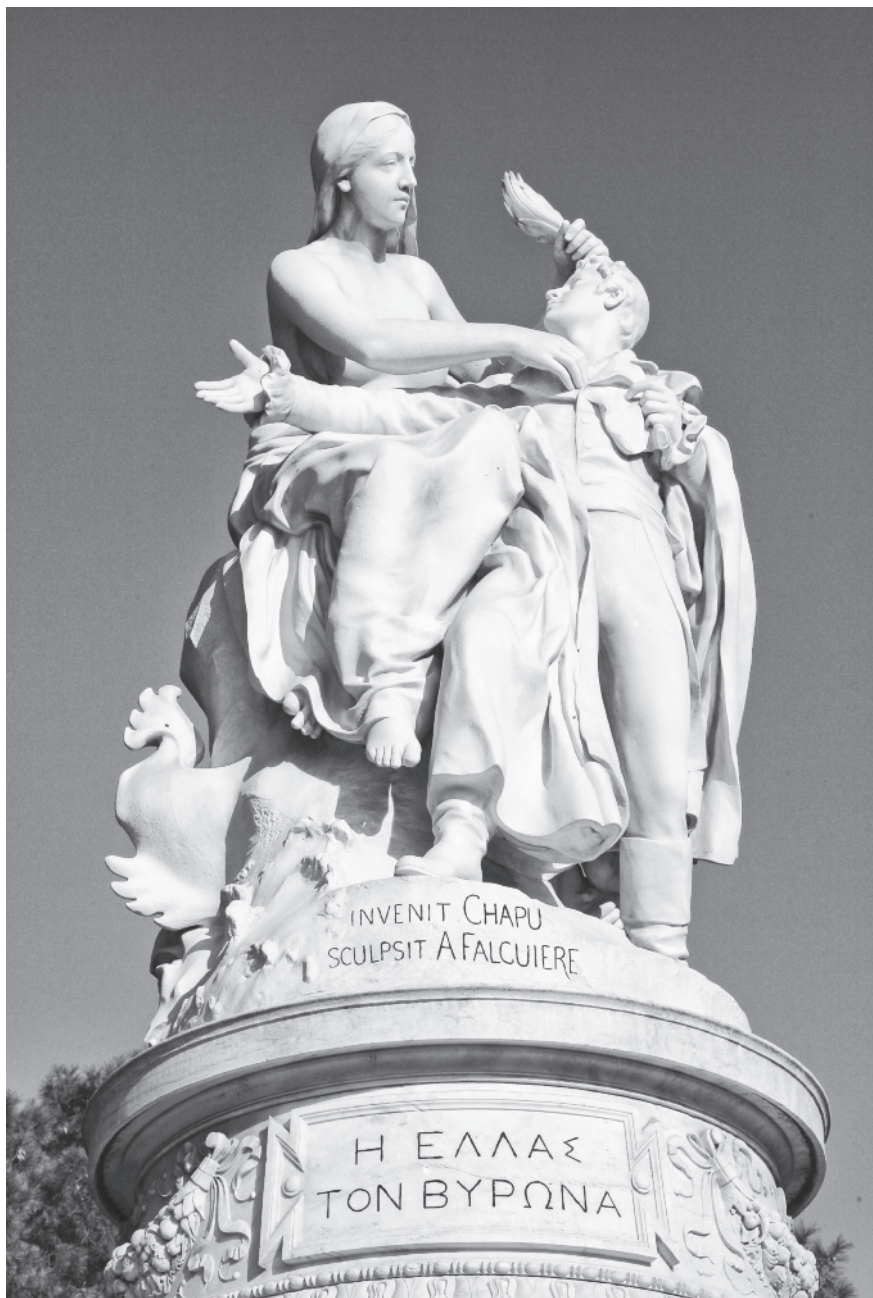
Γεώργιου Βρούτου, Κωνσταντίνος Ζάππας, 1888, μάρμαρο.



Οι ανδριάντες του Ευαγγέλη και του Κωνσταντίνου Ζάππα στην αρχική θέση τους στην κορυφή της κλίμακας στον κήπο του Ζαππείου, π. 1900 (φωτογραφία Νικόλαου Μακκά, Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

Το 1888 ολοκληρώθηκε και αποκαλύφθηκε ο δεύτερος μαρμάρινος ανδριάντας ευεργέτη του Ζαππείου, έργο του Γεώργιου Βρούτου. Απεικονίζει τον ξάδελφο του Ευαγγέλη Ζάππα Κωνσταντίνο Ζάππα (1814-1892). Ο Βρούτος είχε ταξιδέψει το 1886 στο Βουκουρέστι, προκειμένου να συναντήσει και να μελετήσει τον απεικονιζόμενο. Η ανδρική μορφή ακολουθεί για λόγους συμμετρίας-αναλογίας τον ίδιο τύπο με τον ανδριάντα του Ευαγγέλη Ζάππα, σε αντίθετο χιασμό, με επίσημη ενδυμασία και με κλωνάρι δάφνης στο δεξί χέρι, τιμή για τους ήρωες. Ο πτυχωμένος μανδύας συνδέει το έργο με το ελληνορωμαϊκό παρελθόν.

Οι ανδριάντες των Ευαγγέλη και Κωνσταντίνου Ζάππα είχαν στηθεί αρχικά εκατέρωθεν της κορυφής της κλίμακας στον κήπο του Ζαππείου. Το 1924 και οι δύο ανδριάντες μετατοπίστηκαν εκατέρωθεν της εισόδου του.



Henri Michel Antoine Chapu - Jean Alexandre Joseph Falguière, *Η Ελλάς στέφει τον Λόρδο Βύρωνα*, 1895-96, μάρμαρο.

Στις 19 Φεβρουαρίου 1896 αποκαλύφθηκε το μαρμάρινο αλληγορικό σύμπλεγμα *Η Ελλάς στέφει τον Λόρδο Βύρωνα*, το οποίο, στήθηκε στη συμβολή των οδών Αμαλίας και Όλγας. Με έξοδα του ομογενούς στη Γαλλία και στην Αγγλία Δημήτριου Στεφάνοβικ Σκυλίτση (1839-1893), το υπογράφουν το 1895 δύο σπουδαίοι Γάλλοι γλύπτες, ο Henri Michel Antoine Charu (1833-1891) και ο Jean Alexandre Joseph Falguière (1831-1900). Στον διαγωνισμό για το έργο είχαν λάβει μέρος με γύψινα προπλάσματά τους και οι Έλληνες γλύπτες Λάζαρος Φυτάλης (1831-1909), Γεώργιος Ν. Βιτάλης (1838-1901), Ιωάννης Βιτσάρης (1843-1892), Γεώργιος Βρούτος, Ιωάννης Βιτάλης (π. 1850-μετά το 1912), Λάζαρος Ν. Σώχος (1857-1911), Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Τα προπλάσματα παρουσιάστηκαν στην τέταρτη έκθεση των Ολυμπίων το 1888, όπου διακρίθηκε εκείνο του Βιτσάρη. Έως το 1895 το μνημείο δεν είχε ακόμα αποκαλυφθεί. Κακόβουλα σχόλια στον γαλλικό Τύπο έκαναν λόγο για φιλελληνική τυποποίηση που κόστισε 250.000 γαλλικά φράγκα, ενώ ο δωρητής του απαιτούσε να στηθεί στην Πλατεία Συντάγματος, αντιμετωπίζοντας την άρνηση του πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη (1832-1896). Ο Σκυλίτσης επανήλθε με υπόσχεση νέας δωρεάς 2.000.000 γαλλικών φράγκων, προκειμένου να ανεγερθεί νοσοκομείο, δωρεά που πάλι την απέκρουσε ο Τρικούπης. Εξοργισμένος ο Σκυλίτσης, απέσυρε την πρότασή του και άρχισε να περιφέρει το μνημείο, προσφέροντάς το στην Αγγλία, στην Τουρκία και στην Αργεντινή Δημοκρατία, ενώ κατέληξε, μετά από τον θάνατό του, να το παραχωρήσει ο ένας από τους δύο αδελφούς του στην Ελλάδα! Δριμεία κριτική ασκήθηκε για ελαττώματα της σύνθεσης στις αναλογίες επιμέρους σημείων του, με αποκορύφωμα την άποψη που διατύπωσε ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης ότι το έργο δεν έχει κανένα συμβολισμό ούτε δείχνει την εθνικότητα, εμφανίζοντας την Ελλάδα σαν «κοινή» γυναίκα... Στα αποκαλυπτήρια δεν μπόρεσε να παραστεί, λόγω ασθενείας, ο βασιλέας Γεώργιος Α' (1845-1913), με αποτέλεσμα να μη γίνει και η προγραμματισμένη απαγγελία ποιήματος από τον λόγιο Χριστόφορο Σαμαρτσίδα (1843-1900). Το έργο συντηρήθηκε το 1997 από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. Μαρμάρινος ανδριάντας του Λόρδου Βύρωνα, έργο του Γεώργιου Βιτάλη, από το 1881, έχει στηθεί στον Κήπο των Ηρώων, στο Μεσολόγγι, δωρεά του φερωνύμου Συλλόγου.

Κατά τη δεκαετία του 1920 χρονολογούνται πέντε μαρμάρινες προτομές, που έχουν στηθεί στον κήπο του Ζαππείου προς την πλευρά της λεωφόρου Αμαλίας. Εκεί βρισκόταν το Άντρον των Νυμφών, όπου συναθροίζονταν ρομαντικοί ποιητές και που το ύμνησε ένας από αυτούς, ο Αχιλλεύς Παράσχος (1838-1895). Οι προτομές απεικονίζουν ρεαλιστικά, σε μετωπική στάση, μέλη της ομάδας του Άντρου των Νυμφών —τον Αχιλλέα Παράσχο, τον Γεώργιο Σουρή (1853-1919), τον Ιωάννη Πολέμη (1862-1924)—, τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1814/15-1891) και τον πρόεδρο της Επιτροπής Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων, στην οποία ανήκει το Ζάππειο, Ιωάννη Θ. Κυριακό (π. 1860-π.1932). Για δύο από αυτές θα μεριμνούσε ο Φιλογολικός Σύλλογος Παρνασσός να τις παραγγείλει και να τις τοποθετήσει σε κατάλληλο χώρο, καθώς και οι τέσσερεις αυτοί ποιητές υπήρξαν εκλεκτά μέλη του, συνδεδεμένα με το έργο του. Πρόκειται για τις προτομές του Παράσχου και του Σουρή, που θα τις φιλοτεχνούσε το μέλος του Συλλόγου



Γεώργιου Βρούτου, *Έρως Τοξοθραύστης*, 1900/24, μάρμαρο, ιδιωτική συλλογή.

Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος (1880-1941). Ο ίδιος Σύλλογος θα φρόντιζε και για τις προτομές άλλων δύο ρομαντικών ποιητών, οι οποίες όμως δεν έγιναν: του Σπυρίδωνα Ν. Βασιλειάδη, ο οποίος είχε συλλάβει την ιδέα να ιδρυθεί Σχολή Απόρων Παιδών του Φιλογολικού Συλλόγου Παρνασσός, που θα την αναλάμβανε ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος, και του Δημήτριου Κ. Παπαρρηγόπουλου (1843-1873), που θα τη φιλοτεχνούσε ο Χριστόφορος Νάτσιος (1903-1977).

Το 1924 στήθηκε σε κηπάριο στο Ζάππειο, προς τη λεωφόρο Βασιλίσσης Όλγας, ο μαρμάρινος *Έρως Τοξοθραύστης*, αντίγραφο γύψινου προπλάσματος του Γεώρ-



Γεώργιου Βρούτου, *Έρως Τοξοθραύστης*, 1900/24, μάρμαρο.

γιου Βρούτου, το οποίου είχε εκτεθεί και βραβευτεί με χρυσό βραβείο το 1900 στη Διεθνή Έκθεση Παρισιού. Το συγκεκριμένο πρόπλασμα αγοράστηκε με πρωτοβουλία της Επιτροπής Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων και με χορηγία της Τραπέζης της Ελλάδος. Δεν αποκλείεται να έπαιξε ρόλο στη μεταφορά του έργου από τον γύψο στο μάρμαρο ο καθηγητής του Β' Εργαστηρίου Γλυπτικής της Σχολής Καλών Τεχνών Κώστας Δημητριάδης (1879-1943), σύμβουλος της Επιτροπής Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων. Ο ερωτιδεύς κάθεται πάνω σε βράχο, προσπαθώντας με πείσμα να σπάσει στο γόνατό



Εξώφυλλο του περιοδικού *Lifo* (τχ. 608, 6 Ιουνίου 2019), με τον *Έρως Τοξοθραύστη* του Γεώργιου Βρούτου.



Ο Κώστας Δημητριάδης.

του ξύλινο τόξο. Τα φτερά του έχουν επανειλημμένως αποκρουστεί και συντηρηθεί. Αντίγραφο του έργου βρίσκεται στην Εθνική Γλυπτοθήκη.

Στις 4 Δεκεμβρίου 1927 αποκαλύφθηκε στο Ζάππειο, στη λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου, ο *Δισκοβόλος* του Κώστα Δημητριάδη, από χαλκοκασίτερο. Το λυσιίππειο έργο, που απεικονίζει γυμνόν άνδρα στην υπέρτατη προσπάθεια της ρίψης του δίσκου, έχει φιλοτεχνηθεί στο Παρίσι το 1924 και βραβεύτηκε με πρώτο βραβείο στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Γαλλίας και χυτεύθηκε σε τέσσερα αντίγραφα στο χυτήριο του Alexis Rudier (†1897): το πρώτο, χυτό, το δώρισε ο ομογενής εκδότης Ευριπίδης Κεχαγιάς στη Νέα Υόρκη και στήθηκε το 1926 στο Central Park· το δεύτερο ανιδρύθηκε στο στάδιο της Ντιζόν· το τρίτο το αγόρασε ο Δήμος Αθηναίων και το 1927, επί δημαρχίας Σπύρου Πάτση (1862-1954), το έστησε στην πλατεία του Ζαππείου, απέναντι από το Καλλιμάρμαρο, ενώ το 1955 το μετατόπισε στην τριγωνική νησίδα που προέκυψε από την οδό Ηρώδου Αττικού στην απόληξή της στο Ζάππειο· το τέταρτο καταβλήθηκε προσπάθεια να πουληθεί το 1932 σε γαλλικό ξενοδοχείο πολυτελείας. Πέμπτο αντίτυπο έχει χυτευθεί από τον Δημήτρη Γαβαλά (1940-1998) το 1989 και βρίσκεται στην Εθνική Γλυπτοθήκη. Δύο αγαλματίδια του *Δισκοβόλου* έχουν εντοπιστεί: το ένα στην κατοχή του στενού φίλου του Κώστα Δημητριάδη, αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Νικολούδη (1874-1944) και το άλλο στον κήπο της έπαυλης Κύριλλος, στην Κυανή Ακτή. Τον Φεβρουάριο του 1997 το έργο του Ζαππείου χυπήθηκε από απορριμματοφόρο όχημα του Δήμου Αθηναίων



Ο Ευριπίδης Κεχαγιάς.



Κώστα Δημητριάδης, *Δισκοβόλος*, 1927, χαλκοκασσίτερος (φωτογραφία Βασιλικής Βαρβάκη).



Ο χτυπημένος και πεσμένος από το βάθρο του Δισκοβόλος του Κώστα Δημητριάδη τον Φεβρουάριο του 1997 (φωτογραφία Αφών Αναγνωστόπουλων).

στη βάση του, το μετέφεραν σαν Δισκοβόλο του Μύρωνος (!) σε γκαράζ του Δήμου Αθηναίων και το προόριζαν για να το λιώσουν σε χυτήριο (σκραπατζίδικο), αλλά, μετά από τον σάλο στον ημερήσιο και στον ηλεκτρονικό Τύπο, ανέλαβε να το αποκαταστήσει ο καθηγητής Δημήτρης Χαραλάμπους (γ. 1940) στο Εργαστήριο Συντήρησης Μεταλλικών Αντικειμένων του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Αθήνας, ενώ στις 26 Ιουνίου 1997 ξαναστήθηκε.

Στις 27 Ιανουαρίου 1929, επετειακή ημερομηνία θανάτου του Αχιλλέως Παράσχου, έγιναν τα αποκαλυπτήρια της μαρμάρινης προτομής του, δωρεάς του γλύπτη που τη φιλοτέχνησε ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος. Στο βάθρο της προτομής απεικονίζεται λύρα με δάφνινο κλωνάρι. Παρέστησαν ο στρατηγός Ιωάννης Ταρσούλης (1875-1963), αρχηγός του στρατιωτικού οίκου του Προέδρου της Δημοκρατίας Παύλου Κουντουριώτη (1855-1935) ως αντιπρόσωπός του, οι υπουργοί Παιδείας Κωνσταντίνος Γόντικας (1870-1937) και Δικαιοσύνης Παναγιώτης Δ. Πετρίδης (1865-1938), ο οποίος

μίλησε, ο Πρόεδρος της Γερουσίας Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης (1855-1936), ο δήμαρχος Αθηναίων Σπύρος Γ. Μερκούρης (1856-1939), που έλαβε επίσης τον λόγο, το δημοτικό συμβούλιο, ο πρόεδρος της Επιτροπής Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων Ιωάννης Θ. Κυριακός, ο ποιητής Κωστής Παλαμάς (1859-1943), το μέλος της Ακαδημίας Αθηνών Σίμος Μενάρδος (1871-1933), η χήρα του Παράσχου Κλειώ, ο πρόεδρος και ο έφορος της Βιβλιοθήκης και του Αναγνωστηρίου του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός Τιμολέων Ε. Ηλιόπουλος (1856-1932) και Ιπποκράτης Σ. Καραβίας (1866-1954), που εκφώνησε τον πανηγυρικό, ο γιος του ποιητή Γεώργιου Σουρή Κρίτων (1884-1955), ο οποίος απήγγειλε και ποίημα, μαζί με πλήθος λογίων, επιστημόνων και καλλιτεχνών. Δύο γύψινα ανάγλυφα με τον Παράσχο, έργα του Λαζάρου Ν. Σώχου (1857-1911), βρίσκονται στην Εθνική Γλυπτοθήκη.

Στις 12 Ιουνίου 1932, με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, ανιδρύθηκε η μαρμάρινη προτομή του Γεώργιου Σουρή, δωρεά φίλων και θαυμαστών του, ανάμεσα στους οποίους και ο γλύπτης της Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος.

Μετά από τις ομιλίες του προέδρου του Παρνασσού Ιπποκράτη Σ. Καραβία, του υπουργού Παιδείας Παναγιώτη Δ. Πετρίδη, του δημάρχου Σπύρου Γ. Μερκούρη και του προέδρου της Επιτροπής Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων Ιωάννη Θ. Κυριακού, ο στρατηγός Ιωάννης Ταρσούλης, εκ μέρους του προέδρου της Δημοκρατίας Παύλου Κουντουριώτη, αποκάλυψε την προτομή, ενώ η Φιλαρμονική του Δήμου ανέκρουσε τον Εθνικόν Ύμνο. Η προτομή, το γύψινο πρόπλασμα της οποίας φυλάσσεται στον Σύλλογο των Αθηναίων, ξαναστήθηκε από εκείνον και από την Επιτροπή Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων το 1955. Άλλη μαρμάρινη προτομή του Σουρή, έργο του Νικόλαου Π. Γεωργαντή του



Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Αχιλλεύς Παράσχος*, 1928, γύψος.



Από αριστερά: Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Αχιλλεύς Παράσχος*, 1929, μάρμαρο· Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Γεώργιος Σουρής*, 1932, μάρμαρο· Λουκά Δούκα, *Ιωάννης Πολέμης*, 1936, μάρμαρο.



Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Ιωάννης Θ. Κυριακός*, π. 1932, μάρμαρο· Μιχάλη Τόμπρου, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, 1933, μάρμαρο.

Αθηναίου (1883-1947), το οποίο, ενώ προοριζόταν για τον κήπο του Ζαππείου, δεν επελέγη, βρίσκεται στον τάφο του στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών (Τμήμα 2ο, Αρ. 468).

Το 1933, με δαπάνη του εκδότη Κώστα Ελευθερουδάκη (1877-1962), στήθηκε η μαρμάρινη προτομή του ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, έργο του Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974), στον τύπο της ερμαϊκής στήλης. Ο Ελευθερουδάκης είχε χρηματοδοτήσει άλλες δύο μαρμάρινες προτομές, αυτές των ποιητών Διονύσιου Σολωμού (1798-1857) το 1925 και Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879) το 1926, αμφότερες στον Εθνικό Κήπο, στημένο σε βράχο που τον απέστειλε ο Δήμος Ερμούπολεως, της γενέτειρας του ποιητή. Τα αποκαλυπτήρια της προτομής αυτής έγιναν στις 25 Ιουνίου 1932, με λόγους των Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου (1852-1942) και Γεώργιου Κ. Πωπ (1872-1946).

Στις 10 Μαΐου 1936, επί δημαρχίας Αμβρόσιου Πλυτά (1886-1934), με φροντίδα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, στήθηκε η μαρμάρινη προτομή του ποιητή Ιωάννη Πολέμη. Όψιμο πρόπλασμα σε γύψο του Λουκά Δούκα (1890-1926), ο οποίος το δούλεψε στο εργαστήριό του στην οδό Σκαλιστήρη, στα Πατήσια, από το 1924, ενώ το μετέφερε στο μάρμαρο ο Γιαννούλης Κουλουρής (1879-1966), το μνημείο ανιδρύθηκε με δελτία εισφορών προς τους αναγνώστες του περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων*, περιοδικού στο οποίο ο Πολέμης δημοσίευε ποιήματά του, από το 1924 έως το 1927 (μόνον έως τις 3 Νοεμβρίου 1925 είχαν συγκεντρωθεί 13.024,50 δρχ.). Το έργο αγοράστηκε 25.000 δρχ. περίπου και δωρήθηκε στον Δήμο Αθηναίων, επί δημαρχίας Σπύρου Πάτση. Αρχική σκέψη ήταν να στηθεί έξω από το Δημοτικό Θέατρο, στην πλατεία μπροστά από το Δημαρχείο της Αθήνας. Έως το 1930 η προτομή δεν είχε ακόμα στηθεί, όπως σημειώνει ο διευθυντής της *Διαπλάσεως των Παίδων* Νικόλαος Π. Παπαδόπουλος Υδραίος (1858-1941), εκφράζοντας την ευχή να το κάνει ο τότε δήμαρχος Σπύρος Μερκούρης. Στην τελετή των αποκαλυπτηρίων το 1936 μίλησαν ο πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός Ιπποκράτης Σ. Καραβίας, ο θεατρικός συγγραφέας Θεόδωρος Ν. Συναδινός (1880-1958) και ο δημοσιογράφος-εκδότης της εφημερίδας *Εστία* Αχιλλεύς Κύρου (1898-1950), ενώ ποίημα απήγγειλε ο Κρίτων Γ. Σουρής.

Μέσα στην ίδια δεκαετία, γύρω στο 1932, με προσφορά της Επιτροπής



Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Ψυχή*, π. 1932, μάρμαρο.

Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων, στήθηκε η μαρμάρινη φωτογραφικού χαρακτήρα προτομή του ρέκτη προέδρου της Ιωάννη Θ. Κυριακού, έργο του Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου.

Τέλος, προς τη λεωφόρο Αμαλίας έχουν στηθεί δύο μαρμάρινα γλυπτά, στο κλίμα ρομαντικής ατμόσφαιρας διακοσμητικής κηποτεχνίας: *Ψυχή*, που κρατάει στο δεξί χέρι του τη γήινη σφαίρα, και *Παν*, που περιεργάζεται σύριγγα, έτοιμος να τη φυσήξει, πάνω σε φυσικά διαμορφωμένο βράχο. Το πρώτο έργο το υπογράφει ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος, ενώ το



Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Παν*, 1926-30, μάρμαρο.

δεύτερο είναι προφανώς αντίγραφο ανυπόγραφο, ίσως του ίδιου γλύπτη. Και τα δύο πρέπει να έχουν φιλοτεχνηθεί κατά τον Μεσοπόλεμο στα χρόνια 1926-30. Πρότυπο για το πρώτο έργο μπορεί να θεωρηθεί η μαρμάρινη *Ψυχή* του Δανού γλύπτη Bertel Thorvaldsen (1768/70-1843/44), έργο του 1807-09, που βρίσκεται στο μουσείο του γλύπτη στην Κοπεγχάγη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Άγγελος, 21 Φεβρουαρίου 1876· *Εφημερίς*, 3 Δεκεμβρίου 1878, 15 Σεπτεμβρίου 1880, 8, 12 Απριλίου, 24 Οκτωβρίου 1888· *Δελτίον της Εστίας*, 27 Σεπτεμβρίου 1881· *Αιών*, 31 Δεκεμβρίου 1882· *Στοά*, 16 Δεκεμβρίου 1880, 1 Ιανουαρίου 1883· *Νέα Ιδέα*, 11 Ιανουαρίου 1883· *Νέα Εφημερίς*, 31 Δεκεμβρίου 1882, 20 Απριλίου 1883, 10 Μαρτίου 1884, 9, 12 Απριλίου 1888, 14 Μαΐου 1889, 3 Ιουνίου, 11 Ιουνίου, 21 Ιουλίου 1889, 18 Μαρτίου, 6 Μαΐου 1890, 16 Οκτωβρίου 1891, 14 Αυγούστου 1895, 19 Φεβρουαρίου 1896· *Παλιγγενεσία*, 31 Δεκεμβρίου 1882, 8, 13 Απριλίου 1888, 4, 5 Ιουλίου 1889· *Στοά*, 8 Μαΐου 1884· «Φιλολογία, επιστήμη, καλλιτεχνία», *Δελτίον της Εστίας*, τχ. 585, 13 Μαρτίου 1888, σ. 1· «Ολυμπιακή έκθεσις», τχ. 590, *Δελτίον της Εστίας*, 17 Απριλίου 1888, σ. 1· Γεώργιου Μ. Βίζυρνου, «Αι εικαστικά τέχνη κατά την Α' εικοσιπενταετηρίδα της βασιλείας Γεωργίου Α'. Γ. — Η Πλαστική Τέχνη», *Εφημερίς*, πανηγυρικό φύλλο, 19 Οκτωβρίου 1888 [αναδημοσίευση: *Στους δρόμους της λογισσύνης. Κείμενα γνώσης, θεωρίας και κριτικής*, φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτης Μουλλάς, επιλεγόμενα-υπόμνημα Βενετία Αποστολίδου - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2013, σ. 515-516]· *Εβδομάς*, 13 Μαΐου 1889· *Επιθεώρησις*, 13 Μαΐου 1889, 15 Οκτωβρίου 1896· *Ακρόπολις*, 7 Ιουνίου, 18 Αυγούστου 1889, 15 Οκτωβρίου 1891, 13 Φεβρουαρίου 1894, 2, 13 Αυγούστου 1895, 15, 17, 19, 20 Φεβρουαρίου, 15 Οκτωβρίου 1896· *Σκριπ*, 1 Ιανουαρίου 1895, 19, 20 Φεβρουαρίου 1896· *Εστία*, 17 Ιουλίου 1895, 10 Ιανουαρίου, 20, 21 Φεβρουαρίου 1896· *Πρωΐα*, 14, 18, 20 Φεβρουαρίου 1896· *Παλιγγενεσία*, 1 Ιουνίου 1896· *Τα Ολύμπια*, 20 Ιανουαρίου 1896· «Αποκαλυπτήρια ανδριάντος του Βύρωνος», *Επιθεώρησις*, 20 Φεβρουαρίου 1896· Γεώργιου Σουρή, *Ρωμικός*, 24 Φεβρουαρίου 1896· *Ανατολή*, 25 Φεβρουαρίου 1896· «Πρωτομαγιά ενός καλλιτέχνη. Τι ησθάνθη», *Ακρόπολις*, 2 Μαΐου 1896· «Όταν οι ανδριάντες περιυβρίζονται. Ποία η ικανοποίησις των», *Αθήναι*, 3 Ιανουαρίου 1908· ΔΙΚ [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Ο "Ξυλοθραύστης"», *Πινακοθήκη*, τχ. 91, Σεπτέμβριος 1908, σ. 141-142· Φιλέα Φογγ [Γεώργιου Τσοκόπουλου], «Χρονογραφήματα. Να είνε άρά γε;..», *Καιροί*, 21 Μαΐου 1910· Τ.[ίμου] Μ.[ωραϊτίνη], «Εντυπώσεις και σκέψεις. Το πάθημα του Ξυλοθραύστου», ό.π· Γρηγόριου Ξερόπουλου, «Εντυπώσεις και σκέψεις. Μετά τον βανδαλισμόν», ό.π· W. [Κωστή Παλαμά], «Η ασκήμια των ανδριάντων», *Εμπρός*, 8 Νοεμβρίου 1914· Δ. Α. Δάλλα, «Είς τους Ολυμπιακούς Αγώνας των Παρισίων. Ο περίφημος "Δισκοβόλος" του κ. Δημητριάδη. Οι Έλληνες αθληταί εν τω μέσω των γιγάντων», *Ελεύθερος Λόγος*, 12 Ιουλίου 1924· Φωκίωνα Ρωκ, «Νεοελληνική Καλλιτεχνία. Κώστας Δημητριάδης», *Κριτική και Τέχνη*, τχ. 4, Ιανουάριος 1925, σ. 109-110· Κώστα Καιροφύλα, «Αμερικανικά Γράμματα. Ο Δισκοβόλος», *Ελεύθερος Λόγος*, 24 Μαΐου 1925· «Μία μεγάλη καλλιτεχνική και εθνική δωρεά», *Μηνιαίος Εικονογραφημένος Εθνικός Κήρυξ*, Απρίλιος 1925, σ. 357-358· Π. [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Γράμματα και Τέχνη. Η Ελληνική τέχνη εν Παρισίοις», *Πινακοθήκη*, τχ. 289-290, Μάρτιος-Νοέμβριος 1926, σ. 75· Ιωάννη Χρ. Χατζηιωάννου, *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1941. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Δ': *Καλαί Τέχνη*, Αθήνα 1927, σ. 155· «Τα αγάλματα των Αθηνών. Νεοελληνική Τέχνη», *Μπουκέτο*, 28 Ιουλίου 1927, σ. 659· «Τα αποκαλυπτήρια του βραβευθέντος αγάλματος του Δισκοβόλου. Η τελετή προ του Σταδίου», *Η Πρωΐα*, 5 Δεκεμβρίου 1927, σ. 5· «Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Παράσχου», *Εμπρός*, 27 Ιανουαρίου 1929· Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου, «Αχιλλεύς Παράσχος... Τα σημερινά αποκαλυπτήρια», *Σκριπ*, 27 Ιανουαρίου 1929· «Ετελέσθησαν χτες τα αποκαλυπτήρια της προτομής του ποιητού Αχ. Παράσχου», *Ακρόπολις*, 28 Ιανουαρίου 1929· [Κωστή Μπασιτιά], «Λόγια και Πράγματα. Αδριάντες και προτομές.», *Ελληνικά Γράμματα*, τχ. 41, 15 Φεβρουαρίου 1929, σ. 210-211· [Φώτου Γιοφύλλη], *Πρωτοπορία*, τχ. 3, Μάρτιος 1929, σ. 68· Π.[έτρου] Χ.[άρη], «Οι προτομές των λογίων», *Νέα Εστία*, τχ. 59, 1 Ιουνίου 1929, σ. 434· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Θ', 1929, σ. 510 (Ιωάννης Μ. Παναγιωτόπουλος), τ.

Κ΄, 1932, σ. 417 (Τέλλος Άγρας)· Νικόλαου Π. Παπαδόπουλου, «Η προτομή του Ι. Πολέμη», *Ελεύθερον Βήμα*, 18 Μαρτίου 1930· Φαίδωνος [Γρηγόριου Ξενόπουλου], «Αθηναϊκαί Επιστολαί. Σουρή», *Η Διάπλασις των Παιδών*, τ. 39, τχ. 29, 18 Ιουνίου 1932, σ. 344· Γρ.[ηγόριου] Ξ.[ενόπουλου], «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Η προτομή του Σουρή», *Νέα Εστία*, τχ. 133, 1 Ιουλίου 1932, σ. 715· Αχιλλέα Μαμάκη, «Το Ζάππειον αποκτά πηδακα με 180 μικρά συντριβάνια! Στοά ποιητών, γεωργική έκθεσις, εορταί. Ωραία μεταρρυθμίσεις», *Έθνος*, 6 Ιουλίου 1932· Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα 1932, σ. 586· Φαίδωνος [Γρηγόριου Ξενόπουλου], «Αθηναϊκαί Επιστολαί. Η προτομή του Πολέμη», *Η Διάπλασις των Παιδών*, τ. 43, τχ. 11, 15 Φεβρουαρίου 1936, σ. 12· [Πέτρου Χάρη], «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Η προτομή του Πολέμη», *Νέα Εστία*, τχ. 226, 15 Μαΐου 1936, σ. 722, 723· Γρ.[ηγόριου] Ξ.[ενόπουλου], «Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Πολέμη», *Η Διάπλασις των Παιδών*, τ. 43, 16 Μαΐου 1936, σ. 277-279· Κώστα Η. Μπίρη, «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Το σχέδιο του κήπου του Ζαππείου», *Νέα Εστία*, τχ. 421-426, 1 Ιανουαρίου - 15 Μαρτίου 1945, σ. 66-67· Κρίτωνα Γ. Σουρή, *Γεώργιος Σουρή και η εποχή του*, Αθήνα 1949, σ. 308-310 (με λανθασμένη ημερομηνία αποκαλυπτηρίων της προτομής Σουρή: 12 Μαΐου)· [Ανδρέα Βλασσόπουλου], [Ο] *Παπαγάλος των Ευθυμογράφων*, 6 Μαΐου 1950· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1950], σ. 1364, 1365 (Κώστας Η. Μπίρης)· Κωνσταντίνου Α. Βοβολίνη, *Το Χρονικόν του «Παρασσού» (1865-1950). Πρόλογος του καθηγητού Γεωργίου Π. Οικονόμου, Γεν. Γραμματέως της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα 1951, σ. 335, 352, 388-389· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Βιογραφία των ανδριάντων της Αθήνας. Τήνος, το νησάκι που έγινε φυτώριο πολλών γλυπτών της νεωτέρας Ελλάδος. Ο Δ. Φιλιππότης και μερικά αριστουργήματά του», *Το Βήμα*, 24 Απριλίου 1954· «Ιστορία των ανδριάντων της πρωτεύουσας. Κ. Δημητριάδης, ο μαθητής του Ροντέν και ο δημιουργός του “Δισκοβόλου”. Το πρώτο έργο του εις μίαν Παρισινήν έκθεσιν», *Το Βήμα*, 5 Σεπτεμβρίου 1954· Ευανθίας Ζαφειρίου, «Ο Ξυλοθραύστης», *Ελευθερία*, 19 Αυγούστου 1955· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)*, 1821-1941, τ. Β΄, Αθήνα 1963, σ. 453, 459, 461, 472· Ο Έλλην γλύπτης στον 20ό αιώνα. Μιχάλης Τόμπρος, 1909-1964, Αθήνα χ.χ. [1964], σ. 29, 30, εικ. 3 (εκ παραδρομής η προτομή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου χρονολογείται το 1935)· John G. Manolidakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 105-106, 110, 111, 112-113· Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Α΄: *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα χ.χ. [1967], σ. 409-410, 411, τ. Β΄: *Ρομαντισμός - Ρεαλισμός - Εμπρεσιονισμός*, Αθήνα χ.χ. [1968], σ. 450· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Ο Δ. Φιλιππότης και τα γλυπτά της Βίλλας Καζούλη», *Το Βήμα της Κυριακής*, 12 Ιανουαρίου 1969· του ίδιου, «Δημιουργήματα της νεοκλασικής γλυπτικής. Ένας κόσμος από θαμμένα έργα τέχνης. Πολυάριθμα αγάλματα, ανάγλυφη έκφραση μιας ιστορικής εποχής, καταστρέφονται σε ιδιωτικές ή κρατικές αποθήκες και χώρους», *Τα Νέα*, 20 Απριλίου 1972· Χαρίλαου Γ. Σακελλαριάδη, «Οι περιπέτειες του κατά το Ζάππειο ανδριάντα του Βύρωνος», *Νέα Εστία*, τχ. 1127, 15 Ιουνίου 1974, σ. 967-970· Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, *Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 102-105, 313, 314, 315, εικ. 4, 318 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Αντρέα Χ. Βλασσόπουλου, *Αθήνα μου παλιά. Παρουσιάζουν Αλέκος Σακελλάριος, Πάννης Καιροφύλας*, Αθήνα 1982, χ.σ.· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 81, 102, 222, 223-224, 238· Στέλιου

Λυδάκη, «Η Αισθητική του “Ξυλοθραύστη”», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 48Α, Φεβρουάριος 1984, σ. 146-148· Ηλία Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 22, 1984, σ. 454· Σόλων Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 89-90, 237· Αφροδίτης Κούρια, *Το παιδί στη νεοελληνική τέχνη (1833-1922). Εικόνες-αντιλήψεις*, Αθήνα-Παύση 1985, σ. 153-157, εικ. 44-45· Σαράντου Ι. Καργάκου, «Αθήναι, ημέραι του 1934 μ.Χ.», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 1, 1990, σ. 196· Κώστα Μπαρούτα, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Οι εκθέσεις Τέχνης, η Τεχνοκριτική, οι διαγωνισμοί, τα έντυπα τέχνης, οι έριδες των καλλιτεχνών και άλλα γεγονότα*, Αθήνα 1990, σ. 92-93, 126-127· Γιάννη Καιροφύλα, *Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης. Ο γλύπτης φιλόσοφος*, Αθήνα 1987, σ. 26-27, 28-29, 31-32, 37-38, 39, 87, αρ. 4, 88-89, αρ. 9, 15· του ίδιου, *Δουκάς Δούκας. Ο κλασικός γλύπτης*, Αθήνα 1992, σ. 22, 36, 40· Τώνιας Π. Γιαννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 26-27, 34, 52-57, 122, 144-145, 175, 188-191, 194-196· Νέλλης Κυριαζή, *Η Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων. Ελληνική Ζωγραφική - Γλυπτική - Χαρακτική*, Αθήνα 1994, σ. 288, 290, 328· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου Τήνου*, Αθήνα 1994, σ. 25-26· Ηλία Μυκονιάτη, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1996, σ. 183, 187-188, 189, 195· Δημήτριου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι. Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου*, Άνδρος 1996, σ. 78, αρ. 95 [Ανδριακά Χρονικά, τ. 25]· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 98, 180, εικ. 95· Πώργου Σεφέρη, *Μέρες Ζ'. 1 Οκτώβρη 1956 - 27 Δεκέμβρη 1960*, φιλολογική επιμέλεια Θεανώ Ν. Μιχαηλίδου, Αθήνα 1996, σ. 60· Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 359 (Χρύσανθος Χρήστου), 387 (Στέλιος Λυδάκης)· Του Σχολαστικού [Νίκου Βατόπουλου], «Ημερολόγιο της Πόλης», *Η Καθημερινή*, 16 Φεβρουάριος, 2 Μαρτίου 1997· Ευθυμίας Μαυρομιχάλη, «Γλύπτες του περασμένου αιώνα. Πρόσωπα, δραστηριότητες, προσανατολισμοί της ελληνικής γλυπτικής του 19ου αι.», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 79]· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», ό.π. [αναδημοσίευση: σ. 94, 95]· Χριστιάνας Στύλου, «Βανδαλιστικές επιθέσεις. Οι καταστροφές αγαλμάτων και οι λανθασμένες μέθοδοι καθαρισμού και συντήρησης», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 119]· Κώστα Δανούση, *Δάζαρος Σώχος*, Αθήνα 1999, σ. 65· Ευγενίας Κεφαλληνίου, «Οι ανδριάντες του Βύρωνα», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 25-26 Μαρτίου 2000 [αναδημοσίευση: ό.π., *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΔΒ': *Μορφές της Εθνεγερσίας: Λόρδος Βύρων - Αδαμάντιος Κοραής - Ρήγας Φεραίος*, 2001, σ. 40-43]· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 36-37, 87-89, 99-100, 103· Βάσως Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά*, τ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 150-152· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα τ. 1: Ζωγραφική και γλυπτική του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 83, τ. 2: *Ζωγραφική και γλυπτική του 18ου και 19ου αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 212-213· Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Ευεργέτες και δωρητές του Πανεπιστημίου*

Αθηνών, τ. Α΄: 1837-1944, έρευνα-σύνταξη Ανδρέας Αντωνόπουλος - Χαρίκλεια Μπαλή, Αθήνα 2003, σ. 66-68, 73-74· Ευθυμίας Ε. Μαυρομιχάλη, *Ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης*, Αθήνα 2003, σ. 38, 40, 121-142, 156-174, 254-259· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Οδηγός Μουσείου Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου, Τήνου*, ελληνικά-αγγλικά, μετάφραση στα αγγλικά Ηρώ Κατσαρίδου - Ρουβίμ Γρηγοριάδης, Αθήνα 2004, σ. 16, 17· Μιλτιάδης Μ. Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα. Ζωγραφική - Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 109, 200, 204, 208· Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, *Εθνική Γλυπτοθήκη. Μόνιμη Συλλογή*, κείμενα Τώνια Παννουδάκη, Αθήνα 2006, σ. 58-59, 62-63, 88-89· Βάσως Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα», *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, Πρακτικά ημερίδας, 29 Νοεμβρίου 2004, Μουσείο Μπενάκη, Κτίριο οδού Πειραιώς, επιμέλεια Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα 2006, σ. 74-75, σημ. 15· Χαρίλαος Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1341 [ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 3] (αναγράφεται λανθασμένα ότι ο *Ευλοθραύστης* αρχικά τοποθετήθηκε το 1928 στη Σώτεια Λυκοδήμου)· Στέλιος Λυδάκης, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 112-113, 116· Βίκυς Καραϊσκού, *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις*, Αθήνα 2011, σ. 29-46· Θανάση Πιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 360-361· Nikoleta Tzani, Costas Dimitriadis (1879-1943). *La carrière européenne d'un sculpteur grec*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Université de Strasbourg, Στρασβούργο 2012, σ. 234-245· Ελένης Μάργαρη, «“Μητέρα, μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα”. Οι αλληγορικές απεικονίσεις της Ελλάδας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 33, 2014, σ. 160-161 [και ανάτυπο]· Αλέξανδρος Παπάζογλου, «Εκκληση της οικογένειας Παππούδωφ για τη διάσωση του ιστορικού οικογενειακού τάφου», *Βιβλιοφιλία*, τχ. 144, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2014, σ. 10· *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940)*, επιστημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου - Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη - Δημήτρης Παυλόπουλος, φωτογραφίες Σωκράτης Μαυρομάτης, Αθήνα 2015, σ. 137-138 (Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη)· Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη - Μαρίας Δανιήλ, *Το Α΄ Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, φωτογραφίες Γιώργης Γερόλυμπος, Αθήνα 2017, σ. 52, εικ. 38, 111, 117, 125, εικ. 145· Δημήτρης Παυλόπουλος, *Οδηγός Εκπόνησης Εργασίας. Από τη Θεωρία στην Εφαρμογή. Προπτυχιακή - Μεταπτυχιακή Εργασία. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία - Διδακτορική Διατριβή. Συγγραφή - Παρουσίαση - Υποστήριξη*, Αθήνα 2017, σ. 84-87, 89-90· Κάτιας Μ. Χανδρά, *Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Το εικαστικό και συγγραφικό του έργο*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2018, σ. 161· *Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα-επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 62, 72, 83, 84, 98· Ελευθέριος Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος και ο “Έρως Τοξοθαύστης”», *Εστία*, 14 Φεβρουαρίου 2019· του ίδιου, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Γλυπτά Ζαππείου: Ο ανδριάντας του Ιωάννου Βαρβάκη», ό.π., 24 Απριλίου 2019· Μάνου Σεφανίδη, «Δημήτριος Φιλιππότης (1834-1919): Ένα βιογραφικό σχέδιο. Τιμώντας την εκατονταετηρίδα από τον θάνατό του», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 618, Δεκέμβριος 2019, σ. 12, 15-17· Ελευθέριος Γ. Σκιαδά, «“Αρχοντική απλότητα, γαλήνιο μεγαλείο”. Ο Αριστείδης Παππούδωφ και το νεοκλασικό μέγαρό του απέναντι από τη Βουλή των Ελλήνων. Παντρεύτηκε την εγγονή του μεγάλου ευεργέτη Ι. Βαρβάκη», *ΕΣΤΙΑ*ζω, τχ. 15, 7 Δεκεμβρίου 2019, σ. 53.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΗΠΟΥ

Δύο μαρμάρινες προτομές είναι οι πρώτες που ανιδρύθηκαν στον Εθνικό Κήπο. Πρόκειται για τις προτομές του φιλέλληνα τραπεζίτη Ιωάννη Γ. Εϋνάρδου (1775-1863) και του κυβερνήτη Ιωάννη Α. Καποδίστρια (1776-1831), έργα του Ιωάννη Κότσου (1822-1873), από το 1866, που έχουν συλληφθεί όμοια στα χαρακτηριστικά και στις διαστάσεις τους. Την προτομή του Εϋνάρδου τη δώρισε η χήρα του. Δεύτερη μαρμάρινη προτομή του, που βρίσκεται στη Συλλογή της Εθνικής Τράπεζας, έχουν φιλοτεχνήσει οι αδελφοί Γεώργιος (1830-1880) και Λάζαρος Φυτάλης (1831-1909). Η προτομή του Καποδίστρια υψώνεται μετωπική, με αρχαιοπρεπή χιτώνα, σαν αρχαίος Ρωμαίος, σε ψηλή στήλη. Παρουσιάστηκε το 1862 στη Διεθνή Έκθεση Λονδίνου. Στην πρόσθια όψη της στήλης φέρει την κεφαλαιογράμματα επιγραφή: «Ιωάννης Α. Καποδίστριας / Κυβερνήτης της Ελλάδος». Στη δεξιά πλάγια όψη αναγράφεται ότι φιλοτεχνήθηκε με δαπάνη Ελβετών φιλελλήνων.

Επόμενη μαρμάρινη προτομή στον Εθνικό Κήπο φιλοτεχνήθηκε το 1917 και είναι του συνθέτη της Επτανησιακής Σχολής και του ύμνου των Ολυμπιακών Αγώνων, σε ποιητικό κείμενο του Κωστή Παλαμά (1859-1943), Σπύρου Σαμάρα (1861-1917), έργο του γλύπτη Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974). Ο Σαμάρας απεικονίζεται σε βάθρο που φέρει στην απόληξη της πρόσθιας όψης του ανάγλυφη δαφνοστεφανωμένη λύρα. Ανιδρύθηκε το 1918, με δαπάνη του Δήμου Αθηναίων, στο γκρεμισμένο σήμερα Δημοτικό Θέατρο, όπου ο διεθνούς φήμης Σαμάρας διηύθυνε έργα του. Το 1940 η προτομή μετατοπίστηκε στον κήπο μπροστά από το κεντρικό κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, για να ακολουθήσει τρίτη μετακίνηση στον Εθνικό Κήπο. Το 2008 η προτομή βρέθηκε στο έδαφος, χτυπημένη σε σημεία του προσώπου της.

Κατά τη δεκαετία του 1920 στήθηκαν στον Εθνικό Κήπο δύο μαρμάρινες προτομές ποιητών, του Διονυσίου Σολωμού (1798-1857) και του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879). Και οι δύο προτομές έγιναν με δαπάνη του εκδότη Κώστα Ελευθερουδάκη (1877-1962), που θα χορηγήσει μέσα στην επόμενη δεκαετία, το 1933, και την επίσης μαρμάρινη προτομή του ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (1814/15-1891) στον κήπο του Ζαπείου.



Ιωάννη Κόσσου, *Ιωάννης Γ. Εϋνάρδος*, 1866, μάρμαρο· *Ιωάννη Κόσσου, Ιωάννης Α. Καποδιστριας*, 1866, μάρμαρο.

Πρώτη από τις δύο ανιδρύθηκε η προτομή του Διονυσίου Σολωμού, έργο του καθηγητή του Α΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Θωμά Μ. Θωμόπουλου (1875-1937). Ο εθνικός ποιητής αποδίδεται γυμνός, σαν αρχαίος Έλληνας, μετωπικά. Κάτω από την προτομή, στο βάθρο της, έχει ενταχθεί δάφνινο κλωνάρι. Για την προτομή προκηρύχθηκε διαγωνισμός από τις αρχές του 1910, με εγγραφές συνδρομητών. Το έργο αποκαλύφθηκε στις 30 Μαΐου 1925 από τον δήμαρχο Σπύρο Πάτση (1862-1954), ενώ λόγο εκφώνησε σε αυτοσχέδιο βήμα ο Κωστής Παλαμάς. Στα αποκαλυπτήρια παρέστησαν πνευματικοί άνθρωποι και πολλοί μαθητές. Το 1937, με αφορμή τη συμπλήρωση ογδόντα χρόνων από την εκδημία του Σολωμού, ο υπουργός-διοικητής πρωτεύουσας Κώστας Γ. Κοτζιάς (1892-1951) πρότεινε να αντικατασταθεί αυτή η προτομή, την οποίαν από αθηναϊκή εφημερίδα λόγιος σολωμιστής την είχε αποκαλέσει «βαναυσούργημα», με άλλην, έργο του καθηγητή του Β΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής και διευθυντή της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, καθώς και εκλεγέντος τον ίδιο χρόνο, το 1937, μέλους της Ακαδημίας Αθηνών Κώστα Δημητριάδη



Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Διονυσίου Σολωμού στην αρχική θέση του, με τον Κωστή Παλαμά να εκφωνεί τον λόγο του σε αυτοσχέδιο βήμα, 30 Μαΐου 1925.



Μιχάλη Τόμπρου, Σπύρος
Σαμάρας, 1917, μάρμαρο.

(1879-1943)! Η άστοχη απόδοση της μορφής του εθνικού ποιητή είχε συνέπεια τη μετακίνησή της περίπου 35 μ. μπροστά και δεξιά από την αρχική θέση της, προκειμένου να αποκρύπτεται κάπως... Συγκροτήθηκε ερανική επιτροπή με μέλη της τον υπουργό Παιδείας Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο (1890-1973), τον Κώστα Γ. Κοτζιά, τον υπουργό Τύπου και Τουρισμού Θεολόγο Ι. Νικολούδη (1890-1946), τον διοικητή της Τραπεζής της Ελλάδος Αλέξανδρο Ν. Διομήδη (1875-1950), τους ακαδημαϊκούς Δημήτριο Σ. Μπαλάνο (1877-1959), Παύλο Νιρβάνα (1866-1937), Σωκράτη Κουγέα (1877-1966), Στυλιανό Σεφεριάδη (1873-1951), Σπύρο Μελά (1882-1966), Κώστα Δημητριάδη, τον πρότανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Γρηγόριο Παπαμιχαήλ (1875-1956) και τον καθηγητή του Νίκο Α. Βέη (Bees, 1882-1958), τον ποιητή και γενικό γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας Νικόλαο Προεστόπουλο (1889-1969), τον ποιητή, διευθυντή του Βασιλικού Θεάτρου Κώστα Καρθαίο (Κλέανδρο Λάκωνα, 1878-1955), τον ιστορικό και διευθυντή της Εθνικής Βιβλιοθήκης Διονύσιο Α. Κόκκινο (1884-1967), τον ποιητή και γενικό γραμματέα της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Σωτήρη Σκίπη (1881-1952), και τους Άγελο Σικελιανό (1884-1951), Μανώλη Καλομοίρη (1883-1962), Ρήγα Γκόλφη (1886-1958), Ιωάννη Συκουτρή (1901-1937), Ιωάννη Μ. Παναγιωτόπουλο (1901-1982), Σπράτη Μυριβήλη (1890-1969), Άγγελο Τερζάκη (1907-1979), Μ.[ήτια] Καραγάτση (1908-1960), Θανάση Πετσάλη-Διομήδη (1904-1995), Γιώργο



Θωμά Μ. Θωμόπουλου, *Διονύσιος Σολωμός*, 1925, μάρμαρο· Φωκίωνα Ρωκ, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, 1926, μάρμαρο.

Θεοτοκά (1906-1966), Πέτρο Χάρη (1902-1998), και με ταμιά της τον εκδότη Ιωάννη Δ. Κολλάρο (1870-1956). Η πρόταση, που εμφανίζει εύνοια προς τον δεύτερο γλύπτη και υποκρύπτει την αντιπαράθεσή του με τον συνάδελφό του, μετά από την αντίδραση του χορηγού της πρώτης προτομής, δεν ευοδώθηκε... Το 2014 απέκοψαν το κεφάλι της μορφής, το οποίο έχει συγκολληθεί, ενώ το 2015 η Ένωση Ζακυνθίων στην Αθήνα είχε προβεί σε επιτόπια διαμαρτυρία για την αργοπορία αποκατάστασής της.

Δεύτερη αποκαλύφθηκε η προτομή του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, έργο του εφόρου της Γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Φωκίωνα Ρωκ (1886-1941). Τη στήλη της κατασκεύασε ο Δημήτριος (Μήτσος) Ν. Περάκης (1893-1965). Η έγκριση για την ανίδρυση της προτομής, που είχε γίνει την 1η Μαρτίου 1925, δόθηκε από τον υπουργό Εσωτερικών Γεώργιο Μαρή (1882-1949) στις 2 Ιουνίου 1925. Ο ποιητής απεικονίζεται με επίσημη ενδυμασία μετωπικά, με ελαφριά στροφή του κεφαλιού του δεξιά. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 21 Νοεμβρίου 1926 από τον δήμαρχο Σπυρίδωνα Πάτση, ενώ λόγους εκφώνησαν το μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, τέως πρόεδρος του Πανεπιστημίου Αθηνών και προηγουμένως έκτακτος καθηγητής της Μεσαιωνικής και της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης Σίμος Μενάρδος (1871-1933), όπως και ο υπολοχαγός Αθανάσιος Δογάνης ως εκπρόσωπος του στρατού, ενώ το ποίημα του Βαλαωρίτη «Αγράμπελη» το απήγγειλε η ταλαντούχος ηθοποιός, πρόωρα χαμένη, Μαίρη Σαγιάνου-Κατσέλη (1909-1932).

Μετά από τον θάνατο του Κωστή Παλαμά, το 1943, επί δημαρχίας Άγγελου Γεωργάτου (1907-1969), ο γιος του ποιητή Λεάνδρος (1891-1958) πρότεινε την ανίδρυση της μαρμάρινης προτομής του, έργου του γλύπτη Κώστα Δημητριάδη (1879-1943) το 1937, στον Εθνικό Κήπο. Η προτομή, που δεν στήθηκε, βρίσκεται στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός.

Στις 22 Απριλίου 2008 ομάδα της Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων Αττικής του Υπουργείου Πολιτισμού, αποτελούμενη από τον ιστορικό της τέχνης Θανάση Σωτηρίου και τις αρχιτέκτονες-μηχανικούς Κική Οικονόμου και Άννα Κωτσοβασίλη, συνέταξε ιστορικό για τα γλυπτά του Εθνικού Κήπου.

Ιουνίου 1911, σ. 176· Κ.[ίωνα] Μ.[ιχαηλίδη], «Η προτομή του Σολωμού», ό.π., τχ. 271, 15 Ιανουαρίου 1912, σ. 188· «Η προτομή του Σολωμού», ό.π., τχ. 275, 15 Μαρτίου 1912, σ. 308-309· Θεόδωρου Α. Βελλιανίτη, «Η μορφή ενός ποιητού», *Αθήναι*, 9 Μαΐου 1912· [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 196-197, Ιούνιος-Ιούλιος 1917, σ. 52· Φαίδωνος [Γρηγόριου Ξενόπουλου], «Η προτομή του Σαμάρα», *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 25, τχ. 24, 12 Μαΐου 1918, σ. 170· Φ.[ώτου] Γ.[ιοφύλλη], «Τ' αυριανά αποκαλυπτήρια. Η προτομή του Σολωμού. Τι λέγει ο γλύπτης κ. Θωμόπουλος», *Εθνική Φωνή*, 29 Μαΐου 1925· *Ελεύθερον Βήμα*, 31 Μαΐου 1925· Κωστή Παλαμά, «Ο Παλαμάς προς το Σολωμό. Ο χθεσινός υπέροχος λόγος του», *Ελεύθερος Λόγος*, 31 Μαΐου 1925 [αναδημοσίευση: Κωστή Παλαμά, Ιούλιου Τυπάλδου, Πάννη Ψυχάρη, Γεράσιμου Μαρκορά, Σπυρίδωνα Λάμπρου, Γεώργιου Κανάλε, Σπυρίδωνα Τρικούπη, *Γύρω στο Σολωμό*, τ. Β', Αθήνα 1927, σ. 121-128 (Νεοελληνικά, τ. 3)]· *Εικονογραφημένη της Ελλάδος*, Μάιος-Ιούνιος 1925, σ. 27· «Αποκαλυπτήρια προτομής», *Ελεύθερον Βήμα*, 20 Νοεμβρίου 1926· Κωστή Παλαμά, «Η σημερινή ποιητική εορτή. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Η προτομή του εις τον Εθν. Κήπον», *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Νοεμβρίου 1926· του ίδιου, «Για τον Βαλαωρίτη πάλι», *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Νοεμβρίου 1926· «Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια της προτομής Βαλαωρίτου. Οι εκφωνηθέντες λόγοι», ό.π., 22 Νοεμβρίου 1926· Ser [Γεώργιου Σερούιου], «Σημειώσεις. Βαλαωρίτης», *Η Πρωΐα*, 22 Νοεμβρίου 1926· Ιωάννη Χ. Χατζηγιάννου, *Πανελληνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Δ': *Καλαί Τέχναι*, Αθήνα 1927, σ. 134· Φαίδωνος [Γρηγόριου Ξενόπουλου], «Η προτομή του Παλαμά», *Η Διάπλασις των Παίδων*, 20-27 Μαρτίου 1943, σ. 83· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ' [1950], σ. 1364, 1365 (Κώστας Η. Μπίρης, ο οποίος εκ παραδρομής αναφέρει ότι οι προτομές του Καποδίστρια και του Εϋνάρδου στήθηκαν το 1860, ενώ οι προτομές του Σολωμού και του Βαλαωρίτη αποκαλύφθηκαν το 1927)· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Διά να γνωρίσωμε την "μαρμαρωμένη" ιστορία του τόπου. Βιογραφίαι των αγαλμάτων της πρωτεύουσας. Οι πρώτοι ανδριάντες που εστήθησαν και υπάρχουν ακόμη εις τον Εθνικόν Κήπον είναι του Καποδίστρια και του Εϋνάρδου, έργα του γλύπτου Ι. Κόσσου. Οι παλαιοί μαρμαράδες, πρόδρομοι των σημερινών γλυπτών», *Το Βήμα*, 21 Φεβρουαρίου 1954· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)*, 1821-1941, τ. Α', Αθήνα 1962, σ. 149, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 453, 457, 481· Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος, *Ο φίλος των Ελλήνων, 1775-1863*, Αθήνα 1963, σ. 26-27· John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 32, 104-105· Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Α': *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα χ.χ. [1967], σ. 400, 409-410, 411· Κωστή Παλαμά, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμέλεια Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, Αθήνα 1970, 1981, σ. 139-144 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη. Στοχαστική Πεζογραφία. Διευθυντής: Άλκης Αγγέλου, τ. 9]· Katerina Mourellou, *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs. (1830-1900)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians-Universität, Μόναχο 1972, σ. 49· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Τώνη Σπητέρη, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, 3τ., τ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 145· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 364 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Ηλία Γ. Μυκονιάτη, «Η καλλιτεχνική συμμετοχή της Ελλάδας στις διεθνείς εκθέσεις Λονδίνου 1851, 1862 και Παρισιού 1855», *Ελληνικά*, τ. 33, τχ. 1, 1981, σ. 156, 158, 159, εικ. 8· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 34, 196· Ηλία Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)», *Επιστημονική*

Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. 22, 1984, σ. 424-425, 451· Πώργου Σεφέρη, *Δοκιμές*, τ. Γ΄: *Παραλειπόμενα (1932-1971)*, φιλολογική επιμέλεια Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα 1992, ³2002, σ. 198· Τώνιας Π. Παννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 40, 161-164· *Καλλιτεχνική Συλλογή της Εθνικής Τράπεζας*, εισαγωγή-κείμενα Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν, Αθήνα 1994, σ. 193, 200, 201, εικ. 184· Δημήτριου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι. Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου*, Άνδρος 1996, σ. 74, αρ. 32 [*Ανδριακά Χρονικά*, τ. 25]· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 79, εικ. 15· Του Σχολαστικού [Νίκου Βατόπουλου], «*Ημερολόγιο της Πόλης*», *Η Καθημερινή*, 16 Φεβρουαρίου, 2 Μαρτίου 1997· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «*Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά*», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 79-80, σ. 94, 95]· Αθήνα - Μόναχο. *Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2000, σ. 466 (Τώνια Παννουδάκη)· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 38, 63-64, 86-87· Χρήστου Μαχαϊρίδη, *Το άγαλμα της Ελευθερίας της Κρήτης*, Χανιά 2003, σ. 27, 29, 37· Βιβλιοπωλείο Ελευθερουδάκη. *Άνθρωποι, βιβλία, μία ιστορία*, κείμενα Εμμανουέλα Νικολαΐδου, Αθήνα 2005, σ. 28· «Ο Εθνικός Κήπος», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Ελευθερία Τράιου, 17 Απριλίου 2005· Αλέξανδρου Παπαγεωργίου-Βενετά, *Ο Κήπος της Αμαλίας. Σχεδιασμός, ίδρυση και εξέλιξη του Εθνικού Κήπου της Αθήνας. Συμβολή στην αθηναϊκή ιστοριογραφία*, φωτογραφική τεκμηρίωση του Εθνικού Κήπου κατά το έτος 2007 Λεωνίδας Κουργιαντάκης, Αθήνα 2008, σ. 142, 158, 187, 195· Αριάδνης Βοζάνη, *Στης Βουλής τα περίξ. Το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος*, Αθήνα 2009, σ. 144-147· Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της θνητικής οικογένειας Περάκη, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2011, σ. 75 (εκτός εμπορίου)· Αλ. Τζαβ., «Αποκεφάλισαν τον... Σολωμό», *Ελευθεροτυπία*, 10 Σεπτεμβρίου 2014· Νικόλαου Ταμβάκη, *Εθνικός Κήπος. Ένας τόπος με μακρά κηποτεχνική ιστορία*, επιστημονική συνεργάτις - επιμέλεια Ελισάβετ Μπαργιάννη, Αθήνα 2016, σ. 106, 113· [Κάτιας Μ. Χανδρά], *Φωκίων Ρωκ. Ο γλύπτης και το αρχείο του*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κάτια Μ. Χανδρά, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Μέγαρο Εϋνάρδου, Αθήνα 2017, σ. 33, 34· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Ο πατριώτης μουσουργός Σπυρίδων Σαμάρας και το πολεμικό εμβατήριο "Στα σύνορα" στην "Εστία"», 8-9 Απριλίου 2017· «*Ομάδα Τέχνη*». *100 Χρόνια*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2017, σ. 53, 246, 247 (Τώνια Παννουδάκη)· Κάτιας Μ. Χανδρά, *Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Το εικαστικό και συγγραφικό του έργο*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2018, σ. 41-42· Θωδωρή Γκόννη - Ελένης Στρούλια, *Εθνικός Κήπος. Περιπάτος Μαθητείας - 20+1 Στάσεις, Νυχτερινές Φωτογραφίες του Στράτου Καλαφάτη*, Αθήνα 2019, σ. 38-41, 48-56, 62-74, 94-96 (με λανθασμένη παραπομπή: αντί Πώργου Σεφέρη, *Δοκιμές*, τ. Β΄, Αθήνα 1974, διάβαζε τ. Γ΄, ό.π.)· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Οι τρεις προτομές του Κωστή Παλαμά και οι περιπέτειές τους», *Εστία*, 14 Ιανουαρίου 2020.

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ

Τον ανδριάντα του πρίγκιπα της Μολδοβλαχίας, γενικού επίτροπου της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρου Υψηλάντη (1792-1828) στο Πεδίον του Άρεως, στο προαύλιο του ναού των Ταξιαρχών, τον θεωρούμε ως τον πρώτο ελεύθερο δημόσιο ανδριάντα στη νεότερη Αθήνα, από το 1869 περίπου. Και αυτό διότι δεν συνδέεται με ταφικό μνημείο σε κοιμητηριακό χώρο, όπως ο ανδριάντας του Μιχαήλ Τοσίτσα (1789-1856), έργο των αδελφών Φυτάλη, του Γεώργιου (1830-1880) και του Λάζαρου (1831-1909), από το 1861, στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών, ενώ ο προηγούμενός του δημόσιος ανδριάντας, εκείνος του Ευαγγέλη Ζάππα (1800-1865) μπροστά στο Ζάππειο, έργο του Ιωάννη Κόσσου (1822-1873), από το 1864, ανιδρύθηκε το 1888.

Η ευγενέστερη και ποιητικότερη μορφή του ελληνικού επαναστατικού αγώνα, που πέθανε από υδρωψία του στήθους και του καρδιακού θυλακίου, σε πανδοχείο της Βιέννης στις 19/31 Ιανουαρίου 1828 απεικονίζεται σε κλίνη. Καλύπτεται με την ελληνική σημαία. Στο μέσον των δύο οριζόντιων πλευρών της σαρκοφάγου έχουν λαξευτεί στη μία το οικοσήμό του και στην άλλη το οικοσήμο του Ιερού Λόχου, στον οποίον εκείνος ανήκε.

Ο Υψηλάντης ενταφιάστηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1828, αρχικά στο καθολικό τμήμα του κοιμητηρίου Sankt Marx, νοτιοανατολικά της Βιέννης, όπου βρίσκεται ο τάφος του Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) και



Λεωνίδα Δρόση (απόδοση), Αλέξανδρος Υψηλάντης, π. 1869, μάρμαρο.



Εργαστηρίου Ανδρέα και Ιωάννη Κ. Ρεμούνδων, *Αλέξανδρος Πραΐδης*, π. 1870, μάρμαρο.

τάφοι παλιών ελληνικών οικογενειών, ανάμεσα στις οποίες και στενών συνεργατών του Ρήγα Βελεστινλή. Μετά από την παρέλευση εξαμήνου, η σορός του μεταφέρθηκε και ενταφιάστηκε στο ελληνορθόδοξο τμήμα του κοιμητηρίου.

Μόλις ο αδελφός του Αλέξανδρου Δημήτριος (1794-1832) έμαθε τον θάνατό του, τέλεσε μνημόσυνο στις 15 Μαΐου 1828 στο πρώτο Στρατόπεδο Μεγάρων, που το διοικούσε ο ίδιος. Με φροντίδα του άλλου αδελφού του Γεωργίου Υψηλάντη (1795-1846), μνημόσυνο τελέστηκε επίσης στην Αθήνα, στον τότε καθεδρικό ναό της Αγίας Ειρήνης, στις 3 Απριλίου 1843. Ο καθηγητής της Φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρχιμανδρίτης Νεόφυτος Βάμβας (1776-1855) στον επιμνημόσυνο λόγο του είπε ότι ο Γεώργιος είχε μεταφέρει μαζί του από τον ναό του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης και την καρδιά του Αλέξανδρου, σύμφωνα με την εντολή του να μεταφερθεί και το σώμα του στην πατρίδα! Η καρδιά φυλάχθηκε στην Αγία Ειρήνη, ώσπου αμέσως μετά από το 1859 να μεταφερθεί στον ναό των Ταξιαρχών της οδού Στησιχόρου, παρεκκλήσιο του Αμαλίου Ορφανοτροφείου για κορίτσια, με τη φροντίδα της χήρας του Γεωργίου Μαρίας Υψηλάντη (1802/10-1862).

Στις 18 Φεβρουαρίου 1903 έγινε μετακομιδή των οστών του Υψηλάντη από το νεκροταφείο Sankt Marx στον τάφο Σίνα-Υψηλάντηδων, στη Rappoltkirchen, από

την οποίαν έχουν καταλήξει στην Αθήνα. Το ανάκτορο Σίνα-Υψηλάντηδων είναι έργο του Δανού αρχιτέκτονα Theophil von Hansen (1813-1891), του αρχιτέκτονα που ο βαρόνος Σίμων Γ. Σίνας (1810-1876) είχε επιλέξει για να του αναθέσει και την Ακαδημία Αθηνών. Το ανάκτορο αυτό δεν ανήκει πλέον σήμερα στην οικογένεια Υψηλάντη, εκποιημένο από τον Αλέξανδρο Εμμ. Υψηλάντη τον τρίτο (1907-1994).

Έργο ανυπόγραφο, ο ανδριάντας του Υψηλάντη αποδίδεται στον κλασικιστή γλύπτη της Ακαδημίας Αθηνών Λεωνίδα Δρόση (1834-1882), σύμφωνα με μαρτυρία του γιου του, χρονολογημένο γύρω στο 1869 και στημένο αρχικά στο προαύλιο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου. Δυστυχώς έως τώρα καμία αναφορά στον ημερήσιο ή περιοδικό Τύπο της Αθήνας δεν έχει εντοπιστεί που να μετατρέπει την απόδοση στον συγκεκριμένο γλύπτη σε βεβαιότητα... Κατά την παράδοση, το σχέδιο του μνημείου έγινε το 1842 από τον Δανό αρχιτέκτονα Hans Christian Hansen (1803-1883). Υπάρχει όμως και η πληροφορία που είχαν δώσει η πριγκίπισσα Μαρία Υψηλάντη (†1964), χήρα του μεγάλου σταβλάρχη των βασιλέων Κωνσταντίνου το 1914-17 και Γεωργίου Β', ιδρυτή της Ενώσεως Ελλήνων Φασιστών το 1922, πρίγκιπα Θεόδωρου Γρ. Υψηλάντη (1881-1943), και του πρίγκιπα Αλέξανδρου Εμμ. Υψηλάντη, γιου του Εμμανουήλ Γρ. Υψηλάντη (1877-1940) και ανιψιού του Θεόδωρου Γρ. Υψηλάντη, ότι ο Θεόδωρος φρόντισε το 1917 για τη φιλοτέχνηση



Λεπτομέρεια του ανδριάντα, στην οποία φαίνεται η αποκατάσταση της μύτης του.



Το οικόσημο του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο βάθρο του ανδριάντα του.

μαρμάρινου μανσωλείου στη Βιέννη και για τη μεταφορά του στην Ελλάδα, προκειμένου να φιλοξενήσει τα οστά του Υψηλάντη. Υλοποιήθηκε τότε μόνον το δίκην σαρκοφάγου τετράπλευρο βάθρο, σε διαφορετικό από τον ανδριάντα μάρμαρο, στο κάτω μέρος του, πάνω στο οποίο εκείνος εδράζεται. Ίσως στο γεγονός της μεταφοράς του μνημείου στην Ελλάδα οφείλεται και η απώλεια της υπογραφής του γλύπτη, αν δεν την αποδώσουμε σε συνεργασία του με μαθητές του, όπως ο Ιωάννης Καρακατσάνης (1857-1906) και ο Γεώργιος Ξενάκης (1864-1911), που είχαν ολοκληρώσει, μετά από τον θάνατό του, έργα τα οποία είχε αναλάβει ο ίδιος ο Λεωνίδας Δρόσης, όπως τους ανδριάντες του Ιωάννη Βαρβάκη στο Ζάππειο το 1884, του Σωκράτη και του Πλάτωνα στην Ακαδημία Αθηνών το 1885.

Το μνημείο φέρει από τη μία μακρά πλευρά του το οικόσημο του Υψηλάντη, με το βόδι, σύμβολο της Μολδαβίας και των κτήσεών της, και τον αετό, σύμβολο της Βλαχίας και της ηγεμονίας της, ενώ στην άλλη το οικόσημο του Ιερού Λόχου, με τον αναγεννώμενο φοίνικα, τον σκούφο και τα διακριτικά του Ιερού Λόχου, τη σημαία και το σπαθί. Το οικόσημο του Υψηλάντη, που επείχε και θέση σφραγίδας του, όπως τη βλέπουμε στη Συλλογή της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος, έχει αποτυπωθεί και στην επιτοχία πλάκα του μνημείου του, στη Rappoltenkirchen, στα περίχωρα της Βιέννης, όταν έγινε το 1903 η μετακομιδή των οστών του εκεί. Στην ανατολική στενή πλευρά του μνημείου έχει αναγραφεί σε κεφαλαιογράμματη γραφή η επιγραφή: «Αλέξανδρος Υψηλάντης / Γενικός Επίτροπος της / Αρχής της Φιλικής Εταιρείας».

Η θέση του ανδριάντα δίπλα σε αποχωρητήριο στο δυτικό προαύλιο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου δεν ήταν η τιμητικότερη για τέτοιο μνημείο. Είχε ήδη πέσει θύμα βανδαλισμού στη μύτη του, που σήμερα έχει αποκατασταθεί. Έτσι το 1927 ο Νίκος Βέλμος (1890-1930) γράφει σε τεύχος του περιοδικού του *Φραγκέλιο*: «Καταγγέλλουμε, κι ας μας καταγγείλουνε, πως πλάι στον απόπατο του Πολυτεχνείου είναι ένα μνημείο του Δρόση του Α. Υψηλάντου. Δεν φτάνει ότι το 'χουνε εκεί που το 'χουνε κείνοι που διδάσκουνε την καλλιτεχνία μα και του σπάσανε τη μύτη. Κι όμως αφτό το θεόρατο μνημείο αξίζει».

Το 1929 στο λήμμα του για τον Δρόση στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* ο καθηγητής του Α΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τε-



Από την τελετή της εναπόθεσης των οστών του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Πεδίον του Αρεως (Εστία, 26 Οκτωβρίου 1964).

χών της Αθήνας Θωμάς Μ. Θωμόπουλος (1875-1937) αποδίδει στη λεζάντα φωτογραφίας του μνημείου τον άνδρα όχι ως Αλέξανδρο, αλλά ως τον νεότερο αδελφό του, πρόεδρο του Βουλευτικού Σώματος και στρατάρχη, αρχιστράτηγο των στρατευμάτων της ανατολικής Ελλάδος Δημήτριο Υψηλάντη. Η απόδοση δεν δικαιολογείται ούτε από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά ούτε από τη στρατιωτική ενδυμασία του νεκρού, αλλά πέρασε έκτοτε στη βιβλιογραφία. Το 1936 ο δημοσιογράφος Δημήτριος Καλλονάς (1907-1965) μάς πληροφορεί για την απόκρουση της μύτης του ανδριάντα, η οποία έχει πια συμπληρωθεί. Το 1994 το μνημείο επλήγη πάλι, αυτήν τη φορά με μαύρο μαρκαδόρο στο μέτωπο, στα μάτια και στον τελαμώννα, αποκτώντας χροιά μακάβριου κιτς...

Για τη μορφή του Υψηλάντη βάση είναι η προσωπογραφία του από τον Ζακυνθινό ζωγράφο Διονύσιο Τσόκο (1820-1862), έργο στη Συλλογή της

Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος. Το μοτίβο του κοιμώμενου-νεκρού το συναντάμε σε ταφικά μνημεία Ευρωπαίων γλυπτών κατά τον ΙΘ΄ και τον Κ΄ αιώνα. Ρεαλιστικό το βλέπουμε σε ταφικά μνημεία που φιλοτέχνησαν ο Αυστριακός Franz Anton Zauner (1746-1822) και ο κύκλος του, καθώς και στα ταφικά μνημεία του συζύγου της βασίλισσας της Πρωσίας Λουίζας Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Γ΄ το 1846 και του συζύγου της βασίλισσας της Πρωσίας Φρειδερίκης, προτελευταίου βασιλιά του Ανόβερου, Ερνέστου-Αύγουστου, δούκα του Κούμπερλαντ, το 1852 (από το 1855 σε μανσωλείο στο Βερολίνο), έργα του Γερμανού Christian Daniel Rauch (1777-1857), το δεύτερο στο Μουσείο Rauch στην Εθνική Πινακοθήκη του Βερολίνου· του Abbé Miroy το 1872, έργο του Γάλλου René de Saint-Marceaux (1845-1915), στο βόρειο κοιμητήριο της Reims· του Victor Noir το 1890, έργο του παρομοίως Γάλλου Jules Dalou (1838-1902), στο νεκροταφείο Père Lachaise του Παρισιού. Θα μπορούσε ο Δρόσης, συνδεδεμένος με τη Γερμανία μέσω του πατέρα του, του Σάξονα μουσικού και κατασκευαστή μουσικών οργάνων Karl von Dorsch, να είχε υπόψη του το ταφικό μνημείο που φιλοτέχνησε ο Rauch, γεγονός που το ενισχύουν και τα μορφολογικά δεδομένα. Το ίδιο μοτίβο, του κοιμώμενου-νεκρού, απαντά, ρεαλιστικά δοσμένο πάλι, σε δύο τάφους στην Κάτω Γαρούνα της Κέρκυρας το 1903 και στο Δημοτικό Νεκροταφείο της Κέρκυρας το 1915, έργα του αυτοδίδακτου Κερκυραίου γλύπτη Στέφανου Καρδάμη (π. 1870-μετά το 1915). Σημειώνουμε και το ρεαλιστικό ταφικό μνημείο του πληγωμένου θανάσιμα από ταύρο



Christian Daniel Rauch, Ο βασιλιάς του Ανόβερου Ερνέστος-Αύγουστος, 1852, γύψος, Εθνική Πινακοθήκη Βερολίνου - Μουσείο Rauch.

Ισπανού ταυρομάχου Manolete (Manuel Laureano Rodríguez Sánchez, 1917-1947), έργο του Ισπανού γλύπτη Amadeo Ruiz Olmos (1913-1993) το 1951 στο νεκροταφείο της Nuestra Señora de la Salud στην Κόρδοβα.

Το 1964 γιορτάστηκαν στην Αθήνα τα 150 χρόνια από τη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας. Το πρωί της 25ης Οκτωβρίου 1964 εναποτέθηκαν τα οστά του στον μαρμάρينو ανδριάντα του μπροστά από τον ναό των Ταξιαρχών, παρεκκλήσιο του Ταμείου Προνοίας Ορθοδόξου Εφημεριακού Κλήρου Ελλάδος, τέως Ταμείου Ασφαλίσεως Κληρικών Ελλάδος (TAKE) και νυν ενταγμένου στο Ταμείο Πρόνοιας Δημοσίων Υπαλλήλων. Εψάλη δοξολογία στον ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών, εκφώνησε λόγο ο υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Λουκής Ακρίτας (1909-1965), ενώ παρέστησαν απόγονοι του Υψηλάντη, οι Θωμάς (1909-1966) και Γρηγόριος Εμμ. Υψηλάντης (1909-1975). Τα οστά μπήκαν σε λήκυθο που τοποθετήθηκε στο βάθρο κάτω από τον ανδριάντα. Το απόγευμα της ίδιας μέρας, σε δημόσια συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών, μίλησε ο Ηλίας Βενέζης (1904-1973) με θέμα «Το πάθος των Φιλικών». Στις 24 Οκτωβρίου 1964 είχε προηγηθεί έκθεση κειμηλίων των Φιλικών από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος στη μεγάλη αίθουσα του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Την έκθεση την είχε φροντίσει ειδική επιτροπή, η οποία συγκροτήθηκε επί τούτο με συμμετοχή του ιστοριοδίφη, ρέκτη ερασιτέχνη ιστορικού Ιωάννη Αλ. Μελετόπουλου (1903-1980), ο οποίος υπέδειξε και τον τόπο της νέας ταφής έξω από τον ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στο Πε-



Ο Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος.

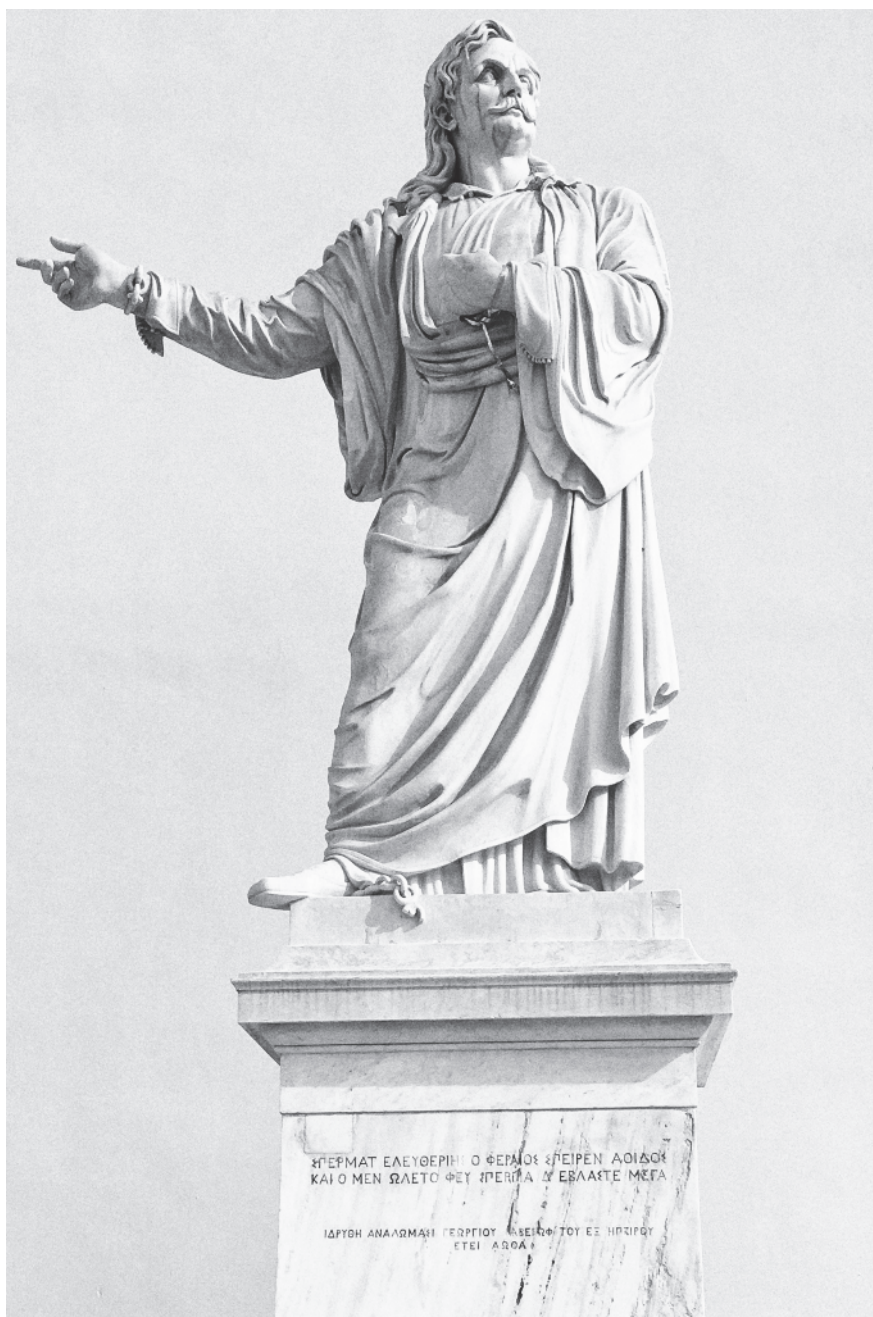


Πανομοιότυπο της υπογραφής του Αλέξανδρου Υψηλάντη (Συλλογή Γεώργιου Ι. Φιλήμονος).

δίων του Άρεως. Οπωσδήποτε ο Μελετόπουλος υπολόγισε στην πρότασή του τα μνημεία των ιερολοχιτών, έργο από το 1843, του αξιωματικού του Πυροβολικού Αλέξανδρου Πραϊδή που έπεσε ηρωικά στη μάχη του Βαφέ Αποκορώνου Κρήτης το 1866 τριανταδύαχρονος, εμπνευσμένος από τα ιδανικά του Ιερού Λόχου και της Φιλικής Εταιρείας, με τα οποία τον είχε οιστρηλατήσει ο νομικός πατέρας του Γεώργιος (1791-1873), καθώς και των πεσόντων στον Δομοκό το 1897, έργο από το 1901, όλα στημένα στον ίδιο χώρο, στο Πεδίον του Άρεως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Εστία*, τχ. 248, 28 Σεπτεμβρίου 1880, σ. 609· *Φραγκέλιο*, τχ. 16, 2 Απριλίου 1927, σ. 2 (Νίκος Βέλμος) [αναδημοσίευση: *Ο Φαρφουλάς*, τχ. 19-20-21, Νοέμβριος (Φθινόπωρο) 2016, σ. 62]· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Β΄, 1927, σ. 229 (Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος), τ. Θ΄, 1929, σ. 559 (Θωμάς Θωμόπουλος) (τον ονομάζει Δημ. Υψηλάντη)· Δημήτριου Καλλονά, «Μεγάλες μορφές της τέχνης. Ο ακρωτηριασμένος Υψηλάντης του Λεωνίδα Δρόση... (Η ζωή και το έργο του πατέρα της νεοελληνικής γλυπτικής)», *Η Βραδυνή*, 14 Μαΐου 1936· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1950], σ. 1365 (Κώστας Η. Μπίρης: τον ονομάζει λανθασμένα Δημήτριο Υψηλάντη)· Παύλου Κριναίου, «Φρικτοί βανδαλισμοί εις καλλιτεχνικά έργα. Ασχημΐαι εις αγάλματα», *Η Βραδυνή*, 24 Μαΐου 1952 (αποδίδεται στον Γεώργιο Βρούτο)· Φώτου Πιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής) 1821-1941*, τ. Α΄, Αθήνα 1962, σ. 253 (τον ονομάζει Δημήτριο Υψηλάντη)· «Τα οστά του Αλέξ. Υψηλάντη», *Εστία*, 24 Οκτωβρίου 1964· Πολυχρόνη Κ. Ενεπεκίδη, *Ρήγας - Υψηλάντης - Καποδίστριας. Έρευνα εις τα αρχεία της Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Γαλλίας και Ελλάδος*, Αθήνα 1965, σ. 160 [Ιηγαί και Έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού από τον 1453, τ. 1]· Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Α΄: *Νεοκλασικισμός*, Αθήνα χ.χ. [1967], σ. 409 (τον ονομάζει Δημήτριο Υψηλάντη)· John G. Manolidakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 126· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 226, 228, εικ. 55 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5] (τον ονομάζει Δημήτριο Υψηλάντη και τον αποδίδει στον Ιωάννη Βιτσάρη)· Χρυσάνθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 46, σημ. 2, 200 (τον ονομάζει Δημήτριο Υψηλάντη)· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ. 79, 30· Μένη Κουμανταρέα, *Πλανόδιος σαλπικτής*, Αθήνα 1989, ³1990, σ. 88· Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Χριστιανός Χάνσεν. Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 12, 121, σημ. 24, 167, εικ. 205· Τώνιας Π. Παννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 22, 24, 43-44, 173-174· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ανάγλυφα οικόσημα στην Αθήνα. Πρώτες επισημάνσεις στο υλικό και την τεχνοτροπία τους», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τ. 10: *Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης (23-25 Οκτωβρίου 1992)*,

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Μέγαρο Παλαιάς Βουλής, Αθήνα 1996, σ. 180, 181 [και ανάτυπο, σ. 7, 8]· Γεώργιου Δ. Δημακόπουλου, «Η δήθεν κληρονομική νόσος των Υψηλάντων», ό.π., σ. 273, 280-281· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Ελληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 90]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Διαρκής βανδαλισμός σ' ένα παρεξηγημένο γλυπτό», ό.π., [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 98]· Αριστεάς Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Τα δημιουργικά χρόνια του Χριστιανού Χάνσεν», *Αθήνα - Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2000, σ. 138, 139· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 39, 40, 60-61· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1346 [ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 15]· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 258, 261 (το αποδίδει στον Ιωάννη Βιτσάρη)· Θανάση Πιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 582· Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, *Νεοελληνική ταφική γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940)*, επισημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου - Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη - Δημήτρης Παυλόπουλος, φωτογραφίες Σωκράτης Μαυρομιχάτης, Αθήνα 2015, σ. 67-68 (Δώρα Φ. Μαρκάτου)· *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια του Νεωτέρου Ελληνισμού 1830-2016. Αρχεία Ελληνικής Βιογραφίας*, διεύθυνση σύνταξης Δημοσθένης Κούκουνας - Νατάσα Κούκουνα, τ. Δ', Αθήνα 2016, σ. 368· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ο άγνωστος Αλέξανδρος Υψηλάντης», *SLpress.gr*, 7 Φεβρουαρίου 2019 (10 Μαρτίου 2019)· Γιάννη Γιαννόπουλου, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, Αθήνα 2010, 2020, σ. 72 [*Τα Νέα. Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, τ. 8]· 1821: *Με την πένα των πρωταγωνιστών. Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος. Συγγραφέντες παρά του Ηλία Φωτεινού*, εισαγωγή-σχόλια Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, Αθήνα 2020, σ. 24 [*Η Καθημερινή*, αρ. 3] (πρόπλασμα του μνημείου αποδίδεται στον Ιωάννη Κόσσο).



Ιωάννη Κότσου, *Ρήγας Φεραίος*, 1871, μάρμαρο.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Οι δύο μαρμάρινοι ανδριάντες μπροστά στο κτήριο του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Ρήγας Φεραίος (1757-1798) αριστερά και ο Γρηγόριος ο Ε΄ (1746-1821) δεξιά, είναι, μαζί με τις προτομές στους εξώστες του Πανεπιστημίου Αθηνών, τα πρώτα έργα του ελληνικού κράτους που δεν συνδέονται με το μεγαλείο της αρχαιότητας αλλά απομνημονεύουν μορφές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Συνιστούν δωρεά του φιλογενούς ευεργέτη Γεώργιου Αβέρωφ (1818-1899). Αρχική θέση τους προβλεπόταν να είναι η πλατεία του προαυλίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ θα έπρεπε να έχουν παραδοθεί με τελευταίο χρονικό όριο το 1871, οπότε και θα εορταζόταν η πεντηκονταετηρίδα της Επανάστασης του 1821. Έχουν συλληφθεί σε προφανή σχέση μεταξύ τους, σαν απάντηση ο ένας στον άλλον. Την τελική ανίδρυσή τους τη σχεδίασε ο Δανός αρχιτέκτων του Πανεπιστημίου Αθηνών Hans Christian Hansen (1803-1883), που καθόρισε τις διαστάσεις τους και τη σχέση με τα βάθρα τους. Ακολουθούν κοινό εικονογραφικό τύπο: αποδίδονται μετωπικές, σε καθετότητα και πάνω σε ψηλό βάθρο, ενώ αναπτύσσουν την αντιστήριξη με την εναλλαγή των σκελών τους χιαστί, ντυμένες με τις χαρακτηριστικές ενδυμασίες τους.

Ο ανδριάντας του Ρήγα, έργο του Ιωάννη Κόσσου (1822-1873), ανατέθηκε στον Κόσσο το 1869, είχε ετοιμαστεί τον Μάρτιο του 1871, αλλά άργησε να αποκαλυφθεί λόγω των βασιλικών υποχρεώσεων εκτός Ελλάδος. Και σαν να μην έφταναν οι καθυστερήσεις, το βασιλικό ζεύγος ήθελε να ελέγξει την εργασία του γλύπτη, απαιτώντας να τον δει την ώρα που δούλευε! Τα αποκαλυπτήρια στις 16 Ιουνίου 1871 πήραν τον χαρακτήρα εξαιρετικού γεγονότος, καθώς επρόκειτο για την πρώτη τελετή αυτής της κατηγορίας. Στο βάθρο του έχει χαραχθεί επίγραμμα που το συνέταξε ο ειδικευμένος στα επιγράμματα καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Φίλιππος Ι. Ιωάννου (1796-1880) και αναφέρεται στον αλυσοδεμένο στον πύργο Nebojša του Βελιγραδίου Ρήγα ως σπορέα της Ελευθερίας, που δεν πρόλαβε να τη δει αλλά με τη σπορά του θα βλάσταινε. Σκεπασμένος με τέσσερεις κυανόλευκες σημαίες, περιβαλλόταν με ανθοδέσμες, με δάφνες και με μυρτιές, καθώς και με τον αναγεννώμενο φοίνικα

ως αναφορά στην αναγεννημένη Ελλάδα. Απέναντί του η επίσημη εξέδρα ανέμενε τη νεαρή βασίλισσα Όλγα (1851-1926) που έφθασε στις 7 μ.μ., φορώντας συμβολική κυανόλευκη ενδυμασία, με ήδη παρόντες τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο (1815-1883), τους υπουργούς, τον μητροπολίτη Αθηνών Θεόφιλο (Θεόδωρο Βλαχοπαπαδόπουλο, 1790-1873), την Ιερά Σύνοδο, και τον πρύτανη, καθηγητή της Ιατρικής Σχολής Κωνσταντίνου Βουσάκη (1819-1898). Ακολούθησαν παρουσίαση όπλων από τον στρατό, το εμβατήριο του σολωμικού *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* («Σε γνωρίζω από την κόψι»), επευφημίες των μαθητών και τα αποκαλυπτήρια. Το πρυτανικό λογύδριο το χαρακτήριζε η κενή ρητορική με παντοειδείς συστάσεις. Ο Τύπος αντιμετώπισε την τελετή διττά: εγκωμιαστικά («Η στιγμή η χθες υπήρξεν αληθώς μεγάλη και διδακτική. Υπερηφάνως δε προσβλέπων το άγαλμα του Ρήγα, εδύνατο να είπη ο Έλλην, ότι πολλοί δεν είναι επί της γης οι Λαοί, οι δυνάμενοι να μνημονεύσι τόσην δόξαν και τόσην πίστιν, όσην ο Ελληνικός Λαός, μείζων εν ταις δυστυχίαις αυτού αναδειχθείς, ή εν ταις ευτυχίαις αυτού υπερήφανος», γράφει η εφημερίδα *Αιών* το 1871) και επικριτικά (ψέγοντάς τη για μιμητισμό Ευρωπαίων, που τον υλοποιούσε η ανάθεση της εκδήλωσης σε ανίκανο τελετάρχη, η μη αντιπροσώπευση όλων των όπλων, η έλλειψη του *Θουρίου* του Ρήγα και η αντικατάστασή του από τον σολωμικό *Ύμνον εις την Ελευθερίαν*, η απουσία των λαβάρων της Επανάστασης, του Ιερού Λόχου, της Αγίας Λαύρας, κ.τ.ό.). Επιπλέον δεν κυριάρχησε ο ενθουσιασμός αλλά η ολοσχερής ψυχρότητα και η αδιαφορία του κοινού, που χειροκροτούσε με τον μεγαλύτερο ενθουσιασμό τα σχοινοβατικά γυμνάσια στην πλατεία του ναού του Ολυμπίου Διός!

Δριμεία κριτική υπέστησαν ο ανδριάντας και ο γλύπτης του. Δεν έγινε αποδεκτή η ανοιχτή πλάγια θέση του δεξιού χεριού, που παρομοιάστηκε σε θέα απόστασης με ακρωτήριο, ενώ προτάθηκε η κατά πρόσωπο απόδοση. Σε άλλη δημοσίευση είχε σημειωθεί ότι ο ήρωας παρουσιαζόταν να φονεύει βόδι! Επισημάνθηκαν έντονες ασυμμετρίες και ανατομικά σφάλματα: το δεξιό χέρι φαινόταν πολύ μακρύ, να φτάνει στα γόνατα και παρακάτω, γεγονός που θα το δικαιολογούσε αν επρόκειτο για μορφή σατύρου! Ο Κόσσος κατηγορήθηκε ακόμα για το χρυσό στεφάνι με το οποίο έστεφε αρχικά τον Ρήγα, δίνοντάς του εμφάνιση ερμαφρόδιτη, αλλά και για τα οστά του που

διακρίνονταν κάτω από το ύφασμα, όπως και για το μεγαλύτερο από την πραγματικότητα πρόσωπό του.

Η μορφή του αγωνιστή είχε απασχολήσει τον γλύπτη, ο οποίος είχε μελετήσει τον θάνατό του στο Βελιγράδι. Το 1859 είχε φιλοτεχνήσει και τη μαρμάρινη προτομή του Ρήγα δίπλα σε άλλες πολεμιστών του Αγώνα στον εξώστη της νότιας αυλής του Πανεπιστημίου, διατηρώντας πιστά τα φυσιογνωμικά γνωρίσματά του, τα οποία στον ανδριάντα του δεν τα τηρήσε. Σχέδια και δοκιμές του είχαν προηγηθεί (το 1867 είχε δουλέψει ως γαμήλιο δώρο του Αβέρωφ προς τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ (1845-1913) μικρό μαρμάρινο ανδριάντα με διαφορετικά αποδοσμένη τη μορφή του Βύρωνα, που σήμερα βρίσκεται στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός), ενώ στην έκθεση των Ολυμπίων του 1871 εξέθεσε σπουδή του Ρήγα που τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο α΄ τάξεως. Δεδομένης μάλιστα της απεικόνισής του τη στιγμή που ρίχνει τον σπόρο της Ελευθερίας που θα θερίσουν άλλοι, επιβαλλόταν το χέρι του να είναι στραμμένο προς τον νότο, δηλαδή αντίθετα προς εκεί που δείχνει, προς τον βορρά, αφού μπορεί να φονεύθηκε εκεί, αλλά οι θεριστές ζουν στον νότο. Στηλιτεύθηκε εξάλλου η μικρή απόστασή του από τον τοίχο, που το έκανε να μοιάζει ανάγλυφο, μολονότι ήταν ολόγλυφο. Κριτική ασκήθηκε στην αποτυχία να μεταφερθεί μέσα από τη στάση, το σώμα και το πρόσωπο ο ψυχικός κόσμος της μορφής, καθώς ο Ρήγας φαίνεται να πονάει, να φοβάται, και όχι να έχει υπερβεί τον θάνατο, προς τον οποίο δεμένος οδηγείται, με την αφιέρωσή του στην απελευθέρωση της πατρίδας, γεμάτος πίστη στον Θεό, αγάπη και θάρρος προς τους συμπατριώτες του, ελπίζοντας για τα αποτελέσματα των ενεργειών του. Ειδικότερα το κεφάλι του, μη μεγαλοπρεπές, επιβλητικό και



Ιωάννη Κόσσιου, *Ρήγας Φεραίος*, 1867, μάρμαρο, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός.

γοητευτικό, όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του κοινά, το μέτωπο διόλου ανέκφραστο, τα μάτια μη ομιλητικά —καμία σχέση με τα αριστουργήματα της αρχαίας τέχνης και με κάποια επιτυχή έργα νεότερων Ελλήνων καλλιτεχνών!...

Είναι προφανές ότι υποφώσκει προσωπική αντιπαράθεση, αφού ο Κόσσοις είχε εξασφαλίσει τη βασιλική ευαρέσκεια, σε σημείο που να του ανατίθεται απευθείας από το κράτος η φιλοτέχνηση των προτομών του βασιλικού ζεύγους. Δεν έλειψαν και σχετλιαστικά σχόλια για τους παρισταμένους, όπως και ποιήματα, ένα εκ των οποίων αποδόθηκε στον Ηλία Τανταλίδη (1818-1878) και το άλλο συνέταξε ο Ιωάννης Κ. Καμπούρογλους (1851-1903). Μαρμάρινο μετάλλιο του Ρήγα, έργο των αδελφών Φυτάλη, του Γεώργιου (1830-1880) και του Λάζαρου (1831-1909), εκτίθεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Μαρμάρινη προτομή του Ρήγα, έργο του Γεώργιου Φυτάλη, βρίσκεται στην Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων. Τη στάση του ανδριάντα του Ρήγα θα την επαναλάβουν το 1871 ο ζωγράφος Χαράλαμπος Παχύς (1844-1891) σε ελαιογραφία του στη Συλλογή του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, όπως και το 1948 ο ζωγράφος-γλύπτης Μίμης Γεντέκος (1905-1998) στον μαρμάρινο ανδριάντα του, ο οποίος βρίσκεται στο προαύλιο του 4ου Λυκείου Λάρισας, προσφορά των Θεσσαλών δημοδιδασκάλων προς τον πατριώτη τους.

Το 1898, στα Πρακτικά του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και στη λογοδοσία του προέδρου Νικόλαου Γ. Πολίτη (1852-1921), αναφέρεται ότι το μέλος του Συλλόγου Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851-1919) πρότεινε και ο Σύλλογος αποδέχθηκε την πρότασή του να φροντίσει να ανεγείρει ανδριάντα του Ρήγα στην πατρίδα του και να τελέσει εθνική εορτή στις 11 Ιουνίου του ίδιου έτους, στην εκατονταετηρίδα του θανάτου του. Την επιμέλεια της όλης υπόθεσης ανέθεσε ο Σύλλογος σε επιτροπή που την αποτελούσαν ο πρόεδρος και τα μέλη Κωνσταντίνος Ν. Κωστής (1833-1899), Μιχαήλ Π. Λάμπρος (1841-1902), Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Αριστείδης Ρούκης (1854-1903) και Κωνσταντίνος Ε. Χατζηπέτρος (†1904).

Ο ανδριάντας του Γρηγορίου Ε΄ (Γεώργιου Ι. Αγγελόπουλου, 1746-1821), έργο του Γεώργιου Φυτάλη, αποκαλύφθηκε στις 25 Μαρτίου —ημερομηνία που καθιερώθηκε το 1838 να εορτάζεται η ελληνική ανεξαρτησία από τον αγώνα του 1821— 1872, και αυτός με καθυστέρηση λόγω της αδυναμίας



Γεώργιου Φντάλη, Πατριάρχης Γρηγόριος Ε', 1872, μάρμαρο.

του γλύπτη να γνωρίζει τις φυσιογνωμικές λεπτομέρειες του προσώπου του πατριάρχη, η σκύλευση του σκηνώματος του οποίου από το εξαγριωμένο οθωμανικό πλήθος στην Κωνσταντινούπολη ήταν φρικτή. Το 1864 είχε αρχίσει έρανος υπέρ ανεγέρσεως μνημείου για τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Η παραγγελία δόθηκε το 1869, τον ίδιο χρόνο με την ανάθεση του Ρήγα στον Κόσσο. Τότε ο πρεσβευτής της Ελλάδος στην Αυστρία και επιχειρηματίας Σίμων Γ. Σίνας (1810-1876) ανέθεσε στον υπότροφό του στο Μόναχο, Τηνιακό ζωγράφο Νικηφόρο Λύτρα (1832-1904) να φιλοτεχνήσει ελαιογραφία του Γρηγορίου Ε΄ και παρήγγειλε να λιθογραφηθεί αυτή στη Βιέννη, στέλνοντας χίλια αντίτυπα με την εντολή το αντίτιμο από την πώλησή τους να διατεθεί ως συνδρομή για τον ανδριάντα που θα ανεγειρόταν. Με συμβόλαιο πού υπέγραψε, ο παραγγελιοδόχος γλύπτης αναλάμβανε την υποχρέωση να ολοκληρώσει το γύψινο πρόπλασμα του ανδριάντα σε οχτώ μήνες και τον μαρμάρινο ανδριάντα σε δύο χρόνια. Ο λόγος καθυστέρησής του ίσως πρέπει να συσχετιστεί και με την αυξημένη αίσθηση ευθύνης που βάραινε τον Φυτάλη, καθώς επρόκειτο για το πρώτο έργο του εργαστηρίου που διατηρούσε με τους αδελφούς του στην Αθήνα. Η πραγματικότητα για τη χρονοτριβή όμως ήταν διαφορετική, καθώς υπήρχε προσωπογραφία του Γρηγορίου Ε΄, την οποίαν είχε αγοράσει στο Ναύπλιο το 1833 ο πρώτος καθηγητής της Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ξαβέριος Λάνδερερ (1809-1885). Την προσωπογραφία αυτή, γνωστή από τα τελευταία χρόνια του 1860, αντέγραψαν οι ζωγράφοι Διονύσιος Τσόκος (1820-1862) και Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904) σε ελαιογραφίες τους, αλλά και ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος σε προτομή που είχε εκτεθεί στη Διεθνή Έκθεση Λονδίνου το 1862 και είχε αποσπάσει θετικά σχόλια —πρόκειται για την προτομή που, σε μάρμαρο, βρίσκεται στην Εθνική Γλυπτοθήκη, χρονολογημένη το 1861. Στο βάθρο του έχει χαραχθεί αρχαιοπρεπές επίγραμμα που το συνέταξε πάλι ο Ιωάννου και στο οποίο ο Γρηγόριος εμφανίζεται να σπείρει την ευσέβεια, μιμητής του Χριστού, προσφέροντας και την ψυχή του ως λύτρο. Δεν είναι άσχετο με τη φιλοτέχνηση του ανδριάντα τη συγκυρία αυτή, αφού το 1871, πενήντα χρόνια μετά από την ανάσυρση του λειψάνου του εθνομάρτυρα πατριάρχη και από τη μετακομιδή του στην ελληνική κοινότητα της Οδησού, τα οστά του ήρθαν στην Ελλάδα, λιτανεύθηκαν πανηγυρικά από τον Πειραιά στην Αθήνα, και το 1875 εναποτέθηκαν σε μαρμάρινη λάρνακα που

την είχε φιλοτεχνήσει ο Φυτάλης, για προσκύνηση στον καθεδρικό ναό Αθηνών, όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα. Τα αποκαλυπτήρια του Γρηγορίου Ε΄ δεν υστέρησαν σε λαμπρότητα εκείνων του Ρήγα. Προηγήθηκε δοξολογία στον καθεδρικό ναό και την ακολούθησε πεζοπορία των επισήμων στην πλατεία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εκεί είχε από νωρίς συγκεντρωθεί πλήθος, με παρόντες στρατιώτες και με προεξάρχον το βασικό ζεύγος. Μετά από τον πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε πάνω σε ξύλινο βάθρο περιβεβλημένο μυρτιές και μυρσίνες ο πρύτανης, καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Ευθύμιος Καστόρχης (1810-1889), που αποκάλυψε τον ανδριάντα, ήρθε η ώρα του ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879) να απαγγείλει το γραμμένο στη γλώσσα των αρματολών για την περίπτωση σύνθεμά του *Ο ανδριάς του αοιδίμου Γρηγορίου του Ε΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, το οποίο ενθουσίασε το πλήθος που δεν έπαψε να χειροκροτεί.

Σε αντίθεση με τον ανδριάντα του Ρήγα, αυτός του Γρηγορίου του Ε΄ δεν συγκίνησε τον Τύπο και το κοινό. Την παράσταση την έκλεψε το ποίημα του Βαλαωρίτη, που δημοσιεύθηκε στις αθηναϊκές εφημερίδες και ορισμένοι στίχοι του θα μεταφράζονταν αυθωρεί στη γαλλική και στην αγγλική γλώσσα, χωρίς να λείψουν και σατιρικές παρωδίες του... Ο Γεώργιος Φυτάλης αναδέχθηκε το 1875 να φιλοτεχνήσει επιτύμβιο μνημείο του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄. Το μνημείο θα απεικόνιζε στην πρόσοψή του καράβι που μετέφερε το λείψανό του από την Οδησσό στην Αθήνα, με δύο φερωτούς αγγέλους-πενθούντα πνεύματα, τον έναν πηδαλιούχο και τον άλλον κωπηλάτη· στο μέσον του σκάφους θα φαινόταν η καλυμμένη με τον δικέφαλο αετό, σύμβολο της πατριαρχικής εξουσίας, και στο βάθος ήλιος· δεξιά και αριστερά από την πρόσοψη προβλεπόταν σκάλα και σχοινί, δηλωτικά του απαγχονισμού του Πατριάρχη· στις άλλες τρεις προσόψεις θα εντάσσονταν συμβολικές παραστάσεις, ενώ στη μία αρχαιοπρεπές επίγραμμα θα εξιστορούσε τα σχετικά με την ανακομιδή των οστών του στην Αθήνα· στο κάλυμμα της λάρνακας θα υψωνόταν η πατριαρχική μίτρα, στις γωνίες και στα άκρα του αρχιτεκτονικά κοσμήματα (ανθέμια, ακροστόλια, κ.τ.ό.)· το μνημείο θα στηριζόταν σε τρίβαθμη αρκετά ψηλή κρηπίδα που θα φερόταν σε βάση από μελανόλευκο μάρμαρο. Τελικά οι αδελφοί Φυτάλη φιλοτέχνησαν το 1875 μαρμάρινη σαρκοφάγο του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, που φυλάσσεται στον καθεδρικό ναό Αθηνών. Οι αδελφοί Φυτάλη φιλοτέχνησαν

ακόμα προτομή σε μαρμάρινο μέταλλιο του Γρηγορίου Ε΄, το οποίο εκτίθεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Ο Γεώργιος Φυτάλης φιλοτέχνησε και μαρμάρινη προτομή του Γρηγορίου Ε΄ που βραβεύτηκε σε διεθνή διαγωνισμό για τον ανδριάντα του και το 1920 δωρήθηκε, εκ μέρους των δημάρχων Αθηναίων, με πρωτοβουλία του δημαρχεύοντος Αθηναίων Γεώργιου Τσόχα (1883-1937) προς το βασιλικό ζεύγος του Αλεξάνδρου Α΄ (1893-1920) και της Ασπασίας Μάνου (1896-1972), ως υπόμνηση του χρέους αυτού και του ελληνικού λαού να ανακτήσει την Κωνσταντινούπολη! Στις 8 Απριλίου 1921, στην εκατονταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης, η Εκκλησία της Ελλάδος αγιοκατέταξε τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Μαρμάρινος ανδριάντας του, έργο του Ιταλού γλύπτη Luigi Jorini (1817-1911), από το 1893, έχει στηθεί επίσης στη γενέτειρά του Δημητσάνα, δωρεά του ελληνικής καταγωγής εμπόρου, πολιτικού και εθνικού ευεργέτη Γρηγορίου Μαρασλή (1831-1907), με το βάθρο του να οφείλεται σε κοινό έρανο των Ελλήνων. Ο Jorini υπογράφει με το κυριλλικό αλφάβητο, καθώς έζησε, όπως και ο Μαρασλής, στην Οδησό.

Και οι δύο ανδριάντες συνυφαίνονται με την εθνική βούληση να τιμηθεί ο αγώνας για την απελευθέρωση της Ελλάδος από τον οθωμανικό ζυγό, σε πνεύμα μεγαλοϊδεατικό, που προγραμματισμένα συνέπεσε το 1871 με την πεντηκονταετηρίδα της επανάστασης του 1821. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η επιλογή του φιλομοναρχικού Κόσσου, του ανερχόμενου Φυτάλη, του ευνοούμενου από το παλάτι πρύτανη Καστόρχη, ο οποίος στον λόγο του μνημόνευσε ευφώνως τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (1770-1843), τον Ανδρέα Ζαΐμη (1791-1840) και τον Όθωνα (1815-1867), χωρίς να πει το παραμικρό για άλλους που πολέμησαν. Η ανέγερση των δύο ανδριάντων ώθησε Έλληνες λογίους, όπως την ζωγράφο και συγγραφέα Dora d'Istria (Ελένη Γκίκα, 1828-1888), να ζητήσουν να στηθεί ο ανδριάντας του εν ζωή πυρπολητή Κωνσταντή Κανάρη (1793-1877), πρόπλασμα του οποίου είχε φιλοτεχνήσει ο γλύπτης Κοσμάς Απέργης (1837-μετά το 1898) στη Φλωρεντία! Προτάθηκε ακόμα, με πρόταση του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηναίων, και ανίδρυση μαρμάρινου ανδριάντα του Όθωνα στα τέλη του 1859, ενώ ανακινήθηκε η ανίδρυση μνημείου για τον αγώνα του 1821 και στις 25 Μαρτίου 1870 βασιλικό διάταγμα προσδιόριζε ως τόπο του μνημείου την Πλατεία Ομονοίας. Το



Το προαύλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την πρώτη δεκαετία του Κ' αιώνα. Διακρίνονται αριστερά τα αγάλματα του Κοραή και του Γλάδστωνος (στην αρχική θέση του), καθώς και η στήλη των πεσόντων κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 φοιτητών (Κώστα Ελευθερουδάκη, *Athens and the Environs. A Practical Guide for Travellers*, Αθήνα 1906).

καλοκαίρι του 1872, ξεκίνησε από τον Δήμο Μεσολογγίου η διαδικασία να ανεγερθεί στην πόλη ο ανδριάντας του λόρδου Βύρωνα με ανάθεση στον γλύπτη Γεώργιο Βιτάλη (1838-1901), ξάδελφο του Γεώργιου Φυτάλη.

Δύο χρόνια μετά από τον ανδριάντα του Γρηγορίου Ε', στις 7 Απριλίου 1874, αποκαλύφθηκε στην αριστερή πλευρά του Πανεπιστημίου Αθηνών ο μαρμαρίνος ανδριάντας του Χιώτη διδασκάλου του Γένους Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833), με δαπάνη της Επιτροπής Χίων, που το 1873 είχαν συγκεντρώσει 200.000 δρχ. Στηριγμένος σε πρόπλασμα του Κόσσου —που είχε φιλοτεχνήσει το 1855 και μαρμαρίνη προτομή του Κοραή, που εκτίθεται στη Βιβλιοθήκη Χίου, δώρο του Πέτρου Ομηρίδη Σκυλίτση (1784-1872) στη Σχολή Χίου—, ολοκληρώθηκε στο μάρμαρο από τον μαθητή του Κόσσου, Γεώργιο Βρούτο (1843-1909). Ο Κοραής από σεμνότητα δεν δεχόταν να απεικονιστεί. Μόνο με τέχνασμα έγινε δυνατή η υποκλοπή της συγκατάθεσής του: δύο Χιώτες λόγιοι, ο ένας από τους οποίους ήταν ο αρχιμανδρίτης και μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νεόφυτος Βάμβας (1776-1855), παρουσίασαν στον γηραιό Κοραή τον νεαρό Ούγγρο ζωγράφο Athanasius Smolky (Smolky, 1775-μετά το 1811) σαν φιλέλληνα

και θαυμαστή του έργου του· ο Smolki διέσωσε από μνήμης τα χαρακτηριστικά του Κοραή σε μια παρατεταμένη επίσκεψή του και κατόπιν τον σχεδίασε. Ο Βάμβας στο επίγραμμα της εικόνας ελληνοποίησε τον Smolki, χωρίς να καταφέρει να αποφύγει την οργή του Κοραή. Το σχέδιο του Smolki λιθογραφήθηκε από τον Carl Müller (1778-μετά το 1831) στις αρχές του 1815 και έκτοτε διαδόθηκε. Αυτό είναι και το πρότυπο για τον ανδριάντα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σε συμβολικά ψηλότερη ως προς τον θεατή θέση, ντυμένος με ρεντιγκότα, ο Κοραής έχει καθίσει σε κλισμό, κρατώντας στο αριστερό χέρι του περγαμινό κείμενο και αφήνοντας το δεξί να ακουμπάει πάνω στο γόνατό του. Τον Κοραή μαρμάρينو σε μέταλλο είχαν φιλοτεχνήσει το 1865-70 οι αδελφοί Φυτάλη, ο Γεώργιος και ο Λάζαρος, έργο το οποίο εκτίθεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Ο Βρούτος συνεργάστηκε με τον Φραγκίσκο Μαλακατέ (π. 1825-1914) για τη δημιουργία του σχεδιασμένου από τον Ιωάννη Κόσσο ταφικού μνημείου Κοραή στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών. Αίτημα του Δήμου του Μομπελιέ, της γαλλικής πόλης όπου ο Κοραής σπούδασε και διαμορφώθηκε πνευματικά, για αντίγραφο του ανδριάντα του Βρούτου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προς τιμήν του πατέρα της σύγχρονης δημοκρατίας είχε ως αποτέλεσμα να γίνει σε χαλκοκασσίτερο και να μπει σε κεντρική πλατεία της πόλης, σε συνοικία που πήρε το όνομα Αντιγόνη. Στο βάθρο αναγράφεται επίγραμμα στην αρχαϊζουσα γλώσσα.

Οκτώ χρόνια μετά από τον ανδριάντα του Αδαμάντιου Κοραή, το 1882, το Πανεπιστήμιο Αθηνών έλαβε την απόφαση να ανεγείρει μνημείο του Βρετανού πολιτικού Γουλιέλμου Γλάδστωνος (William Ewart Gladstone, 1809-1898) για να τιμήσει την πεντηκονταετή παρουσία του στην πολιτική ζωή και τη θετική προσφορά του στην προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα, που κυρώθηκε με τη συνθήκη του Βερολίνου το 1880. Ένα χρόνο μετά, το 1883, αναλήφθηκε πανελλήνιος κρατικός έρανος με σκοπό να αντιμετωπιστούν τα έξοδα και διενεργήθηκε καλλιτεχνικός διαγωνισμός, στον οποίον κατατέθηκαν έντεκα γύψινα προπλάσματα από σημαντικούς γλύπτες, μεταξύ των οποίων οι Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης (1834-1919), Γεώργιος Ν. Βιτάλης, Ιωάννης Βιτσάρης (1843-1892) και Γεώργιος Βρούτος. Η επιτροπή που συγκροτήθηκε επέλεξε στις 14 Μαΐου 1883 το πρόπλασμα του Βιτάλη, ο οποίος ταξίδεψε, σταλμένος από τον πρωθυπουργό



Γεώργιου Βρούτου, Αδαμάντιος Κοραΐς, 1874, μάρμαρο.

Χαρίλαο Τρικούπη (1832-1896) με κρατικές δαπάνες, στο Ηνωμένο Βασίλειο και είχε συναντήσει τον Γλάδστωνα για να σχεδιάσει εκ του φυσικού τη μορφή του, που την πέρασε στον γύψο στη Γερμανία και την ολοκλήρωσε το 1885. Γύψινο πρόπλασμα προτομής του Γλάδστωνος, έργο του Βιτάλη, εκτίθεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Στον ανδριάντα ο Βρετανός πολιτικός όρθιος αγορεύει, με το δεξιό χέρι του προτεταμένο. Στο χαλαρό αριστερό χέρι του κρατάει τη βερολίνηια συνθήκη. Κάτω και πίσω του δεξιά βρίσκονται δύο τόμοι, υπαινιγμός στα βιβλία του *Studies on Homer and the Homeric Age* και *Homer*, τα οποία εκδόθηκαν το 1858 και το 1878. Ο ανδριάντας του Βιτάλη εκτέθηκε στα Ολύμπια του 1888 και στην έκθεση της Βιοτεχνικής Εταιρείας στο Ζάππειο το 1895. Η επιλογή του έργου του Βιτάλη προξένησε σφοδρές αντιρρήσεις από τους άλλους γλύπτες, οι οποίες όμως δεν απέδωσαν το παραμικρό. Για να ηρεμήσει ένας από αυτούς, ο Βρούτος, ο Τρικούπης τον διόρισε καθηγητή της Πλαστικής στο Σχολείο των Τεχνών! Ο ανδριάντας άργησε να στηθεί. Πολιτικές ισορροπίες και άλλες αντιξοές συνθήκες δεν επέτρεπαν επί πολύ την ανίδρυσή του και για τον λόγο αυτόν παρέμενε στα υπόγεια του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Ζαπλείου. Ο θάνατος του Βρετανού πολιτικού το 1898, οι πιέσεις ομογενών του Ηνωμένου Βασιλείου και η παρέμβαση του καθηγητή της Νομικής Σχολής και πρύτανη το 1899-1900 Αλκιβιάδη Κρασσά (1840-1912) συνετέλεσαν στην αποκάλυψή του στις 24 Ιουνίου 1900. Ήταν τοποθετημένος στην αριστερή πλευρά, κατ' άξονα προς τον Κοραή, όμως η κατασκευή του σταθμού του μετρό τον απομάκρυνε προσωρινά, για να τον μετατοπίσει τελικά το 2009 στον δεξιό άξονα, στην ευθεία του Καποδίστρια.

Τηρώντας κατ' έθος την επέτειο από την επανάσταση του 1821, στις 25 Μαρτίου 1901 το Πανεπιστήμιο Αθηνών, επί πρυτανείας του καθηγητή της Σχολής Θετικών Επιστημών Κωνσταντίνου Μητσόπουλου (1844-1911), ανήγειρε στο προαύλιό του αριστερά μαρμάρινη στήλη για τους πεσόντες κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 φοιτητές του, την οποίαν όμως την είχε αποφασίσει το 1898, επί πρυτανείας του καθηγητή της Ιατρικής Σχολής Σπυρίδωνα Μαγγίνα (1839-1920). Στη στήλη, έργο του Γεώργιου Παπαγιάννη (1860-1920), την επιστέφει μαιανδρωτή λήκυθος, ταφικό αγγείο της αρχαιότητας, με ριγμένο πάνω της ύφασμα, αναφορά στην



Γεώργιου Ν. Βιτάλη, *Γλάδστον*, 1888-1900, μάρμαρο.



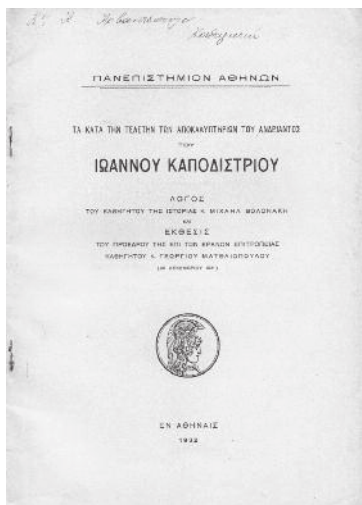
Αναθηματικές στήλες πεσόντων φοιτητών, έργα του Γεώργιου Παπαγιάννη. Αριστερά για τους πεσόντες στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 (1901, μάρμαρο) και δεξιά για τους πεσόντες στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1919, μάρμαρο).

απότομη διακοπή της ζωής, έχουν προστεθεί, αρκετά χρόνια μετά, επί πρυτανείας του καθηγητή της Ιατρικής Σχολής Γεώργιου Ζ. Γαζέπη (1860-1929), τα ονοματεπώνυμα των πεσόντων φοιτητών.

Πάριση προς τη στήλη των πεσόντων το 1897 φοιτητών το Πανεπιστήμιο Αθηνών ενέκρινε, με πίστωση, δεκαεφτά χρόνια μετά, το 1918, επί πρυτανείας του ίδιου πρύτανη, του Γ. Ζ. Γαζέπη, και ανήγειρε το 1919 για τους πεσόντες κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φοιτητές μαρμάρινη ανθεμωτής επίστεψης στήλη του γλύπτη και της προηγούμενης στήλης, του Γ. Παπαγιάννη. Τα αποκαλυπτήρια της στήλης έγιναν πανηγυρικά από τον βασιλιά Κωνσταντίνο ΙΒ΄/Α΄ (1868-1923). Στην πρόσθια όψη της έχει απεικονιστεί ανάγλυφη η Νίκη του Παιωνίου, έργο του 5ου αι. π.Χ., από το Μουσείο της Ολυμπίας, την οποία είχε συμπληρώσει τον ίδιο χρόνο που ανιδρύθηκε η στήλη, το 1919, ο Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974). Στην ίδια όψη έχουν χαραχθεί τα ονοματεπώνυμα των πεσόντων φοιτητών, καθώς και ελεγκτικό επίγραμμα του κοσμήτορα το 1919 της Θεολογικής Σχολής, σπουδαίου θεολόγου αλλά και οξύθυμου Χρήστου Ανδρούτσου (1869-1935). Στο βάθρο του μνημείου έχει απεικονιστεί ο δικέφαλος αετός, σύμβολο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, της εθνικής ιδεολογίας και της ανάστασης του γένους· ο Έλληνας κατέφευγε συχνά στο παρελθόν για να πάρει δύναμη για το παρόν και για το μέλλον.

Τελευταίος στο προαύλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών αποκαλύφθηκε ο ανδριάντας του κυβερνήτη Ιωάννη Α. Καποδίστρια (1776-1831), στην εκατοστή επέτειο του θανάτου του, στις 20 Ιανουαρίου 1931, έργο του Γεώργιου Μπονάνου (1863-1940). Μολονότι η Εθνοσυνέλευση είχε εκδώσει ψήφισμα αμέσως μετά τη δολοφονία του για την ανέγερση μνημείου του, αυτό δεν ίσχυσε. Το 1911, χάρη στη διαθήκη του εθνικού ευεργέτη Ιωάννη Δομπόλη (1769-1850), το επώνυμο του Καποδίστρια, που ενδιαφέρθηκε για την παιδεία στην Ελλάδα, προστέθηκε στην επωνυμία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βούληση δημιουργίας ανδριάντα του Καποδίστρια είχε εκφραστεί ήδη από το 1916, επί πρυτανείας του καθηγητή της Σχολής Θετικών Επιστημών Θεόδωρου Σκούφου (1864-1938), το θέμα δεν προχώρησε όμως, για να επανέλθει το 1917, επί πρυτανείας του καθηγητή της Νομικής Σχολής Γεώργιου Αγγελόπουλου (1852-1935), χωρίς αποτέλεσμα, και για τρίτη φορά το 1929, επί πρυτανείας του καθηγητή της Σχολής Θετικών Επιστημών

Γεώργιου Θ. Ματθαίουπουλου (1873-1958) με τη διενέργεια πανελληνίου εράνου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παίρνοντας ως μοντέλο του, όπως θυρεύεται, κάποιον νεοκουβαλητή στην τότε ανεγειρόμενη Ιατρική Σχολή στο Γουδί, γειτονική προς το εργαστήριό του, ο Μπονάνος έχει συλλάβει τη μορφή του κυβερνήτη ως αντίστοιχη προς του Κοραή, όπως δείχνει και



Τεύχος που εξέδωσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1932 για τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ιωάννη Καποδίστρια, με τον λόγο του καθηγητή της Ιστορίας Μιχαήλ Βολονάκη και την έκθεση του προέδρου της επί των εράνων επιτροπείας, καθηγητή Γεώργιου Θ. Ματθαίουπουλου.

η στροφή του κεφαλιού του Καποδίστρια προς εκείνον, δεν κρύβει την ομοιότητά του προς τον μαρμάρينو ανδριάντα του Στάμου Πετρίτση, έργο του ίδιου γλύπτη στο Πετρίτσειο Γυμνάσιο-Λύκειο Κεφαλλονιάς, από το 1920, ο Καποδίστριας είναι καθισμένος σε κλισμό ανάλογο με εκείνον του Κοραή. Το αριστερό χέρι του το φέρει πάνω σε βιβλίο, στο οποίο έχει χαραχθεί κεφαλαιογράμματη η επιγραφή «Δράξασθε παιδείας» από τους δαβιδικούς Ψαλμούς (12, 2), επιγραφή που ο γλύπτης είχε και στον ανδριάντα του Πετρίτση, ενώ το δεξιό το αφήνει να πέφτει σε κάθετη διάταξη, παράλληλα προς τον κορμό του. Μια άνευρη, τυποποιημένη στάση διακρίνεται στη σύνθεση του ανδριάντα· να την αποδώσει κανείς σε κόπωση, στο γεροντικό ύφος του γλύπτη, που τον ωθεί στην εύκολη επανάληψη κεκτημένων; Η πρωταρχική σύλληψη για τα χέρια του Καποδίστρια

ήταν διαφορετική: το αριστερό χέρι του θα το στήριζε σε θυρεό με τα γράμματα «Νόμος άρξει», αλλά η κρίση της επιτροπής του Πανεπιστημίου Αθηνών τον υποχρέωσε να την αλλάξει. Τα πόδια του χιάζονται, σε λανθάνουσα κίνηση. Το βάθρο φέρει αρχαιοπρεπή επιγραφή. Στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα, που τα τέλεσε ο προπρύτανης Ματθαίουπουλος, παρευρέθηκε ο πολιτικός κόσμος της χώρας, τιμώντας τον κυβερνήτη. Γύψινο πρόπλασμα του Καποδίστρια έχουν φιλοτεχνήσει ο Λάζαρος Ν. Σώχος (1857-1911),



Γεώργιου Μπονάνου, Ιωάννης Α. Καποδίστριας, 1929, μάρμαρο.



Στη σπουδαστική διαδήλωση για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση το 1962 επιστρατεύεται και ο Γλάδστων.

έργο που βρίσκεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, ίσως από το 1911, και ο Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1882/84/85-1960). Στις 12 Απριλίου 1887 είχε αποκαλυφθεί στη Σπιανάδα της Κέρκυρας μαρμάρινος όρθιος ανδριάντας του Καποδίστρια, έργο του Γεώργιου Ξενάκη (1865-1911) σε γύψινο πρόπλασμα του Λεωνίδα Δρόση (1834-1882). Στις 25 Μαρτίου 1933 ένας άλλος μαρμάρινος ανδριάντας του Καποδίστρια, σε όρθια στάση και αυτός, έργο του Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974), από το 1932, θα στηθεί σε πλατεία του Ναυπλίου.

Τα γλυπτά του Πανεπιστημίου Αθηνών έχουν υποστεί βανδαλιστικές επιθέσεις και πολιτικές εκδηλώσεις. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851-1911) γράφει στο

διήγημά του «Τα καλαμπούρια ενός δασκάλου» ότι ένα πρωινό μάλλον του 1874, μετά από τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Κοραή, βρέθηκε πάνω στο βάθρο του γραμμένο με μολύβι το εξής πικρό δίστιχο που προκάλεσε αίσθηση, ο ποιητής του οποίου έμεινε άγνωστος: «Έν της Πεντέλης παγερόν / τεμάχιον μαρμάρου / λαβών, κυλίσθητι και συ / στον δρόμον του χειμάρρου». Ήδη το 1883 παιδιά κάθε βράδυ βανδαλίζουν και λιθοβολούν τους τρεις από τους τέσσερεις ανδριάντες, με θύμα τη γραφίδα του Κοραή, ενώ το 1903 αγυιόπαιδες της γειτονιάς βάζουν σημάδι τους ανδριάντες, με αποτέλεσμα πάλι ο Κοραής να χάσει το δεξιό του αφτί και τους δύο αντίχειρες και οι άλλοι ανδριάντες χάνουν τις εξοχές των ενδυμάτων τους! Το 1962 ο Γλάδστων εμφανίζεται να κρατάει στο προτεταμένο δεξιό χέρι του πικέτο στο οποίο αναγράφεται το αίτημα για Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, το «15% Προίκα στην Παιδεία»· τον Μάρτιο του 1967, στην αντιδικτατορική συγκέντρωση της Εθνικής Φοιτητικής Ενώσεως Ελλάδος (ΕΦΕΕ) στα Προπύλαια, ο Κοραής περιβλήθηκε επίμηκες λευκό



Στιγμιότυπο από το σπουδαστικό συλλαλητήριο της Εθνικής Φοιτητικής Ενώσεως Ελλάδος (ΕΦΕΕ) στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 5 Μαρτίου 1967, μπροστά στον ανδριάντα του Αδαμάντιου Κοραή (φωτογραφία Ηνωμένων Φωτορεπόρτερ).

ύφασμα με σύνθημα κατά του φασισμού. Στις 15 Μαΐου 1998, σε υπαίθριο πάρτι νεαρών, μαύρη και κόκκινη χρωστική επικάλυψαν τα γλυπτά που αποκρούστηκαν κιόλας· τη συντήρησή τους τότε ανέλαβε η Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού, ενώ χαρακτηρίστηκαν ως έργα τέχνης και ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία κατά χώραν, επιτόπου (in situ), χρήζοντα κρατικής προστασίας, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 1469/50 (αρ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Β/4451/54143). Το σοβαρότερο πλήγμα το είχε υποστεί ο ανδριάντας του Γλάδστωνος: ακρωτηριασμό των τεσσάρων δαχτύλων του δεξιού χεριού του, εκτός του αντίχειρα· ο γλύπτης Στέλιος Τριάντης (1931-1999) ανέλαβε την αποκατάστασή τους. Την αντίρρησή του ως προς τη φορά των δαχτύλων έχει διατυπώσει το 2015 ο γλύπτης-συντηρητής πολλών μαρμάρινων έργων στην Αθήνα, εκπαιδευτικός στο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Αθήνας Πραξιτέλης Τζανουλίνος (1955).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αθηνά, 28 Οκτωβρίου 1859, 14 Νοεμβρίου 1859, 2 Δεκεμβρίου 1859, 10, 14 Φεβρουαρίου 1864· «Προς τους κακίζοντας τον καλλιτέχνην Ιωάννην Κόσσον», Αθηνά, 3 Ιανουαρίου 1860· *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος, τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ τον Ε΄, καταταχθέντα μεν, διορθωθέντα και υπομνηματισθέντα υπό του καθηγητού Γ. Γ. Παππαδοπούλου, επιμελητού του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου, συλλεγέντα δε και εκδοθέντα υπό Γ. Π. Αγγελοπούλου, ιλάρχου, 2τ., Αθήνα 1865-66*· «Γρηγορίω Πατριάρχει ανέγερσις μνημείου εις Αθήνας», *Εθνικόν Ημερολόγιον έτους 1864, 1865, σ. 399-400*· *Αιών*, 27 Απριλίου 1871· «Κωνσταντίνος Ῥήγας ο Φεραῖος», *Αλήθεια*, 7 Μαΐου 1871· «Ο ανδριάς Ῥήγα του Φερραίου», *Αλήθεια*, 27 Μαΐου 1871, 14, 17, 21 Ιουνίου 1871· «Ῥήγα Φεραίου ο ανδριάς», *Εκλεκτική*, 1, 15, 22 Ιουνίου 1871· *Ελληνικός Λαός*, 5, 16 Ιουνίου 1871, 29 Μαρτίου, 3 Μαΐου 1872· *Εκλεκτική*, 15, 22 Ιουνίου 1871, 28 Μαρτίου 1872, 3 Απριλίου 1872, 20 Ιουνίου 1872· *Εθνοφύλαξ*, 17 Ιουνίου 1871, 21 Ιουνίου 1875· *Παλιγγενεσία*, 17 Ιουνίου 1871, 27 Μαρτίου 1872, 1, 24 Απριλίου 1872, 15, 22 Ιουνίου 1872· *Αιών*, 20, 27 Μαρτίου 1872, 12, 15, 19 Μαΐου 1875, 14 Ιουλίου 1875, 22 Μαΐου 1887· *Αλήθεια*, 28 Μαρτίου 1872, 3 Απριλίου 1872· *Αυγή*, 27 Μαρτίου 1872, 7 Απριλίου 1872, 22 Αυγούστου 1875· *Ειρηνική*, 28 Μαρτίου 1872· «Λόγος πανηγυρικός εις τον Πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε΄, εκφωνηθείς τη 25 Μαρτίου 1872, εν τη τελετῇ των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος τούτου υπό Ευθυμίου Καστόρχη, Πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 12 Απριλίου 1872· *Καιροί*, 10 Ιανουαρίου 1873· *Αλήθεια*, 24, 27, 28 Μαρτίου 1872, 13 Ιανουαρίου 1873, 27 Φεβρουαρίου 1875, 13 Μαΐου 1875· *Ο ανδριάς του αοιδίμου Γρηγορίου*, Αθήνα 1874· Φίλιππου Ιωάννου, *Φιλολογικά Πάρεργα*, Αθήνα ²1874, σ. 654· *Εφημερίς*, 2, 27, 28, 29, 30, 31 Μαρτίου 1874, 2 Απριλίου 1874, 11 Μαΐου 1875· *Στοά*, 27 Απριλίου, 11, 12 Μαΐου 1875· *Αγγελιοφόρος*, 10 Μαΐου 1875· *Εθνοφύλαξ*, 12 Μαΐου 1875, 21 Ιουνίου 1875, 4 Ιουλίου 1875· *Εφημερίς*, 12 Μαΐου 1875, 10 Ιουλίου 1875, 22, 24 Ιουλίου 1875, 16 Αυγούστου 1875, 14, 31 Οκτωβρίου 1875· *Βελτίωσις*, 14 Μαΐου 1875· *Στοά*, 7, 11 Ιουλίου 1875· *Μέλλον*, 30 Αυγούστου 1875· *Αθηναίον*, τχ. 3, 4, 1875· *Τα κατά την ανακομιδήν*

των οστών Αδαμαντίου Κοραή από Παρισίων εις Αθήνας, Αθήνα 1877· Λυκαβητινίου, «Ο ανδριάς του Γλάδστωνος», *Ραμπαγάς*, 5 Δεκεμβρίου 1882· «Ένας Γάλλος», *Παληάνθρωπος*, 19 Μαΐου 1883· *Νέαι Ιδέαι*, 15 Ιουνίου 1883· *Ώρα*, 11 Απριλίου 1884· Αββακούμ [Μπάμπη Αννινου], «Ο ανδριάς του Γλάδστωνος (Οραμα)», *Το Άστυ*, 20 Οκτωβρίου 1885· «Η πεντηκονταετηρίς του Κοραή», *Αττικόν Μουσείον*, τχ. 3, 1885, σ. 42-43· «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Εθνικού Πανεπιστημίου. Οι προ του Πανεπιστημίου ανδριάντες», *Εστία*, τχ. 594, 17 Μαΐου 1887, σ. 328· «Ανδριάς Γρηγορίου Ε'», *Νέα Εφημερίς*, 11 Οκτωβρίου 1892· Ακρόπολις, 2 Απριλίου 1895· «Ο ανδριάς του Πατριάρχου Γρηγορίου», *Πρωΐα*, 19 Απριλίου 1896· «Τα παθήματα των ανδριάντων», *Καιροί*, 22 Οκτωβρίου 1903· «Η Κεντρική Επιτροπή προς αναστήλωσιν του ανδριάντος του Ρήγα», *Σκριπ*, 15 Νοεμβρίου 1903· Τάκη Χ. Κανδηλώρου, *Γρηγόριος Ε'*, Αθήνα ²1921, ανατύπωση 2013, σ. 283-288 [Βιβλιοθήκη Κανδηλώρου, αρ. 1]· W. [Κωστή Παλαμά], «Ανδριάντες», *Εμπρός*, 16 Μαρτίου 1916· «Γράμματα και Τέχνη», *Πανακοθήκη*, τχ. 237-238, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1920, σ. 78· W. [Κωστή Παλαμά], «Το σχοινί του Πατριάρχη», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1922· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Β', 1927, σ. 229 (Δ. Ν. Παπαγιαννόπουλος)· *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Ιανουαρίου 1931· Ο Ιωάννης Α. Καποδίστριας ως εθνικός αναδημιουργός. Λόγος εκφωνηθείς εντολή της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών επί τοις αποκαλυπτηρίοις του ανδριάντος αυτού, υπό Μιχαήλ Δ. Βολονάκη, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας των Μέσων και Νεωτέρων Χρόνων, Αθήνα 1932· Κώστα Ουράνη, «Καθημερινή ζωή. Στο ατελιέ του κ. Τόμπρου. Ο ανδριάς του Καποδίστρια», *Ελεύθερον Βήμα*, 26 Οκτωβρίου 1932· Hans Hermann Russack, *Deutsche bauen in Athen*, Βερολίνο 1942, σ. 101-107· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ', [1950], σ. 1360, 1364, 1365 (Κώστας Η. Μπίρης)· Νίκου Α. Βέη, «Συνεδρίαση 26ης Μαΐου 1949. Ο Ρήγας και ο γλύπτης Ιωάννης Κόσος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1949, τ. 24, 1951, σ. 165· Κωνσταντίνου Α. Βοβολίνη, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950). Πρόλογος του καθηγητού Γεωργίου Π. Οικονόμου, Γεν. Γραμματέως της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα 1951, σ. 58-59, 206-207· Βασιλείου Π. Παναγιωτόπουλου, «Προσπάθεια αγιοποιήσεως Γρηγορίου Ε' κατά το 1823», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 147, 15 Μαρτίου 1954, σ. 356-360· «Το Δεκαπενθήμερο: Πνευματική Ζωή», ό.π., σ. 383· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Βιογραφία των ανδριάντων της πρωτευούσης. Λεων. Δρόσης, ο γλύπτης που εφιλοτέχνησε όλα τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών. Ο γλύπτης Μπανάτος και ο ανδριάς του Βαλλιάνου. Ο Γλάδστων, έργον του Βιτάλη», *Το Βήμα*, 31 Μαρτίου 1954· του ίδιου, «Βιογραφίαι των ανδριάντων της Αθήνας. Ένας από τους δέκα καλύτερους γλύπτας της πρώτης γενεάς, ο Γεώργιος Βρούτος. Εφιλοτέχνησε τους ανδριάντας των Κοραή, Σολωμού», ό.π., 16 Μαΐου 1954· Φώτου Πιοφύλλη, «Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες. Ιωάννης Κόσος», *Νέα Εστία*, τχ. 675, 1 Σεπτεμβρίου 1955, σ. 1153· του ίδιου, «Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες. Οι αδελφοί Φυτάλαι», *Νέα Εστία*, τχ. 678, 1 Οκτωβρίου 1955, σ. 1273· του ίδιου, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής), 1821-1941*, τ. Α', Αθήνα 1962, σ. 149, 157, 248, 255, 267· Πάνου Λάγδα, *Άρης, ο πρώτος του Αγώνα. Βιογραφία (1905-1945)*, τ. 2, Αθήνα 1964, σ. 462· Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 116-120· John G. Manolikas, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 75-78· Katerina Mourellou, *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs. (1830-1900)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians-Universität, Μόναχο 1972, σ. 40-41, 48-49, 74, 78· Γεώργιου Σ. Λάιου, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σ. 201 [Ακαδημία Αθηνών. Βιογραφία Εθνικών Ευεργετών, τ. 1]· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975],

χ.σ.· Κωνσταντίνου Άμαντου, «Η σημασία της 25ης Μαρτίου 1949 (24 Μαρτίου 1949)», Ακαδημία Αθηνών - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, *Το Εικοσιένα. Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών*, επιμέλεια Πέτρος Χάρης, Αθήνα 1977, σ. 327· Δέσποινας Αλάτση, *Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος*, Αθήνα 1979, σ. 343· Ηλία Γ. Μυκονιάτη, *Το Εικοσιένα στη Ζωγραφική. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας του Αγώνα*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 113-114, εικ. 97 [*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής. Παράρτημα*, αρ. 25]· Στέλιου Λυδάκη, «Ο ρόλος του ελληνικού μαρμάρου στη νεοκλασική αρχιτεκτονική», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 21, Ιούλιος-Αύγουστος 1979, σ. 24, 26· του ίδιου, «Γεώργιος Μπονάνος ο “Μαρμαροφάγος”· Οι μεγάλες στιγμές της νεοελληνικής γλυπτικής», ό.π., τχ. 22, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1979, σ. 55· *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 45, 48, 50, 55, 98, 364, 489-490 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Χρυσάνθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 41, 42-43, 70, 197, 214· Ηλία Γ. Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 22, 1984, σ. 392-393, 410-414, 432-435, 445, 446, 454-455· του ίδιου, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά*, τ. 35, τχ. 2, 1984, σ. 355-370· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ. 110-115· Ασημάκη Αναστ. Καρδάση, *Δημητσάνα. Μια δοξασμένη πόλη. Οδοιπορικό στην Ιστορία της, Εθνική, Εκκλησιαστική και Τοπική, Ναοί, Μνημεία και Μοναστήρια, Τουριστική υποδομή και αξιοθέατα. - Οδηγός του Επισκέπτη* -, Αθήνα 1988, σ. 398-404· Ηλία Γ. Μυκονιάτη, «Προσθήκες στο έργο του γλύπτη Ιωάννη Κόσσου (1822-1873)», *Εγνατία*, τ. 2, 1990, σ. 191-192 [*Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 24, τεύχος Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας]· Χανς Χέρμανν Ρουσάκ, *Αρχιτέκτονες της νεοκλασικής Αθήνας*, μετάφραση Κωνσταντίνος Σαρρόπουλος, Αθήνα χ.χ. [1990], σ. 106-113· Κώστα Μπαρούτα, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Οι εκθέσεις Τέχνης, η Τεχνοκριτική, οι διαγωνισμοί, τα έντυπα τέχνης, οι έριδες των καλλιτεχνών και άλλα γεγονότα*, Αθήνα 1990, σ. 50, 76-77· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου. Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών. Κατάλογος Συλλογής Γλυπτών*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 23, 24, 30, 52· Ιωάννας Αλεξοπούλου-Καλλιγιάννη, *Η Νεοελληνική Ζωγραφική-Γλυπτική-Λογοτεχνία (Σχέσεις ζωγραφικής, γλυπτικής και ποίησης, 1830-1922)*, δίτομη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, τ. 1, Αθήνα 1992, σ. 321-332 [*Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου*, τ. 88]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αντίγραφα και παραλλαγές αρχαίων έργων στη νεοελληνική γλυπτική», *Αρχαιολογία*, τχ. 43, Ιούνιος 1992, σ. 77 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 24]· Νέλλης Κυριαζή, *Η Πινakoθήκη του Δήμου Αθηναίων. Ελληνική Ζωγραφική - Γλυπτική - Χαρακτική*, Αθήνα 1994, σ. 290, 292, 328· Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Η ζωή και το έργο του*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 139-140· *Ελευθεροτυπία*, 5 Φεβρουαρίου 1993· *Νίκη*, 5 Φεβρουαρίου· *Τα Νέα*, 5 Φεβρουαρίου 1993· Τώνιας Π. Παννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 27-28, 33, 38-39, 48-49, 124-129, 132-134, 141-143, 157-158, 177-178, 186-187· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά,

Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου Τήνου, Αθήνα 1994, σ. 27-28. Νέλλης Κυριαζή, *Η Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων. Ελληνική Ζωγραφική-Χαρακτική-Γλυπτική*, Αθήνα 1994, σ. 290, 292, εικ. 288α, 328. Γιάννη Καιροφύλα, Γεώργιος Βιτάλης. *Ο γλύπτης με τα μεγάλα οράματα*, Αθήνα 1995, σ. 35-38. Ηλία Μυκονιάτη, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1996, σ. 182, 183. Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 80-81, 97, 177, 180, αρ. 41, 57. *Ανδριάντες και προτομές στους δρόμους και τις πλατείες της Κέρκυρας*, Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Κέρκυρας, 3ο Δημοτικό Σχολείο (Περιβαλλοντική Ομάδα), Κέρκυρα 1996, σ. 8-9. Ελένης Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας - Ρωξάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη. Ιστορική βιογραφία*, Αθήνα 1996 [52000], σ. 639-640, 642, 643. *Ρήγας Φεραίος-Βελεστινλής, 200 χρόνια από το θάνατό του - Διονύσιος Σολωμός, 200 χρόνια από τη γέννησή του*, Αθήνα 1998, σ. 23. Χαρίκλειας Θεοχάρους, *Οι γλύπτες αδελφοί Φυτάλη. Η ζωή και το έργο τους*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 18, 84-86. Νίκου Γρηγοράκη, «Η μορφή του Ρήγα στην τέχνη», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Γιούργος, 22 Μαρτίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΑΒ': *Μορφές της Εθνεγερσίας. Λόρδος Βύρων - Αδαμάντιος Κοραΐς - Ρήγας Φεραίος*, 2001, σ. 138, 140]. Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπάθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 89, 90, 91, 96]. Γιάννη Μπόλη, «Η περιπέτεια ενός αγάλματος. Ο ανδριάντας του Γιάδωτωνα, μια καλλιτεχνική αντιμαχία στην Αθήνα του 19ου αι.», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 99-101]. Στέλιου Λυδάκη, «Ο "γκοφισμός" στην Αθήνα. Τα "προβληματικά" αγάλματα σε δημόσιους χώρους της πρωτεύουσας», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 110]. Χριστιάνας Στύλου, «Βανδαλιστικές επιθέσεις. Οι καταστροφές αγαλμάτων και οι λανθασμένες μέθοδοι καθαρισμού και συντήρησης», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 114, 116-117]. Φάνη Κωστόπουλου, «Τα ονόματα των δημιουργών», *Η Καθημερινή*, 10 Νοεμβρίου 1998. Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, «Οι προσωπογραφίες του Κοραΐ», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Γιούργος, 29 Νοεμβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΑΒ': *Μορφές της Εθνεγερσίας. Λόρδος Βύρων - Αδαμάντιος Κοραΐς - Ρήγας Φεραίος*, 2001, σ. 93-100]. Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Τα καλαμπούρια ενός δασκάλου», *Άπαντα*, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τ. 4, Αθήνα 21998, σ. 301. Κώστα Δανούση, *Λάζαρος Σώχος*, Αθήνα 1999, σ. 65. Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα τ. 1: Ζωγραφική και γλυπτική του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 105, 109, 111, 208. *Αθήνα - Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2000, σ. 391-394, αρ. 101 (Emanuel Turczynski). Στυλιανού Λαγουρού, *Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1884-1960)*, Αθήνα 2000, σ. 16. «Χαρακτηρισμός ως έργων τέχνης και ιστορικών διατηρητέων μνημείων in situ των αγαλμάτων της "Τριλογίας" των κτιρίων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου και Ακαδημίας Αθηνών», ΦΕΚ 1350/Β/17.10.2001. Χάρη Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών των Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23 (2001), σ. 153-182. Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. 2: 18ος και 19ος αιώνας, Αθήνα 2002, σ. 207-208. Ζέττας

Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 28-31, 58-59· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Οδηγός Μουσείου Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου, Τήνου*, ελληνικά-αγγλικά, μετάφραση στα αγγλικά Ηρώ Κατσαρίδου - Ρουβίμ Γρηγοριάδης, Αθήνα 2004, σ. 19· Χρήστου Μπεχλιβάνου, *Μίμης Γεντέκος*, Αθήνα 2005, σ. 52-53· Αργυρώς Μποζώνη, «Αγάλματα στην πόλη», *Athens Voice*, τχ. 119, 6-12 Απριλίου 2006, σ. 16· *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο πρωτομάρτυρας της νέας Ελλάδας*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου - Παράρτημα Ναυπλίου, Αθήνα 2008, σ. 80-81 (Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου - Τώνια Γιαννουδάκη)· Γιάννη Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά Πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως "εθνικός ποιητής"*, Αθήνα 2009, σ. 241-305· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1342, 1345 [ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 12, 15]· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 60, 64, 66, 73, 131· Στέφανου Νικ. Δελατόλα, *Αδελφοί Φυτάλα*, Αθήνα 2011, σ. 125-130, 137-151· Βίκυς Καραϊσκού, *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις*, Αθήνα 2011, σ. 33· Θανάση Πιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 508-509· Μαρίας Α. Γαβρίλη - Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτήριου Σ. Μπονάνου, *Γεώργιος Μπονάνος Κεφαλλην έποιε*, Αθήνα 2014, σ. 110-112· Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Κώστα Γαβρόγλου - Βαγγέλη Καραμανωλάκη - Χάιδως Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Αθήνα 2014, σ. 174· Κώστα Γαβρόγλου - Βαγγέλη Καραμανωλάκη - Χάιδως Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του, 1837-1937. Μια συνοπτική αφήγηση*, Αθήνα 2016, σ. 131· Μάνου Ν. Χατζηδάκη, *Ιωάννης Μεταξάς. Πορεία προς την δόξα, 1935-1941*, Αθήνα 2017, σ. 145· Γιάννη Μπόλη, «Οι ανδριάντες του Γλάδστωνα και του λόρδου Γκίλφορντ», *Χρώματα. Μελέτες για την Τέχνη. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου*, πρόλογος Εμμανουήλ Μαυρομαμάτη, επιστημονική επιτροπή Ιλιάννα Θ. Ζάρρα, Μαρία Δ. Καγιαδάκη, Παναγιώτα Μ. Παπανικολάου, επιστημονική επιμέλεια Μαρία Δ. Καγιαδάκη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 251-273, 281-301· [Βαγγέλη Καραμανωλάκη - Δημήτρη Παυλόπουλου], *Τα Προπύλαια του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα χ.χ. [2018]· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Ο φιλαθηνάιος Ζαχ. Παπαντωνίου, ο δημόσιος χώρος, τα γλυπτά μνημεία και η συνείδησις της πόλεως», *Εστία*, 8-9 Φεβρουαρίου 2020.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Το μαρμάρينو κεντρικό αέτωμα, τα δύο πλευρικά πήλινα αετώματα και οι τέσσερεις ανδριάντες, όλα τα γλυπτά του κτηρίου της Ακαδημίας Αθηνών, τα οποία χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1870, αποτελούν δωρεά του εγκατεστημένου στη Βιέννη πρεσβευτή της Ελλάδος εκεί από το 1856, επιχειρηματία, του βαρόνου Σίμωνα Γ. Σίνα (1810-1876), υποστηρικτή του Όθωνα (1815-1867), μεγάλου ευεργέτη της Ελλάδος —το 1862 θα δανείσει στο ελληνικό κράτος 6.000.000 δραχμές για την εδραίωση της τάξης και την προκοπή του τόπου. Σύμφωνα με υπολογισμούς, η συνολική δαπάνη για την ανέγερση και για τη διακόσμηση της Ακαδημίας Αθηνών ανήλθε στα 3.360.000 δραχμές. Η γενναία συμβολή του Σίνα στην ανέγερση του μεγάρου και στην ανίδρυση των γλυπτών της Ακαδημίας Αθηνών, που ανερχόταν στο ποσό των δύο εκατομμυρίων δραχμών, διατηρήθηκε στην κοινή ελληνική συνείδηση μέσω της προσωνομίας που είχε δοθεί στην Ακαδημία Αθηνών: Σιναία Ακαδημία. Τα αετώματα και οι ανδριάντες αντλούν τα θέματά τους από την αρχαία Ελλάδα, γεγονός που το καθόρισε η σκόπιμη αναφορά του πνευματικού ιδρύματος στο πρότυπό του, στην πλατωνική ακαδημία.

Τα γλυπτά συνδέονται με τον καθηγητή της Πλαστικής στο Σχολείο των Τεχνών Λεωνίδα Δρόση (1834-1882), που αναλαμβάνει τον διάκοσμο της Ακαδημίας Αθηνών. Στην πραγματικότητα ο Δρόσης αναδέχθηκε τη δημιουργία των γλυπτών της Ακαδημίας, χωρίς να την ολοκληρώσει, μάλλον λόγω της κλονισμένης υγείας του, καθώς έπασχε από άσθμα, της ακόρεστης τελειοθαρίας του και της εκμετάλλευσής του από



Ο Σίμων Γ. Σίνας.



Μέλη του εργαστηρίου των μαρμαρογλυπτών αδελφών Piccirilli. Τρίτος από αριστερά ο Furio και τέταρτος ο Attilio.

πρόσωπα του στενού οικογενειακού περιβάλλοντός του. Έφτασε στιγμή που ο Σίνας απείλησε μάταια τον Δρόση ότι θα ανέθετε τη συνέχιση του αετώματος σε συνεπέστερους αντιτέχνους του, είτε στον Ιωάννη Κόσσο (1822-1873) είτε στον Γεώργιο Βιτάλη (1838-1901). Στις αρχές του 1872 ο Κόσσος έστειλε στη Βιέννη προπλάσματα του Απόλλωνα, της Αθηνάς, του Σωκράτη και του Πλάτωνα, όμως ο Σίνας προτίμησε τον Δρόση, έστω και αν αυτός δεν είχε ολοκληρώσει το κεντρικό αέτωμα του μεγάρου.

Πρόκειται βέβαια για το πρώτο μεγαλειώδες εικονογραφικό πρόγραμμα γλυπτικής στην Ελλάδα του δεύτερου μισού του ΙΘ΄ αιώνα, από το 1868 έως το 1872. Σχεδιαστής του κεντρικού αετώματος της Ακαδημίας Αθηνών είναι ο Βιεννέζος ζωγράφος Carl Rahl (1812-1865), τον οποίον ο Σίνας γνώριζε, αφού του είχε αναθέσει και άλλα μέγαρα. Φαίνεται ότι συνεπικούρησε και ο πληρεξούσιος του Theophil von Hansen (1813-1891) από το 1861 στην Ελλάδα αρχιτέκτων Ernst Ziller (1837-1923). Ο Δρόσης δούλεψε τις μορφές του στο εργαστήριό του στη Νάπολη της Ιταλίας. Η σύνθεση αντιγράφει με παραλλαγές το θέμα του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα, τη Γέννηση της Αθηνάς. Στον μέσο άξονα κάθεται ο Ζευς σε θρόνο. Αριστερά του όρθια η Αθηνά στον τύπο της Προμάχου, ενώ την διαδέχονται η φτερωτή Ίρις, η Άρτεμις με τον αδελφό της Απόλλωνα ξαπλωμένο, και ο Ήλιος που βγαίνει μέσα από τη θάλασσα, όπως δηλώνει το δελφίνι. Δεξιά του όρθιος ο Ήφαιστος, κατόπιν η καθισμένη Ήρα που ως σύζυγος του Δία με το χαρακτηριστικό επίβλημα στο κεφάλι της έχει στρέψει το κεφάλι της προς εκείνον, η Αφροδίτη καθισμένη προκλητικά με τον συνοδό της ερωτιδέα στα πόδια της, ο Άρης ξαπλωμένος και τη σύνθεση ολοκληρώνει η Νύχτα που μπαίνει στον ωκεανό, όπως υπαινίσσεται το δελφίνι, με τον πέπλο της να σκορπίζει το σκοτάδι.

Γύψινο πρόπλασμα του αετώματος εκτέθηκε στη Διεθνή Έκθεση Βιέννης το 1873 και πήρε το πρώτο βραβείο· εκδηλώθηκε τότε, με τηλεγράφημα προς τον Δρόση, η πρόθεση του κόμη Charpenelli να το αγοράσει για να κοσμήσει με αυτό το μέγαρο που σκόπευε να ανεγείρει. Τον ίδιο χρόνο, το 1873, ο Δρόσης ανέλαβε να φιλοτεχνήσει τα αγάλματα του Απόλλωνα, της Αθηνάς, του Σωκράτη και του Πλάτωνα. Το 1875 το αέτωμα επιχρυσώθηκε· το αποτέλεσμα ήταν εντυπωσιακό. Τον ίδιο χρόνο, το 1875, έφτασαν από τη Βιέννη σε ψημένο πηλό τα γλυπτά για τα οχτώ πλευρικά αετώματα, σχεδιασμένα από τον Hansen και δουλεμένα από τον Πολωνό γλύπτη Franz Melnitzky (1822-1876), με κύρια μορφή την Αθηνά ως προστάτρια της γεωργίας, της βιοτεχνίας, της ναυπηγικής, γενικά της τέχνης και της επιστήμης —σύμβολο έκτοτε του ιδρύματος της Ακαδημίας Αθηνών.

Το 1881 ανατέθηκε στον Δρόση η δημιουργία του ανδριάντα του Σίμωνα Σίνα για την αίθουσα των δημοσίων συνεδριάσεων και τελετών του μεγάρου. Ο Hansen είχε εκφράσει την άποψη να γίνει σε χαλκοकाσσίτερο, η σύζυγος του Σίνα Ιφιγένεια (1815-1884) επέμεине να γίνει μαρμάρινος. Ο εξαιρετικά αργός Δρόσης δούλεψε το γύψινο πρόπλασμα από φωτογραφία του Σίνα, ντύνοντάς τον ως αρχαίον Έλληνα, ενώ σε μάρμαρο το πέρασαν οι Ιταλοί μαρμαρογλύπτες αδελφοί Piccirilli, ο Attilio (1866-1945) και ο Furio (1868-1949), που δούλευαν στην Τοσκάνη της Φλωρεντίας, όπως μαθαίνουμε από επιστολή του Hansen στον Ziller στις 15 Νοεμβρίου 1885, επιστολή η οποία περιλαμβάνεται στη διαθήκη του πρώτου (Κοπεγχάγη).

Τον Ιανουάριο του 1882 στήθηκε το άγαλμα του Απόλλωνα και τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου το άγαλμα της Αθηνάς σε ψηλούς κίονες μπροστά από το κτήριο της Ακαδημίας Αθηνών. Τα αγάλματα αυτά, έργα του μαθητή του Δρόση Ιωάννη Καρακατσάνη (1856-1907), αντιγράφουν τους



Λεωνίδα Δρόση - Attilio και Furio Piccirilli, *Σίμων Γ. Σίνας*, 1881-85, μάρμαρο.



Πάνω, Λεωνίδα Δρόση, *Η Γέννηση της Αθηνάς*, 1868-72, μάρμαρο· κάτω, Franz Melnitzky, *Η Αθηνά προστάτις της επιστήμης* (προτείνει βώλο σε νεανία δεξιά, νεανίας στηρίζεται σε ημικίονα αριστερά, η Ουρανία με σφαίρα και νύμφη με το Κέρας της Αμαλθείας), 1875, ψηφένος πηλός· *Η Αθηνά προστάτις της τέχνης* (βλέπει αριστερά τη μετάδοση της φωτιάς από τον Προμηθέα στον Άνθρωπο, δεξιά νεανία και τον Άρη να



αναπαύεται), 1875, ψημένος πηλός· *Η Αθηνά προστάτις της ναυτιλίας* (γνέθει, αριστερά νεανίας υφαίνει, άλλος πάνω στην Αργώ δεξιά, ο Ποσειδώνας κρατάει την τρίαινα και ο Ήφαιστος τη σφύρα), 1875, ψημένος πηλός· *Η Αθηνά προστάτις της γεωργίας* (δείχνει σε έκπληκτο νεανία ανθό ελιάς δεξιά, νεανίας με αλέτρι αριστερά, οι Ώρες της άνοιξης και του καλοκαιριού), 1875, ψημένος πηλός (φωτογραφίες Βασιλικής Βαρβάκη).



Λεωνίδα Δρόση, Απόλλων, 1882, μάρμαρο (φωτογραφία Βασιλικής Βαρβάκη).



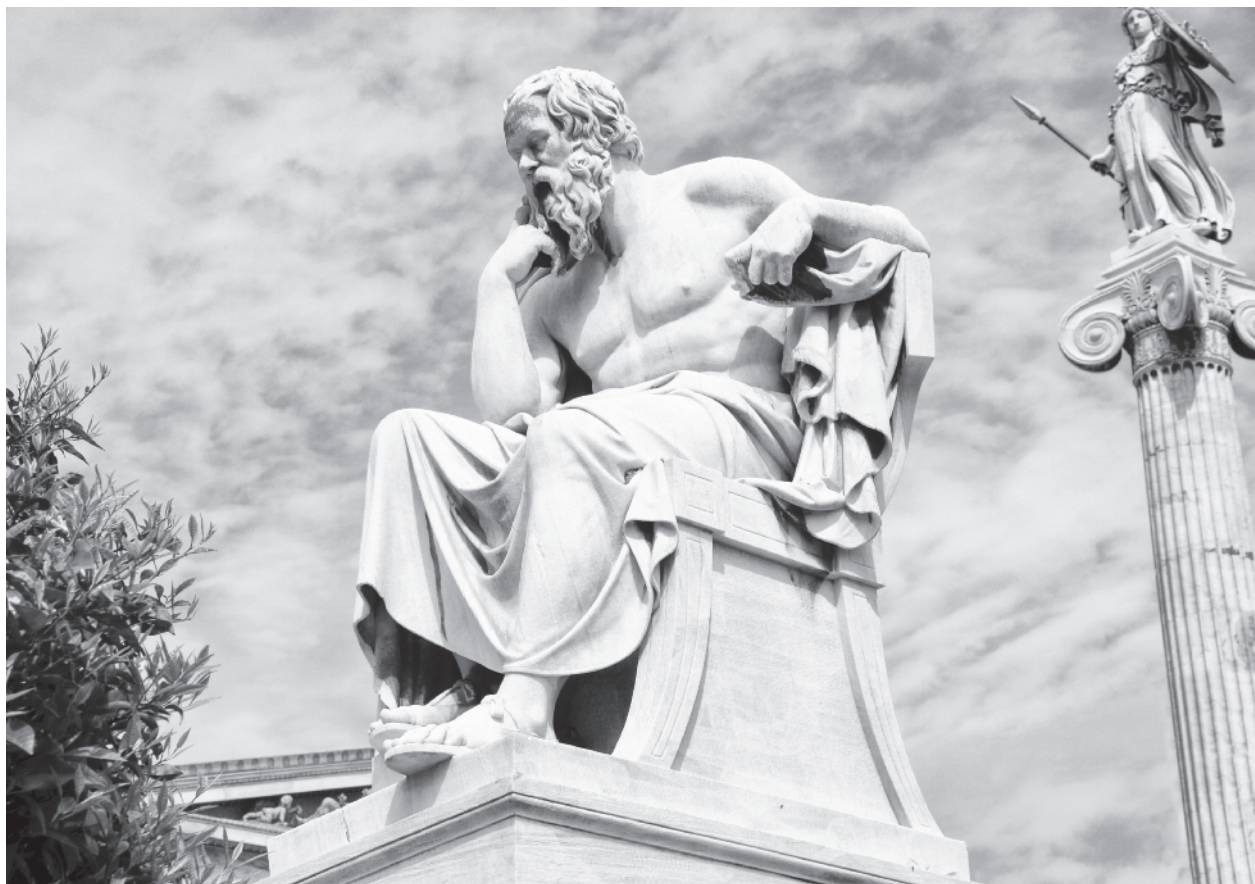
Λεωνίδα Δρόση, Αθηνά, 1882, μάρμαρο (φωτογραφία Βασιλικής Βαρβάκη).



Λεωνίδα Δρόση - Attilio και Furio Piccirilli, *Πλάτων*, 1885, μάρμαρο (φωτογραφία Βασιλικής Βαρβάκη).

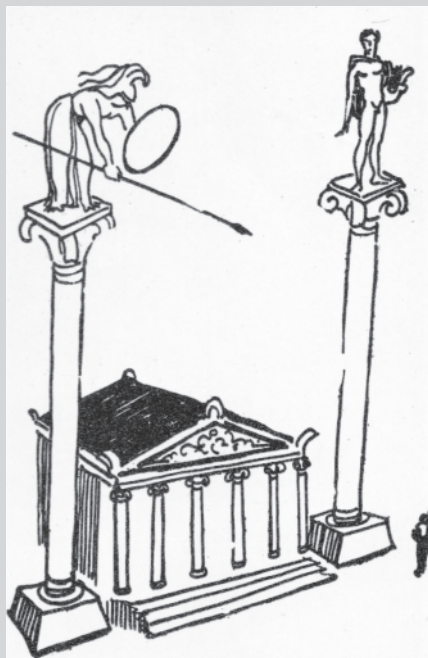
τύπους του Απόλλωνα Belvedere και της Αθηνάς Προμάχου. Το 1885 προστέθηκαν τα τελευταία γλυπτά, ο Σωκράτης και ο Πλάτων, που στηρίζονται σε γύψινα προπλάσματα του Δρόση, τα οποία μετέφεραν σε μάρμαρο πάλι οι αδελφοί Attilio και Furio Piccirilli, όπως πληροφορούμαστε από την ίδια επιστολή του Hansen προς τον Ziller.

Τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών προκάλεσαν αντιδράσεις. Το 1881 στον *Ραμπαγά* του Κλέανθη Τριαντάφυλλου (π. 1850-1889) διαβάζουμε: «Λέγεται ότι ο Απόλλων και η Αθηνά, δύο αγάλματα του φίλου Δρόση,

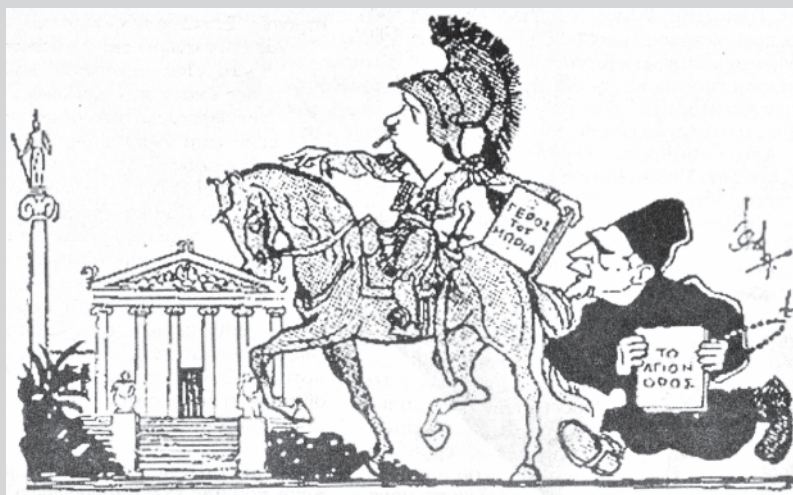


Λεωνίδα Δρόση - Attilio και Furio Piccirilli, *Σωκράτης*, 1885, μάρμαρο (φωτογραφία Βασιλικής Βαρβάκη).

είναι καθ' όλα έτοιμα να βγουν και να αναβούν εις τας στήλας των προ της Ακαδημίας, αλλά φοβούνται, τι νομίζετε; Διά να το μάθετε, ακούσατε τι έλεγον μεταξύ των χθες: — Τι λες, αδελφή; Είσαι έτοιμη; Έκαμες την τουαλέττα σου νά 'βγωμ' όξω; — Ωχ, αδελφέ! Πώς νά 'βγω να λερώσω το φόρεμά μου μ' αυτή τη βροχή. — Έχεις δίκηο, μα το Χριστό, επανέλαβεν ο Απόλλων· θα μας έχουν τόσο ψηλά παλουκωμένους, ώστε θα ήναι αδύνατον να μας χωρέση η Ακαδημία, αν θελήσωμε να προφυλαχθούμεν από κακοκαιρίαις! — Εκτός αν μας φέρη ομπρέλαις και μουσαμάδες ο Δρόσης από την Ιτα-



Φωκίωνα (Φώκου) Δημητριάδη, «Η ζήλεια των θεών. ΑΘΗΝΑ: Μωρήρή! Τι το κυττάς έτσι το παιδί; Δεν είνε για τα μούτρα σου!...», 1935, σινική μελάνη.



Φωκίωνα (Φώκου) Δημητριάδη, «Ακαδημαϊκοί αγώνες δρόμου. [ΖΑΧΑΡΙΑΣ] ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ: “- Φοβερός αυτός ο Σπύρος [Μελάς]! Τα κατάφερε και δω νάναι καβάλα!”», 1936, σινική μελάνη.



Οι κατακτητές στέκονται μπροστά στον Σωκράτη και στον Απόλλωνα της Ακαδημίας Αθηνών, 15 Ιουνίου 1941 (φωτογραφία Associated Press).

λίαν». Το 1909 ο Γάλλος αρχαιολόγος Gustave Fougères (1863-1927) παρατηρεί: «[...] δύο ατυχείς κίονες, εφ' ὧν επικάθηνται τα αγάλματα της Αθηνάς και του Απόλλωνος, ἔχουν τοποθετηθῇ παρά την πρόσοψιν ως δύο τεράστια κηροπήγια». Και ο καυστικός στη σάτιρά του Γεώργιος Σουρής (1853-1919) δεν θα χάσει την ευκαιρία να αναρωτηθῇ («Εἰς την Αθηνάν της Ακαδημίας»): «[...] Τί χάσκεις ἀπὸ τα ψηλά, γλαυκώπιδες, σαν ζευζέκα, / και βλέπεις τον Απόλλωνα γυμνόν ἀπὸ τα πλάγια; Ἀν συ νομίζης πως περνάς για πάνσοφον γυναίκα, για μας δεν εἶναι τίποτα παρά μια κουκουβάγια». Ο ποιητής Γεώργιος Δροσίνης (1859-1951) το 1946 τονίζει για την Αθηνά: «Διωχθεῖσα μετὰ πάλιν / πρὸς ὠχρὸν Ναζαρηνόν / ἐπανέρχου καὶ πάλιν / εἰς τὴν γῆν των Αθηνών» και για τον Απόλλωνα: «Σ' ατενίζω υψωμένον, / ἀπαστράπτοντα, λευκόν, / οἰονεὶ λελαξευμένον / εἰς στερέωμα γλαυκόν...». Γελοιογραφίες του Φωκίωνα (Φώκου) Δημητριάδη (1894-1977) εκτυλίσσονταν, πολλά χρόνια κατόπιν, το 1935 και το 1936, στην πρόσοψη της Ακαδημίας Αθηνών. Ο προαύλιος χώρος με τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών υπήρξε σημείο αναφοράς για τη μεταπολεμική Αθήνα. Ο Γιάννης Ρίτσος (1909-1990) γράφει στην ποιητική συλλογή του *Οι γειτονιές του κόσμου* (1949-51): «Ξημερώνει στην ἔρημη πολιτεία. Και τα τζάμια εἶναι ρόδινα. /

Κι ο μαρμάρινος Απόλλωνας ρόδινος —ο Απόλλωνας με τη λύρα του / επάνω στη θεόρατη κολώνα της Ακαδημίας / ρόδινος, πολύ ρόδινος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Η Ταχύπτερος Φήμη*, 2 Απριλίου 1859, 4 Αυγούστου 1859· *Καιροί*, 24 Φεβρουαρίου 1873, 5 Μαΐου 1873· *Εφημερίς*, 7 Νοεμβρίου 1873· *Εφημερίς*, 14 Ιανουαρίου 1874· *Εφημερίς*, 31 Ιουλίου 1875· *Στοά*, 28 Σεπτεμβρίου 1875· «Σιναιά Ακαδημία», *Εθνοφύλαξ*, 29 Σεπτεμβρίου 1875· *Εφημερίς*, 11 Οκτωβρίου 1875· Σπυρίδωνος Ν. Βασιλειάδης, «Εργαστήριο Λεωνίδα Δρόση», *Αττικά Νύκτες. Τα Άπαντα. IV. Καλλιτεχνία*, Αθήνα 1884, σ. 293-297· *Ραμπαγάς*, 1 Νοεμβρίου 1881· «Αι Νέαι Αθήναι (εκ των Αθηναϊκών Επιστολών του κόμητος de Moüy)», *Εστία*, τχ. 614, 4 Οκτωβρίου 1887, σ. 635· «Αθήναι», *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου*, τ. 1889, σ. 23· «Η Εθνική Πεινα-κιοθήκη του “Φανού”», *Ο Φανός των Συντακτών*, Αθήνα 1936, σ. 8· Hans Hermann Russack, *Deutsche bauen in Athen*, Βερολίνο 1942, σ. 126-135· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1950], σ. 1348-1349 (Κώστας Η. Μπίρης)· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Βιογραφία των ανδριάντων της πρωτευούσης. Λεων. Δρόσης, ο γλύπτης που επιλοτέχνησε όλα τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών. Ο γλύπτης Μπονάτος και ο ανδριάς του Βαλλιάνου. Ο Γλάδστων, έργον του Βιτάλη», *Το Βήμα*, 31 Μαρτίου 1954· Φώτος Ποφύλλης, «Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες. Λεωνίδας Δρόσης», *Νέα Εστία*, τχ. 680, 1 Νοεμβρίου 1955, σ. 1431, 1432· του ίδιου, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής) 1821-1941*, τ. Α΄, Αθήνα 1962, σ. 159, 252, 254· John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 84, 86· Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Α΄: *Νεοκλασικισμός*, [Αθήνα 1967], σ. 400, 409· Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 151-154· Μιχάλη Τόμπρου, «Η πρώτη εκατονταετία (1805-1906) της νεωτέρας γλυπτικής μας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 46, 1971, σ. 230*· Katerina Mourellou, *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs. (1830-1900)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians Universität, Μόναχο 1972, σ. 58-64· Γεώργιου Σ. Λάιου, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σ. 141-151, 179-204, 213-226, 230-231, 233-234 [Ακαδημία Αθηνών. *Βιογραφία Εθνικών Ευεργετών*, τ. 1] (αναγράφεται λανθασμένα ο Piccirilli Piccarelli σαν Ιταλός μαθητής του Δρόση και έτσι επαναλήφθηκε έκτοτε)· Γιάννη Ρίτσου, *Ποιήματα. Τα Επικαιρικά, 1945-1969*, Αθήνα 1976, σ. 82· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Σωκράτους Κουγέα, «Περί της κατά την Επανάστασιν σχεδιασθείσης Ακαδημίας (25 Μαρτίου 1934)», Ακαδημία Αθηνών - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, *Το Εικοσιένα. Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκών*, επιμέλεια Πέτρος Χάρης, Αθήνα 1977, σ. 85-97· 137 χρόνια Ελληνική Γελοιογραφία 1844-1981, έκθεση στην αίθουσα συνεδρίων της Ενώσεως Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, 2-12 Απριλίου 1981, Αθήνα 1981, χ.σ.· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 54-55, 319 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5] (αναγράφεται λανθασμένα ο Piccirilli Piccarelli, ο οποίος θεωρείται Ιταλός μαθητής του Δρόση)· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 47, 200· Στέλιου Λυδάκη, «Το καλλιμάρμαρο κτίριο της Ακαδημίας και τα γλυπτά του Λεωνίδα Δρόση», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 47, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 36-39· Ηλία Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πα-*

νεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. 22, 1984, σ. 435, 436, 455-456· Γεώργιου Δροσίνη, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου. Ημερολόγιο*, φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 145· Σόλων Π. Κυδωνιάτης, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 122-125· Χανς Χέρμανν Ρουσάκ, *Αρχιτέκτονες της νεοκλασικής Αθήνας*, μετάφραση Κωνσταντίνος Σαρρόπουλος, Αθήνα χ.χ. [1990], σ. 133-142· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Αντίγραφα και παραλλαγές αρχαίων έργων στη νεοελληνική γλυπτική», *Αρχαιολογία*, τχ. 43, Ιούνιος 1992, σ. 74 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 14, 16]· Τώνιας Π. Παννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 31-32, 137-140· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ανάγλυφα οικοδόμημα στην Αθήνα. Πρώτες επισημάνσεις στο υλικό και την τεχνολογία τους», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τ. 10: *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης* (23-25 Οκτωβρίου 1992), Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Μέγαρο Παλαιάς Βουλής, Αθήνα 1996, σ. 181 [και ανάτυπο: σ. 8]· Ηλία Μυκονιάτη, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1996, σ. 185-186· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 95-96]· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα τ. 1: Ζωγραφική και γλυπτική του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 114-115· Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά, «Τα εικονογραφικά πρότυπα του γλυπτού διακόσμου της Ακαδημίας Αθηνών», *Αρχαιονομία*, τ. 11, 2001-2002, Αθήνα 2002, σ. 219-232, πίν. 21-25· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. 2: *18ος και 19ος αιώνας*, Αθήνα 2002, σ. 125· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 31-33· Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, *Εθνική Γλυπτοθήκη. Μόνιμη Συλλογή*, κείμενα Τώνιας Παννουδάκη, Αθήνα 2006, σ. 46-47· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα. Ζωγραφική - Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 114-115· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 68-70· Βίκυς Καραϊσκού, *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις*, Αθήνα 2011, σ. 29-30· Θανάση Πιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 505-507· Ελένης Ι. Σαλβαρά, *Η Νεοελληνική Γλυπτική στο β' μισό του 19ου αιώνα. Η περίπτωση Ιωάννη Α. Καρακατσάνη*, δακτυλογραφημένη σεμιναριακή εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2012, σ. 9· Παναγιώτη Κ. Ιωάννου, «Ο Λύσανδρος Κανταντζόγλου και η Accademia di San Luca της Ρώμης. Επίμετρο: Γεράσιμος Πιτζαμάνος, Λεωνίδας Δρόσης», *Ιστορία της Τέχνης*, τχ. 3, Χειμώνας 2014-15, σ. 134, σημ. 33 (με λανθασμένη αναγραφή του Piccirilli: Piccarelli)· *Η Καθημερινή*, 27 Μαΐου 2018 (δημοσιεύεται η φωτογραφία των Γερμανών μπροστά στην Ακαδημία Αθηνών, που όμως αναγράφεται σαν Ακρόπολη!)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η "ελληνικότητα" στη νεοελληνική γλυπτική», *Έλλην, Ρωμικός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιστημονική επιμέλεια Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αθήνα 2018, σ. 637· *Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα-επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 198· Μαριλένας Ζ. Κασιμάτη, *Αναμνήσεις του Ερνστ Τσίλλερ. Συμβολή στην προσωπικότητα και στη δράση ενός αρχιτέκτονα στην Ελλάδα. Επίμετρο Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ*, δίγλωσση έκδοση, Αθήνα 2020, σ. 105-113.



Λάζαρου Ν. Σώχου, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, 1904, χαλκοκασσίτερος, Πλατεία Κολοκοτρώνη, Παλαιάς Βουλής (Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΦΙΠΠΟΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ

Ο πρώτος χρονολογικά έφιππος ανδριάντας στη νεότερη Ελλάδα είναι αυτός του στρατηγού Θεόδωρου Κολοκοτρώνη (1770-1843), έργο του Τηνιακού γλύπτη Λάζαρου Ν. Σώχου (1857-1911), σε χαλκοκασσίτερο, το οποίο βρίσκεται στη φερώνυμη πλατεία του Ναυπλίου. Για το μνημείο του προηγήθηκε τοπικός έρανος το 1874. Για τη φιλοτέχνησή του είχε προκηρυχθεί καλλιτεχνικός διαγωνισμός επί δημαρχίας Επαμεινώνδα Κωτσονόπουλου (1831-1904) το 1884. Ο στρατηγός είχε πρωταγωνιστήσει το 1822 στην άλωση του Παλαμηδιού από τους Έλληνες και στην επικείμενη παράδοσή του.

Πρώτη ιδέα ήταν ως βάθρο του ανδριάντα να μπει βράχος από τα Δερβενάκια, όπου ο Κολοκοτρώνης έδωσε με τους άνδρες του νικηφόρα μάχη εναντίον των Τούρκων το 1822. Τα γύψινα προπλάσματα τεσσάρων γλυπτών που είχαν υποβληθεί αξιολογήθηκαν από αλλοδαπούς κριτές στη Ρώμη, καθηγητές της Ακαδημίας του Αγίου Λουκά, στη Villa Giulia. Τη δαπάνη ολοκλήρωσης του έφιππου ανδριάντα ανέλαβε επιτροπή που διενήργησε πανελλήνιο έρανο τα χρόνια 1884-89.

Το 1891 ο γλύπτης ήρθε στην Αθήνα για να μελετήσει το νεκρικό εκμαγείο του Κολοκοτρώνη, που φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Στην αίθουσα έργων του ανιψιού του γλύπτη, επίσης γλύπτη Αντώνιου Σώχου (1888-1975), στο Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, εκτίθεται ελαιογραφία του Νέστορα Α. Βαρβέρη (1867-1954), που χρονολογείται το 1893 και η οποία απεικονίζει τον Λάζαρο Ν. Σώχο να δουλεύει το πρόπλασμα του ανδριάντα. Το έργο το φιλοτέχνησε, όπως ο ίδιος το δηλώνει στη βάση του, στο Παρίσι το 1900. Τον ίδιο χρόνο, το 1900, το γύψινο πρόπλάσμα του τιμήθηκε με χρυσό μετάλλιο στην παγκόσμια έκθεση Παρισιού, το 1901 με το πρώτο βραβείο της Ακαδημίας του Αγίου Λουκά στη Ρώμη και με το Οικονόμειο βραβείο στην Αθήνα. Μετά από τη βράβευσή του, ο Λάζαρος Ν. Σώχος έστειλε επιστολή στον ξάδελφό του Ξενοφώντα Σώχο (1864-1942), με την οποία του δήλωνε ότι προσφέρει δωρεάν το έργο του, αρκεί να καταβληθεί το αντίτιμο του χαλκοκασσίτερου.

Τον Δεκέμβριο του 1900 βασιλικό διάταγμα εγκρίνει τη σύσταση ερανικής επιτροπής, με μέλη τους δημοτικούς συμβούλους Αλέξανδρο Θ. Φιλαδελφέα

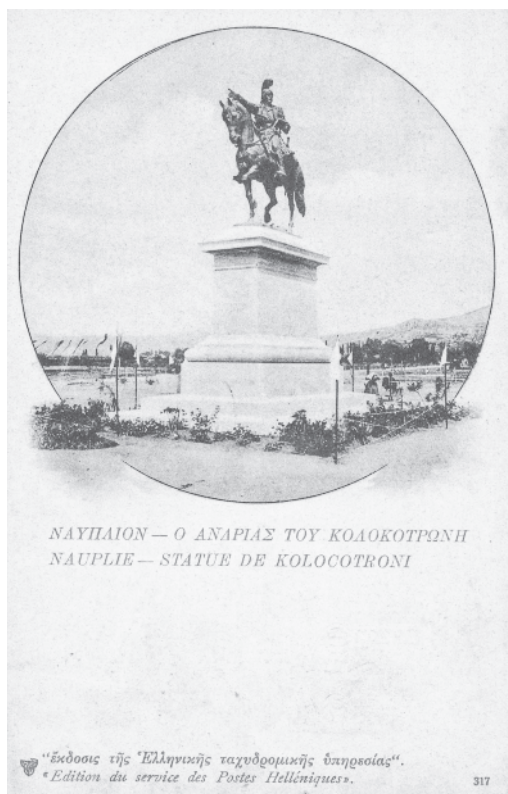


Λάζαρου Ν. Σώχου, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, 1892, πατιναρισμένος γύψος, Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου.

(1866-1955), Μιχαήλ Κατσιμπαλή, Γ. Βαρβιτσιώτη και Ηλία Πουλόπουλο (1850-1930), για τον αθηναϊκό ανδριάντα. Με αναφορά Αθηναίων προς τον δήμαρχο Σπύρο Γ. Μερκούρη (1856-1939) και προς το δημοτικό συμβούλιο, το οποίο ψήφισε 10.000 δρχ. για την απόκτηση του έργου, και με έρανο που διεξήγαγε επιτροπή με πρόεδρο τον αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κ. Μανιάκη και με γραμματέα τον Αρκάδα ρέκτη δικηγόρο Ιωάννη Δ. Μακρόπουλο (1883-1954) και με έκκληση του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, έκκληση που την είχε συντάξει ο Ξενοφών Σώχος και την είχε επαινέσει το μέλος της ερανικής επιτροπής, καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ-

καδικής καταγωγής, Γεώργιος Μιστριώτης (1840-1916), συγκεντρώθηκαν σε ένα τετράμηνο τα χρήματα για τη χύτευση του έργου.

Ο ανδριάντας, χυτευμένος από τον Louis Charles Gasné (1819-1895) σε δύο αντίγραφα στο παρισινό χυτήριο των αδελφών Thiébault, στην τιμή των 18.000 γαλλικών φράγκων, ολοκληρώθηκε το 1895. Το πρώτο αντίγραφό του το αποκάλυψε πανηγυρικά στο Ναύπλιο, όπου είχε φυλακιστεί ένοχος εσχάτης προδοσίας από το 1833 έως το 1835 ο Κολοκοτρώνης, στις 23 Απριλίου 1901 ο δήμαρχος Ναυπλιέων Δημήτριος Τερζάκης (1870-1958), πατέρας του λογοτέχνη Άγγελου Τερζάκη (1907-1979). Μηχανικός για την ανίδρυση του ναυπλιακού ανδριάντα ήταν ο στρατιωτικός Αναστάσιος Θεοφιλάς (1827-1901), εργολάβος ο γλύπτης Ιωάννης Χαλδούπης, ενώ για τη διαμόρφωση της πλατείας του δαπάνησε ο εφέτης Νικόλαος Γ. Κωτσάκης. Το δεύτερο αντίγραφό του ανιδρύθηκε στην Αθήνα, σε νησίδα στη συμβολή των οδών Σταδίου και Κολοκοτρώνη, κοντά στην οικία του Κολοκοτρώνη, που βρισκόταν στη γωνία των οδών Κολοκοτρώνη και Λέκκα (στη σημερινή οδό Κολοκοτρώνη 25), επί δημαρχίας Σπύρου Γ.



Πάνω ο έφιππος ανδριάντας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στο Ναύπλιο, φωτογραφία του Πάνου Ηλιόπουλου (1897-1985). Η λέξη ΑΘΗΝΑ αριστερά στο κάτω μέρος εξυπηρετούσε μάλλον εμπορικούς λόγους... —Κάτω ο ίδιος ανδριάντας σε ταχυδρομικό δελτάριο, με προσθήκη άλλου τοπίου.



Η πομπή των επισήμων και των στρατιωτικών με τα οστά του Κολοκοτρώνη μπροστά από τον έφιππο ανδριάντα του στη συμβολή των οδών Σταδίου και Κολοκοτρώνη, 9 Οκτωβρίου 1930. Πρόκειται για τη μετακομιδή τους από το Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών στην Τρίπολη.

Μερκούρη, στις 27 Απριλίου 1904, χωρίς πανηγυρικά αποκαλυπτήρια. Ο Σώχος είχε διατυπώσει από το 1903 την άποψη να στηθεί στη μικρή πλατεία της Παλαιάς Βουλής, όχι χωρίς αντιρρήσεις...

Τον Ιανουάριο του 1954, επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Νικολοπούλου (1890-1972), ο ανδριάντας μετατοπίστηκε στη σημερινή θέση του, μπροστά από το μέγαρο της Παλαιάς Βουλής, όπου το σημερινό Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Το 1954 στο οπισθόφυλλο του περιοδικού *Εύθυμη Πρωτοχρονιά* δημοσιεύεται γελοιογραφία του Φωκίωνα (Φώκου) Δημητριάδη (1894-1977) με καυστικό σχόλιο!

Το 2000, στο πλαίσιο του έργου Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις και Προστασία των Υπαίθριων Μπρούντζινων Μνημείων στην Ελλάδα, έργο που χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση II: Αρχιμήδης - Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο έφιππος ανδριάντας συντηρήθηκε από το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Αθήνας.

Η ηγετική στάση του στρατηγού είναι εμφανής. Τείνοντας το δεξί χέρι του προς το πεδίο της μάχης, στρέφει το κεφάλι του πίσω, εισάγοντας έτσι δυναμική κίνηση του σώματος. Το βάθρο του ανδριάντα το σχεδίασε ο αρχιτέκτων Αλέξανδρος Νικολούδης (1874-1944) να το περιτρέχουν δύο ταινίες με εναλλαγή ανθεμίων και ωών, η μία κάτω από το γείσο του και η άλλη στο κάτω μέρος του βάθρου. Το μετέφερε σε πεντελικό μάρμαρο ο γλύπτης Ιωάννης Καρακατσάνης (1857-1906). Στις δύο όψεις του το βάθρο παισιώνεται από δύο χαμηλά ανάγλυφα με θέμα τους τη συντριβή του Δράμαλη από τον Κολοκοτρώνη στα Δερβενάκια και την παραίνεση του οπλαρχηγού να κάψουν οι τρομαγμένοι συμπατριώτες του



Φωκίωνα (Φώκου) Δημητριάδη, «Εσύ θα μας δείξεις πού θα σε πάμε; Ο δήμαρχος ξέρει καλύτερα...», 1954, σινική μελάνη και υδρόχρωμα.



Λάζαρον Ν. Σώχου, *Προ της Μάχης των Δερβενακίων, Η Μάχη των Δερβενακίων*, χαλκοκασσίτερος, βάθρο έφιππου ανδριάντα Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Πλατεία Κολοκοτρώνη, Παλαιάς Βουλής (Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

τα οθωμανικά συγχωροχάρτια. Και τα δύο θέματα τα περιγράφει ο Σώχος σε επιστολή του προς την επιτροπή παρακολούθησης του έργου το 1894. Τα δύο πατιναρισμένα στο χρώμα του χαλκοκασσίτερου γύψινα προπλάσματα των αναγλύφων παραχωρήθηκαν από τη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας, με τη φροντίδα του καθηγητή της Γλυπτικής στη Σχολή Θωμά Μ. Θωμόπουλου (1875-1937), το 1926 στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Στην πρόσοψη του

βάθρου του ανδριάντα αναγράφεται με κεφαλαία γράμματα: «Θεόδωρος / Κολοκοτρώνης / 1821 / έφιππος χώρει / γενναίε στρατηγέ / ανά τους αιώνας / διδάσκων τους λαούς / πως οι δούλοι / γίνονται ελεύθεροι» και στην οπίσθια όψη του: «Τον χαλκούν τόνδε ανδριάντα / οι απανταχού Έλληνες / κοινώ εράνω / ανίδρυσαν / 1904».

Κατά τις εργασίες συντήρησης του ανδριάντα στις αρχές της δεκαετίας του 2000 αποκαλύφθηκε ότι στην περικεφαλαία του Κολοκοτρώνη ο Σώχος χάραξε κρυφά την αντίρρησή του να φοράει ο στρατηγός την περικεφαλαία, άποψη που την είχε εκφράσει ήδη σε επιστολή του προς την επιτροπή του έργου το 1892, δηλώνοντας ότι αναγκάστηκε να υποκύψει στην υπόδειξή της. Άλλωστε το πρόπλασμα του έφιππου ανδριάντα του Κολοκοτρώνη ασκεπούς είχε εκτεθεί το 1900 στην παγκόσμια έκθεση του Παρισιού.

Ο τύπος του μνημειακού έφιππου ανδριάντα σε παραλλαγές με ήρεμη τη στάση του αλόγου είναι αγαπητός στην εικονογραφία της ευρωπαϊκής δημόσιας γλυπτικής, συνδεδεμένος και με πρότυπα της αρχαιότητας. Το



Η μετατόπιση του έφιππου ανδριάντα του Κολοκοτρώνη από την οδό Κολοκοτρώνη προς την Παλαιά Βουλή, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, τον Ιανουάριο του 1954 (φωτογραφία Αφών Μεγαλοκονόμων). Περαστικοί παρακολουθούν και σχολιάζουν...

θέμα, γνωστό μέσα από τα μεταλλικά αγαλματίδια του Καρλομάγνου των πρώιμων μεσαιωνικών χρόνων, περνάει στην αρχιτεκτονική της ρομανικής περιόδου σε προσόψεις ναών στη δυτική Γαλλία και στη Λούκα της Ιταλίας. Έφιπποι εμφανίζονται κατά τα μέσα του ΙΓ΄ αιώνα στο Μαγδεμβούργο και στη Βαμβέργη, μάγοι ή άλλες επιφανείς προσωπικότητες, όπως και στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό κόσμο. Στην πρόσοψη του καθεδρικού ναού του Στρασβούργου τρεις μορφές χρονολογούνται από τον ύστερο ΙΓ΄ αιώνα. Στην Ιταλία ο έφιππος ανδριάντας του Μάρκου Αυρήλιου, θεωρημένος ως Μέγας Κωνσταντίνος, κατείχε επιφανή θέση μπροστά από τη βασιλική και το παλάτι του Λατερανού στη Ρώμη. Ο ανδριάντας αυτός μετατοπίστηκε το 1538, επί πάπα Παύλου Γ΄, στον λόφο του Καπιτωλίου. Στη Βερόνα ο τύπος απαντά σε ταφικά μνημεία του ΙΔ΄ αιώνα. Στο Μιλάνο ο έφιππος ανδριάντας του Bernabò Visconti πάνω σε σαρκοφάγο, έργο του Bonino da Campione (π. 1325-π. 1397), από το δεύτερο μισό του ΙΔ΄ αιώνα, σήμερα στο μουσείο του κάστρου Sforza. Εγγύτερα ως προς τον εικονογραφικό τύπο του έφιππου Κολοκοτρώνη βρίσκονται ο πολεμιστής του Andrea Briosco (Riccio, 1470-1532), σε πατιναρισμένο χαλκοκασσίτερο, έργο του 1515-32· ο μέγας δούκας της Τοσκάνης Κοσμάς Α΄ των Μεδίκων, που φιλοτέχνησε το 1581-94 ο Giambologna (1529-1608), σε χαλκοκασσίτερο, στην Piazza della Signoria της Φλωρεντίας· ο βασιλιάς της Γαλλίας Ερρίκος Δ΄, έργο σε μάρμαρο, που το άρχισε ο Giambologna το 1604 και το ολοκλήρωσε ο Pietro Tacca (1577-1640), στην Pont Neuf του Παρισιού από το 1614, για να καταστραφεί κατά τη Γαλλική Επανάσταση —το διέσωσε σε σχέδιό του με μελάνι ο Lodovico Cigoli (1559-1613) στον πρώιμο 17ο αιώνα, σχέδιο με μελάνι, το οποίο βρίσκεται στο Ashmolean Museum του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης—, με δύο ανάγλυφες παραστάσεις φυλακισμένων στο βάθρο του, έργα του Pietro Francavilla (1548-1615) σε χαλκοκασσίτερο· ο δούκας της Πάρμας και της Πιατσέντζας Ranuccio Farnese του Francesco Mocchi (1580-1654), έργο του 1612-20, σε χαλκοκασσίτερο, στην Πιατσέντζα· ο βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος Δ΄ του Pietro Tacca (1577-1640), από το 1640, σε χαλκοκασσίτερο, στην Plaza de Oriente της Μαδρίτης· ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΕ΄ ως Απόλλων, έργο του Edmé Bouchardon (1698-1762) το 1730, σε μάρμαρο, στη Λανγκρ. Μολονότι έχουν προταθεί ως πρότυπα του Σώχου αρκετοί έφιπποι ανδριάντες, με

ευρύ χρονικό άνυσμα, —ο Μέγας Αλέξανδρος του Λύσιππου, ο Μάρκος Αυρήλιος, ο Gattamelata (Erasmus da Narni) του Donatello (π. 1386-1466), από το 1453 στην Πάδοβα, ο Bartolomeo Colleoni του Andrea del Verrocchio (1435-1488), από το 1481 στη Βενετία, ο τσάρος της Ρωσίας Μέγας Πέτρος, έργο του Etienne-Maurice Falconet (1716-1791), από το 1766-88 στην Αγία Πετρούπολη, ο Ιωσήφ Β΄ της Αυστρίας, έργο του Franz Anton Zauner (1746-1822), από το 1807 στην πλατεία Ιωσήφ της Βιέννης, ο Μαξιμιλιανός Α΄, έργο του Bertel Thorvaldsen (1768/70-1843/44), από το 1839 στο Μόναχο—, ως πιθανότερο θεωρούμε τον κλασικιστικό έφιππο ανδριάντα του Ερρίκου Δ΄, έργο του François-Frédéric Lemot (1771-1827), από το 1818, σε χαλκοκασσίτερο, στην Pont Neuf, το οποίο διατήρησε την ιδέα των δύο ανάγλυφων παραστάσεων στο βάθρο. Τον ανδριάντα αυτόν θα τον έβλεπε ο Σώχος όσο δούλευε τον έφιππο ανδριάντα του Κολοκοτρώνη στο boulevard Saint-Michel, στο εργαστήριο που του είχε παραχωρήσει ο δάσκαλός του Marius-Jean-Antonin Mercié (1845-1916). Άλλο πρότυπο θα ήταν ο έφιππος ανδριάντας σε χαλκοκασσίτερο που δούλεψε ο François Joseph Bosio (1768-1825) για τον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΔ΄, από το 1816-22, στην Place des Victoires του Παρισιού, με τα δύο ανάγλυφα στο βάθρο του, και τον έφιππο ανδριάντα που παρήγγειλε ο δούκας της Σαβοΐας Κάρολος Αλβέρτος (1798-1849) για τον πρόγονό του Emanuele Filiberto (1528-1580), τον λεγόμενο Σιδεροκέφαλο, στον Carlo Marocchetti (1805-1867) και έχει στηθεί το 1838 στην πλατεία San Carlo του Τουρίνου.

Έφιππος ανδριάντας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη σε χαλκοκασσίτερο αποφασί-



Ο εορτασμός των 150 χρόνων από τον θάνατο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη το 1993, με τον συγχωριανό αλλά και σωσία του, μέλος της Παγγορτυνιακής Ένωσης, Θεόδωρο Πορτοκάλη να στέκεται κάτω από τον έφιππο ανδριάντα του Κολοκοτρώνη στην Αθήνα (Νίκη, 5 Φεβρουαρίου 1993).

στηκε να στηθεί και στην Τρίπολη κατά τη δεκαετία του 1930, μετά από τη μετακομιδή των οστών του εκεί. Μολονότι συγκροτήθηκε ερανική επιτροπή με πρόεδρο τον δήμαρχο της πόλης, ο πόλεμος του 1940 θα ανέτρεπε κάθε σχεδιασμό. Μεταπολεμικά, κατά τη δεκαετία του 1950, το θέμα ήρθε πάλι στο προσκήνιο. Βασιλικό διάταγμα του 1952 καθόριζε εικοσιπενταμελή ερανική επιτροπή με επικεφαλής τον μητροπολίτη Μαντινείας και Κυνουρίας Γερμανό, η οποία έμελλε να διενεργήσει πανελλήνιο έρανο, που είχε ως αποτέλεσμα την προκήρυξη πανελλήνιου διαγωνισμού το 1954. Από τους οκτώ γλύπτες που δήλωσαν συμμετοχή επελέγη η μακέτα του Φάνη Σακελλαρίου (1916-2000) με μοντέλο βασιλικό άλογο σε ορμητικό καλπασμό και με τον οπλρχηγό να έχει υψώσει το σπαθί του. Το 1956 καλλιτεχνική επιτροπή, στην οποία έλαβε μέρος και ο καθηγητής της Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974), ενέκρινε τη μακέτα και υπογράφηκε προσύμφωνο. Καθυστερήσεις μιας δεκαετίας είχαν ως συνέπεια το γύψινο πρόπλασμα να ταξιδέψει μόλις το 1966 στο χαλκοχυτήριο της Πιστοίας Michelucci. Ύστερα από πέντε χρόνια, το 1971, το έργο χυτεύεται και, με τη βοήθεια της Πολεμικής Αεροπορίας, μεταφέρεται πάνω σε νταλικά στην Τρίπολη για να αποκαλυφθεί στις 23 Σεπτεμβρίου 1971 στην Πλατεία Άρεως, στις γιορτές της απελευθέρωσης της πόλης. Το βάθρο του ανδριάντα, σε γκρίζο μάρμαρο Βυτίνας, οφείλεται στον μηχανικό Όθωνα Τσαμπλάκο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Η Ηχώ της Τήνου*, τχ. 363, 1890· τχ. 395, 1891· *Νέα Εφημερίς*, 15 Νοεμβρίου 1892· *Ακρόπολις*, 21 Νοεμβρίου 1892· Κ.[ωνσταντίνου] Φ. Σ.[κόκου], «Ο εν Παρισίοις Έλλην καλλιτέχνης Λάζαρος Σώχος», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου*, 1893, σ. 305-308· Γ. Μ., *Νέα Εφημερίς*, 9 Οκτωβρίου 1893· *Ακρόπολις*, 13 Φεβρουαρίου 1894· 2 Αυγούστου 1899, 8, 30 Ιανουαρίου 1900, 2, 6 Φεβρουαρίου 1900, 27 Νοεμβρίου 1900, 4 Δεκεμβρίου 1900· *Πρωΐα*, 14 Οκτωβρίου 1896, 19, 26 Οκτωβρίου 1899· *Το Άστυ*, 20, 26 Νοεμβρίου 1899, 13, 18 Φεβρουαρίου 1900, 6 Δεκεμβρίου 1900· Στέφανου Κ. Ξένου, *Σκριπ*, 15 Απριλίου 1900· Παύλου Νιρβάνα, *Το Άστυ*, 8 Σεπτεμβρίου 1900· *Εμπρός*, *Σκριπ*, 21-24 Απριλίου 1901· Τάκη Χ. Κανδηλώρου, «Ο τάφος του Κολοκοτρώνη», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου* 1901, σ. 395-400· [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Καλλιτεχνική κίνησης. Γλυπτική», *Πινακοθήκη*, τχ. 22, Δεκέμβριος 1902, σ. 222· Ζ.[αχαρία] Π.[απαντωνίου], «Εντυπώσεις και σκέψεις. Περιπέτεια ανδριάντος», *Σκριπ*, 28 Οκτωβρίου 1903· «Ο ανδριάς του Κολοκοτρώνη. Η χθεσινή διαδήλωση», *Αθήναι*, 29, 30 Οκτωβρίου 1903· «Το ζήτημα του ανδριάντος. Ματαιώσεις του συλλαλητηρίου», *Σκριπ*, 9 Νοεμβρίου 1903· «Ο ανδριάς του Κολοκοτρώνη», 10 Νοεμβρίου 1903· «Ι. Δ. Μακρόπουλος», *Αρκαδικόν Ημερολόγιον*, 1903,

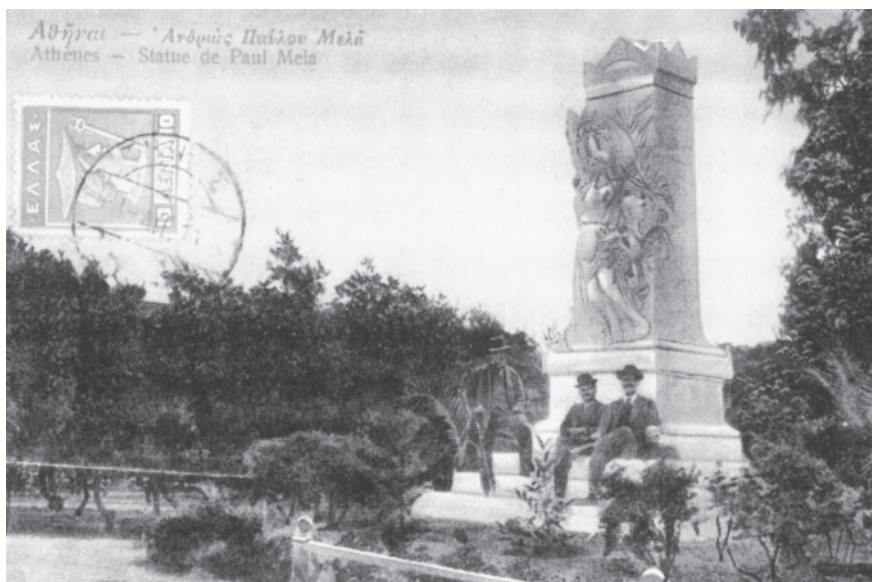
σ. 151-152· W. [Κωστή Παλαμά], «Η ασκήσια των ανδριάντων», *Εμπρός*, 8 Νοεμβρίου 1914· Αλέξανδρου Πάλλη, *Μπρουσός. Ξανατύπωμα από το «Νουμά»*, Αθήνα 1923, σ. 23-24· Ξενοφώντα Σώχου, *Λεύκωμα Ελλήνων Καλλιτεχνών. Νικηφόρος Λύτρας, 1832-1904*, Αθήνα 1929, σ. 81-83· Νεώτερον *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ', [1950], σ. 1331, 1364 (Κώστας Η. Μπίρης)· Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδη, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, ²1950, σ. 239, εικ.· Κωνσταντίνου Α. Βοβολίνη, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950). Πρόλογος του καθηγητού Γεωργίου Π. Οικονόμου, Γεν. Γραμματέως της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα 1951, σ. 246-247· Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Νεοέλληνες γλύπται και τα έργα των. Ο Λάζαρος Σώχος, που εφίλοτέχνησε τον ανδριάντα του εφίππου Κολοκοτρώνη. Ένας από την πλειάδα των Τηνιακών καλλιτεχνών. Κωνσταντινούπολις - Παρίσι - Αθήνα», *Το Βήμα*, 11 Ιουλίου 1954· Δημοκλέους Χαρ. Γαρταγάνη, *Η Στεμνίτσα (Υψούς) εις την ανάστασιν της φυλής*, Αθήνα 1956· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής), 1821-1941*, τ. Α', Αθήνα 1962, σ. 256, 257· Hender D. Molesworth - Peter Cannon-Brookes, *European Sculpture from Romanesque to Rodin*, Λονδίνο 1965, σ. 60, 131-132, 133, 171-172, 235· John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 92· Κωνσταντίνου Ι. Λογοθέτη, *Εθνικά και επιστημονικά μελετήματα*, Αθήνα 1971, σ. 212-213 [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, αρ. 58]· Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, *Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Walter J. Strachan, *Towards Sculpture. Maquettes and sketches from Rodin to Oldenburg*, Λονδίνο 1976, σ. 22-26· Δέσποινας Αλάτση, *Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος*, Αθήνα 1979, σ. 298· Τώνη Σπητέρη, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, τ. 1, Αθήνα 1979, σ. 237-238· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 90-91, 412 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 67-68, 212· Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου. Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών. Κατάλογος Συλλογής Γλυπτών*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 50, 51-52· «150 χρόνια από το θάνατο του Γέρου του Μοριά», *Ελευθεροτυπία*, 5 Φεβρουαρίου 1993· «Πού 'σαι Γέρο να μας δεις... Πέρασαν 150 χρόνια από τον θάνατό του», *Νίκη*, 5 Φεβρουαρίου 1993· «Θυμήθηκαν τον Κολοκοτρώνη», *Τα Νέα*, 5 Φεβρουαρίου 1993· Γιάννη Α. Δημητριάδη, «Αντίο... Κολοκοτρώνη. Τα τελευταία χρόνια οι προτομές και οι ανδριάντες δίνουν τη θέση τους σε γλυπτά με παραστάσεις που αποφεύγουν την προσωποποίηση», *Τα Νέα*, 17 Φεβρουαρίου 1994· Τώνιας Π. Γιαννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 36-37, 150-153· Ηλία Μυκονιάτη, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1996, σ. 192· *Παγγορτυνιακή Ένωση. 20 χρόνια δράσης (1975-1995). Γορτυνία - Παγγορτυνιακή Ένωση - Θ. Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1996, σ. 192, 193, 195· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 90]· Κώστα Δανούση, *Λάζαρος Σώχος*, Αθήνα 1999, σ. 34-36, 53-54, 73-81· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. 1: *20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, σ. 76· Κώστα Κυριακόπουλου, «Το μυστικό της περικεφαλαίας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 10 Ιουνίου 2001· Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-*

1907), μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας, εισαγωγή-επιμέλεια Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, φωτογραφική αναπαραγωγή της εκδόσεως του 1907, Αθήνα 2001, σ. 495. Ζέττας Αντωνοπούλου, «Ο έφιππος ανδριάντας του Θ. Κολοκοτρώνη. Ιστορική προσέγγιση. Ναύπλιο - Τήνος - Παρίσι - Αθήνα», ανακοίνωση στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Προστασία Υπαίθριων Μπρούτζινων Μνημείων, Τεχνόπολις Δήμου Αθηναίων, 8-10 Δεκεμβρίου 2001. Μάρης Θεοδοσοπούλου, «Στάσεις. Η μεταφορά του Κολοκοτρώνη», *Η Εποχή*, 6 Ιανουαρίου 2002. Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 51-55. Αθηναιομνήμονος, «Το άγαλμα του Κολοκοτρώνη», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 17, 2006, σ. 143-147. *Sculpture from Antiquity to the Middle Ages*, επιμέλεια Georges Duby - Jean-Luc Duval, τ. 1: *From the Eighth Century BC to the Fifteenth Century*, Κολωνία 2006, σ. 418-420 (Xavier Barral i Altet). *Sculpture From the Renaissance to the Present Day*, τ. 2: *From the Fifteenth to the Twentieth Century*, Κολωνία 2006, σ. 698-701 (Geneviève Bresc-Bautier). Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα. Ζωγραφική - Γλυπτική, Θεσσαλονίκη 2006*, σ. 75. *Οδηγός Καλής Πρακτικής για την Προστασία των Υπαίθριων Μπρούντζινων Μνημείων στην Ελλάδα*, επιμέλεια Δημήτρης Χαραλάμπους - Κυριακή Πολυκρέτη - Βασιλική Αργυροπούλου, Αθήνα 2007, σ. 18, 20, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 57, 60-62, 82 (Ζέττα Αντωνοπούλου, Βασιλική Αργυροπούλου, Ηλίας Νομπιλιάκης, Κυριακή Πολυκρέτη, Αγγελική Βόσσου, Μαρία Γιαννουλάκη). Νίκου Γρηγοράκη, *Τρίπολη. Ιστορία - Αρχιτεκτονική - Θέατρο - Εικαστικά*, Αθήνα χ.χ. [2008], σ. 65-66, 384, 385. Ούρσουλας Φωσκόλου, «Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και ο γλύπτης του Λάζαρος Σώχος», ημερίδα για την καλλιτεχνική παράδοση της Εξωμεριάς Τήνου, Ιστορική Κοινότητα Πανόρμου - *Τηνιακά Σύμμεικτα*, 22 Αυγούστου 2010. «Μουσείο Ιωάννη Βούλγαρη», *Περί Τήνου*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2010, σ. 6. Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1343 [και ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 3, 7, 8]. Κώστα Δανούση, «Οι έφιπποι ανδριάντες του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη στο Ναύπλιο και την Αθήνα», ημερίδα για τα 100 χρόνια από τον θάνατο του Λάζαρου Σώχου, Αδελφότης Τηνίων εν Αθήναις - *Τηνιακά Σύμμεικτα*, 6 Αυγούστου 2011. «Εκδηλώσεις που ξεχώρισαν. Υστέρνια 6.8.2011», *Περί Τήνου*, τχ. 8, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2011, σ. 4. Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 118, 119. Δημήτρη Μιχαλόπουλου, *Με τον Σταυρό του Αγίου Ανδρέα. Ο Καποδίστριας, ο Κολοκοτρώνης και η Ελευθερία των Ελλήνων, 1800-1834*, Αθήνα 2013, σ. 48. Ούρσουλας Φωσκόλου, «Ο έφιππος ανδριάντας του Κολοκοτρώνη στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παράδοσης έφιππων ανδριάντων», *Περί Τήνου*, ό.π. Νίκου Γρηγοράκη, «Ο γλύπτης Λάζαρος Σώχος», *Αρκαδικοί Ορίζοντες*, Οκτώβριος 2014. του ίδιου, «Ο έφιππος Ανδριάντας του Θ. Κολοκοτρώνη στην Αθήνα», *Αρκαδικοί Ορίζοντες*, Νοέμβριος 2014. [αναδημοσίευση: *Τέχνη & Ιστορία. 35 χρόνια (1975-2010). Κείμενα - Καταγραφές*, τ. Α΄: *Αρχιτεκτονική - Γλυπτική - Ζωγραφική - Θέατρο - Καραγκιόζης - Χαρακτική*, Αθήνα 2018, σ. 136-141]. *Ανθρωπογραφές. Η έννοια του εκμαγείου στην τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μάρκος Γεωργιλιάκης, κείμενα Δημήτρης Παυλόπουλος, Μάγδα Αναγνωστή, Δημήτρης Αναγνωστής, Μάρκος Γεωργιλιάκης, Μουσείο Μπενάκη - Κτήριο οδού Πειραιώς, Αθήνα 2016, σ. 40 (Δημήτρης Αναγνωστής). *Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα-επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 238, 239, 240. Κάλιας Μ. Χυτήρογλου, *Αθήνα, παράθυρο στο χθες... Τότε που οι φωτογραφίες ήταν ασπρόμαυρες*, Αθήνα 2019, σ. 163. Δημήτρη Δημητρόπουλου, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 2019, σ. 106, 107 [*Τα Νέα. Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, τ. 2].

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΛΑ

Η ιστορία του μνημείου του μακεδονομάχου αξιωματικού Παύλου Μελά (1870-1904) στην ομώνυμη πλατεία, στην αρχή της οδού Ρηγίλλης, άρχισε έναν χρόνο μετά από τον θάνατό του, το 1905. Τότε προκρίθηκε από την Επιτροπή Ανεγέρσεως του Μνημείου το γύψινο πρόπλασμα του Λάζαρου Ν. Σώχου (1857-1911). Η πρόκριση ερμηνεύθηκε όμως ως απευθείας ανάθεση. Το λανθάνον πρόπλασμα εκτέθηκε στη Διεθνή Έκθεση Ρώμης το 1911 μετά από τον θάνατο του γλύπτη. Το 1909 ο Σώχος είχε φιλοτεχνήσει και τη μαρμάρινη προτομή του θείου του Παύλου, ευεργέτη Βασιλείου Γ. Μελά (1819-1884), η οποία βρίσκεται στο Δημοτικό Σχολείο Πύργου Τήνου, ένα από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που εκείνος χρηματοδότησε την ανέγερσή του.

Την αετωματικής επίστεψης μαρμάρινη πεσσόσχημη ανάγλυφη στήλη θα την κοσμούσε μακεδονική περικεφαλαία που τελικά δεν μπήκε. Έφερε



Το Μνημείο του Παύλου Μελά στον κήπο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, έγχρωμο επιστολικό δελτάριο έκδοσης Μ. Ν. Μιχαλόπουλου, π. 1906.



Λάζαρον Ν. Σώχου, *Μνημείο Παύλου Μελά*, 1910, μάρμαρο, Πλατεία Παύλου Μελά.

στην πρόσθια όψη της την αρχαιοπρεπή προσωποποίηση της Μακεδονίας, στον τύπο της παρθένου, να δείχνει σε μέταλλο την ανάγλυφη απεικόνιση του ήρωα. Το μέταλλο στηρίζεται σε φτερά αετού, ο οποίος με τα νύχια του κρατάει το ξίφος αξιωματικού. Το δεξί χέρι της γυναίκας σφίγγει κλαδιά δάφνης για να ράνει τον ήρωα, σε θεατρική χειρονομία. Τη στήλη την επιστέφει αετωματική απόληξη, στην οποίαν αναγράφεται η κεφαλαιογράμματα επιγραφή ΑΜΥΝΕΣΘΑΙ / ΠΕΡΙ ΠΑΤΡΗΣ.

Το ηρώο περατώθηκε το 1910. Επρόκειτο να ανιδρυθεί, με πρωτοβουλία του αθηναϊκού Τύπου, στις 13 Οκτωβρίου 1906, στην πρώτη επέτειο του θανάτου του Παύλου Μελά, στο Ζάππειο, απέναντι από το άγαλμα του Βύρωνος, στη συμβολή των οδών Αμαλίας και Όλγας, όπου βρισκόταν έως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Τότε, με απόφαση του υπουργού Εσωτερικών, μετατοπίστηκε στον κήπο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, δίπλα από τη Λέσχη Αξιωματικών Ενόπλων Δυνάμεων, όπου τη θέα του κάλυπταν θάμνοι.

Κατόπιν επανειλημμένων εγγράφων προς τις αρμόδιες αρχές του Υπουργείου Δημοσίων Έργων από τον καθηγητή της Αγροτικής Αρχιτεκτονικής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και προεδρεύοντα της Εταιρείας Προβολής Ιστορικών Χώρων της Ελλάδος, Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη (1906-2001), μετά και από την επιθυμία της συζύγου του μακεδονομάχου Ναταλίας (1871-1972), που είχε ζήσει στην περιοχή αυτή, και του αδελφού της Φίλιππου Δραγούμη (1890-1980), και με τη σύμφωνη γνώμη της Εθνικής Ενώσεως Βορείων Ελλήνων, της οποίας προήδρευε ο καθηγητής της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γεώργιος Α. Μέγας (1893-1976), το μνημείο κατέληξε το 1976 μπροστά από τη Λέσχη Αξιωματικών Ενόπλων Δυνάμεων (ΛΑΕΔ), σε πλατεία που ονομάστηκε Παύλου Μελά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: [Ιωάννη Α. Αρσένη], «Νεκρολογίαι», *Ποικίλη Στοά*, τ. 6, 1886, σ. 466-467· [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Καλλιτεχνικά Χρονικά», *Πινακοθήκη*, τχ. 35, Νοέμβριος 1904, σ. 178· του ίδιου, «Καλλιτεχνική Κίνησις», *Πινακοθήκη*, τχ. 54, Αύγουστος 1905, σ. 116· *Παναθήναια*, τ. 10, 1905, σ. 27-28, τ. 18, 1909, σ. 9-10, τ. 22, 1911, σ. 170· [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 64-65, Ιούνιος-Ιούλιος 1906, σ. 87· ΔΙΚ [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Το επιστημονικόν, φιλολογικόν και καλλιτεχνικόν 1910», *Πινακοθήκη*, τχ. 120, Φεβρουάριος 1911, σ. 240· *Ο Καλλιτέχνης*, τ. 13, 1911, σ. 42· W. [Κωστή Παλαμά], «Δύο μνημεία», *Εμπρός*, 6 Νοεμβρίου 1914· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ', [1950], σ. 1364 (Κώστας Η. Μπίρης)· John G. Manolikakis,

The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966, Αθήνα 1966, σ. 139-140· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 90, 91 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και Μέλλον*, τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ. 192-193, 202, 222, 223, 225, 243· Τώνιας Π. Γιαννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 45, 181· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 95-96]· Κώστα Δανούση, *Λάζαρος Σώχος*, Αθήνα 1999, σ. 62, 64· Αναστάσιου Αθ. Παππά, *Το Παγκράτι και τα περί τον Ιλισόν Κέντρα Διοικήσεως-Πνεύματος-Υγείας*, Αθήνα 1999, σ. 227-228· Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 62· Μ.[άρης] Θεοδοσοπούλου, «[Παύλος Μελάς. Ένας αιώνας μνήμης] Απήχηση στη λογοτεχνία», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 17 Οκτωβρίου 2004· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1345 [και ανάπτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 11-12]· Στέλιου Λυδάκη, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011, σ. 118, 119· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Οδηγός Εκπόνησης Εργασίας. Από τη Θεωρία στην Εφαρμογή. Προπτυχιακή - Μεταπτυχιακή Εργασία. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία - Διδακτορική Διατριβή. Συγγραφή - Παρουσίαση - Υποστήριξη*, Αθήνα 2017, σ. 89, σημ. 56· Σταυρούλας Μαυρογένη, «Η μυθοπλασία για τον ήρωα Παύλο Μελά», *Έθνους Αφύπνιση. Παύλος Μελάς, ιστορικά ντοκουμέντα από το αρχείο της Ναταλίας Ιωαννίδη*, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 27.

ΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΒΙΚΤΩΡΙΑΣ

Επί δημαρχίας Σπύρου Πάτση (1862-1954), το 1924, ο Δήμος Αθηναίων απέκτησε με αγορά αντίγραφο του συμπλέγματος του Θησέα να σώζει τη σύζυγο του βασιλιά των Λαπιθών Πειρίθου, τη νεαρή Ιπποδάμεια από την ορμή του κένταυρου Ευρυτίωνα, σε γαλβανισμένο χαλκοκασσίτερο. Το έργο, ένα από τα τρία αντίγραφα με το ίδιο θέμα, τα δύο από τα οποία στήθηκαν σε γερμανικές πόλεις (ένα το 1884 στο Μόναχο), ανιδρύθηκε μπροστά στον Κήπο των Μουσών, στην Πλατεία Συντάγματος. Αναφέρεται όμως, από μνημονική παραδρομή του αθηναιογράφου Κώστα Η. Μπίρη (1899-1980), ότι το έργο ήταν δωρεά της κόρης του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αθανάσιου Ρουσ(σ)όπουλου (1823-1898) Σοφίας (1867-1952), συζύγου του γιου του γλύπτη Johannes Pfuhl (1846-1914), του φιλέλληνα αρχαιολόγου Ernst Pfuhl (1876-1940), μέλους του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, συγγραφέα του τρίτομου συγγράμματος *Malerei und Zeichnung der Griechen* (Μόναχο 1923), αφιερωμένου από τον ίδιον στην εκατονταετηρίδα από την απελευθέρωση των Ελλήνων, προς τον Δήμο Αθηναίων το 1927. Ο Δήμος Αθηναίων το απέκτησε αντί 80.000 δρχ., χάρη στη γενναιοφροσύνη του γιου του ζεύγους Pfuhl. Τα χρήματα θα τα διέθετε, προκειμένου να εκδώσει βιβλίο του για την ελληνική γρεαμματεία που το είχε ήδη έτοιμο. Το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε πίστωση 85.000 δρχ. για το σύμπλεγμα και 65.000 δρχ. για την ανίδρυσή του στην Πλατεία Συντάγματος. Καλλιτέχνες είχαν εκτιμήσει το έργο όχι λιγότερο από 1.000.000 δρχ.!

Το μνημειακό σύμπλεγμα, που έχει ύψος 4 μ., παρουσιάζεται εξαιρετικά δυναμικό, σχεδόν μπαρόκ, στους διαγώνιους άξονές του: ο κένταυρος, κρατώντας πέτρα στο ένα χέρι του, την προορίζει για να χτυπήσει τον Θησέα, ενώ με το άλλο έχει πιάσει σφιχτά την Ιπποδάμεια. Ο Θησέας, στραμμένος με την πλάτη του προς τον θεατή, έχει πιάσει με το ένα χέρι του το κεφάλι και με το άλλο το πόδι του Ευρυτίωνα, για να γλυτώσει από το ερωτικό πάθος του την Ιπποδάμεια. Το έργο, που είναι ένα από τα τρία με το ίδιο θέμα κατά την επιγραφή που είναι χαραγμένη στη νότια πλευρά του του μνημείου, έχει ολοκληρωθεί στο Βερολίνο το 1906, ενώ χυτεύθηκε με τη μέθοδο της ηλεκτρό-

λυσης το 1908 στο εργοστάσιο του ομίλου WMF (αρχικά του Württembergische Metallwaren Fabrik). Το εργοστάσιο αυτό είχε ιδρυθεί το 1853 στο Γκάισλινγκεν/Στάιγκε του ομοσπονδιακού κρατιδίου της Βάδης-Βυρτεμβέργης και μέσω διαδοχικών ενοποιήσεων με άλλες βιομηχανικές μονάδες έφτασε να ειδικεύεται από τις αρχές του 20ού αιώνα στη γαλβανοπλαστική.

Θεωρούμενο ως το μεγαλύτερο έργο γαλβανοπλαστικής που είχε έως την εποχή του γίνει, έχει χυτευθεί από μήτρα που, επικαλυμμένη με λεπτό στρώμα αγωγίμου γραφίτη, είχε βυθιστεί σε γαλβανικό λουτρό διαλύματος θειικού χαλκού με θειικό οξύ για να γίνει καλός αγωγός ηλεκτρισμού. Στο εσωτερικό του έμεινε κούφιο. Δεν δουλεύτηκε ενιαίο, αλλά σε κομμάτια ενωμένα με μεταλλικούς συνδέσμους. Ολοκληρώθηκε με τεχνητή πατίνα σε βαθυπράσινο χρώμα, στο χρώμα του μπρούντζου. Το μαρμάρινο βάθρο του συμπλέγματος, ύψους επίσης 4 μ., σχεδιασμένο από τον ίδιο τον γλύπτη, κατασκευάστηκε στην Ελλάδα.



Alex Barkoff, *Ο Θησεύς σώζων την Ιπποδάμειαν στην Πλατεία Συντάγματος*, 1936, υδατογραφία, Πλατεία Συντάγματος, ιδιωτική συλλογή.

Για την αρχική θέση του συμπλέγματος εκφράστηκαν αντιρρήσεις από ορισμένους, μεταξύ των οποίων και ο λόγιος δημοσιογράφος Θεόδωρος Α. Βελλιανίτης (1863-1933). Ο δήμαρχος Αθηναίων Σπύρος Πάτσης κάλεσε τον διευθυντή του Τμήματος Αρχιτεκτονικής του Δήμου, καθηγητή της Ρυθμολογίας στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Δημήτριο Ε. Τσιπούρα (1879-1954) να γνωμοδοτήσει, και εκείνος πρότεινε την Πλατεία Ομονοίας. Όμως η σχεδιαζόμενη τριχοτόμηση της συγκεκριμένης πλατείας, η οποία είχε προταθεί από τον υπουργό των Εσωτερικών Παναγιώτη Αραβαντινό (1880-1930) με σκοπό να εξυπηρετηθεί η κίνησή της, δεν επέτρεψε να υλοποιηθεί η πρόταση. Μερικοί καλλιτέχνες πρότειναν να στηθεί το σύμπλεγμα, λόγω



Johannes Pfuhl, *Ο Θησεύς σώζων την Ιπποδάμειαν*, 1908/24, γαλβανισμένος χαλκοκασίτερος, Πλατεία Βικτωρίας (πρώην Κυριακού).

της μορφής του Θησέα, στο Θησείο, αλλά ο Τσιπούρας απέκρουσε την πρόταση, διότι η συνύπαρξη ενός νεότερου μνημείου με τα αρχαία θα ήταν αντιαισθητική, ενώ εξέφρασε διαφωνία και για άλλους λόγους. Προτάθηκε επίσης και ο κήπος του Ζαπείου, αλλά εκεί είχαν στηθεί αρκετά γλυπτά. Το 1938 το έργο μετατοπίστηκε στην Πλατεία Βικτωρίας (τότε Κυριακού).

Εξήντα δύο χρόνια μετά από την ανίδρυση του συμπλέγματος στην Πλατεία Βικτωρίας, το 2000, το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος της Αθήνας, σε συνεργασία με τον Δήμο Αθηναίων, το ενέταξε στο πλαίσιο του έργου Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις και Προστασία των Υπαίθριων Μπρούντζινων Μνημείων στην Ελλάδα, που το χρηματοδότησε το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση II: Αρχιμήδης -

Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 274-276, Δεκέμβριος 1923-Φεβρουάριος 1924, σ. 68· Φ. Γ.[ιοφύλλη], «Το αριστουργημα- τικόν άγαλμα του Θησεώς που τοποθετείται εις την πλατείαν του Συντάγματος. Πώς το απέκτησεν ο Δήμος. Τι μας είπεν ο δήμαρχος κ. Σ. Πάτσης», *Δημοκρατία*, 3 Ιουλίου 1924· Αλέξανδρου Θ. Φιλαδελφέα, «Θησεύς και Ιπποδάμεια», *Η Εικονογραφημένη της Ελλάδος*, τχ. 1-10, 1925, σ. 19· Γιώργου Ι. Συννέφα, «Ο ανδριάς του Κάνιγγος», *Η Πρωΐα*, 15 Απριλίου 1931· Τριγόριου Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Θησεύς λυτρώων από των χειρών του Κενταύρου Ευρυπίωνος την Ιπποδάμειαν (Άγαλμα Πλατείας Συντάγματος, Αθήναι)*, Αθήνα 1932· Ζ.[αχαρία] Π.[απαντωνίου], «Το μνημείον του Καραϊσκάκη», *Ελευθερον Βήμα*, 18 Δεκεμβρίου 1938· Σέμνης Παπασπυριδής-Καρούζου, «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζη- τήματα. Ernst Pfuhl.», *Νέα Εστία*, τχ. 329, 1 Σεπτεμβρίου 1940, σ. 1090-1091· Νεώτερον Εγ- κυκλοπαιδικόν Λεξικόν «*Ηλίου*», τ. Ζ΄, [1950], σ. 1364 (Κώστας Η. Μπίρης)· Νίκου Παλούρη, «Το δεκαπενθήμερον. Τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Σοφία Pfuhl-Ρουσσόπουλου», *Νέα Εστία*, τχ. 591, 15 Φεβρουαρίου 1952, σ. 262-263· Κωνσταντίνου Α. Ρωμαίου, «Ερνέστος Pfuhl», *Παιδεία και Ζωή* (νέα σειρά), τχ. 2, 1953, σ. 366-367· John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 138· Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, *Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Αλέ- ξανδρου Θ. Φιλαδελφέα, *Μνημεία Αθηνών. Ιστορικός, αρχαιολογικός και καλλιτεχνικός οδηγός πάντων των εν Αθήναις και τη Αττική αρχαίων, μεσαιωνικών και νεωτέρων μνημείων, Δεκάτη έκδοσις. Βελτιωμένη και συμπληρωμένη: Περιέχουσα άρθρον του καθηγητού κ. Homer Thompson διά τας ανασκαφάς εις τον χώρον της Αρχαίας Αγοράς*, Αθήνα ¹⁰1994, σ. 236· Τώνιας Π. Παν- νουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσ- σαλονίκη 1994, σ. 57, 205-206· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθη- μερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Διόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επαγγελματική Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 96]· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 106, σημ. 5-6, 107· Αργυρώς Μποζώνη, «Αγά- λματα στην πόλη», *Athens Voice*, τχ. 119, 6-12 Απριλίου 2006, σ. 14· Οδηγός Καλής Πρακτικής για την Προστασία των Υπαίθριων Μπρούντζινων Μνημείων στην Ελλάδα, επιμέλεια Δημήτρης Χαραλάμπους - Κυριακή Πολυκρέτη - Βασιλική Αργυροπούλου, Αθήνα 2007, σ. 19, 21, 29, 33, 40-42 (Ζέττα Αντωνοπούλου, Βασιλική Αργυροπούλου, Ηλίας Νομιπλάκης, Κυριακή Πολυκρέτη)· Ελένης Μάργαρη, «“...ένα πουκάμισο αδειανό”: Εκδοχές του γυναικειού γυμνού στη δημόσια ελληνική γλυπτική του 20ού αιώνα», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 28, 2009, σ. 404· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1341, 1342 [και ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 3]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το μυστηριώδες σύμπλεγμα της πλατείας Βικτωρίας», *SLpress.gr*, 31 Δεκεμβρίου 2018 (31 Δεκεμβρίου 2018)· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκου- μέντα. Οι περιπέτειες του ανδριάντος του Γεωργίου Καραϊσκάκη», *Εστία*, 19 Μαρτίου 2019.

Ο ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΚΑΝΙΓΓΟΣ

Όπως μαθαίνουμε από αρχαιακό υλικό, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 έφτασε στην Ελλάδα από τη Μεγάλη Βρετανία σχέδιο του ανδριάντα του Canning, που τον είχε παραγγείλει η κατασκευαστική εταιρεία Henry Boot & Sons, αντί 96.000 δρχ. Σχέδιό του φυλάσσεται στη National Portrait Gallery του Λονδίνου και γύψινο πρόπλασμά του στο Ashmolean Museum του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Το έργο αποτελεί δωρεά της συζύγου του επιχειρηματία Charles Boot (1874-1945). Ο Charles Boot ήταν ο μεγαλύτερος γιος του καταγόμενου από μικρό χωριό κοντά στο Sheffield Henry Boot (1851-1931), ιδρυτή στο Sheffield το 1886 γοργά αναπτυσσόμενης εταιρείας κατασκευών. Η εταιρεία έμελλε να εξελιχθεί σε πραγματικό κολοσσό, εισηγμένο νωρίς, από το 1919, στο χρηματιστήριο του Λονδίνου. Μάλιστα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο έχει στο ενεργητικό της τον μέγιστο αριθμό δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων. Ανέλαβε τη δημιουργία λιμενικών έργων, σιδηροδρομικών γραμμών, εκπαιδευτικών και νοσηλευτικών ιδρυμάτων. Ο δαίμονιος Charles ίδρυσε το 1935 κοντά στο Windsor τα Pinewood Studios για κινηματογραφικές και τηλεοπτικές παραγωγές ευρείας κατανάλωσης, όπως των δημοφιλών ταινιών του James Bond. Το 1884 ο φιλέλληνας Henry Boot είχε δωρίσει στη χώρα μας επτά αντίγραφα ελληνιστικών γλυπτών από το Μουσείο της Νάπολης, τα πέντε από τα οποία στήθηκαν στην Πλατεία Συντάγματος. Πρόκειται για τα πρώτα έργα από χαλκοκασσίτερο που στήθηκαν στη νεότερη Αθήνα.

Ο ανδριάντας του Canning, στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων για την καθυστερημένη δέκα χρόνια εκατονταετηρίδα του νέου ελληνικού κράτους, είναι ο δεύτερος που τιμά Βρετανό πολιτικό. Πρώτος ήταν ο επίσης μαρμάρινος Γλάδστων, έργο του Γεώργιου Ν. Βιτάλη (1838-1901), έργο του 1885, από το 1900 στο προαύλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος προκάλεσε έντονη έριδα μεταξύ Ελλήνων γλυπτών. Ο ανδριάντας του Canning αποτελεί επιπλέον την πρώτη περίπτωση πλήρους χορηγίας δημόσιου μνημείου στην Ελλάδα από ξένη χώρα, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει...

Απεικονίζεται ο Βρετανός πολιτικός γεμάτος αυτοπεποίθηση και επιβολή. Στα σταυρωμένα χέρια του κρατάει τη Συνθήκη του Λονδίνου (1827), με

την οποίαν οι Μεγάλες Δυνάμεις μεσολάβησαν στην οθωμανική Πύλη προκειμένου εκείνη να συμφιλιωθεί με τους Έλληνες, ενώ παράλληλα πρότειναν στις εμπόλεμες πλευρές να προχωρήσουν σε άμεση ανακωχή, που τη θεωρούσαν τη βάση κάθε περαιτέρω διαπραγματεύσεως. Πίσω του στο κάτω μέρος έχουν μπει βιβλία, αναφορά στη φιλομάθειά του. Το ένα από τα δύο πανομοιότυπα έργα που αποδίδουν τη μορφή του Canning, έργο του σημαντικού Βρετανού γλύπτη Francis Legatt Chantrey (1781-1841), χρονολογημένο το 1834, ήρθε στην Ελλάδα από την οικία Boot στο Thorn-



Francis Legatt Chantrey, *George Canning*, 1834/1931, μάρμαρο.

bridge. Αποκαλύφθηκε, με την παρουσία της δωρήτριας κυρίας Boot, από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Κ. Βενιζέλο (1864-1936) επί δημαρχίας Σπύρου Γ. Μερκούρη (1856-1939), στις 6 Απριλίου 1931, στις 11.00΄. Λόγο εκφώνησε ο Βρετανός πρεσβευτής στην Ελλάδα Sir Patrick Ramsey (1879-1962). Στην τελετή των αποκαλυπτηρίων στεφάνους κατέθεσαν ο δήμαρχος και ο δημοσιογράφος-λογοτέχνης Ιωάννης Μ. Δαμβέργης (1858/59/62-1938) ως εκπρόσωπος της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Το δεύτερο όμοιο έργο βρίσκεται στη βόρεια πτέρυγα του αβαείου του Westminster. Σε συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου του Δήμου Αθηναίων την επομένη των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα, στις 7 Απριλίου 1931, ο δήμαρχος Μερκούρης ανακοίνωσε ότι η πόλη απέκτησε ανδριάντα του Βρετανού πολιτικού που αγωνίστηκε με κάθε τρόπο για την ελευθερία της πατρίδας μας και για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της. Με αυτήν την ευκαιρία, γνωστοποίησε ότι έχει παραγγελθεί στον καλύτερο μεταλλιοπλάστη του Μονάχου η φιλοτέχνηση μεταλλίου που θα έφερε τη μορφή της Αθηνάς για να το απονέμει ο Δήμος Αθηναίων στις σχετικές περιστάσεις.



Στιμιότυπο από τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Canning στην Πλατεία Κάνιγγος, 6 Απριλίου 1931. Προσφωνεί ο Βρετανός πρεσβευτής Sir Patrick Ramsey (Αρχείο Περάκη).

Μάλιστα πρότεινε το πρώτο μετάλλιο να το προσφέρει στο ζεύγος Charles Boot, στην ευγένεια του οποίου είπε ότι οφείλεται η απόκτηση από την Αθήνα του ανδριάντα του Canning. Καθόλου τυχαία ότι ο χρόνος ανίδρυσης του ανδριάντα συνέπεσε με τον θάνατο του Henry Boot. Το μαρμάρινο έργο της Αθήνας το έστησε Έλληνας γλύπτης, ο Δημήτριος (Μήτσος) Ν. Περάκης (1893-1965), που δημιούργησε και το βάθρο του αντί 96.000 δρχ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κωστή Παλαμά, «Ο Κάνιγκ», *Εμπρός*, 19 Σεπτεμβρίου 1917· *Ελεύθερον Βήμα*, 7 Απριλίου 1931· «Η χθεσινή τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Κάνιγγος», *Η Πρωΐα*, 7 Απριλίου 1931· Γεώργιου Συννέφα, «Ο ανδριάς του Κάνιγγος», ό.π., 15 Απριλίου 1931· «Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια», ό.π.· Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα 1932, σ. 555-556· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ', [1950], σ. 1366 (Κώστας Η. Μπίρης)· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος*, *Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον*, Ανω-

τάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, Αθήναι. *Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α΄, Αθήνα 1985, σ. 459· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών. Παραγγελίες που εκτελούν μέλη του Σωματείου στην Πλατεία Ομονοίας και το Πεδίον του Άρεως», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Τέχνη - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 104]· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 57, σημ. 9, 79· Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περάκη, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2011, σ. 75, σημ. 66 (εκτός εμπορίου)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Πλατεία Κάνιγγος – Η άλλοτε ειδυλλιακή πλατεία της Αθήνας», *SLpress.gr*, 29 Μαΐου 2019 (16 Αυγούστου 2019)· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Ο Μαρκήσιος που αγάπησε και ευεργέτησε την Αθήνα», *Εστία*, 6 Σεπτεμβρίου 2019.

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ

Το εμβληματικότερο για τη νεότερη ελληνική ιστορία μνημείο, το ηρώο για τον Άγνωστο Στρατιώτη, απασχολεί τις πολιτικές συνειδήσεις από τη δεκαετία του 1920. Ακολουθεί την ευρωπαϊκή παράδοση των ηρώων πεσόντων κατά τους πολέμους, των οποίων βρέθηκαν τα λείψανα αλλά όχι τα ονοματεπώνυμα, σε αντίθεση με τα αρχαία κενοτάφια. Κοινό σημείο των δύο μνημείων, των νεότερων και της αρχαιότητας, είναι το πνεύμα ευγνωμοσύνης, τιμής και λατρείας προς τους νεκρούς. Το 1925 συγκροτήθηκε επιτροπή για την εξεύρεση μέρους, με πρόεδρο τον αντιστράτηγο Κων-



Εμμανουήλ Παν. Λαζαρίδη - Κώστα Δημητριάδη - Φωκίωνα Ρωκ, Άγνωστος Στρατιώτης, 1932, πωρόλιθος.

σταντίνο Καλλάρη (1858-1940), τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού Δημήτριο Καθενιώτη (1882-1947), τον πρόεδρο της Επιτροπής Σχεδίου Πόλεως Πέτρο Καλλιγά (1856-1940), τον διευθυντή της Σχολής Καλών Τεχνών Γεώργιο Ιακωβίδη (1853-1932), τον αρχιτέκτονα Νικόλαο Νικολαΐδη (1891-1967), τον ποιητή Γεώργιο Δροσίνη (1859-1951) και τον υποστράτηγο Θεόδωρο Αφθονίδη (1890-1939). Το μνημείο το συνέθετε λάρνακα αρχαϊκού ρυθμού, με τα οστά από πεδία μακεδονικών μαχών και με πομπή μετακομιδής αρχαϊκού χαρακτήρα. Λίγα χρόνια μετά από τη λήξη του ολέθριου Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και από τη μοιραία για την Ελλάδα Μικρασιατική Καταστροφή, στις 3 Μαρτίου 1926, ο δικτάτωρ πρωθυπουργός και υπουργός Στρατιωτικών Θεόδωρος Πάγκαλος (1878-1952) προκηρύσσει διαγωνισμό για την ανέγερσή του μπροστά στα Παλαιά Ανάκτορα, που προορίζονταν να στεγάσουν το Υπουργείο Στρατιωτικών και κατέληξε να στεγάζει τη Βουλή των Ελλήνων, τη Γερουσία και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Στον διαγωνισμό θα μπορούσαν να συμμετάσχουν αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφοι. Γνωρίζουμε ότι ο Αντώνιος Σώχος (1888-1975) αντέδρασε διά του Τύπου με ανοιχτή επιστολή του, ενώ ο Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974) κατέθεσε στην πρότασή του γύψινο πρόπλασμα με κεντρική μορφή την προσωποποίηση της Εργασίας ως στιβαρής νέας, την οποίαν πλαισιώνουν η Μητέρα που διδάσκει την Ιστορία και ο Πατέρας που αγωνίζεται αιωνίως υπέρ βωμών και εστιών. Σημειώνεται ότι ως εναλλακτικές θέσεις του μνημείου είχαν προταθεί η δυτική πλευρά του βράχου της Ακροπόλεως από τον αρχιτέκτονα και καθηγητή της Κτηριολογίας στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Βασίλειο Κουρεμένο (1875-1957), ο ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου από τον λογοτέχνη, διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης και καθηγητή της Ιστορίας της Τέχνης και της Αισθητικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Ζαχαρία Λ. Παπαντωνίου (1877-1940), το Πανεπιστήμιο, η Μητρόπολη, το Πεδίον του Άρεως, ο λόφος του Αρδηττού, ακόμα και, σε ένα πνεύμα φρούδου μεγαλοϊδεατισμού, η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη!

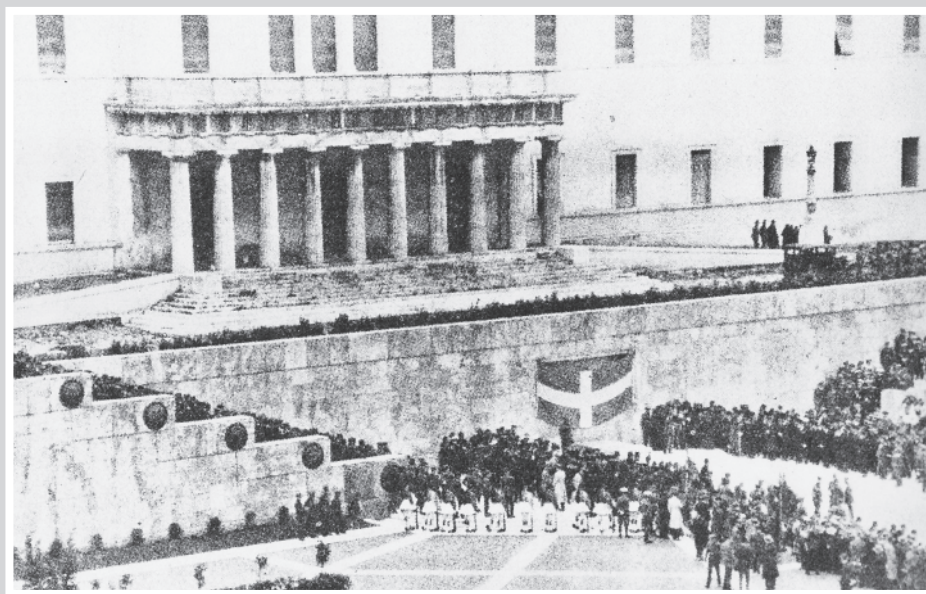
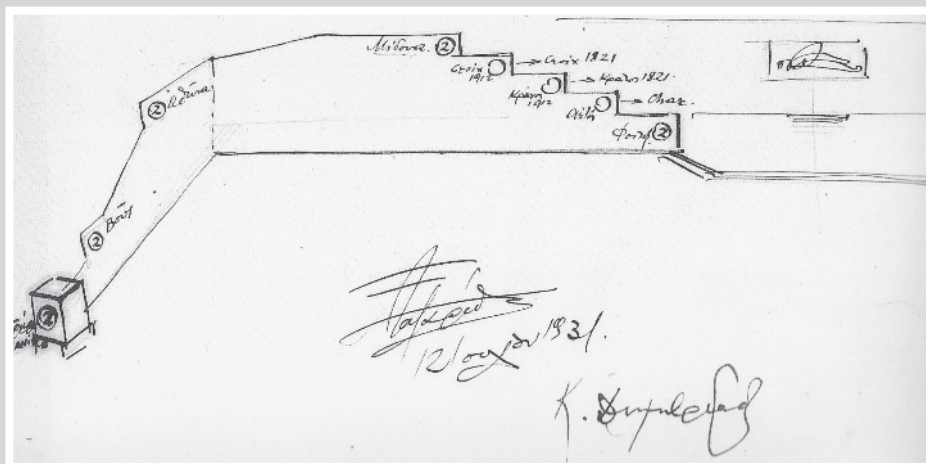
Συγκροτήθηκε επιτροπή επίβλεψης του μνημείου. Την αποτελούσαν οι Γεώργιος Ιακωβίδης (1853-1932), διευθυντής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, Αλέξανδρος Νικολούδης (1874-1944), καθηγήτης Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων και Διακοσμητικής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Με-

τσοβίου Πολυτεχνείου, Ανάργυρος Δημητρακόπουλος (1885-1966), μηχανικός, γενικός διευθυντής του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και επιθεωρητής του Δημοσίου, Γεώργιος Βουγιούκας (1877-1945), μεταλλειολόγος, γενικός διευθυντής των Σιδηροδρόμων του Ελληνικού Κράτους και υπάλληλος του Υπουργείου Συγκοινωνίας, ο οποίος το 1911 είχε διευθύνει τα έργα επισκευής των Βασιλικών Ανακτόρων από την πυρκαγιά του 1909, και ο αρχιτέκτων-μηχανικός, γενικός διευθυντής Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων Βασίλειος Γ. Τσαγρής (1882-1941).

Το έργο εγκρίθηκε στις 18 Ιουνίου 1928 και υπογράφηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη (1855-1935), τον υπουργό Συγκοινωνίας Ιωάννη Μεταξά (1871-1941) και τον υπουργό Στρατιωτικών Αλέξανδρο Μαζαράκη-Αινιάν (1874-1943). Μετά από την πτώση της παγκαλικής δικτατορίας, η υπόθεση του διαγωνισμού για το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη αναθερμάνθηκε το 1929 από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Κ. Βενιζέλο (1864-1936). Μολονότι συνάντησε αντιδράσεις στην κυβένησή του, ο Βενιζέλος δεν θέλησε να αντιτεθεί στην επιθυμία του Στρατιωτικού Συνδέσμου που ζητούσε το μνημείο να γίνει στον χώρο μπροστά από τα Παλαιά Ανάκτορα, όπου ήδη στεγαζόνταν η Βουλή των Ελλήνων, η Γερουσία και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Οι εργασίες της εκχωμάτωσης του χώρου για τη διαμόρφωσή του μνημείου συνεχίστηκαν το 1929, οπότε ανοικοδομήθηκαν και οι αναλημματικοί τοίχοι του. Στις 12 Ιουλίου 1929, σε συνεδρίαση της Βουλής, ο υπουργός Συγκοινωνίας Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1876-1936) διατύπωσε την αντίρρησή του για τη θέση του μνημείου, προβάλλοντας ως επιχείρημά του την άποψη καλλιτεχνών. Στήλες των εφημερίδων *Έθνος*, με επικεφαλής τον αρχισυντάκτη της Πολύμερο Μοσχοβίτη (1892-1950) και *Αθηναϊκά Νέα*, με πρωτοστάτη τον συντάκτη τους Νικόλαο Γιοκαρίνη (1893-1951), μονομαχούν κατά της απόφασης που έλαβε η επιτροπή επίβλεψης του μνημείου για τον χώρο και για τα «λιμενικά έργα», όπως τα χαρακτήριζε πικρόχολα ο Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου. Στις 15 Σεπτεμβρίου 1929 ο αρχιτέκτων Εμμανουήλ Παν. Λαζαρίδης (1894-1961) υπογράφει κοινό συμφωνητικό με τον καθηγητή του Α΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Θωμά Θωμόπουλο (1875-1937) για να αναλάβει ο Θωμόπουλος να φιλοτεχνήσει το ανάγλυφο. Έχει διατυπωθεί η ικασία ότι ο Λαζαρίδης διαφώνησε



Πάνω η πρόταση του Θωμά Μ. Θωμόπουλου, 1929. Κάτω ο Ιταλός μαρμαρογλύπτης Guglielmino Marani δουλεύει το ανάγλυφο του Άγνωστου Στρατιώτη, 1931.



Πάνω το σχέδιο του Εμμανουήλ Παν. Λαζαρίδη για το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη με την υπογραφή του και με την υπογραφή του Κώστα Δημητριάδη, 12 Ιουλίου 1931. Κάτω τα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, 25 Μαρτίου 1932.

με το χρηματικό ποσό που ζήτησε ο Θωμόπουλος και ενοχλημένος αποφάσισε να τον παραγκωνίσει. Ακολούθησε η κίνηση του Λαζαρίδη προς το Σωματείο των Ελλήνων Γλυπτών για να βρει νέο γλύπτη. Στις 20 Ιανουαρίου 1931 ο Λαζαρίδης υπογράφει ιδιωτικό συμφωνητικό με τον Φωκίωνα Ρωκ (1894-1945) για τη σύνθεση και λάξευση πλάκας, καθώς και για την κατασκευή σχετικού προπλάσματος, σε διαστάσεις σαφώς προκαθορισμένες. Η αμοιβή του προσδιοριζόταν στις 240.000 δρχ. Ο Ρωκ ζήτησε πρόσθετη αμοιβή 50.000 δρχ. για τα έξοδα δύο μαρμαρογλυπτών που θα έφερνε από τη Γαλλία. Στις 4 Φεβρουαρίου 1931 ο Θωμόπουλος αποστέλλει προς το Υπουργείο Στρατιωτικών επιστολή διαμαρτυρίας για τον παραγκωνισμό του.

Τον Απρίλιο του 1931 η πρόταση του Λαζαρίδη, με το ψευδώνυμο Σκρα, αποσπά το πρώτο βραβείο, με τη μελέτη του να έχει οριστικοποιηθεί τον Μάρτιο του 1932. Στον διαγωνισμό είχε κατατεθεί, εκτός από τον φάκελο του Λαζαρίδη, και φάκελος του καθηγητή Ρυθμολογίας, Προοπτικής και Στοιχείων Αρχιτεκτονικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Δημήτριου Τσιπούρα (1879-1954) με το ψευδώνυμο Φοίνιξ. Αν και ο Ιακωβίδης υποστήριξε αυτόν τον φάκελο, δεν εισακούστηκε, καθώς στήθηκε πλεκτάνη.

Με πρόφαση ότι στον δεύτερο φάκελο, του Σκρα, δεν κατονομαζόταν ο γλύπτης, ο Θωμόπουλος παραγκωνίστηκε και τη θέση του πήρε ο έφορος του Β΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, βοηθός του αντίπαλου του Θωμόπουλου, καθηγητή του Β΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, πανίσχυρου βενιζελικού Κώστα Δημητριάδη (1879-1943), Φωκίων Ρωκ. Προηγουμένως τον Δημητριάδη τον είχε προτείνει ο φίλος του υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968) για να αναλάβει τη γλυπτική σύνθεση του μνημείου, σε συνεργασία με τον Λαζαρίδη και με το νέο ψευδώνυμο Έλλην. Οι αντιδράσεις υπήρξαν οξείες από στήλες του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου, με αποτέλεσμα ο Βενιζέλος να υποχρεωθεί να ομολογήσει τον Σεπτέμβριο του 1931 ότι ο πραγματικός δημιουργός του μνημείου είναι ο Δημητριάδης και όχι ο εντολοδόχος του Ρωκ, ενώ έναν μήνα μετά, τον Οκτώβριο του 1931, κλήθηκε στην Ελλάδα ο ομότεχνος και φίλος του Δημητριάδη Jean Boucher (1870-1939), προκειμένου να αποφανθεί για την καλλιτεχνική υπεροχή του έργου, φτάνοντας να το επαινέσει δημόσια. Το μνημείο συμπληρωνόταν με δεκαέξι μεταλλικές ασπίδες και με κύπελλα θυμιάματος,

που, αν και είχε συμφωνηθεί να γίνουν από τον καθηγητή της Μεταλλιοπλαστικής στη Σιβιτανίδειο Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών Χριστόφορο Διβάρη[α], αντί του ποσού των 170.000 δρχ., χυτεύθηκαν στο Παρίσι, αντί του ποσού των 400.000 δρχ.! Στους αναβαθμούς του σκαλίστηκε απόσπασμα από τον Όμηρο και από τον *Επιτάφιο* του Θουκυδίδη, καθώς και τοπωνύμια μαχών των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ αργότερα προστέθηκαν εκείνα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της Κύπρου.

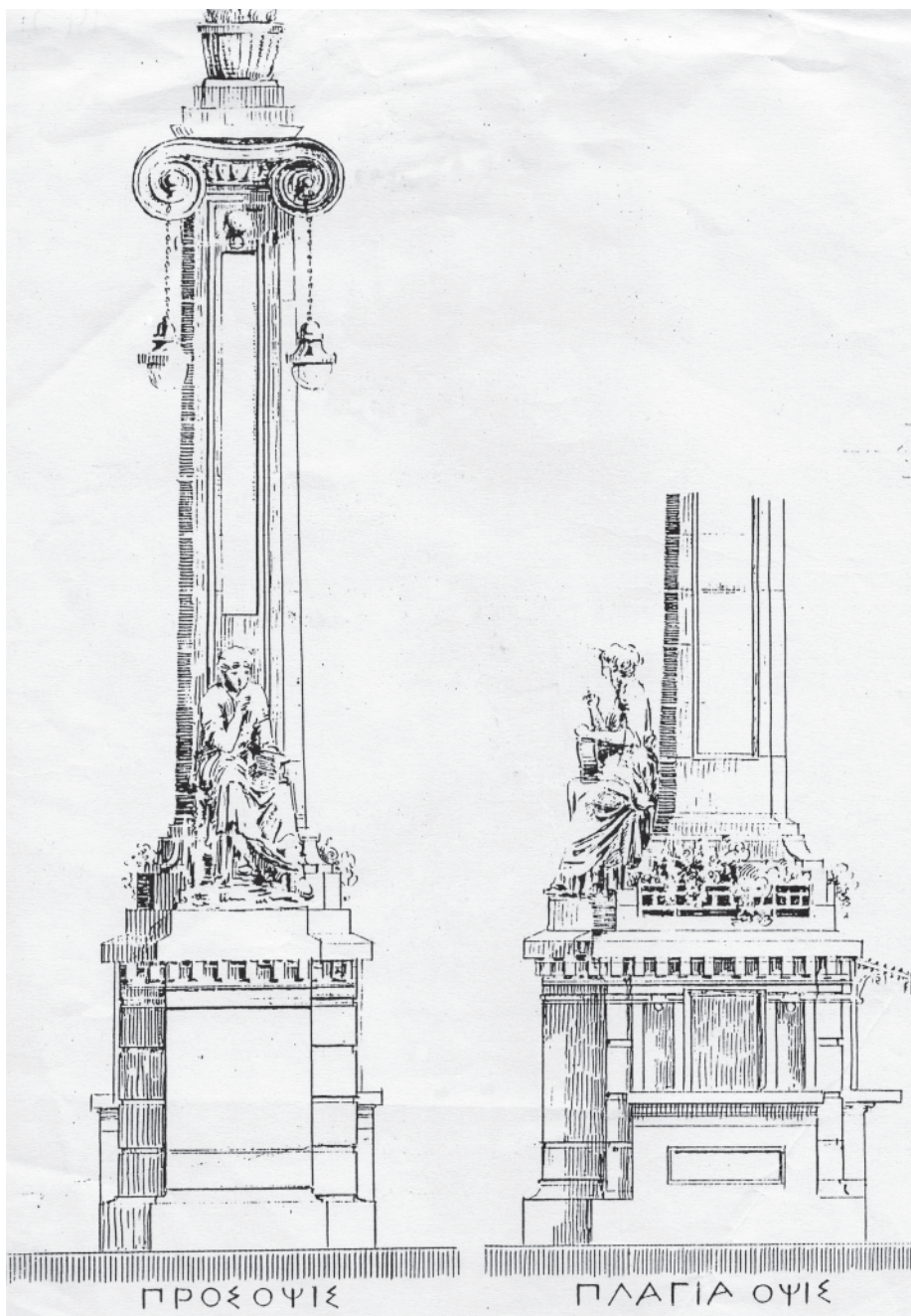
Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου έγιναν στις 25 Μαρτίου 1932 από τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησεως Αλέξανδρο Παπαναστασίου, καθώς, για να αποφύγει τις όποιες αντιδράσεις με την παρουσία του, ο Βενιζέλος υποδύθηκε τον ασθενή. Λίγους μήνες κατόπιν, δεν είχαν κατασιγαστεί οι οξείες αντιπαραθέσεις. Έτσι στις 18 Σεπτεμβρίου 1932 αντέδρασε οργισμένα το διοικητικό συμβούλιο του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών, εναντίον του Δημητριάδη που είχε αναθέσει σε Ιταλό μαρμαρογλύπτη, τον Guglielmino Marani, τη μεταφορά του γύψινου προπλάσματος στον πωρόλιθο, την πλέον ακατάλληλη πέτρα, αντί του ποσού των 75.000 δρχ.

Το έργο αποτελεί το σημαντικότερο ηρώο στη νεότερη Ελλάδα, προκαλώντας στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 συζητήσεις για μεταφορά του. Στάθηκε μάλιστα αφορμή και για νεότερες εικαστικές πραγματώσεις. Έτσι ο Κώστας Ευαγγελάτος (1957) εμπνεύστηκε εμμέσως από αυτό την επίτελσή του (performance) με τίτλο *Μνημείο για τους νέους που πέθαναν νωρίς*, το 1987 στην γκαλερί Dada, ενώ δεν έλειψαν και άλλες παρεμβάσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Εστία*, 23 Σεπτεμβρίου 1923· *Εσπέρας*, 3 Μαρτίου 1926· Αντώνιου Σώχου, *Η Πρωΐα*, 14 Μαρτίου 1926· Πάτροκλου Καμπανάκη, *Σύντομος μελέτη επί του ζητήματος της ανεγέρσεως μνημείου τω Αγνώστω Στρατιώτη. Η κατάλληλος θέσις και η πρέπουσα μορφή*, Αθήνα 1926· Φαίδωνα Κουκουλέ, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης», *Ελεύθερον Βήμα*, 1 Αυγούστου 1926· Θωμά Θωμόπουλου, «Ο τάφος του Στρατιώτου», ό.π., 1 Αυγούστου 1926· ό.π., 24 Οκτωβρίου 1926· Ζαχαρία Α. Παπαντωνίου, «Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου», ό.π., 2 Νοεμβρίου 1926, 17 Ιουλίου 1927· Συστρατιώτη, *Η Βραδυνή*, 17 Νοεμβρίου 1926· *Εστία*, 19, 22 Νοεμβρίου 1926· Γιαννούλη Χαλεπά, «Ο τάφος του Αγνώστου», *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Νοεμβρίου 1926· Σπύρου Πάτση, *Έθνος*, 15 Δεκεμβρίου 1926· *Πατρίς*, 15 Φεβρουαρίου 1928· Σ. Βασιλειάδη, «Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου», ό.π., 26 Απριλίου 1929· Φ. Γ. [Φώτου Πιοφύλλη], «Τα ηρώα», *Πρωτοπορία*, τχ. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1929, σ. 221· Γρηγόριου Ζευγώλη, «Περί τον τάφον του Αγνώστου Στρατιώτου», *Ελεύθερον Βήμα*, 29, 31 Οκτωβρίου 1929· *Έθνος*, 15 Μαρτίου 1930· *Αθηναϊκά Νέα*, 2 Μαρτίου 1931· *Έθνος*, 15 Σεπτεμβρίου 1930· Χρήστου Εμ. Αγγελομάτη, *Ακρόπολις*, 21 Ιουλίου 1930· «Γλυ-

πτικά κακουργήματα», *Η Πρωΐα*, 13 Αυγούστου 1931· *Αθηναϊκά Νέα*, 14 Αυγούστου 1931· «Ο Άγνωστος Στρατιώτης», ό.π., 16 Αυγούστου 1931· [Ν.]ικόλαου [Γ.]ιοκαρίνη, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης. Εξαμβλωματική παραποίησης ενός αρχαίου αριστουργήματος. Τι πρέπει να γίνη», *Αθηναϊκά Νέα*, 21 Αυγούστου 1931· του ίδιου, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης. Η εξαπάτησις. Ποιος είνε ο γλύπτης;», ό.π., 24 Αυγούστου 1931· Αντ.[ώνιου] Γούν.[αρη], «Το επίμαχον ζήτημα. Αι γνώμαι των καλλιτεχνών διά τον Άγνωστον Στρατιώτην. Τι λέγει ο κ. Θωμόπουλος», ό.π., 25 Αυγούστου 1931· Του Απόμαχου, «Η κωμωδία της ζωής. Ο Άγνωστος Στρατιώτης», *Η Πρωΐα*, 28 Αυγούστου 1931· Νικόλαου Γιοκαρίνη, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης. Το σθένος», *Αθηναϊκά Νέα*, 29 Αυγούστου 1931· Χ.[ριστόφορου] Διβάρα, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης. Αι ασπίδες. Το μνημείον θα είναι ιταλογαλλικόν», *Αθηναϊκά Νέα*, 2 Σεπτεμβρίου 1931· Αντ. Γούν., «Αι γνώμαι των καλλιτεχνών μας διά το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου. Τι λέγει ο κ. Τόμπρος», *Η Βραδυνή*, 7 Σεπτεμβρίου 1931· «Το παράπονον της Κασταλίας και η φρίκη του Αγνώστου Στρατιώτου. Το άρθρον του Γάλλου καθηγητού κ. Καρόλου Πικάρ», *Αθηναϊκά Νέα*, 15 Σεπτεμβρίου 1931· Πολύμερου Μοσχοβίτη, «Τύρω από τον θόρυβον διά το μνημείον του Αγνώστου. Το περίφημον ανάγλυφον του νεκρού οπλίτου διά το οποίον έγινεν η τεραστία εκστρατεία. Μία αποφασιστική μαρτυρία του κ. Ε. Βενιζέλου», *Έθνος*, 25 Σεπτεμβρίου 1931· του ίδιου, «Μια ώρα με ένα “Αθηναίο Παριζιάνο”. Ο Γάλλος γλύπτης και ακαδημαϊκός κ. Μπουσέ ομιλεί διά την Ελλάδα, τον κ. Βενιζέλον και τον Άγνωστον Στρατιώτην», ό.π., 18 Οκτωβρίου 1931· «Εναντίον Ξέρξου», *Αθηναϊκά Νέα*, 24 Μαρτίου 1932· Ευστράτιου Κτεναβέα, «Το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου. Ελληνική έμπνευσις», *Πολιτεία*, 25 Μαρτίου 1932· «Ο χθεσινός εορτασμός της εθνικής εορτής. Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτου», *Ελεύθερον Βήμα*, 26 Μαρτίου 1932· *Αθηναϊκά Νέα*, 26 Μαρτίου 1932· Ασημ.[άκη] Παλ.[αμά], «Ο Άγνωστος», *Εσπερινή*, 27 Μαρτίου 1932· Ειδικού, «Καλλιτεχνικόν τερατούργημα. Ο τάφος του Αφανούς», *Εστία*, 27 Μαρτίου 1932· Γκρην, «Εντυπώσεις. Ο Άγνωστος», *Πολιτεία*, 27 Μαρτίου 1932· του ίδιου, «Εντυπώσεις. Περί Αγνώστου», ό.π., 27 Μαρτίου 1932· Σπυρίδωνα Βανδώρου, «Καλλιτεχνικά συζητήσεις. Το μνημείον του Αφανούς Στρατιώτου», ό.π., 27 Μαρτίου 1932, 3 Απριλίου 1932· «Εκ του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών αποδοκιμάζεται το τερατούργημα. Το Σωματείον των Ελλήνων Γλυπτών διά το “μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου”», *Αθηναϊκά Νέα*, 28 Μαρτίου 1932· Μιχαήλ Δόρι Παπαγεωργίου, «Καλλιτεχνικά συζητήσεις. Το μνημείον της ακαλαίσθησις. Κριτική του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτου...», *Πολιτεία*, 29 Μαρτίου 1932· [Γεώργιου] Λουκ.[ίδη], «Ο τάφος», ό.π., 30 Μαρτίου 1932· Νικόλαου Γιοκαρίνη, «Η κοινή αγανάκτησις. Πιστοποιητικά του Αγνώστου. Κάτι ετοιμάζεται», *Αθηναϊκά Νέα*, 30 Μαρτίου 1932· Ζαχαρία Α. Παπαντωνίου, «Το μνημείον του Αγνώστου και η λύσις της βυζαντινής εκκλησίας», *Ελεύθερον Βήμα*, 31 Μαρτίου 1932· «Περί το ανοσιούργημα. Γενική η αγανάκτησις διά το κακότεχνον μνημείον του Αγνώστου», *Αθηναϊκά Νέα*, 30 Μαρτίου 1932· Του Αθηναίου, «Κάτω το τερατούργημα. Μη λυπηθήτε τα χρήματα που edώσατε και κατεδαφίστε το αισχρούργημα του Άγνωστου Στρατιώτη», *Ακρόπολις*, 3, 4 Απριλίου 1932· Χρ.[ήστου] Καίσαρη, «Αγγλικός ύμνος προς τας Αθήνας. Αι πρόοδοι και ο καλλωπισμός των. Το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου», *Έθνος*, 6 Αυγούστου 1932· Ιωάννη Συκουτρή, *Επιτάφιοι προς τιμήν των πεσόντων εις τας αρχαίας Αθήνας*, Αθήνα 1937, ²χ.χ. (2015)· *Η Καθημερινή*, 19 Ιανουαρίου 1954· Δημήτρη Ψαθά, «Ο άγνωστος στρατιώτης», *Τα Νέα*, 18 Ιουνίου 1955· *Ελευθερία*, 22 Νοεμβρίου 1955· «Προ Τριακονταετίας», *Η Καθημερινή*, 10 Οκτωβρίου 1956· *Ακρόπολις*, 9, 15 Μαΐου 1957, 2, 3 Δεκεμβρίου 1958· Επαμεινώνδα Κ. Στασινόπουλου, «Το μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου», *Θησαυρός*, τχ. 970, 30 Ιουνίου 1957, σ. 5· «Το ανάγλυφον του Αγνώστου Στρατιώτου», *Ο Ταχυδρόμος*, 5 Οκτωβρίου 1957, σ. 10· Κωνσταντίνου

Γκιώνη, «Περί του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτου», *Έθνος*, 19 Μαΐου 1959· Ε. Β., «Ο υπό μετακόμισιν Άγνωστος Στρατιώτης. Πώς καθιερώθη το Μνημείον διά τον Αφανή Στρατιώτην. Έχει τη ρίζα του στα έθιμα των αρχαίων Ελλήνων», ό.π., 27 Μαΐου 1959· Ι. Βορρέ, «Το Μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου», *Έθνος*, 27 Ιουνίου 1959· *Ελευθερία*, 7 Δεκεμβρίου 1960· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής), 1821-1941*, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 453· «Με την ευκαιρία της αυριανής επετείου. Ο θεσμός των μνημείων του Αγνώστου Στρατιώτου. Μία ιδέα που ανάγεται στην αρχαία Ελλάδα», *Ακρόπολις*, 10 Νοεμβρίου 1965· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 91, 229-231· Λιλής Ιακωβίδη, *Γεώργιος Ιακωβίδης. Από τη ζωή και από την τέχνη του*, Αθήνα 1984, σ. 222-227· Στέλιου Λυδάκη, «Το ζωντανό εικαστικό έργο "Μνημείο για τους νέους" του Κώστα Ευαγγελάτου», *Η Βραδυνή*, 11 Αυγούστου 1987· Κατερίνας Αγραφιώτη, «Το γνωστό μνημείο με την... άγνωστη ιστορία», *Η Βραδυνή της Κυριακής*, 27 Μαρτίου 1988· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 34, 121· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 92]· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, «Το μνημείο του Άγνωστου... γλύπτη. Το συμβολικό μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και η σκανδαλώδης ιστορία του», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 105-109]· Μιχάλη Σταφυλά, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου. — Τα θεία δώρα των εμπνεύσεών του —*, χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [2000], σ. 42· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η γλυπτική του Αθανασίου Λημναίου», ό.π., σ. 24, 67, 69, 71· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 82-83· Αριάδνης Βοζάνη, «Το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη από την προκήρυξη του σχετικού διαγωνισμού στην υλοποίηση», *Στης Βουλής τα πέριξ. Το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος*, Αθήνα 2009, σ. 23-85· Ελένης-Αργυρώς Κούκη, *Ο Άγνωστος Στρατιώτης της Αθήνας. Κατασκευάζοντας το μνημειακό κέντρο της πρωτεύουσας*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2010· Ελένης Κούκη, «Ο ήρωας και το πλήθος. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη της Αθήνας», *Φόρουμ Κοινωνικής Ιστορίας «Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου»*, Κεντρικό Κτήριο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αμφιθέατρο «Ιωάννης Δρακόπουλος», Αθήνα, 14-16 Ιανουαρίου 2011· της ίδιας, «Προσεγγίσεις. Ο Άγνωστος Στρατιώτης της Αθήνας και η αναζήτηση ενός νέου μαζικού μνημειακού ύφους στο Μεσοπόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 13, Ιούνιος 2011, σ. 152-163· Nikoleta Tzani, *Costas Dimitriadis (1879-1943). La carrière européenne d'un sculpteur grec*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Στρασβούργου, τ. 1, Στρασβούργο 2012, σ. 323-356· Κάτιας Μ. Χανδρά, *Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Το εικαστικό και συγγραφικό του έργο*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2016, σ. 55-74, 244· [Κάτιας Μ. Χανδρά], *Φωκίων Ρωκ. Ο γλύπτης και το αρχείο του*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κάτια Μ. Χανδρά, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Μέγαρο Εϋνάρδου, Αθήνα 2017, σ. 33, 34· *Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. 1859-1990*, κείμενα-επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρकाσιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 55.



Βασιλείου Γ. Τσαγρή, Φανοστάτες Πλατείας Ομονοίας, 1931, σινική μελάνη (Αρχείο Περάκη).

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΟΜΟΝΟΙΑΣ

Επί δημαρχίας Σπύρου Μερκούρη (1856-1939), τον Αύγουστο του 1931, ο Δήμος Αθηναίων ανακοίνωσε στον αθηναϊκό Τύπο ότι η Πλατεία Ομονοίας θα αποκτούσε «ελληνοπρεπείς» στήλες των αεραγωγών-φανών που είχαν στηθεί για τον νέο υπόγειο σταθμό του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. Στη βάση των στηλών και πάνω από περίπτερα που δόθηκαν σε αναπήρους πολέμων προβλέπονταν δεκατέσσερα αγάλματα που θα απεικόνιζαν τις Μούσες, τις Χάριτες, την Εστία και την Δήμητρα. Η μελέτη για το σχέδιο διαμόρφωσης της Πλατείας Ομονοίας με τα συγκεκριμένα γλυπτά οφείλεται στον σπουδασμένο στη Γαλλία αρχιτέκτονα-μηχανικό, γενικό διευθυντή Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων Βασίλειο Γ. Τσαγρή (1882-1941), με πρότυπό του ίσως το περιστύλιο των Μουσών και των Χαρίτων στο Αχίλλειο της Κέρκυρας. Τον Νοέμβριο του 1931 το Δημοτικό Συμβούλιο εγκρίνει τη μελέτη, τον προϋπολογισμό της δαπάνης και τους όρους διακήρυξης δημοπρασίας. Τη φιλοτέχνηση των αγαλμάτων ο Δήμος Αθηναίων την ανέθεσε τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου στο Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών, σε μέλη του που δούλεψαν σε ζεύγη. Ήταν η πρώτη από τις δύο μεγάλες παραγγελίες (η δεύτερη ήταν την ίδια δεκαετία οι μαρμάρινες προτομές των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης στο Πεδίον του Άρεως) που θα αναλάμβανε συλλογικά το συνδικαλιστικό αυτό όργανο. Οι Μούσες και οι Χάριτες θα φιλοτεχνούνταν σε λευκό αγγλικό τσιμέντο (Portland Blank Snowcrete), ανάμικτο με τριμμένη μαρμαροκονία, η Εστία και η Δήμητρα σε λευκό μάρμαρο.

Από το Βιβλίο Ταμείου του Σωματείου Ελλήνων Γλυπτών μαθαίνουμε τα ονοματεπώνυμα των γλυπτών που εργάστηκαν ο ένας στο πρόπλασμα και ο άλλος στο τελικό έργο, αποκαθιστώντας σε ικανοποιητικό βαθμό και την πορεία της παραγγελίας: Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1882/84/85-1960) - Γιαννούλης Κουλουρής (1878-1966) την *Αγλαΐα*, Γεώργιος Δημητρόπουλος (1905-1969) - Νικόλαος Κουβαράς (1881-μετά το 1945) την *Αυξώ*, Γρηγόριος Ζευγώλης (1886-1950) - Επαμεινώνδας (Νώντας) Μαυρουδής (1890-1939) την *Εστία*, Θωμάς Θωμόπουλος (1875-1937) - Δάντης Θωμόπουλος (1903-1936) τη *Δήμητρα*, Γεώργιος Κακουλίδης (1875-1959) - Κωνσταντίνος Ν. Περάκης (1895-1948) την *Καλλιόπη*, Αντώνιος Μπεϊλής (1873-μετά



Η Πλατεία Ομονοίας με τις Μούσες από την οδό Γ΄ Σεπτεμβρίου, επιστολικό δελτάριο φωτογραφίας



του Νορβηγού Hjalmar Larsen (1902-1980), μέσα της δεκαετίας του 1930 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

το 1939) - Ευάγγελος (Άγγελος) Βρεττός (1890-1942) την *Ευφροσύνη*, Δημοσθένης Παπαγιάννης (π. 1890-μετά το 1945) - Εμμανουήλ Τζωρτζάκης (1893-1967) την *Θάλεια*, Δημήτριος (Μήτσος) Ν. Περάκης (1893-1965) - Πέτρος Μαυρομαράς (π. 1878-1942) την *Μελλομένη*, Χριστόφορος Νάτσιος (1903-1977) - Γεώργιος Ρήγας (1878-1953) την *Ηγεμόνη*, Κωνσταντίνος Φώσκολος (1875-1948) - Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957) την *Ερατώ*, Ιωάννης Ιωάννου (1870-1942), Πέτρος Ρούμπος (1873-1941), Πώργος Ζογγολόπουλος (1902/03-2004) και Κωστής Παπαχριστόπουλος (1906-2004). Την Εστία και την Δήμητρα μετέφεραν στο μάρμαρο ο Πέτρος Μαυρομαράς, ο Κωνσταντίνος Ν. Περάκης και ο Δάντης Θωμόπουλος. Η παραγγελία των δεκατεσσάρων αγαλμάτων στοίχισε 459.000 δρχ. Ο τύπος τους στηριζόταν σε ρωμαϊκά πρότυπα από το Βατικανό και το Πράδο. Η καθισμένη γυναικεία μορφή απαντά και σε αλληγορικά έργα του ΙΘ΄ αιώνα, όπως στη *Θρησκευτική Ελευθερία* του Eugène Simonis (1810-1882) στη Στήλη του Συνεδρίου, έργο που βρίσκεται τις Βρυξέλλες.

Τον Φεβρουάριο του 1932 έξι πήλινα προπλάσματα των Μουσών είναι έτοιμα και ο Δήμος Αθηναίων τα παραλαμβάνει τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου. Όμως τον Ιούνιο του 1932 είχε διαλυθεί η εργολαβία με τον ιδιώτη Απόστολο Κασδόνη και αναλαμβάνει την εκτέλεση του έργου ο Δήμος Αθηναίων. Τη μεταφορά των δώδεκα έργων στο τσιμέντο την ανέλαβε τον Ιούλιο του 1932 ο τεχνίτης Ρωσσέτος Δ. Νομικός.

Το σχέδιο της διαρρύθμισης της Πλατείας Ομονοίας ανακόπηκε το 1933, με παρέμβαση του υπουργού Συγκοινωνίας Γεωργίου Παπανδρέου (1888-1968), που εξέφρασε την επιφύλαξη να συγκροτήσει επιτροπή ειδικών και καλαισθητών μελών για να ρυθμίσει, με απόλυτη δικαιοδοσία, το ζήτημα της αισθητικής της Πλατείας Ομονοίας.

Τελικά τον Φεβρουάριο του 1934 στήθηκαν οκτώ αγάλματα: από τέσσερα στις δύο πλευρές. Το πράγμα δεν έμεινε ασχολίαστο. Ο γελοιογράφος Φωκίων (Φώκος) Δημητριάδης (1894-1977) έβαζε την *Ερατώ* να ξερνάει (λογοπαίγνιο του ονόματός της: *Ξ...-Ερατώ!*) με όσα έβλεπε από τη θέση της πάνω σε περίπτερο και την *Καλλιόπη* να φροντίζει τα υπόγεια αποχωρητήρια του σταθμού (από εκεί και η ονομασία για τις αγγαρείες των στρατιωτικών ουρητηρίων). Με τον καιρό, η εικόνα της Πλατείας Ομονοίας, με τα περίπτερα και με τα ανθοπωλεία, σε συνδυασμό με τα φτηνά ξενοδοχεία,



Εμμανουήλ Τζωρτζάκης, Θάλεια (Κωμωδία), 1931, πηλός (Αρχείο Περάκη).



Αποκαθλωμένες Μούσες, Εστία και Δήμητρα, τον Δεκέμβριο του 1937.

με τα καφενεία και με τα ζυθοπωλεία, που οι τέντες τους ξέφτιζαν και οι ξύλινες επιγραφές τους φθείρονταν, χειρότερενε. Αντιδράσεις άρχισαν να εκδηλώνονται κατά τη δεκαετία του 1930 στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο (*Η Καθημερινή*). Οι Αθηναίοι αποκαλούσαν την Πλατεία Ομονοίας τούρτα. Τον Αύγουστο του 1936, σε αντικυβερνητική διαδήλωση, μία από τις Μούσες έπεσε και τραυμάτισε περαστικούς, προκαλώντας κατακραυγή. Μάλιστα ομοιώματά τους είχαν διαπομπευθεί σε αποκριάτικη παρέλαση...

Τον Δεκέμβριο του 1937, με υπουργό-διοικητή Πρωτευούσης τον πανίσχυρο Κώστα Γ. Κοτζιά (1892-1951), που είχε άλλωστε αρθρογραφήσει εναντίον της διαμορφωμένης Πλατείας Ομονοίας, και επί δημαρχίας Αμβρόσιου Πλυτά (1886-1964), οι Μούσες αποκαθλώθηκαν, καθώς δεν τις χαρακτήριζε άλλωστε ελληνοπρέπεια, αίτημα του μεταξικού καθεστώτος.

Περίεργη ήταν η κατοπινή μοίρα των γλυπτών της Πλατείας Ομονοίας. Κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αυτά κείτονταν σε μάντρα του

του Δήμου Αθηναίων, δίπλα από το Καπνεργοστάσιο, στην οδό Λένορμαν 200, στην Κολοκυνθού. Την ίδια εποχή, με αποφάσεις Δημοτικών Συμβουλίων της Αθήνας, εννέα βρέθηκαν σε μακρινές περιοχές εκτός Αθηνών. Το 1956 δύο παραχωρήθηκαν στη Θήβα για να στηθούν στην πλατεία Πινδάρου (Πλατεία Κούρου/Καδμείας). Το 1957 τέσσερα παραχωρήθηκαν στην Καρδίτσα για να στηθούν στο πάρκο του Πανσιλύπου —σήμερα έχουν μετακινηθεί στην Πλατεία Ελευθερίας. Το 1961 και το 1968 δύο αγάλματα παραχωρήθηκαν στις Καρύες Λακωνίας. Το 1967 ένα από τα γλυπτά κατέληξε στα Κατάπολα της Αμοργού.



Μία από τις Μούσες στα Κατάπολα της Αμοργού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ο Φανός των Συντακτών, 15-19 Φεβρουαρίου 1934· Γεώργιου Α. Βλάχου, «Σκέψεις διά την πόλιν», *Η Καθημερινή*, 28 Σεπτεμβρίου 1936· Κώστα Γ. Κοτζιά, «Η μέριμνα διά την πόλιν», ό.π., 30 Σεπτεμβρίου 1936· Δημήτριου Α. Λαμπίκη, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1938, σ. 232, 234· Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «*Ηλίου*», τ. Ζ', [1950], σ. 1289-1290, 1365 (Κώστας Η. Μπίρης)· «Η Ομόνοια και τα βάσανά της», *Ιστορία και Ζωή*, τχ. 7, Νοέμβριος 1956, σ. 464· Λ.[εωνίδα] Χρ.[ηστάκη], «Εννέα Μούσες υπό δυσμένειαν», *Εικόνες*, τχ. 332, 2 Μαρτίου 1963, σ. 32-33· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής), 1821-1941*, τ. Β', Αθήνα 1963, σ.453-454· Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 302-303· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι, παρελθόν και μέλλον*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 74· Σαράντου Ι. Καργάκου, «Αθήναι, ημέραι του 1934 μ.Χ.», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 1, 1990, σ. 194· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Γλυπτική. Η Πλατεία Ομονοίας στον 20ό αιώνα», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 92, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1991, σ. 80, 81-82 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 146-149]· Κώστα Χ. Χατζιώτη, *Πλατεία Ομονοίας. Η καρδιά της Αθήνας*, Αθήνα 1993, σ. 183, 184, 188· Γιάννη Κιμπούροπουλου, «Η "Ομόνοια" όλων των Ελλήνων. Εκατόν εξήντα χρόνια διαδοχικών αλλαγών της ιστορικής πλατείας», *Η Καθημερινή*, 23 Ιανουαρίου 1994 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. Κ': Αθήνα. Παρθενώνας - Πλάκα - Βυζαντινά Μνημεία - Ομόνοια, 1997, σ. 155]· Γεώργιου Μ. Σαρηγιάννη, «Αθηναϊκό σταυροδρόμι. Η κοινωνική σύνθεση και οι χώροι συναθροίσεων των Αθηναίων στην πολύπαθη πλατεία», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 164]· Λεωνίδα Χρηστάκη, «Διαχρονικό ταξίδι. Η καθημερινή ζωή στην πλατεία Ομονοίας μέσα από προσωπικές ενθυμήσεις», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 177]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η γλυπτική των δημοσίων παραγγελιών στην Αθήνα του Μεσοπολέμου: Πλατεία Ομονοίας και Πεδίον του Άρεως», *Αρχιτεκτονική και πολεοδομία από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η περίπτωση της Αθήνας*, Πρακτικά συνεδρίου, Μουσείο Βούρου-Ευταξία (της Πόλεως των Αθηνών), 15-18

Φεβρουαρίου 1996, Αθήνα 1997, σ. 178-180· Εμμανουήλ Β. Μαρμαρά, «Γλυπτική και αθηναϊκό τοπίο. Η σύνδεση της γλυπτικής με την αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Αθήνας (1830-1940)», *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Τέχνη - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 77-78· Δημήτρης Παυλόπουλου, «Το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών. Παραγγελίες που εκτελούν μέλη του Σωματείου στην Πλατεία Ομονοίας και το Πεδίο του Άρεως», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 102-104]· Λεωνίδα Χρηστάκη, *Γυρίζει-γυρίζει φριχτά η ιστορία της Ομόνοιας*, Αθήνα 1998, σ. 15· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 105· Λεωνίδα Χρηστάκη, *Της Αθήνας. Χρονικό προσωπικής περιήγησης*, Αθήνα 2009, σ. 13, 20· Δημήτρης Παυλόπουλου, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα 2007, σ. 29-30· Μαρίας Γιαννέλου, *Η πόλη και οι μνημές της. Σήματα και σημεία. Τα γλυπτά του δημόσιου χώρου της Καρδίτσας*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Μουσειολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 36-42· Κώστα Ταχτσή, «Ανέκδοτες αυτοβιογραφικές σελίδες», *Η Λέξη*, τχ. 197, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2008, σ. 344· Σπύρου Μοσχονά, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες στη νεοελληνική τέχνη κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2010, σ. 410· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1341, 1343 [και ανάπτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 3, 6-7, 8]· Καλής Καλό, *Περίπατος ψυχής στην Αθήνα του κάποτε..., του τώρα..., του τότε!...*, Αθήνα 2011, σ. 15-17· Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περάκη, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2011, σ. 74, 93 (εκτός εμπορίου)· *Οι μακάβριες & οδυνηρές ιστορίες. Από το ημερολόγιο του Λεωνίδα Χρηστάκη*, Αθήνα 2012, σ. 11· Δημήτρης Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Ρήγας. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής γλυπτικής*, τετράγλωσση ψηφιακή έκδοση, Αθήνα 2014, σ. 178-202, σημ. 25 (www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/images/melh_dep/papers/pavlopoulos_rhgas.pdf, 31 Δεκεμβρίου 2018)· Θανάσης Γιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 540· Σπύρου Μοσχονά, «Τα καλλιτεχνικά σωματεία στην Ελλάδα: 1930-1955», *Ιστορία της Τέχνης*, τ. 4, Καλοκαίρι 2015, σ. 51· Κάτιας Μ. Χανδρά, *Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Το εικαστικό και συγγραφικό του έργο*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2018, σ. 161-162· «Τι απέγιναν οι Μούσες που κάποτε κοσμούσαν την πλατεία Ομονοίας. Στη μυθολογία ήταν εννέα αλλά χώρεσαν μόνο οι οκτώ. Περίσσεψε η Καλλιόπη και έδωσε το όνομά της στην πιο μισητή αγγαρεία στις τουαλέτες του στρατού...», *Μηχανή του Χρόνου* (www.mixanitouxronou.gr/ti-apeginan-i-mouses-pou-kapote-kosmou-san-tin-platia-omonias-sti-mithologia-itan-ennea-alla-chore-san-mono-i-okto-perissepse-i-kalliopi-ke-edose-to-onoma-tis-stin-pio-misiti-angaria-stis-toualetes-t/, 31 Δεκεμβρίου 2018)· *Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα - επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή, Νίκη Μαρκασιώτη, Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 183· Κάλλιας Μ. Κυτήρογλου, *Αθήνα, παράθυρο στο χθες... Τότε που οι φωτογραφίες ήταν ασπρόμαυρες*, Αθήνα 2019, σ. 183-185· Νίκου Βατόπουλου, *Όπου και να ταξιδέσω. Περπατώντας σε 24 πόλεις*, Αθήνα 2019, σ. 156, 157· Δημήτρης Παυλόπουλου, «Οι Μούσες της Ομόνοιας - Μία ιστορία ελληνικού ράβε-ξήλων», *SLpress.gr*, 7 Ιουνίου 2019 (20 Μαΐου 2020).

Ο ΚΗΠΟΣ ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΑΡΕΩΣ

Ο τρίτος —μετά από τον Εθνικό Κήπο και το Ζάππειο— μεγάλος πράσινος πνεύμων της Αθήνας, το Πεδίον του Άρεως, ονομάστηκε έτσι κατά μίμηση του ρωμαϊκού *Campus Martius*. Και αυτό διότι επί της οθωνικής βασιλείας διεξάγονταν εδώ στρατιωτικές ασκήσεις, γυμνάσια, επιθεωρήσεις των στρατιωτικών σωμάτων και παρελάσεις τους, με τους πρώτους στρατώνες του Ιππικού Σώματος. Η συνοικία ονομάστηκε αργότερα Πολύγωνο, αφού επί της βασιλείας Γεωργίου Α΄ (1845-1913) πάνω σε εξέδρα πολυγώνου στον χώρο της παιάνιζε η στρατιωτική μουσική, ενώ τις Κυριακές και τις γιορτές ήταν τόπος αναψυχής των Αθηναίων. Το 1887 το Πεδίον του Άρεως περιλήφθηκε στο σχέδιο πόλεως και χαρακτηρίστηκε κήπος.

Η ιδέα να διαμορφωθεί Κήπος των προτομών Ηρώων του Αγώνα του 1821 στα χρόνια της Μεταξικής Δικτατορίας ήταν παλαιότερη. Τις ρίζες της έχει στη σκέψη για ανέγερση Πανελληνίου Ηρώου της Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας το 1921. Με Βασιλικό Διάταγμα της 11ης Μαΐου 1918, συγκροτήθηκε Κεντρική Επιτροπή, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων Θεμιστοκλής Σοφούλης (1860-1949) και γενικός γραμματέας ο λογοτέχνης-δημοσιογράφος Ιωάννης Μ. Δαμβέργης (1858/59/62-1938), και η οποία θα επιλαμβανόταν του εορτασμού. Μια άλλη επιτροπή, η Επιτροπή Μεγάλου Μνημείου, με πρόεδρο τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Κ. Βενιζέλο (1864-1936), πρότεινε να ανιδρυθεί Πανελλήνιο Ηρώο στον λόφο του Αρδηττού. Η δυσμενής εξέλιξη στο μικρασιατικό μέτωπο και η Μικρασιατική Καταστροφή ανέκοψε το σχέδιο. Προεδρικό Διάταγμα στις 28 Δεκεμβρίου 1928 επανέφερε την Κεντρική Επιτροπή του Πανελληνίου Ηρώου της Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας, με πρόεδρο αυτήν τη φορά τον τέως πρόεδρο της κυβέρνησης Αλέξανδρο Θρ. Ζαΐμη (1855-1936) και με τον ίδιο γραμματέα, τον Δαμβέργη. Η Επιτροπή Μεγάλου Μνημείου μετονομάζεται σε Επιτροπή Ηρώου, με μέλη της επιφανείς αρχιτέκτονες —τους Αριστοτέλη Ζάχο (1871-1939), Πέτρο Καλλιγά (1856-1940), Κωνσταντίνο Κιτσίκη (1892-1969), Βασίλειο Κουρεμένο (1875-1957), Εμμανουήλ Κριεζή (1880-1967), Αναστάση Μεταξά (1862-1937), Αλέξανδρο Νικολούδη (1874-1944), Αναστάσιο



Πέτρου Ρούμπου, *Αθανάσιος Διάκος*, 1935-37, μάρμαρο· Νικόλαου Κουβαρά, *Μαντώ Μαυρογένους*, 1935-37, μάρμαρο· Ιωάννη Εμμ. Βούλγαρη, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, 1935-37, μάρμαρο· Γεώργιου Συννέφα, *Παλαιών Πατρών Γερμανός*, 1935-37, μάρμαρο.

Κ. Ορλάνδο (1887-1979), Βασίλειο Γ. Τσαγρή (1882-1941)—, τον ζωγράφο Κωστή Παρθένη (1878-1967) και τον τεχνοκρίτη και καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης και Αισθητικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Ζαχαρία Λ. Παπαντωνίου (1877-1940). Ο χώρος ανέγερσης του ηρώου, που θα ανεγειρόταν με δαπάνη της κυβέρνησης και με έρανο του ελληνικού λαού, αλλάζει πλέον: αντί του λόφου του Αρδηττού, προτείνεται τώρα το Πεδίον του Άρεως. Το μνημείο θα κατασκευαζόταν από κυβόλιθους, θα ήταν ναό-σχημο στο εσωτερικό του, με την Αγία Τριάδα στην ανατολική πλευρά της αψίδας, οι υπόλοιπες πλευρές του θα κοσμούνταν με τοιχογραφίες σκηνών της Επανάστασης του 182, και στο εξωτερικό του θα εντάσσονταν ανδριάντες, προτομές, συμπλέγματα και σύμβολα. Η ιδέα της ανίδρυσης των προτομών των αγωνιστών του Αγώνα του 1821 ανιχνεύεται λοιπόν σπερματικά στο ηρώο αυτό, που θεμελιώθηκε πανηγυρικά στις 30 Μαρτίου 1930. Στον λόγο του ο πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης μίλησε για το μεγαλοϊδεατικό τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια».



Νικόλαον Π. Γεωργαντή, *Δημήτριος Παπανικολής*, 1935-37, μάρμαρο· Γρηγορίου Ζευγώλη, *Νικηταράς*, 1935-37, μάρμαρο· Τηλέμαχου Γύζη, *Κίτσος Τζαβέλλας*, 1935-37, μάρμαρο· Αντωνίου Σώχου, *Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης*, 1935-37, μάρμαρο.

Επί υπουργού Συγκοινωνίας του Πέτρου Ράλλη (1884-1945), το 1934 συστάθηκε η Ανωτάτη Πολεοδομική Επιτροπή, με σκοπό την προστασία της δημόσιας αισθητικής της Αθήνας. Μέλη της αρχιτέκτονες, καθηγητές του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, πολεοδόμοι, ζωγράφοι, τεχνοκρίτες, —οι Πέτρος Καλλιγάς, Αναστάσης Μεταξάς, Εμμανουήλ Κριεζής, Αριστοτέλης Ζάχος, Κωστής Παρθένης, Ζαχαρίας Α. Παπαντωνίου—, ο διευθυντής Σχεδίων Πόλεων, πολιτικός μηχανικός Ανάργυρος Δημητρακόπουλος (1885-1966), και άλλοι. Ένα από τα κύρια μελήματα της Ανωτάτης Πολεοδομικής Επιτροπής στάθηκε να συμβάλει στην απόφαση του Ράλλη να προτείνει, με κατάθεση του νόμου 6171 του 1934 «Περί συμβολής του Δημοσίου εις την διαμόρφωσιν του Πεδίου του Άρεως εις κοινόχρηστον άλσος των Αθηνών», νόμο με τον οποίον το άλσος παρέμενε στην κυριότητα του Δήμου Αθηναίων. Προσωπική συμβολή στην εκτέλεση του έργου είχε ο προσωπάρχης του Υπουργείου Συγκοινωνίας και πρόεδρος του Ταμείου Μονίμων Οδοστρωμάτων



Μιχάλη Τόμπρου, *Κωνσταντίνος Κανάρης*, 1935-37, μάρμαρο· Φωκίωνα Ρωκ, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, 1935-37, μάρμαρο· Θανάση Απάρτη, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος*, 1935-37, μάρμαρο· Γιώργου Ζογγολόπουλου, *Ανδρέας Μιαούλης*, 1935-37, μάρμαρο.

Ιωάννης (Τζων) Οικονόμου (1882-1949). Τον Ιανουάριο του 1935, σε πολύωρη σύσκεψη βουλευτών Αθηνών του Λαϊκού Κόμματος στην οικία ενός από αυτούς, του Δημήτριου Λόντου (1888-1977), αποφασίστηκε η μετατροπή του Πεδίου του Άρεως σε πάρκο, ενώ διατέθηκε το ποσό των 7.000.000 δρχ., έναντι της δαπάνης 30.000.000 δρχ., που είχαν προβλεφθεί για την αποπεράτωση του έργου.

Οι δεκαέξι μαρμάρινες προτομές είχαν ανατεθεί ήδη το 1935, χωρίς διαγωνισμό, από τη διεύθυνση της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών στο ιδρυμένο το 1929 Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών. Την κατεργασία των γύψινων προπλασμάτων στο μάρμαρο ανέλαβε το μαρμαροκοπείο-μαρμαρογλυφείο Καραγιώργη στη συμβολή της λεωφόρου Αλεξάνδρας με την οδό Χαριλάου Τρικούπη. Ως συνολική αμοιβή προβλέφθηκε το ποσό των 2.000.000 δρχ. Συγκροτήθηκε επιτροπή με μέλη της τον διευθυντή της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Κώστα Δημητριάδη (1879-1943), τον καθηγητή Ζωγραφικής Κωστή Παρθένη και τον καθηγητή Χαρακτικής Πάννη Κεφαλληνό (1894-



Νίνας Εμπειρικού, Μάρκος Μπότσαρης, 1935-37, μάρμαρο· Κωστή Παπαχριστόπουλου, Γρηγόριος Παπαφλέσσας, 1935-37, μάρμαρο· Λάζαρου Λαμέρα, Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, 1935-37, μάρμαρο· Γιάννη Παππά, Δημήτριος Υψηλάντης, 1935-37, μάρμαρο.

1957). Κόστισαν 65.000 δρχ. η καθεμία. Από τα μέλη του συνδικαλιστικού οργάνου των Ελλήνων γλυπτών εργάστηκαν ο Πέτρος Ρούμπος (1873-1941) τον Αθανάσιο Διάκο, ο Νικόλαος Κουβαράς (1881-μετά το 1945) την Μαντώ Μαυρογένους, ο Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1882/84/85-1960) τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, ο Γεώργιος Συννέφας (1882-1961) τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής ο Αθηναίος (1883-1947) τον Δημήτριο Παπανικολή, ο Γρηγόριος Ζευγώλης (1886-1950) τον Νικηταρά, ο Τηλέμαχος Γύζης (1886-1955) τον Κίτσο Τζαβέλλα, ο Αντώνιος Σώχος (1888-1975) τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ο Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974) τον Κωνσταντίνο Κανάρη, ο Φωκίων Ρωκ (1891-1945) τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, ο Θανάσης Απάρτης (1899-1972) τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, ο Πώργος Ζογγολόπουλος (1902/03-2004) τον Ανδρέα Μιαούλη, η Νίνα Εμπειρικού (1905-1987) τον Μάρκο Μπότσαρη, ο Κωστής Παπαχριστόπουλος (Costi, 1906-2004) τον Γρηγόριο Παπαφλέσσα, ο Λάζαρος Λαμέρας (1911-1998) την Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, ο Γιάννης Παππάς (1913-2005) τον Δημήτριο

Υψηλάντη. Προβληματίζει η αποχή του καθηγητή του Α΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Θωμά Μ. Θωμόπουλου (1875-1937), η οποία εξηγείται όμως από την παρουσία ως επικεφαλής της παραγγελίας του αντιτέχνου του, καθηγητή του Β΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Κώστα Δημητριάδη.

Πρότυπα των μορφών των προτομών υπήρξαν σχέδιά τους εκ του φυσικού από τον Karl Krazeisen (1794-1878) το 1826-27, σχέδια τα οποία είχαν λιθογραφηθεί και είχαν κυκλοφορηθεί δίγλωσσα (στη γερμανική και στη γαλλική γλώσσα) στο Μόναχο το 1828-31 (*Bildnisse ausgezeichneten Griechen und Philhellenen, nebst einigen Ansichten und Trachten nach der Natur – Portraits des Grecs et des Philhellènes les plus célèbres, suivis de quelques vues et costumes dessinés d'après nature*), ενώ από το 1926 βρίσκονταν στην Εθνική Πινακοθήκη, αγορά του διευθυντή της Ζαχαρία Παπαντωνίου, μέλους της Ανωτάτης Πολεοδομικής Επιτροπής. Τα αποκαλυπτήρια των προτομών έγιναν στις 25 Μαρτίου 1937. Αρκετές από αυτές τις προτομές υπήρξαν, με τη σειρά τους, πρότυπα για μεταγενέστερες των ιδίων ηρώων από άλλους γλύπτες ανά τη χώρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δ.Ι.Κ. [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Ανά τα καλλιτεχνικά εργαστήρια (Σημειώσεις ενός επισκέπτου.)», *Πινακοθήκη*, τχ. 164, Οκτώβριος 1914, σ. 104· [του ίδιου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 165-166, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1914, σ. 141· [του ίδιου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 210-211, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1918, σ. 62· [του ίδιου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, τχ. 226-227, Δεκέμβριος 1919-Ιανουάριος 1920, σ. 95· «Η σημερινή τελετή εις το Πεδίον του Άρεως - Κατάθεσις του θεμελίου λίθου του Ηρώου των πεσόντων - Προσφωνήσεις και αντιφωνήσεις - Αι παρελάσεις», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1930· Ζαχαρία Παπαντωνίου, «Ο κόσμος της τέχνης. Ο Κρατζίτζεν και το εικοσιένα», *Ελεύθερον Βήμα*, 23 Μαΐου 1926· *Η Βραδυνή*, 27 Ιανουαρίου 1935· Νικόλαου Πιοκαρίνη, «Το Πεδίον του Άρεως. Αι προτομαί των Ηρώων. Να γίνη διαγωνισμός», *Ελεύθερον Βήμα*, 16 Σεπτεμβρίου 1935· Μιχαήλ Ροδά, «Το πρόγραμμα των εορτών της εκατονταετηρίδος. Το μνημείο και το άλσος εις το Πεδίον του Άρεως. Η συμμετοχή των επαρχιών», ό.π.· Νέστορα Χ. Λάσκαρι, «Πώς μεταμορφώνονται αι Αθήναι. Τι έγινεν εις το Πεδίον του Άρεως», *Η Βραδυνή*, 8 Ιουλίου 1936· *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1937· Διονύσιου Α. Κόκκινου, «Τέχνη και Ιστορία», *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 28 Μαρτίου 1937· Δημήτριου Α. Λαμπίκη, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1938, σ. 232· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1950], σ. 1289-1290, 1365 (Κώστας Η. Μπίρης)· τ. ΙΣΤ΄, [1953], σ. 234· ΙΖ΄, [1954], σ. 72· Θανάση Απάρη, *Από την Ανατολή στη Δύση*, Αθήνα 1962, σ. 203· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)*, 1821-1941, τ. Β΄, Αθήνα 1963, σ. 453· Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996, σ. 321· John G. Manolidakis, *The Scul-*

pture of Modern Athens, 1800-1966, Αθήνα 1966, σ. 128-130. Αττικού, «Αθηναϊκά Σημειώματα», *Η Βραδυνή*, 15 Νοεμβρίου 1968. Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Ιωάννη Αλ. Μελετόπουλου, «Το Πάνθεον του 1821», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 20, 1977, σ. 205-221· Χρύσανθος Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 86· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ο Κήπος των Ηρώων στο Πεδίον του Άρεως», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 89, Μάιος-Ιούνιος 1991, σ. 102-103 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 153-158]· Γιάννη Α. Δημητριάδη, «Αντίο... Κολοκοτρώνη. Τα τελευταία χρόνια οι προτομές και οι ανδριάντες δίνουν τη θέση τους σε γλυπτά με παραστάσεις που αποφεύγουν την προσωποποίηση», *Τα Νέα*, 17 Φεβρουαρίου 1994· του ίδιου, «Από τους ήρωες του '21 στο "Μνημείο Εθνικής Συμφιλίωσης"», ό.π.· Σόλωνα Π. Κυδωνιάτη, *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α', Αθήνα 1995, σ. 391, 8, 23· Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, *Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσινέα (1830-1930)*, Αθήνα 1995, σ. 54-61 [ανάτυπο: *Μνήμων*, τ. 17, 1995]· της ίδιας, *Τα Κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμβέργη (1887-1937)*. I. *Αρχείο της Εταιρείας της Υπέρ των Πατρίων Αμύνης*, II. *Αρχείο Πανελληνίων Εράνων κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους*, III. *Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής 100ετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Εισαγωγή - Ευρετήρια*, Αθήνα 1996, σ. 27-52· Καρλ Κρατσάινξεν, *Προσωπογραφίες Ελλήνων και φιλελλήνων αγωνιστών, προλεγόμενα Παντελή Πρεβελάκη*, Αθήνα 1996· Δημήτριου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι. Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου*, Άνδρος 1996, σ. 79, αρ. 105 [Ανδριακά Χρονικά, τ. 25]· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 21, 100-101, εικ. 71· του ίδιου, «Η γλυπτική των δημοσίων παραγγελιών στην Αθήνα του Μεσοπολέμου: Πλατεία Ομονοίας και Πεδίον του Άρεως», *Αρχιτεκτονική και πολεοδομία από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η περίπτωση της Αθήνας*, Πρακτικά συνεδρίου, Μουσείο Βούρου-Ευταξία (της Πόλεως των Αθηνών), 15-18 Φεβρουαρίου 1996, Αθήνα 1997, σ. 180· Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, «Τα δημόσια μνημεία στην Ελλάδα του 1930. Η περίπτωση της Σάμου και του Ηρακλείου», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», τ. Β', Αθήνα 1998, σ. 299-301· Εμμανουήλ Β. Μαρμαρά, «Γλυπτική και αθηναϊκό τοπίο. Η σύνδεση της γλυπτικής με την αρχιτεκτονική και πολεοδομία της Αθήνας (1830-1940)», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Τέχνη - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 78]· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 95-96]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών. Παραγγελίες που εκτελούν μέλη του Σωματείου στην Πλατεία Ομονοίας και το Πεδίον του Άρεως», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 104]· Χριστιάνας Στύλου, «Βανδαλιστικές επιθέσεις. Οι καταστροφές αγαλμάτων και οι λανθασμένες μέθοδοι καθαρισμού και συντήρησης», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 117]· Στυλιανού Λαγουρού, *Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1884-1960)*, Αθήνα 2000, σ. 30· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Πεδίον του Άρεως», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Πέγκυ Κουνενάκη, 23 Φεβρουαρίου 2003· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 95-98· [Αθηναιομνήμονος], «Το Πεδίον του Άρεως έχει τη δική του ιστορία», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 14, 2003, σ.

242, 243· Karl Krazeisen. *Οι αυθεντικές μορφές των ηρώων του '21. Σχέδια, υδατογραφίες, λιθογραφίες 1826-1831*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (Παράρτημα Ναυπλίου), Αθήνα 2005, σ. 9-35· *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, επιστημονική επιμέλεια Νίκος Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη, Αθήνα 2009, σ. 214 (Νίκος Μπελαβίλας, Λήδα Παπαστεφανάκη, Αντώνης Ζ. Φραγκίσκος)· Σπύρου Μοσχονά, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες στη νεοελληνική τέχνη κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2010, σ. 410· Μερίτας Αδάμ, *Ιστορίες από τη γειτονιά μου και... λίγο παραπέρα. Κυψέλη, 1919-1959*, Αθήνα 2012, σ. 270· Θανάση Γιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, Αθήνα. *Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 581-582· Χρήστου Τριανταφύλλου, «Βενιζελισμός και εθνικό παρελθόν: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1833-1933)», *Μνήμων*, τ. 34, 2015, σ. 37-66· Σπύρου Μοσχονά, «Τα καλλιτεχνικά σωματεία στην Ελλάδα: 1930-1955», *Ιστορία της Τέχνης*, τ. 4, Καλοκαίρι 2015, σ. 51, 63, σημ. 39· Κάτιας Μ. Χανδρά, *Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Το εικαστικό και συγγραφικό του έργο*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2016, σ. 48-50, 162· [Κάτιας Μ. Χανδρά], *Φωκίων Ρωκ. Ο γλύπτης και το αρχείο του*, Αθήνα 2017, σ. 48· Μάνου Ν. Χατζηδάκη, *Ιωάννης Μεταξάς. Πορεία προς την δόξα 1935-1941*, Αθήνα 2018, σ. 145· Αθήνα, *η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα-επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 160· Κάλιας Μ. Χυτήρογλου, Αθήνα, *παράθυρο στο χθες... Τότε που οι φωτογραφίες ήταν ασπρόμαυρες*, Αθήνα 2019, σ. 221· Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, *Ημερολόγιο 2020. Η αγιογραφία του Αγώνα. Οι εικόνες των αγωνιστών του Εικοσιένα από τον Καρλ Κρατσάιζεν*, δίγλωσση έκδοση, κείμενα - επιλογή έργων - επιμέλεια Μαρίνα Λαμπράκη Πλάκα, Αθήνα 2020, σ. 8-11.

Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΕΦΙΠΠΟΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ

Το 1913 ο αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γεώργιος Μιστριώτης (1840-1916) είχε υποβάλει αίτηση προς το Υπουργείο των Εσωτερικών με θέμα να συσταθεί επιτροπή που θα συνέλεγε εράνους για να ανεγερθεί σε περίοπτο σημείο της Αθήνας έφιππος ανδριάντας του στρατηλάτη βασιλιά Κωνσταντίνου Β' (1868-1923), αίτηση που ο τότε υπουργός Εμμανουήλ Ρέπουλης (1863-1924) την ενέκρινε. Με την υπουργική διαταγή υπ' αριθ. 7492 της 9ης Απριλίου 1913 συγκροτήθηκε επιτροπή



Costantino Vetriani - Francesco Parisi, Έφιππος ανδριάντας του βασιλιά Κωνσταντίνου Β', 1938, χαλκοκασίτερος-μάρμαρο, Πεδίον του Άρεως.



Ἀνάκτορα, Ἀθήναι,

2 Ἰανουαρίου 1936.

Φίλε Κύριε Τζιρακόπουλε,

Μετά μεγάλης εὐχαριστήσεως ἀνέγνωσεν ἡ Ἀβτοῦ Μεγαλειότης ὁ Βασιλεὺς τὴν ἀπὸ 18ης Δεκεμβρίου π.ε. ἐπιστολὴν ὑμῶν δι' ἧς γνωρίζετε τῇ Βασιλείᾳ τὴν ἐκ μέρους ὑμῶν καὶ τῆς Κυρίας Τζιρακοπούλου προσφορὰν τῆς δαπάνης ὑπὲρ ἐνεγέρσεως ἐν Ἀθήναις μεγαλοπρεποῦς ἀνδριάντος τοῦ Ἀειμνήστου Βασιλέως ἡμῶν Κωνσταντίνου τοῦ ΧΙ΄.

Ἡ εὐγενὴς αὕτη χειρονομία ὑμῶν καὶ τῆς Κυρίας Τζιρακοπούλου συγκινεῖ βαθύτατα τὸν Βασιλέα εἰς ὃν δίδεται καὶ πάλιν ἡ εὐκαιρία ὅπως διαπιστώσῃ τὴν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Δυναστείαν πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν ὑμῶν.

Ἡ Ἀβτοῦ Μεγαλειότης ὁ Βασιλεὺς ἀποδεχόμενος τὴν προσφορὰν ὡς ἐκθέτετε ταύτην ἐν τῇ ὑμετέρᾳ ἐπιστολῇ, θέλει εὐδοκῆσαι καὶ περιβάλλῃ ἐκάστοτε διὰ τῆς ὕψους Ἀβτοῦ ἐγκρίσεως καὶ μὲ ῥητὸν ἐνδιαφέρον τὸ καλλιτεχνικὸν μέρος τοῦ ὅλου ἔργου, μὲ διατάσσει δέ ὅπως γνωρίζω ὑμῖν τὰ ἀνωτέρω, ἐκείρῳ πρὸς τε τὴν Κυρίαν Τζιρακοπούλου καὶ πρὸς ὑμᾶς τὰ συγχαρητήρια Ἀβτοῦ ἐπὶ τῇ ὡραίᾳ καὶ πατριωτικῇ ὑμῶν ἐμπνεύσει καθὼς καὶ τὰς θερμὰς Ἀβτοῦ εὐχαριστίας διὰ τὸ νέον τοῦτο δεῖγμα τῶν πρὸς τὴν Πατρίδα, τὴν Δυναστείαν καὶ τὸν Ἀειμνήστον Βασιλέα Κωνσταντῖνον αἰσθημάτων ἀφοσιώσεως.

Μετ' ἐξαιρέτου τιμῆς

Δημ. Ν. Λεβίδης

Τελετάρχης τῆς Ἀβτοῦ Μεγαλειότητος

Πρὸς

τὸν Κύριον Δημήτριον Κ. Τζιρακόπουλον,
Ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος.

Εἰς Βιέννην.

Επιστολή του τελετάρχη του βασιλιά Γεωργίου Β΄ Δημήτριου Ν. Λεβίδη προς τον δωρητή του έφιππου ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου ΙΒ΄, διπλωματικόν επιτετραμμένο της Ελλάδας στη Βιέννη Δημήτριο Κ. Τζιρακόπουλο (ιδιωτική συλλογή).

με πρόεδρο τον μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο Α΄ (Θεόδωρο Μηνόπουλο, 1848-1931) και με μέλη τον Γ. Μιστριώτη, τον δήμαρχο Αθηναίων Σπύρο Γ. Μερκούρη (1856-1939), τον υποδιοικητή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Ιωάννη Ευταξία (1845-1927) και τον γενικό γραμματέα του Δήμου Αθηναίων Γεώργιο Π. Παρασκευόπουλο (1870-1933). Η επιτροπή απευθύνθηκε σε δήμους, τραπεζικά ιδρύματα, συντάγματα, σωματεία και οργανώσεις, που απέστειλαν τις εισφορές τους στον μητροπολίτη Αθηνών και εκείνος τις κατέθεσε στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Το ποσό ανερχόταν σε εκατοντάδες χιλιάδες δραχμών. Η υπόθεση δεν ευοδώθηκε.

Στις 18 Δεκεμβρίου 1935 ο επιτετραμμένος στη Βιέννη διπλωμάτης Δημήτριος Κ. Τζιρακόπουλος (†1964) και η σύζυγός του Χαρίκλεια (†1971), το γένος του Αιγυπτιώτη, με καταγωγή από την Κάρυστο, ευπατρίδη και ευεργέτη Πολυχρόνη Κότσικα (1859-1922), γνωστοποιούν προς τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ (1890-1947) τη βούλησή τους να προσφέρουν τη δαπάνη ανέγερσης μεγαλοπρεπούς ανδριάντα του πατέρα του, βασιλιά Κωνσταντίνου ΙΒ΄ στην Αθήνα, που θα ανερχόταν στο ποσόν των 10.000.000 δρχ.! Εγκατεστημένος από το 1874 στην Αίγυπτο, ο Πολυχρόνης Κότσικας είχε ιδρύσει, μαζί με τον αδελφό του Θεοχάρη (1857-1936), μεγάλη εργοστάσια παραγωγής οινοπνεύματος νοτιοανατολικά του Καΐρου, στην Τούρα, δίπλα στα αρχαία λατομεία των πυραμίδων. Οι αδελφοί Κότσικα απέκτησαν μεγάλη περιουσία και διέθεσαν ποσά στον τόπο καταγωγής τους, στην Κάρυστο —50.000 λίρες για την κατασκευή λιμανιού, αλλά και για δημόσια κτήρια, σχολεία και εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού—, στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου —240.000 λίρες για την ανοικοδόμηση του ελληνικού νοσοκομείου στην Αλεξάνδρεια—, στον ιθαγενή πληθυσμό —τέμενος και σχολείο στην Τούρα. Συγκεκριμένα προσέφεραν αξιόλογα ποσά στο ελληνικό κράτος για τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων 1912-13, για την επισκευή του θωρηκτού Αβέρωφ, για την κατασκευή δύο πολεμικών αεροπλάνων, 60.000 δρχ. για την ανέγερση του μαρμάρινου ανδριάντα του Χαρίλαου Τρικούπη στον περίβολο της τότε Βουλής των Ελλήνων, του σημερινού Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, που φιλοτέχνησε ο Θωμάς Μ. Θωμόπουλος (1875-1937) από το 1914 έως το 1920. Τα παιδιά του Πολυχρόνη Κότσικα Θεόδωρος και Χαρίκλεια, πιστά στην πατρική παράδοση ευποιίας, διέθεσαν γενναία ποσά για τη διεξαγωγή του πολέμου στα χρόνια της Κατοχής.



Τα αποκαλυπτήρια του έφιππου ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου ΙΒ΄ στο Πεδίον του Άρεως, 9 Οκτωβρίου 1938 (Φωτορεπορτάζ Μεγαλοκονόμου - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος εμφανίζεται αγέρωχος πάνω στο άλογό του. Στις 2 Ιανουαρίου 1936 ο τελετάρχης του βασιλιά Γεωργίου Β΄ Δημήτριος Ν. Λεβίδης (1891-1964), με επιστολή του προς τον Δημήτριο Κ. Τζιρακόπουλο, του γνωρίζει ότι ο βασιλιάς «θέλει ευδοκήση και περιβάλη εκάστοτε διά της Υψηλής Αυτού εγκρίσεως και με ζωηρόν ενδιαφέρον το καλλιτεχνικόν μέρος του όλου έργου». Το γύψινο πρόπλασμα του έφιππου ανδριάντα, που θα χυτευόταν σε χαλκοκασσίτερο, ανατέθηκε στον Ιταλό γλύπτη Francesco Parisi (1874-1956), ο οποίος διατηρούσε εργαστήριο στη Ρώμη. Με επιστολή του στις 2 Ιουλίου 1937 προς τον Δημήτριο Κ. Τζιρακόπουλο, ο

Parisi τον ενημερώνει για τη διαδικασία του έργου, το οποίο θα ολοκληρωνόταν τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου. Τα αποκαλυπτήρια του έργου, η εξαιρετική έως σήμερα διαμόρφωση του χώρου του οποίου οφειλόταν στον επίσης Ιταλό αρχιτέκτονα, καθηγητή της Αρχιτεκτονικής και της Διακόσμησης στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης Costantino Vetriani (1885-1968), έγιναν πανηγυρικά στις 9 Οκτωβρίου 1938

στο Πεδίον του Άρεως, από τον γιο του απεικονιζόμενου, βασιλιά Γεώργιο Β΄, με την παρουσία της βασιλικής οικογένειας, της ιεραρχίας, των υπουργών, των υπασπιστών του βασιλιά, του ζεύγους των δωρητών, του κυβερνητικού επιτρόπου της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (ΕΟΝ) Αλέξανδρου Κανελλόπουλου (1913-1983) και λόχου της, του διπλωματικού σώματος, των λοιπών αρχών και πλήθους. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην προβολή του γεγονότος των αποκαλυπτηρίων διαδραμάτισε επί αρκετές μέρες η εφημερίδα *Η Εθνική*, εκδότης της οποίας ήταν ο αδελφός του δωρητή Γεώργιος Κ. Τζιρακόπουλος (†1965). Τη μέρα των αποκαλυπτηρίων τέθηκαν σε κυκλοφορία και δύο γραμματόσημα δύο κλάσεων (1,50 και 3,00 δρχ.), χαλκογραφικής εκτύπωσης, με την παράσταση του

έργου (αναμνηστική έκδοση «Εφίππου», συμπληρωματική της «Ιστορικής» του 1937). Ο Δ. Κ. Τζιρακόπουλος υπηρετούσε το καλοκαίρι του 1940 ως σύμβουλος της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο. Τότε ανώτατο στέλεχος του ναζιστικού κόμματος τον προσέγγισε και τον παρακάλεσε να διαβιβάσει απευθείας στον Γεώργιο Β΄ και στον Ιω. Μεταξά (1871-1941) ότι η Γερμανία είναι πρόθυμη να εμποδίσει την Ιταλία να επιτεθεί εναντίον της Ελλάδος, ακόμα και να ευνοήσει την ικανοποίηση ορισμένων ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων μεταπολεμικά, υπό τον όρο να πάψει ο Γεώργιος να ασκεί την απόλυτη αγγλική επιρροή στην Ελλάδα, κάτι που σήμαινε να παραιτηθεί



Το εξώφυλλο του πρώτου τεύχους του περιοδικού της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (ΕΟΝ), 15 Οκτωβρίου 1938 (ιδιωτική συλλογή).

εκείνος υπέρ του διαδόχου του Παύλου (1901-1964). Με την έλευσή του στην Αθήνα, ο Τζιρακόπουλος μετέφερε τα παραπάνω στον Γεώργιο, που αρνήθηκε οργισμένος να παραχωρήσει τον έλεγχο της χώρας στους Γερμανούς. Έφιππο μαρμάρινο ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου έχει φιλοτεχνήσει ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος (1880-1941), έργο του 1940, στο πάρκο της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων Θεσσαλονίκης, επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Μερκουρίου (1864-1951), κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1950 στην Πλατεία Βαρδαρίου, σήμερα στην Πλατεία Δημοκρατίας· άλλον μαρμάρινον ανδριάντα του βασιλιά Κωνσταντίνου έχει δημιουργήσει ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής ο Αθηναίος (1883-1947), έργο που εκτίθεται στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών· ομοίωμα του βασιλιά Κωνσταντίνου, σε ψημένο πηλό, έχει φιλοτεχνήσει η κόρη του Γεωργαντή, Λουκία Γεωργαντή-Οικονομοπούλου (1919-2001).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα 1932, σ. 282-283· «Το Μνημείον», *Η Εθνική*, 4 Οκτωβρίου 1936· ό.π., 7 Οκτωβρίου 1938· [Πιέρρου Σ. Σαμπατάκου], *Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [1938]· «Εθνική ευγνωμοσύνη προς τον στρατηλάτην. Ο λαϊκός συναγεμρός διά την τελετήν των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Κωνσταντίνου. Επιβλητικός εορτασμός και εις την Θεσσαλονίκην. Αι χθεσιναί εκδηλώσεις εις τας Πάτρας», *Η Εθνική*, 9 Οκτωβρίου 1938· «Αι χθεσιναί πανελλήνιοι εορταί επί τοις αποκαλυπτηρίοις του ανδριάντος του στρατηλάτου βασιλέως Κωνσταντίνου», ό.π., 10 Οκτωβρίου 1938· *Αρχείο Κινηματογραφικών Επικαίρων Υπουργείου Εξωτερικών*, G-1936 B-2· «Τα γεγονότα του εικοσιτετράωρου. Ο λαός των επαρχιών ετίμησε την μνήμην του εθνομάρτυρος στρατηλάτου βασιλέως Κωνσταντίνου επ' ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του», *Η Εθνική*, 12 Οκτωβρίου 1938· «Το Βασιλικόν Θέατρον προς τον Βασιλέα Κωνσταντίνον», ό.π., 13 Οκτωβρίου 1938· Περ. Θαλ., «Η ζωή και η κίνησις της νεολαίας στην οργάνωσί μας. Τα αποκαλυπτήρια του ωραίου ανδριάντος του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Μετέσχε και λόχος Ε.Ο.Ν.», *Η Νεολαία*, τχ. 1, 15 Οκτωβρίου 1938, σ. 25-26· Δημήτριου Λαμπίκη, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1938, σ. 232, 234· *Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος*, Αθήνα χ.χ. [1939], σ. 7-11, 111· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. ΙΑ΄, [1952], σ. 345· John G. Manolikakis, *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Αθήνα 1966, σ. 124· Ιωάννη Βλαχόπουλου - Ντίνου Χριστιανόπουλου - Δημήτρη Τσίτου, «Τα γλυπτά της νεώτερης Θεσσαλονίκης», *Διαγώνιος*, τχ. 20, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1969, σ. 236, 254 [αναδημοσίευση: Ντίνου Χριστιανόπουλου, *Καλλιτεχνικά Θεσσαλονίκης, μελέτες και σημειώματα*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 89, 107]· *Χωροθετικό Διάγραμμα Γλυπτών Έργων Δήμου Αθηναίων Νεωτέρας Ελλάδος, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων, Έδρα Πλαστικής, Καθηγητής Λάζ. Λαμέρας*, Αθήνα χ.χ. [1975], χ.σ.· Φώτου Λαμπρινού - Λέοντα Λοΐσιου, *Πανόραμα του αιώνα*, επεισόδιο 31: «Αποκαλυπτήρια αγάλματος του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄», Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση, Αθήνα 1984· *Υπαίθρια γλυπτά Θεσσαλονίκης*, κείμενα Μιλτιάδης Παπανικολάου,

Θεσσαλονίκη 1985, σ. 42· Δημήτρη Χανού, *Η λαϊκή λογοτεχνία*, τ. Β΄: *Το λαϊκό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1987, σ. 292· Γεώργιου Οικονομόπουλου, *Μουσείο Γλυπτών & Ομοιωμάτων Λουκίας Γεωργαντή*, Αθήνα χ.χ. [1996], χ.σ.· *Ερμής* '98. *Γραμματόσημα Ελλάδος 1861-1997, Κύπρου 1880-1997 και ταχυδρομική ιστορία*, Αθήνα 1997, σ. 156· Μανόλη Βλάχου, «Οι μικρογραφικές προσωπογραφίες σε ψημένη γη (terracotta)», *Λουκία Γεωργαντή, η Αθηναία γλύπτρια*, κείμενα Μανόλης Βλάχος, Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Γεώργιος Οικονομόπουλος, Αθήνα χ.χ. [1998], σ. 97· Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου, «Κωνσταντίνος Α΄, ο Δωδέκατος», *Ελευθεροτυπία (Ιστορικά)*, 19 Σεπτεμβρίου 2002· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Πεδίον του Άρεως», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Πέγκυ Κουνενάκη, 23 Φεβρουαρίου 2003· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 57, σημ. 9, 79· Μανώλη Δρακουλάκη, «Μια βόλτα στα Εξάρχεια που φεύγουν», Γιάννη Κ. Καιροφύλα - Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 16, 2005, σ. 193, 195· Φώτου Λαμπρινού, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, πρόλογος Πάνης Γιανουλόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 323-324· Κάτιας Κιλεσοπούλου, *Οι Καλές Τέχνες στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1912-1967*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 194· Θανάση Γιοχάλα - Τόνιας Καφετζάκη, Αθήνα. *Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012, σ. 582· Παναγιώτη Ν. Πιπινέλη, *Γεώργιος Β΄*, Αθήνα 2017, σ. 131-132· Μάνου Ν. Χατζηδάκη, *Ιωάννης Μεταξάς. Πορεία προς την δόξα, 1935-1941*, Αθήνα 2017, σ. 145· Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου, *Τα γράμματα στην Πάολα. Τι μας λένε για τον Κωνσταντίνο Α΄*, Αθήνα 2018, σ. 147· Αθήνα, *η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990*, κείμενα - επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 158-159.



Λάζαρου Φυτάλη, Κωνσταντίνος Κανάρης, 1876, μάρμαρο, Πλατεία Κυψέλης.

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Το 1876 χρονολογείται ο ρεαλιστικός μαρμάρινος ανδριάντας του γενναίου πυρπολητή Κωνσταντή Κανάρη (1793-1877), έργο του Λάζαρου Φυτάλη (1831-1909), το οποίο είχε στηθεί στην αυλή του μεγάρου ιδιοκτησίας του ανώτατου δικαστικού και πολιτικού υπαλλήλου Επαμεινώνδα Λουριώτη (1817-1887) και του πολιτικού, οικονομολόγου και πρωτοπόρου του προσκοπισμού στην Ελλάδα Μιλτιάδη Νεγροπόντη/Νεγρεπόντη (1873-1951), στη λεωφόρο Αμαλίας. Ο Κανάρης στέκεται όρθιος και ορμητικός μπροστά στη βάρκα του που έχει το όνομα «Ελευθερία», έτοιμος να πυροδοτήσει το βαρέλι με το μπαρούτι που διακρίνεται πίσω του. Το 1934 ή το 1937, με προτροπή του υπουργού διοικητή Πρωτευούσης Κώστα Γ. Κοτζιά (1892-1951), η απόγονος της οικογένειας Νεγροπόντη/Νεγρεπόντη, κριτικός λογοτεχνίας και θεάτρου Ελένη Νεγρεπόντη (Άλκης Θρύλος, 1896-1971), σύζυγος του λογοτέχνη Κώστα Ουράνη (1890-1953), δώρισε τον ανδριάντα στον Δήμο Αθηναίων, που τον έστησε στην Πλατεία Κυψέλης, κοντά στην οικία του πυρπολητή (Κυψέλης 30-36, σήμερα 58). Έχει υποστεί απόκρουση στο αριστερό χέρι του, ενώ έχει αποκοπεί και ο δαυλός από το δεξί του. Το βάθρο του φέρει χρωστικές. Παρεμφερή τύπο ακολουθεί ο ξάδελφος του Λάζαρου Φυτάλη Γεώργιος Ν. Βιτάλης (1838-1901) το 1888 στον δικό του Κανάρη, το πατιναρισμένο γύψινο πρόπλασμα του οποίου βρίσκεται στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου.

Το 1896 ανιδρύθηκε έξω από το Παναθηναϊκό Στάδιο ο μαρμάρινος ανδριάντας του εθνικού ευεργέτη Γεώργιου Αβέρωφ (Αυγέρωφ-Αποστολάκα, 1815-1899), έργο του Γεώργιου Βρούτου (1843-1909), με πρωτοβουλία του δωδεκαμελούς συμβουλίου της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων στις 10 Μαΐου 1895. Απεικονίζεται όρθιος, με επίσημη ενδυμασία, σε ψηλό βάθρο, με μικρή πρόταση του δεξιού χεριού σε θέση προσφοράς. Το αριστερό χέρι του κάμπτεται, κρατώντας πτυχωμένο μανδύα. Σπόνδυλος κίονα στο πίσω μέρος του ανδριάντα αποτελεί μνεία της μερικής αναμαρμάρωσης του Σταδίου (των κερκίδων γύρω από τη σφενδόνη και των πρώτων εδωλίων), που την είχε χρηματοδοτήσει ο Αβέρωφ, ο οποίος όμως κατά το 1895 είχε

εκφράσει την επιθυμία να χορηγήσει ολόκληρη την αναμαρμάρωση. Ο ανδριάντας στήθηκε αρχικά δεξιά ως προς την είσοδο του Σταδίου και αργότερα μετατοπίστηκε δεξιότερα, προς τον λόφο του Αρδηττού. Συντηρήθηκε το 1997 από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. Τα δάχτυλα του δεξιού χεριού του έχουν αποκρουστεί, ενώ στο αριστερό πόδι του έχει χτυπηθεί από σφαίρα. Παρατηρούνται ακόμα μικροσυμπληρώσεις τόσο στον ανδριάντα όσο και στο βάθρο του, το οποίο σχεδίασε ο αρχιτέκτων Αναστάσης Μεταξάς (1862-1937), που ανέλαβε και την αναμαρμάρωση του Σταδίου. Το 1998, υπό την επίβλεψη του Υπουργείου Πολιτισμού, βγήκε εκμαγείο για τη φιλοτέχνηση αντιγράφου του που θα ανδρυνόταν στο κτήριο Αβέρωφ (το οποίο στέγαζε την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών) του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, στη θέση προϋπάρχοντος βανδαλισμένου ανδριάντα του.

Το 1899 ο Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940) υπέγραψε συμφωνητικό για τη δημιουργία των ανδριάντων των δωρητών του κτηρίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος: των μεγαλεμπόρων, εφοπλιστών και τραπεζιτών αδελφών Βαλλιάνων, του Μαρή (1808-1896), του Ανδρέα (1827-1887) και του Παναγή (1814-1902). Ο γλύπτης είχε επιλεγεί από τον τρίτο αδελφό, σε μια προσπάθειά του να ενισχύσει τον συντοπίτη του, από την Κεφαλλονιά, καλλιτέχνη. Αποδίδουν τις τρεις μορφές όρθιες και αγέρωχες, με επίσημη ενδυμασία, σε ψηλά βάθρα, με φυσικότητα στην έκφραση και με λιτότητα στην εμφάνιση. Ολοκληρώθηκαν στο μάρμαρο από το 1900 έως το 1903. Οι δύο ανδριάντες, των Μαρή και Ανδρέα, στήθηκαν εντός, στον πρόδομο του μεγάρου, και ο τρίτος, του Παναγή, εκτός, μπροστά από το μέγαρο. Ο Μπονάνος επανήλθε στη μορφή του Παναγή Βαλλιάνου με γύψινη κεφαλή του το 1899, με μαρμάρινη προτομή το 1911 στη Βαλλιάνειο Γεωργική Σχολή Αργοστολίου, με μαρμάρινη προτομή περί το 1927 στη Βαλλιάνειο Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου και με ανάγλυφη πλακέτα περί το 1934 στο Γηροκομείο Ληξουρίου.

Το 1908 φιλοτεχνήθηκε μαρμάρινη κεφαλή του πεζογράφου Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911), έργο του καθηγητή του Α΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής της Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας Θωμά Μ. Θωμόπουλου (1875-1937). Ενώ προγραμματιζόταν από το 1915 η ανάρτησή της σε τοίχο της πλατείας της Δεξαμενής, στο Κολωνάκι, καθώς ο Παπαδιαμάντης σύ-



Γεώργιου Βρούτου, Γεώργιος Αβέρωφ, 1896, μάρμαρο, Παναθηναϊκό Στάδιο.



Γεώργιου Μπονάνου, *Παναγής Βαλλιάνος*, 1900-03, μάρμαρο, προαύλιο Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος.



Θωμά Μ. Θωμόπουλου, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 1908, μάρμαρο, Πλατεία Δεξαμενής.

Θωμά Μ. Θωμόπουλου, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 1908, πατιναρισμένος γύψος, ιδιωτική συλλογή.

χναζε στο ένα από τα δύο καφενεία της πλατείας, όπου τον είχε φωτογραφίσει το 1906 και ο Παύλος Νιρβάνας (1866-1937), αναρτήθηκε το 1965! Η μορφή του Παπαδιαμάντη στηρίζεται στην ομόχρονη, το 1908, φωτογραφία του που την τράβηξε ο ζωγράφος Γεώργιος Χατζόπουλος (1859-1935). Τότε, το 1908 ο Θωμόπουλος είχε φιλοτεχνήσει το γύψινο πρόπλασμα προτομής του πεζογράφου, στο χρώμα του χαλκοκασσίτερου —άλλοτε στη Συλλογή Θεόδωρου Χατζησάββα (1934-2007)—, πρότυπο για την προτομή της Δεξαμενής και για μία ακόμα, που ανιδρύθηκε το 1925 στη Σκιαθό, πατρίδα του πεζογράφου. Το 1911 τον είχε σχεδιάσει κιόλας. Το πρόπλασμα της γύψινης προτομής του Σκιαθίτη πεζογράφου εκτέθηκε σε εκδήλωση της Εταιρείας Παπαδιαμαντικών Σπουδών, στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, στις 5 Μαρτίου 1999.

Από το 1914 ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής ο Αθηναίος (1883-1947) είχε ολοκληρώσει το γύψινο πρόπλασμα της πεσσόσχημης στήλης του ηρώου για τον έφεδρο αξιωματικό, που θα το ανήγειρε το σώμα των Ελλήνων εφέδρων αξιωματικών για τους πεσόντες στους Βαλκανικούς Πολέμους συναδέλφους τους. Η παραγγελία δόθηκε το 1915. Τη στήλη την επιστέφει προσωποποίηση της Νίκης που δείχνει μπροστά με τεταμένο το αριστερό χέρι της. Στο κάτω μέρος της καθιστό βρυχώμενο λιοντάρι, με σηκωμένο επιθετικά το δεξί πόδι του, συμβολίζει την ορμή του αμυνόμενου γένους. Στη πρόσθια όψη της στήλης έχουν χαραχθεί οι δύο πρώτοι στίχοι από το ποίημα «Θερμοπύλες» (1901/03) του Κωνσταντίνου Π. Καβάφη (1863-1933). Το ημιτελές έργο το αποπεράτωσε η κόρη του γλύπτη Λουκία Γεωργαντή-Οικονομοπούλου (1919-2001) και το προσέφερε η οικογένειά της. Τα αποκαλυπτήρια του ηρώου έγιναν τον Νοέμβριο του 1972 μπροστά από την πρώην Σχολή των Ευελπίδων.

Στις 26 Ιανουαρίου 1920 αποκαλύφθηκε ο ανδριάντας του Χαρίλαου Τρικούπη (1832-1896), έργο του Θωμά Μ. Θωμόπουλου, έξω από το μέγαρο της Παλαιάς Βουλής, σημερινό Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Ο άνδρας στέκεται σε ψηλό βάθρο, με επίσημο ένδυμα και με τα χέρια του σταυρωμένα πίσω του, να ακουμπά σε χαμηλό στήριγμα. Στο κάτω μέρος της πρόσθιας όψης του βάθρου κάθεται άγγελος, το πνεύμα της μεγαλοφυΐας του Τρικούπη, με το δεξί του χέρι, που αρχικά έσφιγγε κονδύλι, πάνω στα πόδια του, ενώ στο αριστερό του κρατάει το στήριγμα του μίσχου δάφνινου κλα-



Νικόλαου Π. Γεωργαντή - Λουκίας Γεωργαντή-Οικονομοπούλου, *Ηρώ Εφένδρων Αξιωματικών*, 1914/72, μάρμαρο, Πλατεία Σχολής Ευελπίδων.



Θωμά Μ. Θωμόπουλου, *Χαρίλαος Τρικούπης*, 1918-20, μάρμαρο, περίβολος Παλαιάς Βουλής (προαύλιο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

διού. Κάτω από το αριστερό χέρι του αναγράφεται με κεφαλαία γράμματα η φράση του Τρικούπη: «Η / Ελλάς / θέλει / να ζήση / και / θα ζήση». Η αρχική ιδέα για την ανέγερση ανδριάντα του Τρικούπη στην Πλατεία Ομονοίας, όπου είχε κατοικήσει ο πολιτικός, ανιχνεύεται πριν από το 1904, με προσπάθειες διεξαγωγής πανελληνίου εράνου. Ο ανδριάντας, που αρχικά προβλεπόταν σε έγχρωμο μάρμαρο, είχε αρχίσει το 1914 και η δημιουργία του, διήρκεσε δύο χρόνια, από το 1916 έως το 1918. Μοντέλο για τον άγγελο, που θα χυτευόταν σε χαλκοκασσίτερο, στάθηκε ο γιος του γλύπτη, επίσης γλύπτης κατόπιν, Δάντης (1903-1936). Τα έξοδα του μνημείου που ανέρχονταν στις 60.000 δρχ. τα κάλυψε ο πλούσιος ομογενής της Αιγύπτου Πολυχρόνης Κότσικας (1859-1922). Μετά από αίτηση του Θωμόπουλου, η Βουλή ενέκρινε την ανίδρυση του έργου στο κηπάριο μπροστά από την είσοδο του μεγάρου της, στον χώρο που το 1954 στήθηκε ο έφιππος ανδριάντας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Τότε το μνημείο μετατοπίστηκε στη σημερινή θέση του, στην αριστερή πλευρά του μεγάρου προς την οδό Κολοκοτρώνη. Το 1996 το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Αθήνας το συντήρησε.

Τα επόμενα αρκετά μνημεία στήνονται μέσα στη δεκαετία του 1930. Πρώτη ανιδρύεται στις 19 Ιανουαρίου 1930 η προτομή του φιλικού γραμματικού και εμπόρου από την Πάτμο Εμμανουήλ Ξάνθου (1772-1852), έργο του Θωμά Μ. Θωμόπουλου, στην πλατεία Φιλικής Εταιρείας, στο Κολωνάκι. Ολοκληρωμένη από τις 21 Δεκεμβρίου 1930, έγινε με δαπάνη του Συλλόγου Δωδεκανησίων της Αιγύπτου και του λογίου ιατρού Σκεύου Ζερβού (1875-1966), ενώ δόθηκε ως δωρεά προς την Κεντρική Επιτροπή του Πανελληνίου Ηρώου της Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας, που την παραχώρησε στον Δήμο Αθηναίων, επί δημαρχίας Σπύρου Γ. Μερκούρη (1856-1939). Την αποκάλυψε ως αντιπρόσωπός του Προέδρου της Δημοκρατίας Αλέξανδρου Θρ. Ζαΐμη (1855-1936) ο στρατηγός Ιωάννης Ταρσούλης (1875-1963), αρχηγός του στρατιωτικού οίκου της Προεδρίας της Δημοκρατίας, με την παρουσία πολιτικών, της Κεντρικής Επιτροπής του Πανελληνίου Ηρώου της Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας, του δημάρχου, μελών του δημοτικού συμβουλίου, ακαδημαϊκών και καταγόμενων από τα Δωδεκάνησα. Λόγο εκφώνησε ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943), μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Αρχικά είχε τοποθετηθεί στη βόρεια



Θωμά Μ. Θωμόπουλου, *Εμμανουήλ Εάνθος*, 1930, μάρμαρο, Πλατεία Κολωνακίου.
 Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Στήλη για τους Αμερικανούς φιλέλληνες*, 1930, μάρμαρο, κήπος Αντιγόνης Μεταξά-Κροντηρά (Θείας Λένας).

πλευρά της πλατείας, όπως δείχνει το 1958 φωτογραφία από το Αρχείο Κωνσταντίνου Μεγαλοκονόμου (1914-1992), το οποίο ανήκει στην Τράπεζα της Ελλάδος.

Το απόγευμα της 30ής Αυγούστου 1930 αποκαλύφθηκε η στήλη για τους Αμερικανούς φιλέλληνες στον ελληνικό αγώνα για την ανεξαρτησία των Ελλήνων, έργο του Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου (1880-1941), αρχικά στη συμβολή των οδών Αθανασίου Διάκου, Συγγρού και Αμαλίας. Επρόκειτο να στηθεί στη συμβολή των οδών Ρηγίλλης-Λυκείου, όπου το πρωί της ίδιας μέρας ο υπουργός Στρατιωτικών Θεμιστοκλής Σοφούλης (1860-1949) είχε θέσει το θεμέλιο λίθο του μεγάρου της Αμερικανικής Λεγεώνας στην Ελλάδα, που είχε την πρωτοβουλία για την ανέγερσή της. Στην πρόσθια όψη της απεικονίζεται σε μετάλλιο η προσωπογραφία του αρχιάτρου του ελληνικού στόλου Samuel Gridley Howe (1801-1876). Ενταγμένη στο πλαίσιο των εορτασμών της εθνικής εκατονταετηρίδας, η στήλη φιλοτεχνήθηκε με πανελλήνιο έρανο. Στα αποκαλυπτήρια λόγο εκφώνησε,



Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου για τους Αμερικανούς φιλέλληνες στη συμβολή των οδών Αθανασίου Διάκου, Συγγρού και Αμαλίας, 30 Αυγούστου 1930.



Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης, 1931, μάρμαρο, περίβολος Παλαιάς Βουλής· Νικόλαου Π. Γεωργαντή του Αθηναίου, Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, 1936, μάρμαρο, Πλατεία Φιλομούσου Εταιρείας.

μεταξύ άλλων, και ο Κωστής Παλαμάς. Το 1931 το Κογκρέσο ενέκρινε συγχαρητήριο ψήφισμα υπέρ του ελληνικού λαού. Στις 11 Οκτωβρίου 2000, επί δημαρχίας Δημήτρη Λ. Αβραμόπουλου (1953), η στήλη μετατοπίστηκε στους Αμπελοκήπους, στον κήπο που πήρε το ονοματεπώνυμο της Αντιγόνης Μεταξά-Κροντηρά (Θείας Λένας, 1905-1971), πίσω από την κατοικία του Αμερικανού πρεσβευτή στην Ελλάδα.

Στις 22 Μαρτίου 1931 ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (1864-1936) αποκάλυψε τον μαρμάρινο ανδριάντα του πρωθυπουργού Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη (1824-1905) στον περίβολο της Παλαιάς Βουλής. Ο πολιτικός άνδρας αποδίδεται όρθιος, σε ψηλό βάθρο, με επίσημη ενδυμασία, με το δεξί χέρι του κεκαμμένο, και με το βλέμμα του στραμμένο χαμηλά προς τον θεατή. Αριστερά του διακρίνεται μικρή βιβλιοθήκη με τόμους. Βούληση για την ανίδρυση του ανδριάντα είχε εκδηλωθεί αμέσως μετά από τον θάνατο του πολιτικού, ενώ είχε συγκροτηθεί ερανική επιτροπή με μέλη της, ανάμεσα σε άλλα, τους Γεώργιο Μιστριώτη (1840-1916), Γεώργιο Ν. Χατζιδάκι (1848-1941), Στέφανο Στρέιτ (1835-1920), Μαργαρίτη Ευαγγελίδη (1850-1932), Κωνσταντίνο Μ. Μητσόπουλο (1844-1911), Σπυρίδωνα Βάση (1852-1912), Ιωάννη Δημοσθ. Φαραντάτο (†1929). Στον διαγωνισμό προσδιοριζόταν ότι ο γλύπτης θα φιλοτεχνούσε τον ανδριάντα χωρίς το βάθρο του, για το οποίο θα προκηρυσσόταν νέος διαγωνισμός. Λόγο στα αποκαλυπτήρια εκφώνησε ο καθηγητής της Ομιλητικής και της Λειτουργικής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννης Μεσολωράς (1851-1942).

Στις 19 Απριλίου 1936 ο δήμαρχος Αθηναίων Κώστας Γ. Κοτζιάς (1892-1951) αποκάλυψε τη μαρμαρίνη προτομή του —εν ζωή— αθηναιογράφου ιστοριοδίφη Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου (1852-1942), έργο του Νικόλαου Π. Γεωργαντή του Αθηναίου (1883-1947), στην Πλατεία Φιλομούσου Εταιρείας, στην Πλάκα, προς την οδό Κυδαθηναίων. Η μορφή απεικονίζεται μετωπική, με ελαφριά στροφή του κεφαλιού δεξιά, να στηρίζεται πάνω σε ανοιγμένα βιβλία, ενώ στο βάθρο της αναγράφεται η κεφαλαιογράμματη επιγραφή ΕΡΩΣ ΑΘΗΝΩΝ ΤΩΝ / ΠΑΛΑΙ ΘΡΥΛΟΥΜΕΝΩΝ / ΕΓΡΑΨΕΝ ΤΑΥΤΑ. Την πρωτοβουλία της ανίδρυσής της είχε η Ένωσις Αθηναίων του Τόπου. Στα αποκαλυπτήρια παρέστησαν ο ίδιος ο τιμώμενος και πλήθος κόσμου. Προσφώνησαν ο πρόεδρος της Ενώσεως Αθηναίων του Τόπου Ιωάννης Μ. Βεζανής και ο πρόεδρος της επιτροπής ανέγερσης Περικλής



Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου, 19 Απριλίου 1936. Από αριστερά Ιωάννης Δροσόπουλος, Δημήτριος Αλ. Γέροντας, Περικλής Ιακ. Αργυρόπουλος, Γεώργιος Τσόχας, μητροπολίτης Αθηνών Χρυσόστομος, Κώστας Γ. Κοτζιάς, Ουίλιαμ Μύλλερ, Δημήτριος Γ. Καμπούρογλου, Λάμπρος Γ. Κορομηλάς.

Ιακ. Αργυρόπουλος (1871-1953). Στο γεύμα που παρατέθηκε στο εστιατόριο «Διεθνές», μίλησαν ο Γεώργιος Τσόχας (1883-1937) και ο γενικός γραμματέας της Ενώσεως Αθηναίων του Τόπου Δημήτριος Αλ. Γέροντας (1913-1998), ενώ ο Καμπούρογλου εκφώνησε επιτραπέζιο λόγο, μιλώντας για την αιώνια, εναιαία και αμετάβλητη ελληνική ψυχή των Αθημαίων.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 26 Απριλίου 1936 αποκαλύφθηκε η μαρμάρινη προτομή του πρωτοπόρου της ελληνικής δημοσιογραφίας Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920), έργο του Μιχάλη Τόμπρου (1889-1974), σε χαμηλό έξαρμα της Πλατείας Κλαυθμώνος, καθώς παραπλεύρως, στο κτήριο του σημερινού Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών - Ιδρύματος Βούρου-Ευταξία, στεγάζονταν τα γραφεία της εφημερίδας του *Ακρόπολις*. Ας επισημανθεί ότι πρόταση για ανίδρυση προτομής του Γαβριηλίδη στον Εθνικό Κήπο είχε διατυπωθεί από το 1933. Η προτομή, η μόνη που έχει αφιερωθεί σε δημοσιογράφο στην Αθήνα, απεικονίζει τη μορφή του γυμνή στον τύπο της ερμαϊκής στήλης. Το γύψινο πρόπλασμα θα πρέπει να ολοκληρώθηκε το 1935.

Την πρωτοβουλία για την ανίδρυση της προτομής είχε η American Hellenic Educational Progressive Association, γνωστή με το ελληνικό ακρωνύμιό της ως ΑΧΕΠΑ, όπως αναγράφεται στη δεξιά πλευρά της βάσης. Λόγω της θέσης και του προσιτού ύψους της, η προτομή υφίσταται συχνές επιθέσεις στο πρόσωπο.

Στις 25 Οκτωβρίου 1936 αποκαλύφθηκε ο μαρμάρινος ανδριάντας του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου (Καλαφάτη, 1867-1922), έργο του καθηγητή του Β΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής και διευθυντή της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, ακαδημαϊκού Κώστα Δημητριάδη (1879-1943), αρχικά μπροστά και κατόπιν σε διαμορφωμένο χώρο πίσω από τον καθεδρικό ναό Αθηνών. Η μορφή του μαρτυρικού ιεράρχη, τον οποίον τύφλωσε και διαμέλισε ο εξαγριωμένος τουρκικός όχλος της Σμύρνης, απεικονίζεται σεβάσμια, χωρίς πολυτελή άμφια, μίτρα και ράβδο, σε στάση δέησης. Για την ανέγερση του ανδριάντα, που ήταν έτοιμος το 1935, είχε συσταθεί από το 1927 ερανική επιτροπή, με πρόεδρό της τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσόστομο Α΄ (Παπαδόπουλο, 1868-1938) και με γραμματέα της τον τραπεζίτη και συλλέκτη Σπυρίδωνα Λοβέρδο (1874-1936), ενώ ρόλο στη διενέργεια των εράνων ανέλαβε ο έμπορος και βιομήχανος από την περιοχή του Ικονίου Αλέξανδρος Πετρίδης (1864-1953). Στο πλαίσιο των ενεργειών της επιτροπής αυτής, εντάσσεται και η έκδοση του βιβλίου του



Μιχάλη Τόμπρου, Βλάσης Γαβριηλίδης, 1935-36, μάρμαρο, Πλατεία Κλαυθμώνος.



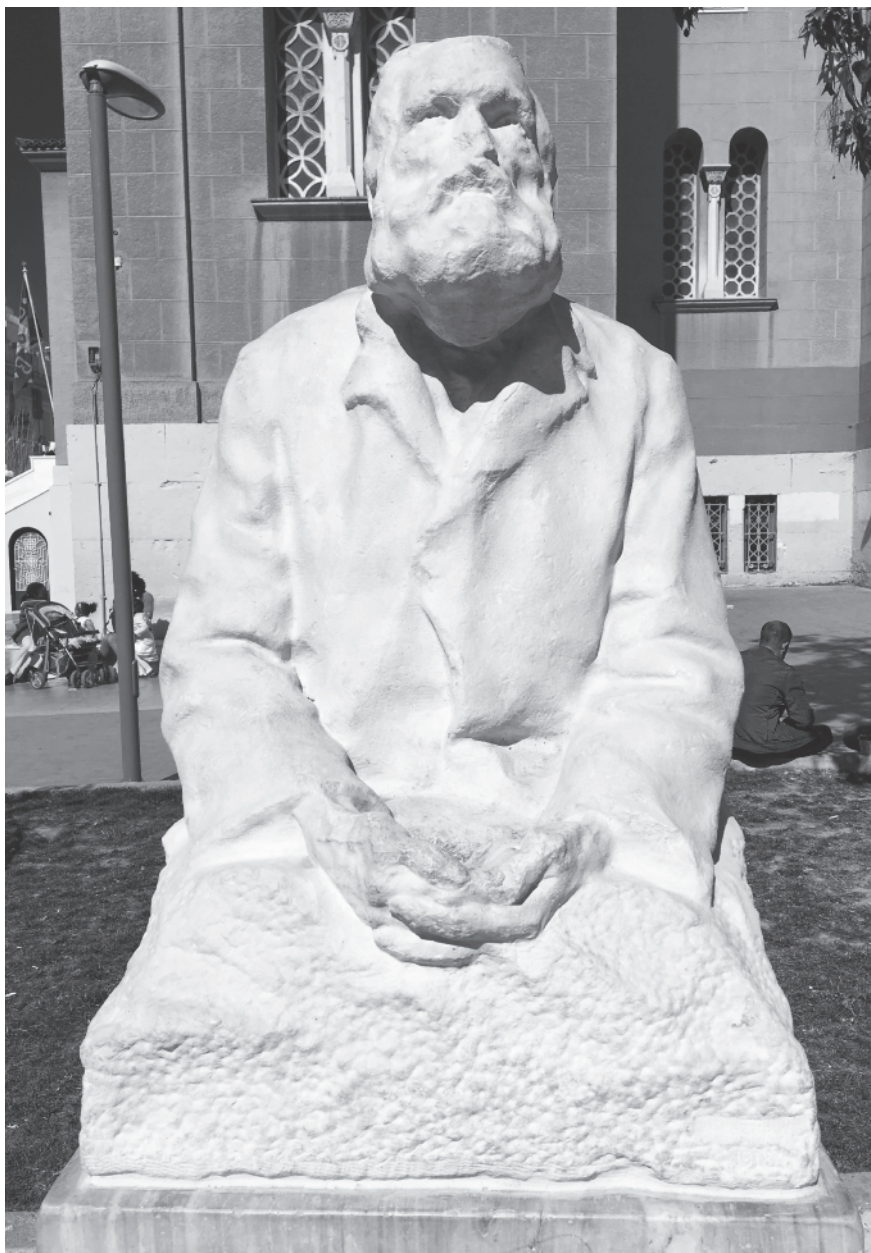
Η ανίδρυση του ανδριάντα του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου το 1936 στο προαύλιο του καθεδρικού ναού Αθηνών. Δεύτερος από αριστερά, γελαστός ο συνεργάτης του Κώστα Δημητριάδη Φωκίων Ρωκ και πιο μπροστά με κοστούμι ο Δημήτριος Περάκης (Αρχείο Περάκη).



Κώστα Δημητριάδη, Χρυσόστομος Σμύρνης, 1936, μάρμαρο, Πλατεία Μητροπόλεως.

Λοβέρδου *Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος* (Αθήνα 1929), με την εικόνα του μητροπολίτη, τους τίτλους, τα αρχικά στοιχεία και τα τελικά κοσμήματα των κεφαλαίων της έκδοσης σχεδιασμένα από τον Κωστή Παρθένη (1878-1967). Ρόλο στην ανάθεση του ανδριάντα στον Δημητριάδη διαδραμάτισε το μέλος της ερανικής επιτροπής, βενιζελικός δημοσιογράφος Κωνσταντίνος Σπανούδης (1871-1941), γνωστός για μελέτες του σχετικά με την εθνική δράση οικουμενικών πατριαρχών. Την ολοκλήρωση της μεταφοράς του γύψινου προπλάσματος του ανδριάντα, που φυλάσσεται στην Εθνική Γλυπτοθήκη, στο μάρμαρο ανέλαβε ο Δημήτριος (Μήτσος) Ν. Περάκης (1893-1965), κατασκευαστής και του βάθρου του μνημείου, ενώ την επέβλεψε ο έφορος της Γλυπτοθήκης στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και συνεργάτης του Δημητριάδη Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Άλλη εκδοχή του ανδριάντα, έργο του ίδιου γλύπτη, με μικρές μορφολογικές διαφορές, έχει στηθεί στη Δράμα στις 30 Αυγούστου 1959, ημερομηνία εγγύτατη προς την εκδημία του μητροπολίτη (27 Αυγούστου 1922) και δέκατη επέτειο από τη λήξη του Εμφυλίου.

Το 1937, επί δημαρχίας Αμβρόσιου Πλυτά (1886-1964), στήθηκε στη διαφορετική τότε Πλατεία του ναού του Αγίου Παντελεήμονος στην οδό Αχαρνών ο μαρμάρινος ημιανδριάντας του τυφλού επαίτη, έργο του Λουκά Δούκα (1890-1925). Απεικονίζεται γεροντική μορφή φτωχού άνδρα, με ελαφρά σκηκωμένο το κεφάλι του, σε μετωπική στάση, κάπως κυρτή από την ηλικία, να φοράει παλιό παλτό και με τα χέρια της σε κάμψη να υποδηλώνουν την επαιτία —τον τύπο θα αξιοποιήσει ο σεναριογράφος και σκηνοθέτης Γιώργος Τζαβέλλας (1916-1976) στην κινηματογραφική ταινία του *Κάλπικη λίρα* (1955). Εδράζεται σε βάθρο από μάρμαρο Καρράρας. Το 1918 ο Δούκας υπηρετούσε τη στρατιωτική θητεία του στη Θεσσαλονίκη, όπου πρέπει να φιλοτέχνησε το έργο, το οποίο εκτέθηκε στη γαλλοελληνική έκθεση, αγοράστηκε από τον Δήμο Αθηναίων, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι δωρήθηκε από τον εφοπλιστή Εμπερίκο. Ο Δούκας αρεσκοτόν σε ρεαλιστικές μορφές: το 1926, μετά από τον θάνατό του, είχαν εκτεθεί, μεταξύ άλλων δικών του έργων, στην αθηναϊκή αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, μαρμάρινη κεφαλή γέροντος φιλοσόφου, του Θεόφιλου Καίρη (1784-1853), που την είχε εκθέσει το 1921 στο Salon de Paris· μαρμάρινη κεφαλή κόρης, που την είχε εκθέσει το 1922 στο Salon de Paris, και βρίσκε-



Λουκά Δούκα, *Επίτιης*, 1918/37, μάρμαρο, Πλατεία Αγίου Παντελεήμονος.



Γεώργιου Δημητριάδη του Αθηναίου, Βασίλισσα Όλγα, 1938, μάρμαρο, πάρκο νοσοκομείου Ευαγγελισμός.

ται στη Συλλογή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος· γύψινη κεφαλή του αρχιτέκτονα Πάνου Νικολή Τζελέπη (1894-1978), που την είχε εκθέσει το 1922 στο Salon de Paris, και βρίσκεται στη Συλλογή του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου· γύψινη κεφαλή εκατοντούτιδος· τον *Κάιν* σε γύψο και σε πωρόλιθο ή σε γρανίτη, στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, στο Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών Πύργου Τήνου, στην Εθνική Γλυπτοθήκη, και σε ιδιωτική συλλογή· την *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη σε ψημένο πηλό. Ο ημιανδριάντας έχει βανδαλιστεί, ενώ έχει πληγεί από την επίδραση του διοξειδίου του θείου. Είχε προταθεί να αποσυρθεί και να μετατοπιστεί σε κλειστό χώρο, με τη δημιουργία ακριβούς αντιγράφου του που θα έμπαινε στην αρχική θέση του. Τον Ιούνιο του 1999 το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του Τεχνολογικού Ιδρύματος Αθήνας προέβη στη συντήρησή του.

Στις 22 Οκτωβρίου 1938 το νοσοκομείο Ευαγγελισμός ανήγειρε μαρμάρινη προτομή της ιδρύτριάς του, βασίλισσας Όλγας (1851-1926), έργο του Γ. Δημητριάδη του Αθηναίου, στο πάρκο μπροστά από το νοσηλευτικό ίδρυμα. Η βασίλισσα εμφανίζεται μετωπική, φωτογραφικά αποδοσμένη, σε ψηλό βάθρο. Στα αποκαλυπτήρια παρέστη ο γιος της, βασιλιάς Γεώργιος Β΄ (1890-1947), μέλη της Κυβερνήσεως, επίσημοι και συνεργάτιδες της βασίλισσας στη φιλανθρωπική δράση της. Επιπλέον νοσοκόμες, με ομοιόμορφες στολές, στάθηκαν

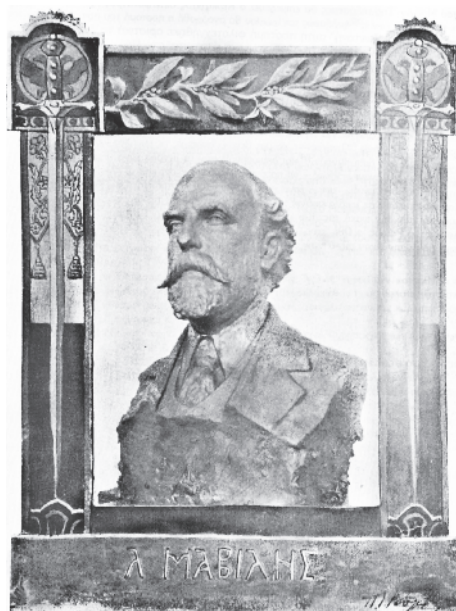
παρατεταγμένες κατά μήκος της εισόδου στον περίβολο του νοσοκομείου. Αντίγραφό της βρίσκεται στο Γηροκομείο Αθηνών.

Έναν μήνα αργότερα, στις 29 Νοεμβρίου 1938, ο Δήμος Αθηναίων, επί δημαρχίας επίσης Αμβρόσιου Πλυτά, ανίδρυσε τη μαρμάρινη προτομή του ποιητή και πολεμιστή στη μάχη του Δρίσκου Λορέντζου Μαβίλη (1860-1912), έργο του Πέτρου Ι. Ρούμπου (1873-1941), απέναντι από το μαιευτήριο Μαρίκας Ηλιάδη (Ελενας), στη φερώνυμη πλατεία των Αμπελοκήπων. Μετωπικός, με ελαφριά στροφή του κεφαλιού του στα τρία τέταρτα αριστερά, ο Μαβίλης είχε ποζάρει στον γλύπτη το 1912, πριν πάει εθελοντής στην Ήπειρο, όπου φονεύθηκε, όταν βρισκόταν στην Κέρκυρα, στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Ο ποιητής έπεσε στη μάχη του Δρίσκου, στις 28 Νοεμβρίου 1912. Τον Δεκέμβριο του 1912 το γύψινο πρόπλασμα, το οποίο φυλάσσεται στην Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, είναι έτοιμο· πήλινο πρόπλασμα δημοσιεύεται, στεφανωμένο με δάφνινο κλωνάρι, στο αθηναϊκό περιοδικό *Παναθήναια*. Τον Μάρτιο του 1913 ο δήμος Κερκυραίων ψήφισε 3000 δρχ. για την έκδοση των έργων του Μαβίλη. Η κερκυραϊκή εκδοχή της προτομής έγινε στην Αθήνα, με δαπάνη της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας, από το υπόλοιπο της έκδοσης των *Απάντων* του, και έμεινε στο ισόγειο του δημαρχείου Κερκύρας, εωσότου το 1929 στηθεί στην Άνω Πλατεία και κατόπιν σε κηπάριο στο Μποσκέτο. Η αθηναϊκή προτομή ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1915. Άλλα δύο μαρμάρινα αντίγραφα



Πέτρου Ι. Ρούμπου, Λορέντζος Μαβίλης, 1915/38, μάρμαρο, Πλατεία Μαβίλη.

στήθηκαν στην Ακρολιμνιά των Ιωαννίνων, με πρωτοβουλία του φίλου του Μαβίλη, ποιητή Κώστα Πασαγιάννη (1872-1933), ενώ το ένα μετατοπίστηκε αργότερα στην Πλατεία Μαβίλη της πόλης, και στα γραφεία της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών, στην Αθήνα. Αντίγραφο της προτομής του Λορέντζου Μαβίλη, σε χαλκοκασίτερο, από τον Πραξιτέλη Τζανουλίνο (1955), στήθηκε το 1981 στο Στρατόπεδο Μαβίλη, στο Καλπάκι της Ηπείρου.



Πέτρου Ι. Ρούμπου, Λορέντζος Μαβίλης, 1929, μάρμαρο, Μποσκέτο Κερκύρας. Δεξιά το πήλινο πρόπλασμα, 1912.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Μέριμνα*, 16 Μαρτίου 1871· *Ακρόπολις*, 12 Μαΐου 1895, 9 Ιουλίου 1895, 8, 18 Αυγούστου 1895, 4 Δεκεμβρίου 1895, 7 Μαρτίου 1896, 23 Φεβρουαρίου 1896, 7, 13, 16, 20, 22 Μαρτίου 1896· *Παλιγγενεσία*, 13 Μαΐου 1895· *Πρωΐα*, 2 Ιουνίου 1895, 20 Φεβρουαρίου 1896, 24, 25, 26 Μαρτίου 1896· *Εστία*, 2, 18 Αυγούστου 1895, 14 Σεπτεμβρίου 1895· *Τα Ολύμπια*, 6 Δεκεμβρίου 1895· Ζ.[αχαρία] Π.[απαντωνίου], «Το εργαστήριον του Βρούτου. Ο ανδριάς του Αβέρωφ», *Σκριπ*, 10 Ιανουαρίου 1896, 13 Φεβρουαρίου 1896, 22 Μαρτίου 1896· *Ακρόπολις*, 26 Ιανουαρίου 1896, 8 Φεβρουαρίου 1896· Αθηναίου, *Παλιγγενεσία*, 1 Ιουνίου 1899· *Σκριπ*, 10 Απριλίου 1901· Παύλου Νιρβάνα, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Παναθήναια*, τ. 11, τχ. 126, Ιανουάριος 1906, σ. 7-13· *Η Νέα Ζωή*, τχ. 44, Απρίλιος 1908, προμετωπίδα [ανατύπωση: Αθήνα 1981]· *Παναθήναια*, τ. 15, 1912-13, σ. 66· W. [Κωστή Παλαμά], «Δύο μνημεία», *Εμπρός*, 6 Νοεμβρίου 1914· του ίδιου, «Η ασκήμια των ανδριάντων», *Εμπρός*, 8 Νοεμβρίου 1914· Ε.[λένης] Σβ.[ορώνου], «Εν ωραίον μνημείον», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* 1917, σ. 80-82· «Πολεμικά μνημόσυνα. Λαυρέντιος Μαβίλης (Προτομή του γλύπτου Σ. Ρούμπου)», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* 1915, σ. 177-180· Θωμά Μ. Θωμόπουλου, *Πατρίς*, 29 Αυγούστου 1915· [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Γράμματα και Τέχναι», *Πινakoθήκη*, τχ. 190, Δεκέμβριος 1916, σ. 146· Γεώργιου Χοϊδά, «Λόγος εκφωνηθείς επί τοις αποκαλυπτηρίοις του ανδριάντος Παναγή Βαλλιάνου», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* 1918, σ. 139-145· Στ.[εφάνου] Δ.[άφνη], «Ο ανδριάς του Τρικούπη εις το ατελιέ του κ. Θωμόπουλου», *Αθήναι*, 17 Μαρτίου 1919· «Ο κ. Θωμάς Θωμόπουλος διά την τέχνην / Ο Τρικούπης και η γλώσσα», ό.π., 18 Μαρτίου 1919· Χ., «Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα γλωσσικά. Ο ανδριάς του. Αι αλήθειαι», ό.π., 21 Μαρτίου 1919· Παύλου Νιρβάνα, «Ο Τρικούπης», *Εστία*, 28 Μαρτίου 1919· Τ.[ιμολέοντα] Α.[μπελά], «Ο ανδριάς του Χαριλάου Τρικούπη», *Ατλαντίς*, Απρίλιος 1919, σ. 18-19· Δάφνιδος [Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου], «Σημειώσεις ενός μηνός», *Πινakoθήκη*, τχ. 226-227, Δεκέμβριος 1919 - Ιανουάριος 1920, σ. 84· του ίδιου, «Ο ανδριάς του Χαριλάου Τρικούπη. Έργον Θ. Θωμοπούλου», ό.π., σ. 85· «Ο ανδριάς του Χ. Τρικούπη. Η τελετή των αποκαλυπτηρίων», *Εμπρός*, 25 Ιανουαρίου 1920· «Τα αποκαλυπτήρια του Χαρ. Τρικούπη», ό.π.· «Η σημερινή τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του Χαριλάου Τρικούπη», ό.π., 26 Ιανουαρίου 1920· «Τ' αποκαλυπτήρια του ανδριάντος Τρικούπη. Η χθεσινή τελετή. Ο λόγος του κ. Ρέπουλη», ό.π., 27 Ιανουαρίου 1920· Κώστα Φαλταίτς, «Εις αναζήτησιν της προτομής του Παπαδιαμάντη. Ο μεγάλος ευσεβής με την πέτρινην μορφήν. Τι θα γίνη με τον κυρ' Αλέξανδρον; Όπου ο Τρικούπης ευρίσκεται ομοιοπαθής με τον Παπαδιαμάντην», *Εμπρός*, 15 Φεβρουαρίου 1923· «Φιλολογικές δόξες. Ο Παπαδιαμάντης και η προτομή του. Μία επίσκεψις εις το ατελιέ του κ. Θωμοπούλου», *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, 18 Μαρτίου 1923· Ξ., «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Η προτομή του Μαβίλη στην Κέρκυρα», *Νέα Εστία*, τχ. 68, 15 Οκτωβρίου 1929, σ. 872· Κώστα Πασαγιάννη, «Η προτομή του Μαβίλη», *Ελεύθερον Βήμα*, 5 Σεπτεμβρίου 1929· Νικόλαου Παπαδόπουλου, «Η προτομή του Ι. Πολέμη», ό.π., 18 Μαρτίου 1930· «Από ημέρας εις ημέραν. Η χθεσινή ημέρα των λεγεωναρίων. Το μέγαρον της λεγεώνας και τ' αποκαλυπτήρια του μνημείου των Αμερικανών φιλελλήνων. Οι λόγοι των αγορητών και του κ. Παλαμά», ό.π., 31 Αυγούστου 1930· Κωστή Παλαμά, «Λόγος στ' αποκαλυπτήρια του μνημείου των Αμερικανών Φιλελλήνων», *Εθνος*, 2 Σεπτεμβρίου 1930· του ίδιου, «Λόγος στ' αποκαλυπτήρια της προτομής του φιλικού Εμμ. Ξάνθου», *Εστία*, 21 Δεκεμβρίου 1930· Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα 1932, σ. 153· Παύλου Νιρβάνα, «Πρωϊνοί περίπατοι. Για μια προτομή», *Νέος Κόσμος*, 8 Αυγούστου 1933· «Η προτομή του Δημ. Καμπούρογλου», *Ελεύθερον Βήμα*, 20 Απριλίου 1936· «Η προτομή του Βλάση Γαβριηλίδη», *Ακρόπολις*, 25 Απριλίου 1936· W., «Η εθνική υποχρέωσις. Γαβριη-

λίδης», *Η Εθνική*, 25, 26 Απριλίου 1936· «Τα σημερινά αποκαλυπτήρια της προτομής του Βλάση Γαβριηλίδη. Ο λόγος του κ. Ζ. Παπαντωνίου», *Έθνος*, 26 Απριλίου 1936· «Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Γαβριηλίδη», *Η Πρωΐα*, 26, 27 Απριλίου 1936· «Η ημέρα του μεγάλου δασκάλου. Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια της προτομής του Βλάση Γαβριηλίδη. Ο θαυμάσιος λόγος του κ. Ζαχ. Παπαντωνίου», *Ακρόπολις*, 27 Απριλίου 1936· «Μία ωραία τελετή. Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια της προτομής του Γαβριηλίδη. Πώς ετιμήθη ο εξαιρετικός δημοσιογράφος», *Η Εθνική*, 27 Απριλίου 1936· «Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια. Βλάσης Γαβριηλίδης, ο αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας. Μία ωραία τελετή», *Πατρίς*, 27 Απριλίου 1936· Πέτρου Χάρη, «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Η προτομή του κ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου», *Νέα Εστία*, τχ. 225, 1 Μαΐου 1936, σ. 653-656· «Η προτομή του Βλάση Γαβριηλίδη», ό.π., σ. 656· Φ.[ώτου] Γ.[ιοφύλλη], «Ο ανδριάς του εθνομάρτυρος Μητροπολίτου Σύμρνης Χρυσόστομου εστήθη εις τας Αθήνας», *Η Εθνική*, 15 Οκτωβρίου 1936· «Ύρω από τον ανδριάντα. Το ιστορικό του στηθέντος μνημείου. Αποσπάσματα σχετικής αλληλογραφίας μεταξύ των σχόντων την πρωτοβουλίαν», *Προσφυγικός Κόσμος*, 6 Δεκεμβρίου 1936· Διονύσιου Α. Κόκκινου, «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Ο Σύμρνης Χρυσόστομος του κ. Κώστα Δημητριάδη», *Νέα Εστία*, τχ. 237, 1 Νοεμβρίου 1936, σ. 1521-1522· Ζαχαρία Λ. Παπαντωνίου, «Η μορφή του Μπουρλοτιέρη», *Ελεύθερον Βήμα*, 25 Μαρτίου 1937 [αναδημοσίευση: του ίδιου, *Κριτικά*, επιμέλεια Φαίδωνα Κ. Μπουμπουλίδη, Αθήνα χ.χ. (1966), σ. 176-180]· «Ο Ευαγγελισμός. Το έργον της βασιλίσσης Όλγας. Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια», *Ελεύθερον Βήμα*, 23 Οκτωβρίου 1938· «Τα χθεσινά αποκαλυπτήρια της προτομής του Λορέντζου Μαβίλη», *Ακρόπολις*, 30 Οκτωβρίου 1938· «Η προτομή του Μαβίλη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 2 Δεκεμβρίου 1938, σ. 15· *Απομνημονεύματα της Φιλικής Εταιρίας, υπό Εμμανουήλ Ξάνθου, εκ των ιδρυτών αυτής*, Αθήνα 1939, σ. 9· «Από την Β΄ Πανελλήνιον Έκθεσιν», *Νέα Εστία*, τχ. 298, 15 Μαΐου 1939, σ. 673· Πέτρου Χάρη, «Η μεγάλη επέτειος», ό.π., τχ. 335, 1 Δεκεμβρίου 1940, σ. 1410· *Νέοι Δρόμοι*, τχ. 51, Μάρτιος 1942, σ. 11· Περικλή Ιακ. Αργυρόπουλου, «Πανηγυρικός λόγος επί τη ανιδρύσει της προτομής του Αθηναιογράφου Ακαδημαϊκού Δημ. Γρ. Καμπούρογλου», *Νέοι Δρόμοι*, τχ. 89-101, 23 Φεβρουαρίου 1946· Χ. [Πέτρου Χάρη], «Το δεκαπενθήμερον. Περί τα Γεγονότα και τα Ζητήματα. Το μνημόσυνο του Μαβίλη», ό.π., σ. 1441· Δημήτριου Καλλονά, *Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και γλύπτες*, Αθήνα 1943, σ. 82· *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ΄, [1950], σ. 1364, 1365 (αναγράφεται λανθασμένα ότι η προτομή του Ξάνθου στήθηκε το 1928 και του Γαβριηλίδη το 1929) (Κώστας Η. Μπίρης)· Φώτου Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)*, 1821-1941, τ. Α΄, Αθήνα 1962, σ. 271, τ. Β΄, Αθήνα 1963, σ. 453, 457, 478, 492-493· *Ο Έλλην γλύπτης στον 20ό αιώνα. Μιχάλης Τόμπρος, 1909-1964*, χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [1964], σ. 31· Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Β΄: *Ρομαντισμός - Ρεαλισμός - Εμπρεσιονισμός*, Αθήνα χ.χ. [1968], σ. 421· Βασιλή Κυριαζόπουλου, «Οι φωτογραφίες του Παπαδιαμάντη», *Διαβάζω*, τχ. 14, Μάιος-Αύγουστος 1976, σ. 112· Στέλιου Λυδάκη, «Γεώργιος Μπονάνος ο “Μαρμαροφάγος”. Οι μεγάλες στιγμές της νεοελληνικής γλυπτικής», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 22, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1979, σ. 51, 53· Νίκου Ζία, «Οι προσωπογραφίες του Παπαδιαμάντη», *Φώτα Ολόφωτα. Ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του*, επιμέλεια Νίκος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1981, σ. 371, 372, 380, 381· Στέλιου Λυδάκη, *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 282, 365 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5]· Χρύσανθου Χρήστου - Μυρτώς Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 35-36, 43, 79, 89, 91, 196, 219, 221, 229· Ηλία Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)»,

Επιστημονική Επετηρίδα της; Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. 22, 1984, σ. 435-436· Δημήτριου Γρ. Καμπούρογλου, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής, 1852-1932*, Αθήνα 1985, τ. 1: 1852-1862, μεταξύ σ. 160-161, 176-177· τ. 2: 1863-1872, εισαγωγή-σχόλια Δημήτριος Αλ. Γέροντας, σ. 151-153 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 200]· Αλέξανδρος Τουλάκης-Βουτυρά, *Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου. Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών. Κατάλογος Συλλογής Έργων*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 31· Δημήτριου Αλ. Γέροντα, *Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου. Ο Αναδρομάρης της Αττικής και της Αθήνας*, Αθήνα 1991, σ. 120-121 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 244]· Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Η ζωή και το έργο του*, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 110-112· Γιάννη Κεφαλληνού, *Αλληλογραφία (1913-1952). Κείμενα*, συγκέντρωση - φιλολογική επιμέλεια Εμμανουήλ Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα 1991, σ. 37, 224, 225, σημ. 2· Γιάννη Καιροφύλα, *Λουκάς Δούκας. Ο κλασικός γλύπτης*, Αθήνα 1992, σ. 39, 50· Τώνιας Π. Παννουδάκη, *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 31, 34-38, 41, 42, 46-48, 82, 146, 148· Φώτη Α. Δημητρακόπουλου - Γεώργιου Α. Χριστοδούλου, *Φύλλα εσκορπισμένα. Τα παπαδιαμαντικά αυτόγραφα (γνωστά και άγνωστα κείμενα). Συμβολή στην έρευνα και μελέτη της χειρόγραφης και έντυπης παράδοσης του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1994, σ. 128, 132, μεταξύ σ. 128-129· Ευγενίας Δαρβίρη, *Πέτρος Ρούμπος. Ο λησμονημένος Λακεδαιμόνιος καλλιτέχνης. Ψηφίδες από την ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1995, σ. 76-78· Ευγενίας Ζωγράφου, *Ο «ευλογημένος» Αθηναιογράφος Δημήτρης Γρ. Καμπούρογλου. Μια πρωτοποριακή μορφή. Η ζωή και το έργο του (1852-1942)*, Αθήνα 1996, σ. 122· Ανδριάντες και προτομές στους δρόμους και τις πλατείες της Κέρκυρας, Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Κέρκυρας, 3ο Δημοτικό Σχολείο (Περιβαλλοντική Ομάδα), Κέρκυρα 1996, σ. 22, 23· Ηλία Μυκονιάτη, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1996, σ. 184, 191· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934-1940*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, τ. Γ', Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 1996, σ. 901· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 101, 216· Δημήτριου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι, Συμπληρώσεις-Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου*, Άνδρος 1996, σ. 78, αρ. 98 [Ανδριακά Χρονικά, τ. 25]· Δώρας Φ. Μαρκάτου, «Υπαίθρια γλυπτά 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες, 2002, σ. 90, 94, 95, 97]· Φώτη Δημητρακόπουλου, «Η προτομή του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη», *Η Καθημερινή*, 17 Φεβρουαρίου 1999· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. 1: Ζωγραφική και γλυπτική του 20ού αιώνα, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 77, 79, 83· Βουλή των Ελλήνων, *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*, τ. Β', επιμέλεια Αικατερίνη Φλεριανού, Αθήνα 1999, σ. 1133-1135· Μάρης Θεοδοσοπούλου, «Το εορταστικό διήγημα», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 24 Δεκεμβρίου 2000 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΜΑ': Έλληνες Πεζογράφοι. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Γρηγόριος Ξενόπουλος - Δημοσθένης Βουτυράς, 2002, σ. 8, 9]· «Μ. Μαλακάσης: Μια αθηναϊκή μαρτυρία για τον Παπαδιαμάντη», ό.π. [αναδημοσίευση: ό.π., σ. 15]· Μάρης Θεοδοσοπούλου, *Μετ' έρωτος και στοργής. Κείμενα για τον Παπαδιαμάντη*,

Αθήνα 2001, σ. [6], 118· Γιώργου Μαργαρίτη, «Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο. Τα σύμβολα της πατρίδας», *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο - Τομές και συνέχειες*, επιστημονική επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ, Αθήνα 2003, σ. 122, σημ. 21· Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 48, 56-57, 62, 75, 78-79, 80-81, 90, 91, 92-95, 103, 121-122· Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Το Παναθηναϊκόν Στάδιον. Η ιστορία του μέσα στους αιώνες*, Αθήνα 2003, σ. 92, 93· Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα. Ζωγραφική - Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 75, 77, 82-83· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα 2007, σ. 161· Παναγιώτας Μοσχονά, *Παναγής Α. Βαλλιάνος. Από τη Μυθοπλασία στην Ιστορία*, Αθήνα 2008, σ. 176-178· Νικολέτας Τζάνη, «Ο γλύπτης Κωνσταντίνος Δημητριάδης και ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στην Δράμα. Η περιπέτεια μιας ανάθεσης», *Πανελλήνια Ομοσπονδία Σωματείων Α. Ρωμυλίας (Π.Ο.Σ.Α.Ρ.), Ανατολική Ρωμυλία. Ιστορία και Πολιτισμός*, Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, επιμέλεια Παύλος Αλμπανούδης, εποπτεία Γιάννης Μηνούδης, χ.τ. [Θεσσαλονίκη] χ.χ. [2009], σ. 379-407 [και ανάτυπο]· Χαρίλαου Πατέρα, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1343, 1344, 1345 [και ανάτυπο: *Συλλογές*, αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 9-11, 12, 13, 15] (αναγράφεται λανθασμένα ότι ο ανδριάντας του Χαρίλαου Τρικούπη τοποθετήθηκε το 1616[!]/1916 μπροστά από την Παλαιά Βουλή και ότι ο ανδριάντας του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου στήθηκε το 1935 στην πλατεία της Μητροπόλεως)· Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περάκη, 19ός-20ός αιώνες*, Αθήνα 2011, σ. 75, 187 (εκτός εμπορίου)· Nikoleta Tzani, *Costas Dimitriadis (1879-1943). La carrière européenne d'un sculpteur grec*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Université de Strasbourg, τ. 1, Στρασβούργο 2012, σ. 356-371· Μελίτας Αδάμ, *Ιστορίες από τη γειτονιά μου και... λίγο παραπέρα. Κυψέλη, 1919-1959*, Αθήνα 2012, σ. 34, 37· Μαρίας Α. Γαβρίλη - Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτήριου Σ. Μπονάνου, *Γεώργιος Μπονάνος Κεφαλήν εποίει*, Αθήνα 2014, σ. 70-73· Στρατή Γ. Φιλιππότη, *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, τ. 26, 2015, σ. 15· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Το Μνημείο των Αμερικανών Φιλελλήνων και η ιστορία του», *Δημοκρατία*, 7 Μαΐου 2015· Κάτιας Μ. Χανδρά, *Ο γλύπτης Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Το εικαστικό και συγγραφικό του έργο, δίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2018, σ. 32· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Οδηγός Εκπόνησης Εργασίας. Από τη Θεωρία στην Εφαρμογή. Προπτυχιακή - Μεταπτυχιακή Εργασία. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία - Διδακτορική Διατριβή. Συγγραφή - Παρουσίαση - Υποστήριξη*, Αθήνα 2017, σ. 89-90· Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, 1859-1990, κείμενα- επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018, σ. 75, 99· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Η περιπέτεια του Αγίου Παντελεήμονα - Οικοδόμηση και "ιστόρηση"», *SLpress*, 19 Ιουλίου 2019 (18 Μαΐου 2020)· Ελευθέριου Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Το Μνημείο των Φιλελλήνων που έστησαν οι Λεγεωνάριοι», *Εστία*, 18 Σεπτεμβρίου 2019· του ίδιου, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Το Γηροκομείο Αθηνών και το τέμπλο του Σίνα από την Βιέννη», *Εστία*, 17 Οκτωβρίου 2019· Αλέκου Βλ. Λεβίδη, *Μυθιστορικά, με ένα δοκίμιο του Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου*, Αθήνα 2020, σ. 26-27.

ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

«**Α**ν η Ελλάδα είχε κυβέρνηση, τα ορυχεία και τα λατομεία θα ήταν αρκετά για να την κάνουν πλούσια», έγραφε σχετλιαστικά ο Edmond About (1828-1885) στις αρχές της δεκαετίας του 1850, υπονοώντας και την αδιαφορία της χώρας για την τέχνη της μαρμαρογλυπτικής.³⁹³

Το ζήτημα των δημόσιων γλυπτών του ευρύτερου κέντρου της Αθήνας παραμένει από τον ΙΘ΄ αιώνα ανοιχτό. Η ανάθεση και η συντήρηση των αγαλμάτων της έχουν αποτελέσει αντικείμενα προβληματισμού και κριτικής. Ήδη από το δεύτερο μισό του ΙΘ΄ αιώνα δημοσιεύονται άρθρα στον αθηναϊκό ημερήσιο, περιοδικό και ηλεκτρονικό Τύπο για το θέμα.³⁹⁴

Η περιπέτεια της θέσης όπου θα στηνόταν ο ανδριάντας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη (1770-1843) το 1903³⁹⁵ είναι αποκαλυπτική κλίματος, κοινού τύπου για κατά καιρούς παρεμβάσεις: φοιτητές της Φαρμακευτικής Σχολής

³⁹³ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, ό.π., σ. 150.

³⁹⁴ Βλ. Ζ.[αχαρία] Π.[απαντωνίου], «Οι ανδριάντες», *Σκριπ*, 5 Ιανουαρίου 1896· «Εξωραϊσμός των Αθηνών. Πλατεΐαι, αγάλματα και αρχαία μνημεία. — Οι τρεις ανδριάντες. — Αι πλατεΐαι μας μεγάλαι. — Παρθενών και Μουσεία. — Τι λείπει και τι πρέπει να γίνη.», *Αθήναι*, 24 Νοεμβρίου 1902· «Η τύχη των αγαλμάτων εν Ελλάδι», *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 3, Ιούνιος 1910, σ. 93· W. [Κωστή Παλαμά], «Η ασκήμια των ανδριάντων», *Εμπρός*, 8 Νοεμβρίου 1914· Φωκίωνα Ρωκ, «Αισθητικά έρευναι. Οι ανδριάντες που... στολίζουν τας Αθήνας», *Ελεύθερος Λόγος*, 12 Νοεμβρίου 1925· Κώστα Πάρλα (έρευνα), «Χρειάζεται αγάλματα και ανδριάντες η σημερινή Αθήνα; 1. - Γλύπτες, αισθητικοί, κριτικοί της Τέχνης και αρχιτέκτονες, υποστηρίζουν ότι αναχρονιστικός είναι σήμερα ο θεσμός των “ανδριάντων” και πόσο δύσκολη εμφανίζεται η αισθητική ένταξή τους στην σύγχρονη Αθήνα.», *Το Βήμα της Κυριακής*, 18 Φεβρουαρίου 1973· του ίδιου, «Χρειάζεται αγάλματα και ανδριάντες η σημερινή Αθήνα; 2. - Σπασμωδικές προσπάθειες αντί μνημείων βασισμένων στα σύγχρονα μέσα εκφράσεως», ό.π., 20 Φεβρουαρίου 1973· του ίδιου, «Πόσο μας χρειάζονται στ’ αλήθεια τ’ αγάλματα; “Το πνεύμα και τα έργα του Περικλή έχουμε ανάγκη”. 3. - “Μόλυνση της καλλιτεχνικής ατμόσφαιρας” και ουσιαστικές ανάγκες», ό.π., 22 Φεβρουαρίου 1973· Λιάνας Σπυροπούλου, «SOS για τα μνημεία της Αθήνας - Η μελέτη αποκατάστασης περιμένει το “πράσινο φως”. Αγάλματα για κλάματα», *Ελευθεροτυπία*, 17 Δεκεμβρίου 2002· Ηρώς Κουνάδη, «Τα αγάλματα της Αθήνας: “Παγωμένη” Ιστορία. Οι ιστορίες, οι καλλιτέχνες, οι έρανοι, τα μίση και τα πάθη που προκάλεσαν οκτώ από τα πιο ενδιαφέροντα αγάλματα της πόλης από το 1904 μέχρι σήμερα», *in2life.gr*, 7 Νοεμβρίου 2013 (<https://www.in2life.gr/features/notes/article/303843/t-agalmata-ths-athhnas-pagomenh-istoria.html>, 6 Αυγούστου 2019).

³⁹⁵ Ζ.[αχαρία] Π.[απαντωνίου], «Εντυπώσεις και σκέψεις. Περιπέτεια ανδριάντος», *Σκριπ*, 28 Οκτωβρίου 1903.

του Πανεπιστημίου Αθηνών απέρριψαν απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου να στηθεί ο ανδριάντας στην Πλατεία Συντάγματος, και στο πάθημα του *Ξυλοθραύστη* του Δημήτριου Ζ. Φιλιππότη (1834-1919) το 1910, οπότε δέχτηκε επίθεση από άγνωστο πολίτη με ερυθρό χρώμα³⁹⁶ —ο πνευματώδης Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951) πήρε αφορμή να γράψει, συγκρίνοντας τα προνομιούχα αρχαία προς τα νεότερα έργα που οπωσδήποτε φαίνονται να μειονεκτούν: «Μετά τον βανδαλισμόν, ο Ξυλοθραύστης δεν ανήκει πλέον εις τα σύγχρονα μάρμαρα, τα περιφρονημένα. Κατετάχθη τρόπον τινά εις τ' αρχαία, των οποίων νομίζομεν κοινώς ότι όλη η αξία έγκειται εις την φθοράν. Εάν μάλιστα ο χημικός κ. Βαρούνης,³⁹⁷ ο οποίος επεφορτίσθη τον καθαρισμόν, κατορθώση όχι να καθαρίση τελείως το μάρμαρον, αλλά να μεταβάλη τους ερυθρούς ρύπους εις χαλκοκιτρίνους, η φθορά θα ομοιάζη με εκείνην που κάμνει ο χρόνος εις τ' αγάλματα και η αξία του Ξυλοθραύστου θα υψωθή ακόμη...».³⁹⁸

Δεν έλειψαν οι αναβολές ή και οι ματαιώσεις διαγωνισμών για τη δημιουργία δημόσιων μνημείων στην Αθήνα του πρώτου μισού του Κ' αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του έφιππου ανδριάντα του Γεώργιου Καραϊσκάκη, η ανίδρυση του οποίου κράτησε σαράντα ολόκληρα χρόνια! Το 1927, ενόψει του εορτασμού της εκατονταετηρίδος από τον θάνατο του Ρουμελιώτη ήρωα του ελληνικού επαναστατικού αγώνα του 1821, συγκροτήθηκε επιτροπή για την ανέγερση μνημείου του στην προέκταση της κλίμακας του Ζαπτείου προς την πλευρά της οδού Βασιλίσσης Όλγας, σε σημείο που ο ήρωας να είναι στραμμένος προς την Ακρόπολη και προς το Φάληρο, όπου έπεσε.³⁹⁹ Πρόεδρος της επιτροπής λογίων ήταν ο εθνικιστής⁴⁰⁰

³⁹⁶ Τ.[ίμου] Μ.[ωραϊτίνη], «Εντυπώσεις και σκέψεις. Το πάθημα του Ξυλοθραύστου», *Καιροί*, 21 Μαΐου 1910.

³⁹⁷ Πρόκειται για τον αστυχημικό του Δήμου Αθηναίων, διευθυντή της Χημικής Υπηρεσίας του Βασιλικού Ναυτικού και τέκτονα (Στοά Υψηλάντης), μέλος της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος Θεόδωρο Βαρούνη (1881-1952) (www.grandlodge.gr/varounis-theodoros-w-99772.html, 8 Αυγούστου 2019).

³⁹⁸ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Εντυπώσεις και σκέψεις. Μετά τον βανδαλισμόν», *Καιροί*, 25 Μαΐου 1910.

³⁹⁹ Ελευθέριος Γ. Σκιαδά, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Οι περιπέτειες του ανδριάντος του Γεωργίου Καραϊσκάκη», *Εστία*, 19 Μαρτίου 2019.

⁴⁰⁰ Ενδεικτικό των πεποισθησέων του είναι το τευχίδιο *Προσφωνήσεις δύο, 1936-1937*, Αθήνα 1937.

πολιτικός, ιδρυτικό μέλος του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, μέλος της Αγιοταφικής Αδελφότητας και τέκτων Νικόλαος Δ. Λεβίδης (1848-1942). Δεδομένου επιπλέον του ότι είχε καταστραφεί το 1929 από πυρκαγιά ο μαρμάρινος ανδριάντας του, έργο του Γεώργιου Φυτάλη (1830-1880),⁴⁰¹

⁴⁰¹ Το κόστος του ήταν 15.000 δρχ. — οι 5000 δόθηκαν από τον προϋπολογισμό του Δήμου Πειραιώς, οι 2000 από το δημοτικό ταμείο, συγκεντρωμένες από τον καθηγητή της Φαρμακολογίας και της Βοτανολογίας στην Ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, τέκτονα (Στοά Ποσειδωνία), ευεργέτη του επινείου Θεόδωρο Αφεντούλη (1824-1893), ενώ το υπόλοιπο ποσό θα συμπληρωνόταν. Τον ανδριάντα είχε δημιουργήσει ο γλύπτης το 1867. *Νέα Εφημερίς*, 28 Απριλίου 1894, 4 Δεκεμβρίου 1894· *Παλιγγενεσία*, 29 Απριλίου 1894. Τον ανδριάντα ανέλαβε να τον στήσει ο μαθητής του Γεώργιου Φυτάλη Γεώργιος Βρούτος (1843-1909), αλλά τον τοποθέτησε ο αδελφός του γλύπτη Λάζαρος Φυτάλης (1831-1909). Βλ. *Νέα Εφημερίς*, 30 Ιουνίου 1894· *Ακρόπολις*, 23 Φεβρουαρίου 1895, 21 Μαρτίου 1895. Τα αποκαλύπτηρα του μνημείου έγιναν στις 7 Μαΐου 1895. *Ακρόπολις*, 7, 8 Μαΐου 1895· *Εστία*, 7 Μαΐου 1895· *Πρωΐα*, 7, 8 Μαΐου 1895· *Επιθεώρησις*, 8, 9 Μαΐου 1895. — Στην ίδια θέση του Πειραιά αποκαλύφθηκε στις 27 Μαρτίου 1966 από τον επίτιμο γενικό υπασπιστή του βασιλιά Κωνσταντίνου, στρατηγό Μεσσηνόπουλο έφιππος ανδριάντας του Γεώργιου Καραϊσκάκη, έργο της κόρης του γλύπτη Νικόλαου Π. Γεωργαντή του Αθηναίου (1883-1947) Λουκίας Γεωργαντή-Οικονομοπούλου (1919-2001), το οποίο είχε προαναγγελθεί από το 1963, ενώ προτομή του έχει στηθεί στην Αράχοβα, με πρωτοβουλία του σωματείου Γεώργιος Καραϊσκάκης και ιδιαίτερα του ρέκτη νομικού Ιωάννη Δ. Μητρόπουλου (1901-1977). Βλ. *Η Βραδυνή*, 21, 28 Μαρτίου 1963· *Απογευματινή*, 14 Μαΐου 1966· [Γεώργιου Οικονομοπούλου,] *Μουσείο Γλυπτών και Ομοιωμάτων Λουκίας Γεωργαντή*, Αθήνα 1996, χ.σ.· *Λουκία Γεωργαντή, η Αθηναία γλύπτρια*, κείμενα Μανόλης Βλάχος - Δημήτρης Μιχαλόπουλος - Γεώργιος Οικονομόπουλος, Αθήνα χ.χ. [1998], σ. 19, 37, 39, 40-42, 106, 114-115, 119· Κάτιας Μητροπούλου, *Πειραιάς, ένα σεργιάνι*, Αθήνα 2008, σ. 126, 127. Για τη μορφή του Καραϊσκάκη η Λουκία Γεωργαντή-Οικονομοπούλου είχε στηριχθεί στη μαρμάρινη προτομή του, έργο του πατέρα της από τη δεκαετία του 1930 στην Καρδίτσα. — Η προτομή αυτή είχε στηθεί, με μέριμνα του μητροπολίτη Θεσσαλιώτιδος Ιωακείμ (Βελανιδιώτη, 1874-1953), από τον Σεπτέμβριο του 1936 στην Καρδίτσα. Ο μητροπολίτης, που ήταν φίλος του γλύπτη, είχε πληροφορηθεί από υπάλληλο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος ότι υπήρχε κατάθεση 40.000 δρχ., προερχόμενων από εράνους, και κατόρθωσε, μετά από εμπόδια, να πάρει το ποσό. Βλ. *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσα), 6 Σεπτεμβρίου 1936· *Φωνή της Εκκλησίας*, 10 Σεπτεμβρίου 1936· *Μητροπολίτη Ιεζεκιήλ, Έργα και Ημέραι τ. Β'*, Βόλος 1948, σ. 136· Γεώργιου Δ. Μπίτσου, «Η ιστορία της πόλεως Καρδίτσας από της ιδρύσεως μέχρι σήμερα», *Νέος Αγών* (Καρδίτσα), 30 Μαΐου 1981· διαδικτυακός τόπος Μουσείου της Πόλης Δήμου Καρδίτσας (<https://mpk.gr/protomi-karaiskaki/>, 7 Ιανουαρίου 2020). — Προτομές του Καραϊσκάκη, αντίγραφα έργου του Τηνιακού την καταγωγή γλύπτη Πέτρου Ν. Μωραϊτή (1913-2000), έχουν στηθεί επίσης στο Νέο Ηράκλειο, στου Παπάγου, στο Νέο Φάληρο, στη Νέα Φιλαδέλφεια, στη Λαμία, στο Δίστομο, στον Προυσό, στο Μαυρομάτι Καρδίτσας, στο Καρπενήσι, στο Μεσολόγγι, στο Λιδορίκι και στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών. Βλ. Γιάννη Κορίδη, *Πέτρος Μωραϊτής. Ο γλύπτης - Ο άνθρωπος*, Αθήνα 1994, σ. 79, 114, 115. — Δύο ακόμα έφιπποι ανδριάντες του Καραϊσκάκη έχουν στηθεί: ο πρώτος στη γενέτειρά του, στο Μαυρομάτι, στήθηκε, με πανελλήνιο έρανο, το 1990, έργο του Γιάννη Παππά (1913-2005), από το

που είχε αγοραστεί από τον Δήμο Πειραιώς και αποκαλυφθεί, μετά από αναβολές και λόγω εκλογών,⁴⁰² στις 7 Μαΐου 1895 στη θέση Τσελέπη, στην Πλατεία Απόλλωνος του Πειραιά, το αίτημα γινόταν επιτακτικό. Ξέσπασε τότε οξεία προσωπική αντιπαράθεση από τις στήλες της εφημερίδας *Εστία* ανάμεσα σε δύο συντοπίτες του Καραϊσκάκη, πνευματικούς ανθρώπους με ισχυρό γόητρο και αντίστοιχη επιρροή: στον λογοτέχνη, ιστοριοδίφη και διευθυντή των Γενικών Αρχείων του Κράτους Γιάννη Βλαχογιάννη (Βλάχο, Επαχτίτη, 1867-1945)⁴⁰³ και στον λογοτέχνη, τεχνοκρίτη, καθηγητή της Ιστορίας της Τέχνης και της Αισθητικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας και διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης Ζαχαρία Α. Παπαντωνίου (1877-1940). Ο πρώτος θεωρούσε προσβολή για τον τρομερό Πιο της Καλογριάς να στηθεί ο ανδριάντας του δίπλα σε διακοσμητικά γλυπτά, όπως ο *Μικρός Ψαράς* και ο *Θεριστής* του Φιλιππότη, στο Ζάππειο, και όχι σε κεντρικό σημείο και σε θέση περιφανή, όπως συμβαίνει σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και όπως είχε γίνει με τον ανδριάντα του Κολοκοτρώνη. Πρότεινε το Πεδίον του Άρεως, όπου βρίσκονταν ακόμα οι εγκαταστάσεις των στρατώνων του Ιππικού, με κοπρώνες τους, ενώ η περιοχή έδειχνε να καταπατείται όλο και πιο πολύ· ως εναλλακτικές θέσεις της πρότασής του προσδιόριζε την Πλατεία Ομονοίας και τη νησίδα στη συμβολή των λεωφόρων Βασιλίσσης Αμαλίας και Βασιλίσσης Όλγας. Ο δεύτερος δια-

1987-89, σε χαλκοκασσίτερο, και ο δεύτερος στην Καρδίτσα, όπου ο ήρωας έδρασε στα χρόνια του απελευθερωτικού αγώνα, το 2018, έργο της Νικολίτσας-Λητώς Λεοντή (1980), κόρης του γλύπτη Ευστάθιου Λεοντή (1953), ο οποίος την έχει συνδράμει στη δημιουργία του —η ανάθεσή του έγινε μετά από πανελλήνιο καλλιτεχνικό διαγωνισμό το 2009, έφτασε στην Καρδίτσα το 2017 και τα αποκαλυπτήριά του έγιναν το 2018! Βλ. Ζέττας Αντωνοπούλου, *Γιάννης Παππάς, 1913-2005. Τα χρόνια της Αιγύπτου, 1945-1952*, τρίτομη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2014, τ. Α΄, σ. 61, τ. Β΄, σ. 263· Α [Μάγδας Αναγνωστή], «Ο Καραϊσκάκης, η Καρδίτσα και η Πλαστική», *Πρωινός Τύπος* (Καρδίτσα), 20, 21 Μαρτίου 2010· «Καρδίτσα: Τα αποκαλυπτήρια του έφιππου ανδριάντα του Γεωργίου Καραϊσκάκη - Τίμησαν τον εθνικό μας ήρωα [pics, vids]», (<https://www.newsit.gr/topikes-ei-dhseis/karditsa-ta-apokalyptiria-tou-efippou-andrianta-tou-georgiou-karaiskaki-timisan-to-n-ethniko-mas-iroa-pics-vids/2373563/>, 7 Ιανουαρίου 2020)· «Καρδίτσα: Με λαμπρή τελετή τα αποκαλυπτήρια του έφιππου ανδριάντα του Καραϊσκάκη», *karditsalive.net*, 28 Ιανουαρίου 2018 (<https://www.karditsalive.net/karditsa/καρδίτσα-με-λαμπρή-τελετή-τα-αποκαλυπτήρια-του-έφιππου-ανδριάντα-του-καραϊσκάκη-φώτο>, 7 Ιανουαρίου 2020).

⁴⁰² *Ακρόπολις*, 22 Μαρτίου 1895.

⁴⁰³ «Ο Καραϊσκάκης... Αλβανός», *Εστία*, 25 Ιουνίου 1927.

φωνούσε, υποστηρίζοντας ότι δεν έπρεπε ο στρατάρχης της Ρούμελης να σφηνωνόταν σε καμιά μικροπλατεία της πόλης αλλά σε μέρος περίοπτο, χαρμόσυνο, δημοσιότερο κάθε άλλης πλατείας, με περιβάλλον και με χρώμα, χωρίς ουρανοξύστες γύρω του. Η πρότασή του τοποθετούσε τον ανδριάντα στην Πλατεία Συντάγματος, όπου κακώς, κατά τη γνώμη του, είχε μπει το άχρηστο σύμπλεγμα του Θησέα και της Ιπποδάμειας, ο άχρηστος στούμπος, όπως τον αποκαλούσε. Στην άποψή του δεν απέρριπτε το ενδεχόμενο να στηνόταν το έργο εκτός της πόλεως. Επανερχόμενος ο Βλαχογιάννης δεν έχασε την ευκαιρία να ψέξει τον Παπαντωνίου ότι ήθελε να εξορίσει όλα τα ιστορικά αγάλματα από τις οδούς και τις πλατείες της Αθήνας, μεταβάλλοντάς τα σε διακοσμητικά στοιχεία σε μοναχικές θέσεις πάρκων, όπου συχνάζουν μόνο λίγοι ρεμβαστές και όπου έχουν τον τόπο τους μόνο έργα δημιουργικής έμπνευσης. Στην ανοιχτή συζήτηση συμμετείχαν και αναγνώστες της *Εστίας*, όπως ο καθηγητής της Γαλλικής Θεόδωρος Γ. Κύπριος (1887-μετά το 1951), ο οποίος πρότεινε να στηθεί ο ανδριάντας στη μικρή πλατεία της Ρωσικής Εκκλησίας (Σώτειρας Λυκοδήμου), στην οδό Φιλελλήνων, όπου είχε βρει ήδη τη θέση του ο *Ξυλοθραύστης* του Φιλιππότη. Η αδυναμία να ληφθεί οριστική απόφαση μετέθεσε τα πράγματα στις καλένδες.

Το θέμα της δημιουργίας ανδριάντα του Καραϊσκάκη αναθερμάνθηκε το 1938, με νέο διαγωνισμό, στον οποίο πήρε μέρος και ο νεαρός Γιώργος Ζογγολόπουλος (1902/03-2004).⁴⁰⁴ Την υπόθεση του διαγωνισμού ανέκοψε



Γιώργου Ζογγολόπουλου, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, 1939, γύψος.

⁴⁰⁴ Ζ. [αχαρία] Π. [απαντωνίου], «Το μνημείον του Καραϊσκάκη», *Ελεύθερον Βήμα*, 18 Δεκεμβρίου 1938· *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 176, 13 Απριλίου 1940, σ. 1.

η έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1960, διενεργήθηκε έρανος από την Επιτροπή Ανδριάντος Έρωτος Γεωργίου Καραϊσκάκη, με πρόεδρο τον υπουργό Προεδρίας Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987). Στον διαγωνισμό, που έγινε το καλοκαίρι του 1963,⁴⁰⁵ είχαν συμμετάσχει, εκτός από τον Ζογγολόπουλο,⁴⁰⁶ οι Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974),⁴⁰⁷ Γιάννης Παππάς (1913-2005),⁴⁰⁸ Αθανάσιος Λημναίος (1908-1977),⁴⁰⁹ Κωνσταντίνος Ν. Γεωργακάς (1904-1993) και Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (1910-1993). Το πρώτο βραβείο το απέσπασε ο Τόμπρος και το έργο του στήθηκε το 1966 στο Ζάππειο, στην απόληξη της οδού Ηρώδου Αττικού, απέναντι από το Καλλιμάρμαρο.

Πρόβλημα υπήρξε για τη δημόσια γλυπτική και ο χώρος του Πεδίου του Άρεως, που από τη δεκαετία του 1920, με τον πάνδημο στην Ελλάδα⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Γιώργου Πετρή, «Το μνημείο Καραϊσκάκη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 102, Ιούνιος 1963, σ. 596-600.

⁴⁰⁶ Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα 2007, σ. 37-38· Ειρήνης Στρατή, «Χρονολόγιο», *Γιώργος Ζογγολόπουλος. Η ασίγαστη πλησμονή στο αχανές της Αφαίρεσης*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κυριάκος Κουτσομάλλης, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Άνδρου - Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, Άνδρος 2016, σ. 235.

⁴⁰⁷ Γεώργιου Φτέρη, «Μιχάλης Τόμπρος», *Το Βήμα*, 14 Ιουλίου 1963· Άγγελου Γ. Προκοπίου, «Ο ανδριάς του Καραϊσκάκη», *Η Καθημερινή*, 19 Ιουλίου 1963· Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1996, σ. 34, 119-120. Οι μελέτες και τα προπλάσματα εκτέθηκαν στο Ζάππειο τον Ιούνιο του 1963.

⁴⁰⁸ Ο Γιάννης Παππάς απέσυρε θιγμένους τις μελέτες του και τις εξέθεσε στην γκαλερί Ζυγός τον Ιούνιο του 1963 με τη συνεργασία του αρχιτέκτονα Νίκου Χατζημιχάλη (1923-1986). Βλ. *Η Καθημερινή*, 18 Ιουνίου 1963. — Τροποποιημένη την πρότασή του ο γλύπτης θα την εφαρμόσει κατά τη δεκαετία του 1980 στον έφιππο ανδριάντα του Γεώργιου Καραϊσκάκη στο Μαυροματί Καρδίτσας.

⁴⁰⁹ *Ο γλύπτης Αθανάσιος Λημναίος (1908-1977)*, κείμενα Γιώργος Μουρέλος - Δημήτρης Παυλόπουλος - Αλεξάνδρα Φιάδα, Αθήνα 2002, σ. 24 (Δημήτρης Παυλόπουλος), 67, 69, 71.

⁴¹⁰ Στην Πάτρα, στην Αθήνα, στο Μεσολόγγι, στα χωριά του Πάρωνα, στο Πέτα της Ηπείρου, στο Ζάλογγο, στην Πάργα, στη Σπλάντζα της Ηπείρου, στα Καλάβρυτα, στην Αγία Λαύρα, στο Μέγα Σπήλαιο, στην Κρήτη, στις Σέρρες, στο Συρράκο της Ηπείρου, στις Καλαρύτες της Ηπείρου, στη Χαλκίδα, στην Κάρυστο, στην Ιεράπετρα, στα Φύλλα της Χαλκίδας, στη Σάμο, στην Ύδρα, στην Κυνουρία, στην Άνδρο, στην Τήνο, στις Σπέτσες, στο Μαρούσι, στη Μεγαλόπολη, στο Λεβίδι, στην Αράχοβα, στο Καρπενήσι, στη Μυτιλήνη, στην Ιθάκη, στα Ιωάννινα, στα Άνω Σουδενά, στα Δολιανά, στα Ζαγόρια, στη Σύρο, στην Καλαμάτα, στο Ναβαρίνο, στη Λάρισα, στο Νέο Φάληρο, στο Χαλάνδρι, στο Σούλι, στο Χάνι της Γραβιάς, στο Βαλτέτσι, στον Πειραιά, στον Πολύγυρο, στην Αίγινα, στο Κρανίδι, στα Δερβενάκια, στην Ερμιόνη, στο Αργοστόλι, στο Ληξούρι, στην Κομοτηνή, στη Θεσ-

αλλά και σε χώρες όπου ζούσε το ελληνικό στοιχείο⁴¹¹ εορτασμό της Εθνικής Εκατονταετηρίδος,⁴¹² βρέθηκε στο προσκήνιο. Η δημιουργία του ηρώου της Επανάστασεως και οι προσδοκίες που εξήψε κατέληξαν, όπως είδαμε στην οικεία ενότητα, κατά τη δεκαετία του 1930 στον Κήπο των Ηρώων στο αθηναϊκό άλσος, σημείο αναφοράς πάντοτε. Μετά από πολλές και ποικίλες περιπέτειες, από το 2018 το Πεδίον του Άρεως φαίνεται να έχει ηρεμήσει.⁴¹³

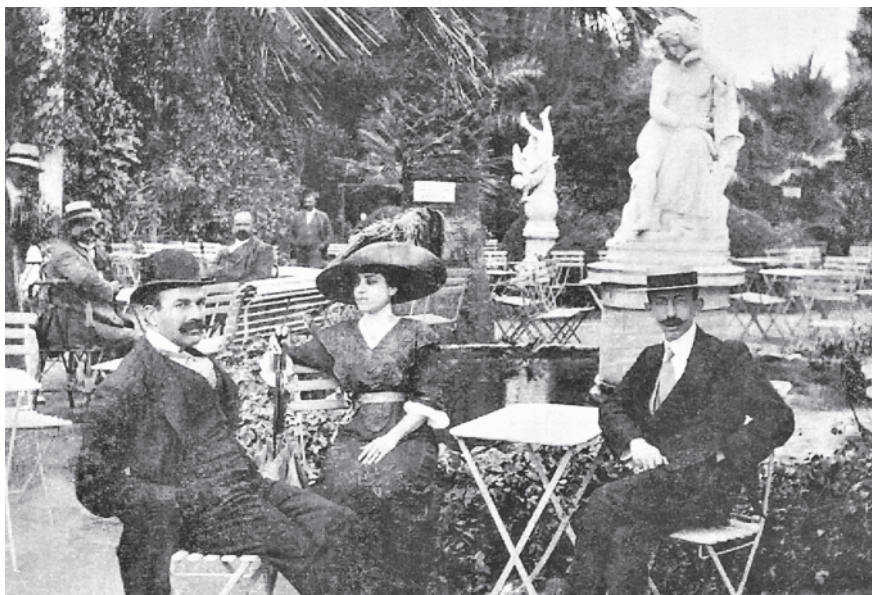
Εκτός από την ανάθεση, και η τύχη δημόσιων γλυπτών της ευρύτερης Αθήνας είναι περιέργη. Ως παραδείγματα μνημονεύονται το μαρμάρινο *Πνεύμα του Κοπερνίκου*, έργο του Γεώργιου Βρούτου (1843-1909), από το 1877, και οι μαρμάρινες προτομές αγωνιστών του 1821, έργα του Γεώργιου Παπαγιάννη (1860-1920), που στόλιζαν έως το 1944 τον κήπο της έπαυλης

σαλονίκη, στο Βελεστίνο, στο Άργος, στα Τρίκαλα, στην Τρίπολη, στη Δημητσάνα, στην Κορφοξυλιά, στα Μαγούλιανα και στην Αλωνίσταινα Αρκαδίας. Βλ. Γεώργιου Π. Παρασκευόπουλου, *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα 1932, σ. 438-509.

⁴¹¹ Στο Δραγατσάνι, στο Βουκουρέστι, στις Βρυξέλλες, στη Σόφια, στη Λεμεσό, στη Βιέννη, στο Αϊξ-Λε-Μπαιν, στο Βερολίνο, στη Ρώμη και στο Βελιγράδι. Βλ. ό.π., σ. 435-437.

⁴¹² «Η σημερινή τελετή εις το Πεδίον του Άρεως. Κατάθεσις του θεμελίου λίθου του Ηρώου των πεσόντων. Προσφωνήσεις και αντιφωνήσεις. Αι παρελάσεις», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1930. — Πρόεδρος της επιτροπής ανεγέρσεως ήταν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης (1855-1936), αντιπρόεδροι ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος, 1868-1938) και ο πρόεδρος της Βουλής Ιωάννης Θ. Τσιριμώκος (1866-1934), ταμίας ο τραπεζίτης Ιωάννης Ηλιάσκος (1883-1946), μέλη οι αρχηγοί των κομμάτων Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος (1878-1951), Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946), Γεώργιος Κονδύλης (1879-1936), Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938), Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1876-1936), Θεμιστοκλής Σοφούλης (1860-1949) και Παναγής Τσαλδάρης (1868-1936), τακτικά ο δήμαρχος Σπύρος Γ. Μερκούρης (1856-1939), οι Αλέξανδρος Αναστασιάδης, Ιωάννης Ν. Γρυπάρης (1870-1942), Δημήτριος Λαμπαδάριος (1887-1950), Θεόδωρος Π. Πετρακόπουλος (1880-1963), Ιωάννης Πετρίδης (1876-1953), Σπύρος Κ. Τρικούπης (1892-1944), Θρασύβουλος Πετιμεζάς (1874-1939), Γεώργιος Θ. Ματθαίουπουλος (1873-1958), Δ. Λιανόπουλος, Γεώργιος Δροσίνης (1859-1951), Κωνσταντίνος Γ. Μελάς (1874-1953), Στ. Γρηγορίου, Αλέξανδρος Ι. Κασσαβέτης (1871-1932) και Περικλής Μαζαράκης (1869-1948), μέλη της εκτελεστικής επιτροπής οι Πέτρος Βούλγαρης (1883-1957), Ιωάννης Ι. Δαμβέργης (1858/59/62-1938), Γ. Δροσίνης, Π. Μαζαράκης, Ι. Πετρίδης και Αμβρόσιος Φραντζής (1869-1953). Γραμματέας της αναδείχθηκε ο Ι. Ι. Δαμβέργης. Βλ. Γεωργίου Π. Παρασκευοπούλου, ό.π., σ. 434.

⁴¹³ Γιώτας Φλώρου, «Το Πεδίον του Άρεως “αποτοξινώθηκε”, αλλά οι πληγές παραμένουν ανοιχτές. Η πίεση των κατοίκων απέδωσε και, λίγο πριν από τις εκλογές, στο πάρκο, το οποίο μέχρι πρότινος ήταν γκέτο ναρκομανών, μπορεί κάποιος να κάνει τη βόλτα του», *Κυριακάτικη Δημοκρατία*, 11 Νοεμβρίου 2018.



Το αναψυκτήριο στον κήπο της έπαυλης Θων, στους Αμπελοκήπους, με τους Παράσχο και Στέφανο Καρδαμίτση, 1912. Στο βάθος διακρίνεται το Πνεύμα του Κοπέρνικου του Γεώργιου Βρούτου (ευγενική προσφορά Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη).

του ανώτερου αυλικού του βασιλιά Γεωργίου Α' (1843-1915), προσωρινού διευθυντή του Βασιλικού Θεάτρου, ιδιοκτήτη μεταλλείων στις Κυκλάδες και μέλους της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 Νικόλαου Θων (1850-1906) στη γωνία των λεωφόρων Βασιλίσσης Σοφίας και Αλεξάνδρας, στους Αμπελοκήπους.⁴¹⁴ Το γλυπτό του Βρούτου βρίσκεται πλέον στην Εθνική Γλυπτοθήκη,⁴¹⁵ ενώ οι προτομές του Παπαγιάννη έχουν περάσει ως

⁴¹⁴ Νικόλαου Κ. Παραδείση, *Αμπελόκηποι. Περίπατοι στις Παλιές Γειτονιές. Κτίσματα που χάθηκαν. Άγνωστες Ιστορίες και Φωτογραφίες. Πρόσωπα και Οικογένειες. Προλογίζει ο Δήμαρχος Αθηναίων Δημήτρης Λ. Αβραμόπουλος*, Αθήνα 1997, σ. 40, 55-56, 121-128, 154· του ίδιου, «Τόπος εξοχής και κυνηγιού», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Νίκος Βατόπουλος, 17 Φεβρουαρίου 2002· Γιάννη Καιροφύλα, *Τα Μεγάλα Τζάκια της Αθήνας*, Αθήνα 2003, σ. 158-160.

⁴¹⁵ Γεώργιου Μ. Βιζυηνού, «Η Σχολή των Τεχνών. Αι εικαστικά τέχνη κατά την Α' εικοσιπενταετηρίδα της βασιλείας Γεωργίου Α'. Γ. – Η Πλαστική Τέχνη», *Εφημερίς*, πανηγυρικό φύλλο, 19 Οκτωβρίου 1888 [αναδημοσίευση: *Στους δρόμους της λογιούσης. Κείμενα Γνώσης, Θεωρίας και Κριτικής*, φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτης Μουλλάς, επιλεγόμενα-υπόμνημα Βενετία Αποστολίδου - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2013, σ. 500-501]· Γρηγόριου Ξενόπουλου, «Έλληνες Καλλιτέχναι. Γεώργιος Βρούτος», *Εστία*, τχ. 3, 1894, σ. 42· Δημήτρη

δωρεά στην Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων.⁴¹⁶ Κατά τη δεκαετία του 1970 αρκετά έργα Ελλήνων γλυπτών του ΙΘ΄ και του Κ΄ αιώνα, όπως των Γεωργίου Βρούτου (1843-1909), Θωμά Μ. Θωμόπουλου (1875-1937), Γεωργίου Δημητριάδη του Αθηναίου (1880-1941), Νικόλαου Π. Γεωργαντή του Αθηναίου (1883-1947), βρίσκονταν στην κατοχή απογόνων τους, με την τύχη τους, σήμερα πια, να αγνοείται.⁴¹⁷

Οργανική συνάφεια με τη γλυπτική σύνθεση έχουν οπωσδήποτε τόσο το βάθρο όσο και η βάση του. Για την κατασκευή τους εργάζονταν ειδικοί μαρμαρογλύπτες-μαρμαροτεχνίτες, όπως ο Δημήτριος (Μήτσος) Περάκης (1893-1965), που μέσα στη δεκαετία του 1930 ανέλαβε να εφαρμόσει τα δεδομένα σχέδια των βάθρων και των βάσεων των μνημείων του George Canning (1770-1827) και του Χρυσοστόμου Σμύρνης (1867-1922).⁴¹⁸ το κόστος του πρώτου μνημείου ανήλθε στις 96.000 δρχ.⁴¹⁹ Δύο από αυτά τα βάθρα, του Σπύρου Σαμάρα (1861-1917) και του Διονύσιου Σολωμού (1798-1857) στον Εθνικό Κήπο, φέρουν παρόμοια ανάγλυφη διακόσμηση στην πρόσθια όψη τους. Σε δύο σημεία της Αθήνας, σε κηπάριο έξω από την Ακαδημία Αθηνών και στη συμβολή της λεωφόρου Αμαλίας με την οδό Αθανασίου Διάκου, έχουν απομείνει αμήχανες δύο μαρμάρινες βάσεις γλυπτών τα οποία έχουν μετατοπιστεί: του μαρμαρίνου ανδριάντα του Σίμωνα Γ. Σίνα και του μνημείου των Αμερικανών φιλελλήνων...

Η ανάθεση και η έγκριση των παλαιότερων δημόσιων γλυπτών στην Ελλάδα έως τη δεκαετία του 1990 υπόκειντο στη συναρμοδιότητα δύο υπουργείων: Εθνικής Αμύνης και Εσωτερικών.⁴²⁰ Αρμόδια από πλευράς

Παυλόπουλου, «Μάρμαρο και γλυπτική. Το κιτς στη νεοελληνική γλυπτική», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 110, Ιούλιος-Αύγουστος 1994, σ. 77 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 86, 87].

⁴¹⁶ Αθήνα, *180 Χρόνια Πρωτεύουσα*, κατάλογος έκθεσης, κείμενα-επιμέλεια Γιάννης Κολοκοτρώνης - Κάλλη Πετροχειλου, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2014, σ. 108, 110-111. — Ενδέχεται όμως αυτές να είναι έργα του Ιωάννη Καρακατσάνη (1857-1906).

⁴¹⁷ Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη, «Δημιουργήματα της νεοκλασσικής γλυπτικής. Ένας κόσμος από θαμμένα έργα τέχνης. Πολυάριθμα αγάλματα, ανάγλυφη έκφραση μιας ιστορικής εποχής, καταστρέφονται σε ιδιωτικές ή κρατικές αποθήκες και χώρους», *Τα Νέα*, 20 Απριλίου 1972.

⁴¹⁸ Νίκου Λογοθέτη, *Γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περάκη*, ό.π., σ. 75.

⁴¹⁹ Ο.π., σ. 75, σημ. 66.

⁴²⁰ Μαίρης Μιχαηλίδου, *Μνημεία - Ηρώα - Ανδριάντες. Μελέτη για την υπαγωγή τους σε ενιαίο φορέα*, Αθήνα 1989, σ. 11.



Οι βάσεις του ανδριάντα του Σίμωνα Γ. Σίνα, έξω από την Ακαδημία Αθηνών, και του μνημείου των Αμερικανών φιλελλήνων, στη διασταύρωση Αθανασίου Διάκου και Αμαλίας.

του πρώτου υπουργείου ήταν η 3η Εφορεία του Πολεμικού Μουσείου⁴²¹ και εκ μέρους του δεύτερου η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών.⁴²² Η 3η Εφορεία του Πολεμικού Μουσείου ενέκρινε τη φιλοτέχνηση στρατιωτικών μνημείων και ηρώων, καθώς δήμοι, κοινότητες ή σύλλογοι απευθύνονταν στο Γενικό Επιτελείο Στρατού ή στο Πολεμικό Μουσείο για οικονομική ενίσχυση ως προς τη δημιουργία των παραπάνω έργων σε περιοχές της χώρας.⁴²³ Η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Εσωτερικών, χωρίς να διαθέτει ειδικό κονδύλιο καλλιτεχνικών έργων, τα κατέτασσε στα δημοτικά και κοινοτικά έργα, ενισχύοντας αντίστοιχους δημοτικούς ή κοινοτικούς πόρους για την εκτέλεση έργων και προμηθειών οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.⁴²⁴ Τις αποφάσεις για να διαθέσουν μέρος των δημοτικών ή των κοινοτικών πόρων τις λάμβαναν τα δημοτικά ή κοινοτικά συμβούλια,⁴²⁵ στα οποία συμμετείχαν άτομα όχι πάντα σχετικά με την ιστορία του εκάστοτε έργου αλλά και με την τέχνη της γλυπτικής...

Στην περιφέρεια του Δήμου Αθηναίων ανήκουν 230 έργα (ανδριάντες, προτομές, αγάλματα, στήλες, συνθέσεις), για τα 170 από τα οποία ευθύνεται.⁴²⁶ Κατά τη δεκαετία του 1990 ο καθηγητής της Σχολής Χημικών Μηχανικών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Θεόδωρος Σκουλικίδης (1925-2005) είχε κρούσει τον κώδωνα κινδύνου για τη βλαπτική επίδραση διαφόρων παραγόντων στα αρχαία και στα νεότερα μνημεία της Αθήνας. Το 1994 ο φωτογράφος Βασίλης Βασιλειάδης εντόπισε και φωτογράφησε τα γλυπτά της Αθήνας, προκειμένου να συγκροτηθεί αρχείο στο Τμήμα Παραδοσιακών Κτηρίων και Μνημείων του Δήμου Αθηναίων.⁴²⁷ Ο Δήμος Αθηναίων κατέχει σήμερα 286 φωτογραφίες από τα γλυπτά αυτά.

⁴²¹ Νομοθετικό Διάταγμα 132/1969, για τη σύσταση του Πολεμικού Μουσείου. Ό.π., σ. 12, 13, 16.

⁴²² Προεδρικό Διάταγμα 28/1980, 1188/1981. Μαίρης Μιχαηλίδου, ό.π., σ. 12, 13-14.

⁴²³ Μαίρης Μιχαηλίδου, ό.π., σ. 13.

⁴²⁴ Ό.π., σ. 13-14.

⁴²⁵ Ό.π., σ. 14.

⁴²⁶ Λιάνας Σπυροπούλου, ό.π.

⁴²⁷ Ζέττας Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003, σ. 10, σημ. 1. — Φωτογραφίες των δημόσιων γλυπτών της Αθήνας υπάρχουν επίσης στο Διαδίκτυο από την ομάδα Athenistas (www.athenssculptures.com/, 12 Αυγούστου 2019) και από τον —κρυπτόνυμο;— Βερνάρδο (<https://glypto.wordpress.com/>, 12 Αυγούστου 2019).



Λεπτομέρεια από τον βαμμένο ανδριάντα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, στο Πεδίον του Άρεως, το 1998 (φωτογραφία Haris Bilios).

Η συντήρηση γλυπτών του κέντρου της πρωτεύουσας που έχουν γίνει σε χαλκοκασσίτερο, ποσοστό 37% του συνολικού αριθμού των γλυπτών του Δήμου Αθηναίων,⁴²⁸ απασχόλησε το 2000 τον Δήμο, με χρηματοδότηση από το Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση (ΕΠΕΑΕΚ) Αρχιμήδης ΙΙ.⁴²⁹ Θεραπεύθηκαν διαβρώσεις από μαύρη κρούστα, βιολογικές επικαθίσεις, επικαθίσεις αλάτων, σακχαροποίηση, οξιδώσεις μεταλλικών στοιχείων και θραύσεις μαρμάρων των μνημείων, καθώς και φθορές από γκράφιτι, από μαρκαδόρους και από μπιγιές.

⁴²⁸ Οδηγός Καλής Πρακτικής για την Προστασία των Υπαίθριων Μπρούντζινων Μνημείων στην Ελλάδα, επιμέλεια Δημήτρης Χαραλάμπους - Κυριακή Πολυκρέτη - Βασιλική Αργυροπούλου, Αθήνα 2007, σ. 19.

⁴²⁹ Το πρόγραμμα ήταν από κοινού με το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΤΕΙ) Αθήνας. Βλ. ό.π., σ. 15.



Εργάτης συνεργείου του Δήμου Αθηναίων καθαρίζει με υδροβολή τον ανδριάντα του Ιωάννη Καποδίστρια το 1998 (φωτογραφία *Η Καθημερινή* - Γιάννης Μπαρδόπουλος).

Υπαίθριο νεανικό πάρτι στις 15 Μαΐου 1998 επέφερε αναγραφή συνθημάτων και βαφή με χρώματα των γλυπτών στο προαύλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών· ακολούθησε ο βλαπτικός καθαρισμός των έργων με υδροβολή.⁴³⁰ Το Τμήμα Παραδοσιακών Κτηρίων και Μνημείων της Διεύθυνσης Αρχιτεκτονικού του Δήμου Αθηναίων είχε, ενόψει και των Ολυμπιακών Αγώνων, προβεί σε μελέτη, η οποία ολοκληρώθηκε το 2002. Η μελέτη παρουσίαζε την κατάσταση της διατήρησης των γλυπτών και την παθολογία τους. Συμπληρωνόταν από την κατάρτιση τεχνικής έκθεσης για την αποκατάσταση των φθορών τους, με προϋπολογισμό 1.548.160 €. ⁴³¹ Το 1999 έγιναν και νέοι βανδαλισμοί στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁴³² Από το 2007 έως το 2013 διήρκεσε το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αττική του Δήμου Αθηναίων για την αποκατάσταση υπαίθριων γλυπτών του κέντρου των Αθηνών, πρόγραμμα συγχρηματοδοτούμενο από την Ελλάδα και από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το 2008 η μαρμάρινη προτομή του Διονύσιου Σολωμού, έργο του Θωμά Μ. Θωμόπουλου στον Εθνικό Κήπο, βρέθηκε ριγμένη από άγνωστο στο έδαφος, με μικρές αποκρούσεις στο πρόσωπο, εξαιτίας της πτώσης.⁴³³ Μείζον θέμα αποτελεί η περιορισμένη ή ανύπαρκτη ορατότητα ορισμένων έργων, λόγω αφρόντιστης βλάστησης, όπως συμβαίνει με το Μνημείο του Παύλου Μελά, έργο του Λάζαρου Ν. Σώχου (1857-1911), από το 1910, στην Πλατεία Παύλου Μελά.

Το 1856 ο Ιωάννης Κόσσος (1822-1873) επιχείρησε να φιλοτεχνήσει μαρμάρινη αλληγορία της ιδανικής Ελλάδος που ευγνωμονεί, όπως αποκαλύπτει πλήλικο πρόπλασμά της, το οποίο εκτέθηκε το 1862 στη Διεθνή Έκθεση Λονδίνου και το 1873 στη Διεθνή Έκθεση Βιέννης.⁴³⁴ Έχοντας ως

⁴³⁰ Χριστιάνα Στύλου, «Βανδαλιστικές επιθέσεις. Οι καταστροφές αγαλμάτων και οι λανθασμένες μέθοδοι καθαρισμού και συντήρησης», *Η Καθημερινή*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [*Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες), τ. ΝΑ΄: *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 116, 119].

⁴³¹ Λιάνας Σπυροπούλου, ό.π.

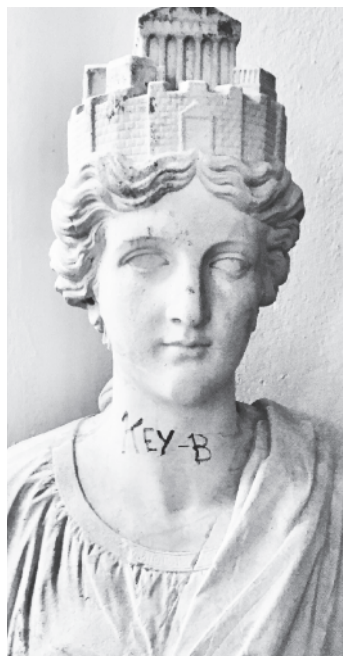
⁴³² *Ελευθεροτυπία*, 6 Φεβρουαρίου 1999.

⁴³³ Νικόλαου Ταμβάκη, *Εθνικός Κήπος. Ένας τόπος με μακρά κηποτεχνική ιστορία, επιστημονική συνεργάτις - επιμέλεια Ελισάβετ Μπαργιάννη*, Αθήνα 2016, σ. 127, σημ. 29.

⁴³⁴ Ηλία Μυκονιάτη, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822-1873)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 22, 1984, σ. 435, 455. — Το 1888 ο αρχαιοκάπηλος Δημοσθένης Καρακατσάνης, ο οποίος είχε αγοράσει το έργο από τους αδελφούς Δρακόπουλους μέσω ενός μακαρίτη τότε Ψιμούλη, το πούλησε

πρότυπο ελληνιστικές προσωποποιήσεις πόλεων, η μαρμαρίνη προτομή, η οποία λανθασμένα θεωρήθηκε Αθηνά, χρονολογείται το 1871 και αντίγραφό της βρισκόταν στην οδό Σόλωνος, πίσω από το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων. Τον Μάρτιο του 2015 το κεφάλι βάφτηκε στα μάτια, στο στόμα, στο πιγούνι και στον λαιμό. Τον Απρίλιο του 2017 είχε βαφτεί με μαύρο χρώμα στα μάτια και είχε υποστεί και άλλες φθορές, σε βαθμό που να κριθεί σκόπιμη η μεταφορά του στο εσωτερικό του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων.⁴³⁵

Η έλλειψη παιδείας και η συνεπακόλουθη αδιαφορία φαίνονται στη συμπεριφορά των πολιτών απέναντι σε νεότερα μνημεία του αθηναϊκού κέντρου. Ακραίο παράδειγμα, η βέβηλη στάση εργαζόμενου της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ σε συλλαλητήριο, στις 25 Απριλίου 2018, έξω από τη Βουλή: έβαλε το πόδι του στο μνημείο του Άγνωστου



Η βαμμένη το 2017 προτομή της *Ιδεώδους Ελλάδος*, στο εσωτερικό πλέον του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων.

στο Λονδίνο, αντί του ποσού των 15.000 φράγκων, αφού προηγουμένως «ειδικοί» το είχαν χρονολογήσει το 200 π.Χ.! Βλ. «Η πολυθρύλλητος Αθηνά Δε Καρακατσάνη», *Το Αστύ*, 25 Μαΐου 1888· ό.π., 29 Μαΐου 1888· Μαρίνας Δ. Σωφρονίδου, *Η αρχαιολογική είδηση στις εφημερίδες*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 592· Άννας Μυκονιάτη, *Πλαστές Αρχαιότητες. Μια άλλη όψη στην πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς στο νέο ελληνικό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 117-118· Μιχάλη Α. Τιβέριου, «Πλαστές Αρχαιότητες και παραχάραξη της Ιστορίας. Η περίπτωση ενός εικονογραφημένου μολύβδινου ελάσματος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 88Β', 2013, σ. 61 [αναδημοσίευση: *Πλαστές Αρχαιότητες και παραχάραξη της Ιστορίας. Η περίπτωση ενός εικονογραφημένου μολύβδινου ελάσματος*, Αθήνα 2014, σ. 39-40]· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Στα χνάρια της αρχαίας γλυπτικής - Από τον Δρόση στον Καρακατσάνη», *SLpress*, 29 Ιανουαρίου 2020 (13 Φεβρουαρίου 2020).

⁴³⁵ «Άγνωστοι βανδάλισαν την προτομή της Πολιούχου Αθηνάς στο Πνευματικό Κέντρο», 23 Απριλίου 2017 (<https://www.cnn.gr/news/ellada/story/77834/agnostoi-vandalisan-tin-protomi-tis-polioyxoy-athinas-sto-pneymatiko-kentro>, 14 Ιανουαρίου 2020).



Συνδικαλιστής της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ με κομπολόι έχει βάλει το πόδι του πάνω στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, 2018.

Στρατιώτη, κρατώντας κομπολόι!⁴³⁶ Καίρια παραμένει η πικρή αφιέρωση του καλλιτέχνη και αρχαιολόγου Simon Joseph Léon Emmanuel, μαρκήσιου de Laborde (1807-1869) στον δεύτερο τόμο του συγγράμματός του για την Αθήνα του ΙΕ΄, του ΙΖ΄ και του ΙΖ΄ αιώνα: «Στους απανταχού βανδάλους, / ακρωτηριαστές, συλητές, ανακαινιστές, / σε ένδειξη βαθιάς αγανάκτησης.»⁴³⁷

⁴³⁶ «Χθες, στη συγκέντρωση της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ. Ο συνδικαλιστής που πάτησε το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και προκάλεσε σάλο» *iefimerida.gr*, 25 Απριλίου 2018 (<https://www.iefimerida.gr/news/412170/o-syndikalistis-poy-patise-mnimeio-toy-agnostoy-stratioti-kai-prokalese-salo-eikona>, 12 Νοεμβρίου 2019)· «Βίντεο-ντοκουμέντο: Εργαζόμενος της ΔΕΗ ο διαδηλωτής με το κομπολόι που βεβήλωσε τον Άγνωστο Στρατιώτη», *thepressroom.gr*, 27 Απριλίου 2018 (<https://www.thepressroom.gr/ellada/binteo-ntokoymento-ergazome-nos-tes-dee-o-diadelotes-me-kompoloi-poy-bebelose-ton-agnosto>, 12 Νοεμβρίου 2019)· Σταμάτη-Στυλιανού Βλάχου, «Ηθική και πολιτισμική παρακμή», *Vimaonline.gr*, 15 Ιανουαρίου 2019 (<https://www.vimaonline.gr/19/article/a116/stamatis-stulianos-vlahos/35314/ithiki-kai-politismiki-parakmi>, 12 Νοεμβρίου 2019)· Σταμάτη-Στυλιανού Βλάχου, «Ηθική και πολιτισμική παρακμή», *Vimaonline.gr*, 15 Ιανουαρίου 2019 (<https://www.vimaonline.gr/19/article/a116/stamatis-stulianos-vlahos/35314/ithiki-kai-politismiki-parakmi>, 12 Νοεμβρίου 2019).

⁴³⁷ *Athènes aux XV, XVI, XVII siècles par le Ct. Delaborde*, Παρίσι 1854· Καλλιτεχνική εξέταση των κατά την αποπεράτωσιν και ανακαίνισιν του Εθνικού Πανεπιστημίου έργων του πρώην Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Φρεαρίτου υπό Λυσάνδρου Καντανζόγλου Αρχιτέκτονος,

Το 2012 τροποποίηση του Οργανισμού της Εσωτερικής Υπηρεσίας του Δήμου Αθηναίων⁴³⁸ προέβλεπε Διεύθυνση Κοινοχρήστων Χώρων του Τμήματος Γλυπτών και Μνημείων. Στις αρμοδιότητες του Τμήματος αυτού περιλαμβάνονταν η καταγραφή και η τεκμηρίωση των μνημείων, γλυπτών, αγαλμάτων της Πόλης, η διενέργεια επιστημονικής έρευνας σε αρχεία, σε πηγές και σε βιβλιοθήκες, η συλλογή στοιχείων και η καταγραφή τους, καθώς και η διαχείριση της σχετικής πληροφορίας· μελέτες αποκατάστασης, συντήρησης και ανάδειξης των μνημείων, των γλυπτών, των αγαλμάτων της Αθήνας· υλοποίηση επιμέρους δράσεων, για την προβολή και για την ανάδειξη των μνημείων, καθώς και για την ευαισθητοποίηση των πολιτών (γνωριμία με την τέχνη, εκπαιδευτικά προγράμματα, ευρωπαϊκά προγράμματα, συμμετοχή σε επιστημονικές ομάδες για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, δράσεις στο διαδίκτυο, σηματοδότηση μνημείων, εκθέσεις, ημερίδες, εκδόσεις, κ.λπ.). Τον ίδιο χρόνο, το 2012, η εργαζόμενη στο ίδιο τμήμα, συνάδελφος Ζέττα Αντωνοπούλου (1969) κατέθεσε τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της με τίτλο *Αθηναϊκή Υπαίθρια Γλυπτική. Τεκμηρίωση, Παθολογία, Προστασία και Ανάδειξη* στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου.

Το 2013 η Alpha Bank, σε συνεργασία με τον Δήμο Αθηναίων, προχώρησε στη συντήρηση εξωτερικών δημόσιων γλυπτών του με το έργο *Οι φθορές που πληγώνουν*. Τον πρώτο χρόνο αποκαταστάθηκαν πλήρως έξι γλυπτά στην Πλατεία Συντάγματος και οι τρεις ανδριάντες στον περίβολο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης συνεχίζονται.⁴³⁹

Το 2015 ο Δήμος Αθηναίων, μετά από έγγραφο του Τμήματος Γλυπτών και Μνημείων της Διεύθυνσης Κοινοχρήστων Χώρων της Γενικής Διεύθυνσης Ποιότητας Ζωής, αποφάσισε να συγκροτήσει ειδική Επιτροπή Γλυπτών

Εταίρου κατ' αξίαν της εν Ρώμη καλλιτεχνικής Ακαδημίας του Αγίου Λουκά, της εν Λονδίνο Βασιλικής Ακαδημίας των Βρετανών αρχιτεκτόνων, των εν Μεδιολάνοις, Βονωνία και Πάρμη καλλιτεχνικών Ακαδημιών, και εταίρου αντεπιστέλλοντος του εν Ρώμη αρχαιολογικού Καθιδρύματος. Επ' ωφελεία της εν Αθήναις Ελεήμονος Εταιρίας, Αθήνα 1865, σ. 70.

⁴³⁸ ΦΕΚ 58/Β/25.12.2012.

⁴³⁹ Νίκου Βατόπουλου, «Τα γλυπτά έλαμψαν ξανά στα Προπύλαια», *Η Καθημερινή*, 5 Σεπτεμβρίου 2014.



Πληροφοριακό έντυπο για το πρόγραμμα της Alpha Bank και του Δήμου Αθηναίων *Οι φθορές που πληγώνουν*, 2013 (προσφορά Alpha Bank).

Έργων Τέχνης, με δύο μέλη (τακτικό και αναπληρωματικό) από το Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος, από την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, από τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, από το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο

Αθηνών και από το Τμήμα Συντήρησης Έργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων των Τεχνολογικών Ιδρυμάτων Αθήνας.⁴⁴⁰ Η επιτροπή, η οποία θα γνωμοδοτούσε για την κατάσταση, για τη συντήρηση και για τη δημιουργία γλυπτών στην Αθήνα, έχει συνεδριάσει πέντε φορές έως τον Απρίλιο του 2019.

Στις μέρες μας η πολιτιστική διαχείριση μνημείων περιλαμβάνει και την πραγμάτευση των νεότερων αστικών γλυπτών, όπως έδειξε η επιστημονική ημερίδα *Πολιτιστική Διαχείριση: Παρόν και Μέλλον*, που οργανώθηκε, με την ευκαιρία της δεκάτης επετείου του Διδρυματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη και Αρχιτεκτονική», στο Αμφιθέατρο Ιωάννης Δρακόπουλος του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 9 και 10 Μαΐου 2019.

⁴⁴⁰ Έγγραφο 467016/3.12.2014 του Τμήματος Γλυπτών και Μνημείων του Δήμου Αθηναίων, αποφάσεις αρ. 1469/2014 και 446/14.5.2015 του Δήμου Αθηναίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμόπουλου Πάνου Ν., *Αθήνα, ζαφειρόπετρα...*, Προσέγγιση στην αυτοδιοικητική, κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα της Αθήνας, Αθήνα 2014.
- Αθήνα, η πόλη - τα γεγονότα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1990, κείμενα - επιμέλεια Ιφιγένεια Βογιατζή - Νίκη Μαρκασιώτη - Μπέτυ Χωριανοπούλου, Αθήνα 2018.
- Αντωνοπούλου Ζέττας, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004*, Αθήνα 2003.
- A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, edited by Dimitris Damaskos & Dimitris Plantzos, Athens 2008 [*Mouseio Benaki, 3rd Supplement*].
- Γιαννουδάκη Τώνιας Π., *Υπαίθρια Γλυπτά του Δήμου Αθηναίων, 1832-1922*, δακτυλογραφημένη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994.
- Γιοφύλλη Φώτου, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)*, 1821-1941, τ. Α', Αθήνα 1962· τ. Β', Αθήνα 1963.
- Γιοχάλα Θανάση - Καφετζάκη Τόνιας, *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2012.
- «Γλυπτά της Αθήνας», επιμέλεια Κωστής Λιόντης, *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, 2002, σ. 72-128].
- Γουλάκη-Βουτυρά Αλεξάνδρας, «Οικογένειες τηνιακών μαρμαράδων», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, τ. ΙΑ', 1988, σ. 329-335.
- , *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής του Ιωάννη Χαλεπά*, Θεσσαλονίκη 1989.
- , «Τηνιακοί μαρμαράδες στην Αθήνα του Όθωνα», *Τηνιακά*, τ. 1, 1996, σ. 261-281.
- Δανούση Κώστα, *Μουσείο Υστερνιωτών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1991.
- , «Έργα τέχνης στο νεκροταφείο του Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. 1, 1992, σ. 109-130.
- , «Υστερνιώτες μαρμαρογλύπτες», *Έκθεση έργων Υστερνιωτών μαρμαρογλυπτών*, Υστερνία Τήνου, Αθήνα 1996.
- , «Έργα τέχνης στα νεκροταφεία της Πάτρας», *Τηνιακά*, τ. 4, 2010, σ. 287-315.
- Δελατόλλα Π., «Παραπεταγμένα αριστουργήματα», *Εικόνες*, τχ. 606, 12 Απριλίου 1968, σ. 68-69.
- Δρίβα Αναστάσιου, «Οι πρώτοι γλύπται και αι πρώται σχολαί ωραίων τεχνών εις την νεωτέραν Ελλάδα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τχ. 159, 2 Δεκεμβρίου 1928, σ. 6 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2012, σ. 425-430].
- , «Ιωάννης Κόσσος (Η προ αυτού γλυπτική κίνησις και το πνεύμα της εποχής του)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τχ. 161, 16 Δεκεμβρίου 1928, σ. 7· τχ. 165, 13 Ιανουαρίου 1929, σ. 37 [αναδημοσίευση: *Τα Έργα*, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης - Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2012, σ. 431-440].
- Ευαγγελίδη Δημήτριου Ε., *Η Ελληνική Τέχνη*, επιμέλεια έκδοσης Αναστάσιος Αντ. Θεοδώρου, Αθήνα 1969.
- Καραϊσκού Βίκυς, *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις*, Αθήνα 2011.

- Kostea-Kostaropoulou Marina, *Die Denkmäler der griechischen Revolution von 1821*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Karlsruhe Universität, Καρλσρούη 1972.
- Κρητικού Παναγιώτη Γ., *Περί τους τέκτονας, τον τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας του Έθνους. Ιστορικά Μελέται*, Αθήνα 1971.
- Κυδωνιάτη Σόλωνα Π., *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*, τ. Α΄, Αθήνα 1985.
- Λάμπρου Σπυρίδωνα Π., «Κατά την στέψιν των μνημείων Καρόλου Λενορμάν και Καρόλου Οτφρείδου Μύλλερ», *Το Άστυ*, 1 Απριλίου 1896 [αναδημοσίευση: *Λόγοι και Άρθρα*, Αθήνα 1905, σ. 308-314].
- Λέκκα Παντελή, *Το παιχνίδι με το Χρόνο. Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Αθήνα 2001.
- Λεοντή Αρτέμιδος, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την πατρίδα*, Αθήνα 1998.
- Λιάκου Αντώνη, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα 2007.
- Λυδάκη Στέλιου, *Μια πολύτιμη γλυπτοθήκη. Το Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών*, πρόλογος Έφης Π. Μιχελή, Αθήνα 1981, ²2017.
- , *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό Γλυπτών*, Αθήνα 1981 [Οι Έλληνες Γλύπτες, τ. 5].
- , «Από το “Πενθούν Πνεύμα” στην “Κοιμωμένη”», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Σταματία Μαρκέτου, 20 Απριλίου 2003.
- , *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία*, Αθήνα 2011.
- Μανωλικάκη Ιωάννη Γ., «Διά να γνωρίσωμε την “μαρμαρωμένη” ιστορία του τόπου. Βιογραφίες των αγαλμάτων της πρωτεύουσας. Οι πρώτοι ανδριάντες που εστήθησαν και υπάρχουν ακόμη εις τον Εθνικόν Κήπον είναι του Καποδίστρια και του Ευνάρδου, έργα του γλύπτου Ι. Κόσσου. Οι παλαιοί μαρμαράδες, πρόδρομοι των σημερινών γλυπτών», *Το Βήμα*, 21 Φεβρουαρίου 1954.
- , «Βιογραφία των ανδριάντων της πρωτεύουσας. Λεων. Δρόσης, ο γλύπτης που επιλοτέχνησε όλα τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών. Ο γλύπτης Μπονάτος και ο ανδριάς του Βαλλιάνου. Ο Γλάδστων, έργον του Βιτάλη», *Το Βήμα*, 31 Μαρτίου 1954.
- , «Βιογραφίες των ανδριάντων. Οι βασιλείς Γεώργιος Α΄ και Όλγα προστάται και χορηγοί των πρώτων Ελλήνων γλυπτών. Οι ανδριάντες του Αβέρωφ και του Κολοκοτρώνη. Πώς και πότε επιλοτεχνήθησαν», *Το Βήμα*, 4 Απριλίου 1954.
- , «Βιογραφίες των ανδριάντων της Αθήνας. Τήνος, το νησάκι που έγινε φυτώριο πολλών γλυπτών της νεωτέρας Ελλάδος. Ο Δ. Φιλιππότης και μερικά αριστουργήματά του», *Το Βήμα*, 24 Απριλίου 1954.
- , «Βιογραφίες των ανδριάντων της Αθήνας. Ένας από τους δέκα καλυτέρους γλύπτας της πρώτης γενεάς, ο Γεώργιος Βρούτος. Επιλοτέχνησε τους ανδριάντας των Κοραή, Σολωμού», *Το Βήμα*, 16 Μαΐου 1954.
- , «Ανδριάντες της Αθήνας και οι δημιουργοί των. Γεώργιος Βιτάλης, ο Τήνιος γλύπτης που εκέρδισε την εύνοια της Αμαλίας. Από το Μόναχον εις την Ερμούπολιν της Σύρου. Τα έργα του λαμπρού καλλιτέχνου», *Το Βήμα*, 20 Ιουνίου 1954.
- , «Οι ανδριάντες και οι εργάται των. Ι. Βιτσάρης, ένας μεγάλος άγνωστος της νεωτέρας ελληνικής γλυπτικής. Μία άλλη “Κοιμωμένη”, το αριστούργημά του», *Το Βήμα*, 4 Ιουλίου 1954.
- , «Νεοέλληνες γλύπται και τα έργα των. Ο Λάζαρος Σώχος, που επιλοτέχνησε τον ανδριάντα του εφίππου Κολοκοτρώνη. Ένας από την πλειάδα των Τηνιακών καλλιτεχνών. Κωνσταντινούπολις - Παρίσι - Αθήνα», *Το Βήμα*, 11 Ιουλίου 1954.
- , «Ανδριάντες της Αθήνας και οι εργάται των. Ο πρώτος ανδριαντοποιός της νεωτέρας

- Ελλάδος, Ιωάν. Κόστος, ο Πελοποννήσιος, Ξεκίνησε ζωγράφος και κατέληξε γλύπτης», *Το Βήμα*, 18 Αυγούστου 1954.
- , «Ιστορία των ανδριάντων της πρωτεύουσας. Κ. Δημητριάδης, ο μαθητής του Ροντέν και ο δημιουργός του “Δισκοβόλου”. Το πρώτο έργο του εις μίαν Παρισινήν έκθεσιν», *Το Βήμα*, 5 Σεπτεμβρίου 1954.
- , «Εστία τέχνης εις το νησί της Μεγαλόχαρης. Ένα ολίγον γνωστό μουσείον της νεοελληνικής γλυπτικής. Οι Έλληνες γλύπται από το 1700 μέχρι σήμερον. Εσπούδασαν όλοι με έξοδα της Παναγίας της Τήνου», *Το Βήμα*, 24 Ιουλίου 1955.
- , «Τα πρώτα ελληνικά εργαστήρια γλυπτικής», *Ζυγός*, τχ. 15, Ιανουάριος 1957, σ. 17-18.
- , «Ο Δ. Φιλιππότης και τα γλυπτά της Βίλλας Καζούλη», *Το Βήμα της Κυριακής*, 12 Ιανουαρίου 1969.
- , «Γεώργιος Βρούτος. Ο αγνοημένος πρώτος Αθηναίος γλύπτης. Η παραμελημένη κληρονομία του κινδυνεύει να καταστραφή ολοκληρωτικά», *Το Βήμα της Κυριακής*, 20 Απριλίου 1969.
- , «Δημιουργήματα της νεοκλασσικής γλυπτικής. Ένας κόσμος από θαμμένα έργα τέχνης. Πολυάριθμα αγάλματα, ανάγλυφη έκφραση μιας ιστορικής εποχής, καταστρέφονται σε ιδιωτικές ή κρατικές αποθήκες και χώρους», *Τα Νέα*, 20 Απριλίου 1972.
- Manolikakis John G., *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966*, Athens 1966.
- Μαρκάτου Θεοδώρας [Δώρας] Φ., «Οι πανελλήνιοι έρανοι κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Συλλογή και διαχείριση των εράνων - Χρηματοδότηση της “πολεμικής τέχνης”», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, επιμέλεια Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη - Λύντια Τρίχα, Αθήνα 1993, σ. 429-454 [και ανάτυπο].
- , «Υπαίθρια γλυπτά, 1843-1940. Μνημεία, ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά», *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 25 Οκτωβρίου 1998 [αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, τ. ΝΑ': *Νεοελληνική Τέχνη. Επτανησιακή Σχολή - Γλυπτά της Αθήνας - Έλληνες Τεχνοκρίτες*, Αθήνα 2002, σ. 88-97].
- , «Η δημόσια γλυπτική την εποχή του Βενιζέλου και η “πολεμική” τέχνη», *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική*, Πρακτικά συμποσίου, 21-22 Νοεμβρίου 2008, Μουσείο Μπενάκη, Κτήριο Οδού Πειραιώς, Αθήνα-Χανιά 2012, σ. 205-223.
- Μερτύρη Αντωνίας, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, Αθήνα 2000 [Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 36].
- Μητροπούλου Κάτιας, Αθήνα. *Μνήμες και κτήρια*. Προλογίζουν: Νίκος Α. Κωνσταντόπουλος, Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, Δημήτρης Παυλόπουλος, δίγλωσση έκδοση, Αθήνα 2004, σ. 146-147, 184, 208, 215, 234.
- Mourellou Katerina, *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs. (1830-1900)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians-Universität, Μόναχο 1972.
- Μπαρούτα Κώστα, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Οι εκθέσεις Τέχνης, η Τεχνοκριτική, οι διαγωνισμοί, τα έντυπα τέχνης, οι έριδες των καλλιτεχνών και άλλα γεγονότα*, Αθήνα 1990.
- Μπίρη Κώστα Η., «Αθήναι. Μνημεία», *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Ζ', [1950], σ. 1364-1366.
- , *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957.
- , *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, ³1996.
- Μπίρη Μάνου Γ., *Κώστας Η. Μπίρης. Βίος αφιερωμένος στην πόλη των Αθηνών*, Αθήνα 2015.

- Μυκονιάτη Ηλία, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα 1996.
- Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940), επισημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου - Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη - Δημήτρης Παυλόπουλος, φωτογραφίες Σωκράτης Μαυρομάτης, Αθήνα 2015.
- Νιρβάνα Παύλου, «Ανδριάντες στεφανηφόροι» *Εστία*, 10 Απριλίου 1930.
- , «Αγαλματομαχία», *Εστία*, 26 Μαρτίου 1933.
- Παναγιωτόπουλου Ι.[ωάννη] Μ., «Νεοελληνική Γλυπτική (Πληροφορίες και χαρακτηρισμοί - Α΄)», *Η Πρωΐα*, 21 Νοεμβρίου 1934 [αναδημοσίευση: *Η Τέχνη και ο Άνθρωπος. Δοκίμια και μελετήματα για μεγάλες μορφές ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών, στολισμένα με πολλούς αντιπροσωπευτικούς πίνακες, επιμέλεια-προλεγόμενα Π.[αντελή] Β. Πάσχου*, Αθήνα 1993, σ. 72-78].
- , «Νεοελληνική Γλυπτική (Πληροφορίες και χαρακτηρισμοί - Β΄)», *Η Πρωΐα*, 28 Νοεμβρίου 1934 [αναδημοσίευση: *Η Τέχνη και ο Άνθρωπος. Δοκίμια και μελετήματα για μεγάλες μορφές ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών, στολισμένα με πολλούς αντιπροσωπευτικούς πίνακες, επιμέλεια-προλεγόμενα Π.[αντελή] Β. Πάσχου*, Αθήνα 1993, σ. 79-83].
- Παπαδοπέρακη Ασπασίας, *Περί Γλυπτικής*, επιμέλεια κειμένων Δημήτρης Παπακώστας, Αθήνα 2011, σ. 17-70.
- Παπανικολάου Μιλτιάδη Μ., *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. 1: Ζωγραφική και γλυπτική του 20ού αιώνα, Αθήνα 1999.
- , *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. 2: Ζωγραφική και γλυπτική του 18ου και 19ου αιώνα, Αθήνα 2002.
- , *Η ελληνική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα. Ζωγραφική - Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη 2006.
- , *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα. Ζωγραφική - Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Παρασκευόπουλου Γεώργιου Π., *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907), μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Αθήνα 1907, φωτογραφική αναπαραγωγή 2001, εισαγωγή-επιμέλεια Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη.
- , *Ακτίνες και νέφη. Αναμνήσεις μιας πεντηκονταετίας*, Αθήνα 1932, σ. 512-638.
- Πατέρα Χαρίλαου, «Θέσεις και μεταθέσεις των αγαλμάτων και μνημείων της Αθήνας», *Συλλογές*, τχ. 305, Δεκέμβριος 2010, σ. 1341-1346 [ανάτυπο αρ. 17, Αθήνα 2011, σ. 3-19].
- , *Ελλάς 1900. Επιστολικά Δελτάρια (Cart postales) Κ. Ελευθερουδάκη*, Αθήνα 1997.
- Παυλόπουλου Δημήτρη, «Μάρμαρο και γλυπτική. Μαρμαρο-γλύπτες και τεχνίτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 96, Μάιος-Ιούνιος 1992, σ. 121-125 [αναδημοσίευση: *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998, σ. 101-114].
- , *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλυπτικής*, Αθήνα 1998.
- , «Αθηναϊκά μαρμαρογλυφεία και εργαστήρια γλυπτικής (1850-1950)», *Οδηγός Εκπόνησης Εργασίας. Από τη Θεωρία στην Εφαρμογή. Προπτυχιακή - Μεταπτυχιακή Εργασία. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία - Διδακτορική Διατριβή. Συγγραφή - Παρουσίαση - Υποστήριξη*, Αθήνα 2017, σ. 113-148.
- , «Κυκλαδίτες γλύπτες στην παλιά Αθήνα», *SLpress.gr*, 18 Ιανουαρίου 2019 (5 Μαΐου 2019).
- , «Πώς συνδικαλίστηκαν οι γλύπτες στον Μεσοπόλεμο», *SLpress.gr*, 4 Φεβρουαρίου 2019 (13 Φεβρουαρίου 2019).
- , «Η Γλυπτική στην προπολεμική Αθήνα», *SLpress.gr*, 4 Μαΐου 2019 (5 Μαΐου 2019).
- , «Στα χνάρια της αρχαίας γλυπτικής - Από τον Δρόση στον Καρακατσάνη», *SLpress.gr*, 29 Ιανουαρίου 2020 (13 Φεβρουαρίου 2020).

- Προκοπίου Άγγελου Γ., *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950*, 3τ., τ. Α': *Νεοκλασικισμός*, τ. Β': *Ρομαντισμός - Ρεαλισμός - Εμπρεσιονισμός*, Αθήνα χ.χ. [1967, 1968].
- Ρωκ Φωκίωνα, «Αισθητικά έρευναι. Οι ανδριάντες που... στολίζουν τας Αθήνας», *Ελεύθερος Λόγος*, 12 Νοεμβρίου 1925.
- Σαπήρα Ισιδωρου, *Η Αθήνα και τα περίχωρα. Ένας οδηγός για ταξιδιώτες στις αρχές του αιώνα*, Αθήνα 1994.
- Σπητέρη Τώνη, *Τρεις Αιώνες Νεοελληνικής Τέχνης, 1660-1967*, 3τ., Αθήνα 1979.
- «Τα αγάλματα των Αθηνών. Νεοελληνική Τέχνη», *Μπουκέτο*, 28 Ιουλίου 1927, σ. 659.
- Το εργαστήριο του καλλιτέχνη*, εισαγωγή Κώστας Ιωαννίδης, Αθήνα 2016 [ΑΦΕΛΙΑ (Αρχείο Φωτογραφίας Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης), τ. 2].
- Φαλέζ [Κολοκοτρώνη Θεόδωρου Γενναίου], «Ανδριάντες», *Νέα Εφημερίς*, 26 Νοεμβρίου 1889.
- Φλωράκη Αλέκου Ε., *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής, 19ος και 20ός αιώνες*, Αθήνα 1993 [Τέχνη-Χειροτεχνία, τ. 1].
- , *Τηνιακή μαρμαροτεχνία, 17ος-20ός αι. Τεσσάρων αιώνων διαδρομή*, Σύλλογος Φίλων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, Αθήνα, 22 Μαρτίου 2006.
- , *Τηνιακοί φεγγίτες*, Έπαινος Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2006.
- , *Παλιά λατομεία και σχιστήρια της Τήνου*, Αθήνα 2018.
- Χατζιωάννου Ιωάννη Χρ., *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Δ': *Καλαί Τέχναι*, Αθήνα 1927.
- Χρήστου Χρύσανθου - Κουμβακάλη-Αναστασιάδη Μυρτώς, *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1940*, Αθήνα 1982.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Δεν ευρετηριάζονται τα ονόματα αρχείων, ιδρυμάτων, κτηρίων, οδών,
των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφιών

- Αβέρωφ (Αυγέρωφ Αποστολάκας) Γεώργιος 201, 203, 299, 301
Αβραμόπουλος Δημήτρης Α. 311
Αγγελόπουλος Γεώργιος 215
Αγλαΐα 273
Αθηνά 226, 228, 229, 231, 232, 234
Αιγινήτης Ηρακλής 92
Αικατερίνη Μεγάλη 161
Αίολος 45
Ακρίτας Λουκής 197
Αλέξανδρος Α' 208
Αλέξανδρος Μέγας 247
Αλιφραγής Φ. 82
Αλούλας Π. 86
Αμαλία 29, 32, 59
Αναστασίου Δημήτριος 65
Αναστασόπουλος Γεώργιος 98
Ανδρούτσος Οδυσσεάς 150, 285
Ανδρούτσος Χρήστος 215
Άνσγκαρ 30
Αντζώγης Αντ. 86
Απάτης Θανάσης 285
Απέργη αδελφοί 62
Απέργης Γεώργιος 62, 64
Απέργης Ιωάννης Φραντζέσκου 58
Απέργης Κοσμάς 62, 208
Απόλλων 226, 228, 230, 232, 235, 236
Αραβαντινός Παναγιώτης 256
Αρβανιτάκης Ανδρέας 92
Αργυρόπουλος Περικλής Ιακ. 312
Άρης 226, 228
Αρμακόλ[λ]ας Η. 85, 86
Αρμπελιάς Φίλιππος 86
Αρμπελίου αδελφοί 82
Άρτεμις 226
Άστιγξ (Hastings Frank Abney) 150
Αυγουστής Γ. 82, 86
Αυξώ 273
Αυρήλιος Μάρκος 246, 247
Αφθονίδης Θεόδωρος 263
Αφροδίτη 122
About Edmond 19
Ahorn Lukas 24
Βαβούρης Ευριπίδης 107
Βάθης Ξενοφών 30, 31
Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 176, 183, 187, 188, 207
Βαλλιάνος Ανδρέας 300
Βαλλιάνος Μαρής 300
Βαλλιάνος Παναγής 300, 302
Βαλσάμης Κώστας 107, 120
Βάμβας Νεόφυτος 192, 209, 210
Βαρατάσης Περικλής 144, 145
Βαρβάκη Αλεξανδρινή 161
Βαρβάκης Ιωάννης Α. 161, 162, 163, 194
Βαρβέρης Νέστωρ Α. 239
Βαρβιτσιώτης Γ. 240
Βαρούδης Γ. 86
Βαρούνης Θεόδωρος 326
Βασάλος Μ. 86
Βάσης Γ. 86
Βάσης Σπυρίδων 311
Βασιλειάδης Ιωάννης 64
Βασιλειάδης Σπυρίδων Ν. 141, 168
Βασιλείου Ιωάννης 92
Βάσσοι Γ. 82
Βεζανής Δημήτριος Σ. 126
Βεζανής Ιωάννης Σ. 126, 311
Βέης (Bees) Νίκος Α. 186
Βελεστινλής (Φεραίος) Ρήγας 134, 149, 150, 192, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207
Βελής Μ. 86
Βελίνης Στ. 86
Βελλιανίτης Θεόδωρος Α. 256
Βέλμος (Βογιατζάκης) Νίκος 112, 194
Βενέζης (Μέλλος) Ηλίας 197

- Βενιζέλος Ελευθέριος Κ. 132, 135, 260, 265, 268, 281, 311
- Βεραντάκος Μ. 86
- Βέργης Μ. 82, 86
- Βιδάλης Β. 86
- Βιδάλης Γεώργιος Ν. 65, 86
- Βιδάλης Δημ. 86
- Βίδος Νούφρ. 86
- Βιζυηνός (Αποστολίδης, Σύρμας) Γεώργιος Μ. 53, 54
- Βικάτος Σπύρος 48
- Βιντζηλαίος Εμμανουήλ 82
- Βιτάλης Γεώργιος Ν. 64, 150, 167, 209, 210, 212, 213, 226, 259, 299
- Βιτάλης Ιωάννης 167
- Βιτσάρης Ιωάννης 60, 66, 67, 78, 167, 210
- Βόδας (Σούτσος) Μιχαήλ 141, 150
- Βολονάκης Μιχαήλ 216
- Βουγιούκας Γεώργιος 264
- Βουγιούκας Στ. 86
- Βουδούρης Γ. 86
- Βούλγαρης Εμμανουήλ 65
- Βούλγαρης Εμμανουήλ 82
- Βούλγαρης Ιωάννης Εμμ. 81, 82, 100, 218, 273, 282, 285
- Βουσάκης Κωνσταντίνος 202
- Βουτσινάς 82
- Βραχόπουλος Θρασύβουλος 82
- Βρεττός Ευάγγελος (Άγγελος) 92, 115, 276
- Βρούτος Γεώργιος 60, 67, 68, 122, 127, 160, 164, 165, 167, 169, 209, 210, 211, 299, 301
- Βύρων Λόρδος 150, 166, 167
- Barkoff Alex 256
- Bonirote Pierre 28
- Boot Charles 259, 261
- Boot Henry 259, 261
- Bosio François Joseph 247
- Bouchardon Edmé 246
- Boulanger François-Louis-Florimond 155
- Bremer Fredrika 32
- Briosco Andrea (Riccio) 246
- Brøndsted Peter Oluf 24, 25
- Γαβαλάς Δημήτρης 170
- Γαβαλάς Μιχαήλ 92
- Γαβριηλίδης Βλάσης 133, 312, 313
- Γαζέπης Γεώργιος Γ. 215
- Γαϊτανόπουλος Κωνσταντίνος 86
- Γαϊτη Μαργάρω 110
- Γαϊτης Μάρκος 58, 143
- Γαϊτης Ματθαίος 88
- Γακούλης Αντώνιος 88
- Γαλανός Γαβριήλ 64
- Γαλιώτης Ι. 88
- Γαλλίας Αλέξανδρος 88
- Γάσπαρης Γεώργιος 65
- Γάσπαρης Δημήτριος 88
- Γεντέκος Μίμης 204
- Γερμανός (Ρουμπάνης Γεώργιος) 248
- Γερμανός Παλαιών Πατρών (Γκόζιας Γεώργιος Ι.) 149, 285
- Γέροντας Δημήτριος Αλ. 312
- Γεωργακάς Κωνσταντίνος Ν. 92, 107
- Γεωργακόπουλος Κωνσταντίνος 186
- Γεωργαντή-Οικονομοπούλου Λουκία 296, 304, 305
- Γεωργαντής ο Αθηναίος Νικόλαος Π. 80, 81, 92, 105, 127, 136, 176, 283, 285, 296, 304, 305, 310, 311
- Γεωργάτος Άγγελος 188
- Γεωργής Δημήτριος 92
- Γεώργιος Α΄ 53, 155, 156, 203, 281
- Γεώργιος Β΄ 99, 129, 136, 193, 290, 291, 294, 295, 318
- Γεωργίου Αλέξιος 58, 144
- Γεωργίου Νικόλαος 65
- Γιαλούρης Σταμάτιος 83, 92
- Γιαννακόπουλος Νικόλαος 11
- Γιαννακός Ιωάννης 83
- Γιαννουλάκης Νικόλαος 58, 144
- Γιαννουλάκης Φραγκίσκος 143
- Γιαννούλης Γιαννούλης Π. 64
- Γιαννούλης Ιωάννης 160
- Γιατράκος Παναγιώτης 150
- Γιοκαρίνης Νικόλαος 133, 265
- Γιοφύλλης Φώτος (Μουσούρης Σπύρος Ν.) 136
- Γκέιβελς Γεώργιος 161
- Γκόλφης Ρήγας 187

- Γκούρας Ιωάννης 150
 Γλάδστων Γουλιέλμος (Gladstone William Ewart) 38, 209, 210, 212, 213, 218, 220
 Γλυνός Β. 88
 Γοντζές Α. 88
 Γόντικας Κωνσταντίνος 172
 Γούναρης Χρήστος 98
 Γρέκας Ευάγγελος 92
 Γρηγοριάδης Α. 88
 Γρηγόριος Ε' (Αγγελόπουλος Γεώργιος Ι.) 149, 150, 152, 153, 201, 205, 206, 207
 Γρυμάνης 86
 Γύζης Νικόλας 68
 Γύζης Τηλέμαχος 283, 285
 Γυφτόπουλος Νικόλαος 64
- Campione Bonino da 246
 Canning George 259, 261
 Cartier-Bresson Henri 76
 Chantrey Francis Legatt 260
 Chapenelli 227
 Chapu Henri Michel Antoine 166, 167
 Cigoli Lodovico 246
 Cockerell Charles Robert 24, 25
 Colleoni Bartolomeo 247
- Δαμβέργης Ιωάννης Μ. 260, 261
 Δαμιανός Γεώργιος 30, 31
 Δασκάλου Χρ. 88
 Δεκαβάλας Δ. 88
 Δελαγραμμάτικας 83
 Δεμενής Γ. 83
 Δεμερζιάνος Αν. 88
 Δέμπης Λεωνίδας 107
 Δεσποτόπουλος Π. 83
 Δηλιγιάννης Θεόδωρος Π. 310, 311
 Δήμητρα 20, 273, 276
 Δημητρακόπουλος Ανάργυρος 283
 Δημητριάδης ο Αθηναίος Γεώργιος 92, 104, 105, 107, 127, 135, 168, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 296, 308, 309, 310, 315, 318
 Δημητριάδης Κώστας 169, 170, 171, 172, 186, 263, 267, 268, 269, 284, 286, 313
- Δημητριάδης Φωκίων 234, 235, 243, 276
 Δημητρίου Αχιλλέας 65
 Δημητρίου Ηλίας 65
 Δημητρόπουλος Γεώργιος 273
 Δημόπουλος Αθανάσιος 65
 Δημόπουλος Ι. 83, 88
 Διάκος Αθανάσιος 150, 285
 Διάκος Διονύσιος Γ. 137
 Διάκος Ιωάννης Δ. 136
 Διβάρη[α]ς Χριστόφορος 268
 Διομήδης Αλέξανδρος Ν. 186
 Δομπόλης Ιωάννης 215
 Δορμής Άγγελος 88
 Δούκας Γεώργιος Ι. 109
 Δούκας Λουκάς 86, 88, 174, 176, 316, 317
 Δούκας Νεόφυτος 49
 Δούκας Ν. 88
 Δραγούμης Ίων 125
 Δραγούμης Φίλιππος 253
 Δράκος Γεώργιος 150
 Δρακούλης Σπυρίδων 141
 Δράμαλης 243
 Δρόσης Λεωνίδας 20, 62, 73, 150, 161, 162, 163, 193, 195, 218, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233
 Δροσίνης Γεώργιος 235, 263
- Delaborde Simon Joseph Léon Emmanuel 340
- Ελευθερουδάκης Κώστας 176, 183
 Ελισαίος 14
 Εμπειρικού Νίνα 285
 Ερατώ 276
 Ερνέστος-Αύγουστος 196
 Εστία 273, 276
 Ευαγγελάτος Κώστας 269
 Ευαγγελίδης Δημήτριος Ε. 18
 Ευαγγελίδης Μαργαρίτης 311
 Εϋνάρδος Ιωάννης Γ. 149, 183, 184
 Ευρυτών 255
 Ευταξίας Ιωάννης 291
 Ευφροσύνη 276
- Emanuele Filiberto (Σιδεροκέφαλος) 247

- Ζαΐμης Αλέξανδρος Θρ. 173, 281, 282, 307
 Ζαΐμης Ανδρέας 150, 308
 Ζάππας Ευαγγέλης 154, 155, 165, 191
 Ζάππας Κωνσταντίνος 164, 165
 Ζαχαρίας Ιωάννης 143
 Ζαχαρίου Δημήτριος 64
 Ζάχος Αριστοτέλης 281, 283
 Ζεβελάκης Γιώργος 162
 Ζερβουδάκης Κ. 83
 Ζευγώλης Γρηγόριος 80, 82, 108, 273, 283, 285
 Ζευσ 226
 Ζογγολόπουλος Γιώργος 276, 285
 Ζορμπίλης Γ. 88
 Ζουρναλής Νικόλαος 65
 Ζυμπρακάκης Ιωάννης 146

 Zallony Marcaky (Marc Philippe)
 (Ζαλλώνης Μάρκος/Μαρκάκης-Φίλιππος) 124
 Zauner Franz Anton 196, 247
 Ziller Ernst 226, 227, 232

 Falbe Christian Frederik 26
 Falconet Etienne-Maurice 247
 Falguière Jean Alexandre Joseph 166, 167
 Farnese Ranuccio 246
 Ferrari Ettore 78
 Fougères Gustave 235
 Ferox Caecilius 33
 Francavilla Pietro 246

 Gasné Louis Charles 240
 Gattamelata (Erasmus da Narni) 247
 Gemito Vincenzo 112
 Ghenovici Sterea 68
 Giambologna 246
 Goebbels Paul Joseph 127
 Goethe Johann Wolfgang von 46
 Gropius Georg Christian 30

 Ηγεμόνη 276
 Ηλίας Προφήτης 14
 Ηλιόπουλος Πάνος 241
 Ηλιόπουλος Τιμολέων Ε. 173

 Ήλιος 226
 Ήρα 226
 Ήφαιστος 226, 229

 Hanfstaengl Franz Seraph 148, 149
 Hansen Hans Christian 23, 49, 132, 193, 201
 Hansen Theophil von 130, 155, 193, 226, 227, 232
 Hitler Adolf 44, 99
 Howe Samuel Gridley 309

 Θάλεια 276, 277
 Θεοδωράκος Ι. 83
 Θεοδωράτος Γ. 63
 Θεόκλητος Α΄ (Μηνόπουλος Θεόδωρος) 291
 Θεοτοκάς Γιώργος 187
 Θεοφίλας Αναστάσιος 240
 Θεόφιλος (Βλαχοπαπαδόπουλος Θεόδωρος) 121
 Θησέας 255, 256, 257
 Θουκυδίδης 268
 Θωμόπουλος Δάντης 115, 273, 276, 307
 Θωμόπουλος Θωμάς Μ. 80, 883, 103, 110, 111, 115, 118, 184, 187, 194, 244, 265, 266, 268, 273, 286, 300, 303, 304, 306, 307

 Ιακωβίδης Γεώργιος 110, 263, 264, 268
 Ιγγλέζος Γεώργιος 58, 143
 Ιπποδάμεια 255, 256, 257
 Ίρις 226
 Ιωάννου Ιωάννης 276
 Ιωάννου Φίλιππος Ι. 59, 130, 201, 206
 Ιωνίδης (Ιπλιζής) Κωνσταντίνος 155

 Jorini Luigi 208

 Καβαλλάρης Α. 82
 Καβάφης Κωνσταντίνος Π. 304
 Καγεώργης Ιωάννης 65
 Καζούλη Ιωάννα 156
 Καζούλης Νικόλαος 156
 Καθενιώτης Δημήτριος 263
 Καΐμης Τζούλιο 112

- Καΐρης Θεόφιλος 316
 Κακουλίδης Γεώργιος 92, 108, 273
 Καλαδάμης Γ. 88
 Καλαχώρας Τζακ 108
 Καλλάρης Κωνσταντίνος 263
 Καλλέργης Δημήτριος 150
 Καλλιγιάς Πέτρος 263, 281, 283
 Καλλιόπη 273
 Καλλιφρονάς Δημήτριος Ν. 59
 Καλλονάς Δημήτριος 195
 Καλλούδης Παναγιώτης 64
 Καλογερόπουλος Δημήτριος Ι. 52, 160
 Καλομοίρης Μανώλης 187
 Καλούμενος Ιωάννης 143
 Καμπουρογλους Δημήτριος Γρ. 126, 134, 176, 310, 311
 Καμπουρογλους Ιωάννης Κ. 204
 Καναβός Νικόλαος 65
 Κανάρης Κωνσταντίνος (Κωνσταντίνος) 150, 208, 285, 298, 299
 Κανελλόπουλος Αλέξανδρος 295
 Κανελλόπουλος Βασίλειος 64
 Καντακουζηνός Γεώργιος 23, 27, 30
 Καντζίκης Αρ. 92
 Κασύρης Ιωάννης 88
 Καπαρίας Στ. 83
 Καπαριάς Δημήτριος 65, 143
 Καπαριάς Ιωάννης 65
 Καποδίστριας Ιωάννης 134, 149, 183, 184, 215, 216, 217, 218
 Καπράκης Ιωάννης 83
 Καραβασίλης Γ. 83
 Καραβασίλης Δ. 88
 Καραβασίλης Κ. 88
 Καραβασίλης Ν. 83
 Καραβίας Ιπποκράτης Σ. 173, 176
 Καραγάτσης Μ. [ήτίας] (Ροδόπουλος Δημήτριος) 187
 Καραγιώργης Στ. 88, 94
 Καραϊσκάκης Γεώργιος 148, 150, 285
 Καρακατσάνης Ιωάννης 74, 76, 161, 163, 194, 227, 243
 Καραμαλής Μιχαήλ 92
 Καρατάσος Τσάμης 150
 Καρβελάς Ιωάννης 65
 Καρβελάς Σταμάτιος 65
 Κάργας Κ. 88
 Καρδάμης Στέφανος 196
 Καρής Φ. 83
 Καρθαίος Κώστας (Λάκων Κλέανδρος) 186
 Καρκαβίτσας Ανδρέας 75
 Κάρολος Α' 145
 Κάρολος Αλβέρτος 247
 Καρπάκης Ιωάννης Ν. 73
 Καρσάκης Ι. 83
 Κασάρπος Ιωάννης 65
 Κασδόνης Απόστολος 276
 Καστάνος Α. 88
 Καστόρχης Ευθύμιος 37, 207, 208
 Κατζαρός Δημήτριος 143
 Κατσάκος Ιωάννης 64
 Κατσίμπαλης Μιχαήλ 240
 Κατσουλιέρης Μ. 88
 Κανταντζόγλου Λύσανδρος 19
 Κελημάνης Νικ. 88
 Κεφαλληνός Γιάννης 285
 Κεχαγιάς Ευριπίδης 170
 Κιτσίκης Κώστας 281
 Κλεάνθης Σταμάτιος 58, 143, 144
 Κόκκινος Διονύσιος Α. 186
 Κόκκος Κωνσταντίνος 64
 Κολιός Γ. 83, 88
 Κολιός Π. 88
 Κολλάρος Γ. 88
 Κολλάρος Ι. 83
 Κολλάρος Ιωάννης Δ. 187
 Κολλάρος Νικόλαος 110
 Κολοκοτρώνης Γενναίος Θ. 149
 Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 27, 28, 104, 148, 149, 150, 208, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 285, 307
 Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 108
 Κομμινός Μιχαήλ 88
 Κομνηνός Νικόλαος 65
 Κονταρούσας Νικόλαος 64
 Κοντελιέρης Μιχαήλ Νικ. 118, 120
 Κοντογεώργης (Ταμπάκης) Ιωάννης Ν. 58
 Κοντογιώργης Α. 88
 Κοραής Αδαμάντιος 150, 209, 210, 211, 212, 216, 218, 219

- Κορέτσης Δημήτριος 65
 Κορομηλά Σμαράγδα 49
 Κορομηλάς Ανδρέας 49
 Κορομηλάς Λάμπρος Γ. 312
 Κορυζής Αλέξανδρος 137
 Κόσσοις Δημήτριος 29
 Κόσσοις Ιωάννης 29, 60, 61, 67, 127, 149,
 150, 154, 155, 184, 191, 200, 201,
 202, 203, 204, 206, 208, 226
 Κοτζιάς Γεώργιος Ι. 96
 Κοτζιάς Κώστας Γ. 96, 97, 98, 99, 127,
 136, 185, 278, 299, 311
 Κοτρότσος Αθανάσιος 64
 Κότσικας Θεοχάρης 291
 Κότσικας Πολυχρόνης 291, 307,
 Κουβαρά-Χαλεπά Ειρήνη Ιακ. 113, 114,
 117, 119
 Κουβαράς Νικόλαος 273, 282, 285
 Κουγέας Σωκράτης 186
 Κούλας Κοσμάς 88
 Κουλουρής (Κουλούρης) Παννούλης
 (Ιωάννης) 85, 92, 101 115, 156, 176,
 273
 Κουμανούδης Στέφανος Ν. 162
 Κουμαριανός 85
 Κουμουνδούρος Αλέξανδρος 202
 Κουμπάρης Κυριάκος 36, 37
 Κουνάδης 85
 Κουντουριώτης Ανδρέας Γ. 149
 Κουντουριώτης Γεώργιος 150
 Κουντουριώτης Λάζαρος 149
 Κουντουριώτης Παύλος 172, 173, 265
 Κούππας Γεράσιμος 156
 Κουρεμένος Βασίλειος 264, 281
 Κούρτης Δ. 88
 Κουτλίδης Ευριπίδης 48, 204
 Κουτουμάδης Γεώργιος 65
 Κουτσαμένης Αρ. 85
 Κουτσικουλάκης Δ. 88
 Κουτσούκος Αθανάσιος 88
 Κρανιωτάκης Νικόλαος 97, 98
 Κρασσάς Αλκιβιάδης 212
 Κρητικός 115, 116
 Κριεζής Αντώνιος 150
 Κριεζής Εμμανουήλ 281, 283
 Κριμπάς Ηλίας Δ. 98
 Κυδωνιάτης Σόλων Π. 253
 Κύπριος Σωτήριος 92
 Κυριαζής Δημήτριος 98
 Κυριακός Ιωάννης Θ. 168, 173, 175, 177
 Κυριακός [Παναγής] 257
 Κύρου Αχιλλεύς 176
 Κωνσταντίνος ΙΒ΄/Α΄ 127, 129, 215, 289,
 290, 291, 294, 296
 Κωνσταντίνος Μέγας 246
 Κωστής Κωνσταντίνος Ν. 204
 Κωτσάκης Ν. Γ. 240
 Κωτσοβασίλη Άννα 188
 Κωτσονόπουλος Επαμεινώνδας 239
 Kloebe Karl 30, 39
 Krazeisen Karl 286
 Kühn Christian Gottlieb 142
 Λάβδας Αλέξιος (Αλεξάκης) 67, 88
 Λάγιος Σιδέρης 64
 Λαγουρός Αλέξανδρος 117, 118
 Λαζαρίδης Εμμανουήλ Παν. 263, 265,
 267, 268
 Λάζαρος 50, 51
 Λαζάρου Μ. 88
 Λαλούδης Παρασός 58, 144
 Λαμέρας Ιωάννης 88
 Λαμέρας Λάζαρος Ι. 43, 285
 Λαμπαδίτης Ιωάννης Τζ. 145
 Λαμπαδίτης Νικόλαος 58, 143
 Λαμπελέτ Γεώργιος 125
 Λαμπίκης Δημήτριος Α. 95
 Λαμπράκης Ιωάννης 64
 Λαμπράκης Σπυρίδων 64
 Λάμπρος Μιχαήλ Π. 204
 Λάμπρος Σπυρίδων Π. 204
 Λάνδερερ Ξαβέριος 206
 Λαρόζας Πέτρος 64
 Λαρόζος Αχιλλέας 65
 Λάσκαρης Ι. 88
 Λασκαρίδης Γεώργιος Π. 149
 Λεβαντής Νικόλαος 92
 Λεβέντης Γεώργιος 150
 Λεβέντης Μ. 88
 Λεβίδης Δημήτριος Ν. 290, 294
 Λέρας Πέτρος 64

- Λιναρδής Απόστολος 88
 Λιναρδής Σ. 85
 Λιώρης Κ. 88
 Λοβέρδος Σπυρίδων 313
 Λογοθετόπουλος Κωνσταντίνος Ι. 81
 Λόντος Ανδρέας 150
 Λόντος Δημήτριος 284
 Λούβαρις Νικόλαος Ι. (Spener) 42, 43, 44, 45, 46, 124, 136
 Λουδοβίκος Α' 23, 31
 Λουδοβίκος ΙΔ' 247
 Λουδοβίκος ΙΕ' 246
 Λουκάς Δ. 88
 Λουριώτης Επαμεινώνδας 299
 Λουριώτης Θεόδωρος 36, 37
 Λυπιάτης Ν. 88
 Λυργίνος Αν. 85
 Λυρίτης Γαβριήλ 64
 Λυρίτης Θεόδωρος Γ. 93, 94
 Λυρίτης Λάζαρος Γ. 93, 94
 Λύσιππος 247
 Λύτρας Νικηφόρος 40, 206
 Λύτρας Νίκος Νικηφ. 43, 80
 Λύτρας Περικλής Νικηφ. 112
 Λύτρας Χατζηαντώνιος 14
- Laborde Simon Joseph Léon Emmanuel
 μαρκήσιος του
 Larsen Hjalmar 275
 Lemot François-Frédéric 247
 Lenormant Charles 128, 130
- Μαβίλης Λορέντζος 319, 320
 Μαγγίνας Σπυρίδων 212
 Μαζαράκη-Αινιάν Αλέξανδρος 265
 Μακκάς Νικόλαος 165
 Μακρής Αγαμέμνων (Μέμος) 108
 Μακρόπουλος Ιωάννης Γρ. 117, 118
 Μακρόπουλος Ιωάννης Δ. 240
 Μακρυγιάννης 61
 Μαλακατέ αδελφοί 47, 49, 52, 59, 131
 Μαλακατές/ής Ιάκωβος (Γιακουμής) 33, 35, 36, 37, 48, 49, 50, 51, 52, 143
 Μαλακατές Πέτρος 47
 Μαλακατές Φραγκίσκος 47, 48, 49, 210
 Μαλακατές Χρήστος 65
- Μανάλης Ιωάννης 64
 Μάνου Ασπασία 208
 Μανωλικάκης Ιωάννης Γ. (Manolikakis John G.) 18, 122
 Μαξιμιλιανός Α' 247
 Μαξιμιλιανός Β' 247
 Μαρασλής Γρηγόριος 208
 Μαργαρίτης Χ. 88
 Μαρέλλος Μιχαήλ 88
 Μαρής Γεώργιος 188
 Μαρκάτου Δώρα Φ. 19
 Μαρκοπουλιώτης Π. 85
 Μάρκου Ιωάννης 64
 Μαρμαρινός Κωνσταντίνος 64
 Μαρσελά Αικατερίνη 50
 Μάστορης Αθανάσιος 85, 88
 Μάστορης Δημήτριος 65
 Ματθαίοπουλος Γεώργιος Θ. 215, 216
 Ματθαίου Μιχαήλ 65
 Μαυρογένους Μαντώ 285
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 150
 Μαυρομαράς Πέτρος 93, 100, 104, 107, 276
 Μαυρομάτης Ιωάννης 65
 Μαυρομιχάλης Ηλίας 150
 Μαυρομιχάλης Κωνσταντίνος 150
 Μαυρομιχάλης Πετρόμπεης 149, 283, 285
 Μαυρόπουλος Ι. 92
 Μαυρουδής Επαμεινώνδας (Νώντας) 273
 Μεγαλοκονόμος Κωνσταντίνος 309
 Μέγας Γεώργιος Α. 253
 Μέγκας (Μέγγος/Μέγκος) Κωνσταντίνος 83, 88
 Μελά Ναταλία 253
 Μελάς Βασίλειος Γ. 251
 Μελάς Παύλος 251, 252, 253
 Μελάς Σπύρος 186, 234
 Μελαχρινός Απόστολος 116
 Μελετίου Γεώργιος 65
 Μελετόπουλος Ιωάννης Αλ. 197
 Μελομένη 276
 Μενάρδος Σίμος 173, 188
 Μενιδιάτης Περικλής 64
 Μερκούρης Γεώργιος 127
 Μερκούρης Σπύρος Γ. 96, 98, 132, 160,

- 173, 176, 240, 243, 260, 273, 291, 307
 Μερκούρης Σταμάτιος 98
 Μερκουρίου Κωνσταντίνος 296
 Μεσολωράς Ιωάννης 311
 Μεταλλινός Στ. 65
 Μεταξά-Κροντηρά Αντιγόνη (Θεία Λένα) 308, 311
 Μεταξάς Αναστάσης 144, 281, 283, 300
 Μεταξάς Ανδρέας 150
 Μεταξάς Ιωάννης 97, 135, 295
 Μητσόπουλος Κωνσταντίνος Μ. 212, 311
 Μιαούλης Ανδρέας 148, 149, 150, 285
 Μιλσανής Αλκ. 92
 Μίνης Ι. 89
 Μιστριώτης Γεώργιος 240, 289, 291, 311
 Μιχαήλ Άγιος 31
 Μιχαλόπουλος Μ. Ν. 251
 Μιχελής Παναγιώτης Α.
 Μιχελογιάννης Κομιανός 58, 144
 Μοσχοβίτης Πολύμερος 265
 Μόσχος Αναστάσιος 14
 Μόσχος Νικόλαος 89
 Μοσχούς Νικόλαος 75
 Μοσχούς Παναγιώτης 75
 Μουλός Κωνσταντίνος 108
 Μουτσόπουλος Μίμης 111
 Μπαλάνος Δημήτριος Σ. 186
 Μπανίσης Σωτήριος 89
 Μπαρός Αντώνιος 64
 Μπας 74
 Μπαστιάς (Μπαστούνόπουλος) Κωστής (Αιμίλιος Κωνσταντίνος) 105, 120
 Μπεϊλής (Μπιλής) Αντώνιος 92, 273
 Μπερδής Κ. 85
 Μπίρης Κώστας Η. 143, 255
 Μπονάνος Γεώργιος 48, 72, 73, 100, 167, 215, 216, 217, 300, 302
 Μποσαντζόγλου 116
 Μπότσαρης Μάρκος 150, 285
 Μπότσαρης Νότης 149
 Μπουγκής (Πουγκής) Ν. 89
 Μπουμπουλίνα Λασκαρίνα 285
 Μπρασάκος Αν. 89
 Μυκονιάτης Ηλίας 19
 Μυριβήλης Στράτης (Σταματόπουλος Ευστράτιος) 187
 Μύρων 172
 Μωραΐτης Κωνσταντίνος 78
 Μωρισαίος Ε. 85
 Μωρισαίος Θ. 89
 Manolete (Manuel Laureano Rodríguez Sánchez) 197
 Marani Guglielmino 266, 269
 Maroccheti Carlo 247
 Mattei-Massimo-Albani-Del Drago 33
 Melnitzky Franz 228
 Mercié Marius-Jean-Antoin 247
 Michelucci 248
 Moreau Jean Victor Marie 142
 Morgentau Henry 132
 Mozart Wolfgang Amadeus 128
 Müller Carl 210
 Müller (Μύλλερ) [Johann Ludwig] Wilhelm 128
 Müller Karl Otfried 128, 132
 Νάζος Νικόλαος 68
 Νάτσιος Χριστόφορος 90, 94, 108, 115, 168, 276
 Νεγρεπόντη Ελένη (Θρύλος Άλκης) 299
 Νέγρης Θεόδωρος 150
 Νεγροπόντης/Νεγρεπόντης Μιλτιάδης 299
 Νικηταράς (Σταματελόπουλος Νικήτας) 148, 150, 283, 285
 Νικολαΐδης Νικόλαος 263
 Νικόλαος Άγιος 30
 Νικόλας (Παυλόπουλος Νικόλαος) 108
 Νικολόπουλος Κωνσταντίνος 243
 Νικολούδης Αλέξανδρος 170, 243, 264, 281
 Νιρβάνας Παύλος 186, 304
 Νομικός Μιχαήλ 94
 Νομικός Ρωσσέτος Δ. 276
 Νομικού αδελφοί 80
 Νοταράς Ιωάννης 150
 Νύχτα 226
 Nietzsche Friedrich 120

Nordenflycht Julia von 29

Ξανθάκης Άλκης Ξ. 31

Ξάνθος Εμμανουήλ 307, 308

Ξενάκης Γεώργιος 162, 163, 194

Ξυναριανός Ιωάννης 143

Ξυπόλυτος Μ. 89

Ξυράφος Κωνσταντίνος 89

Όθων 23, 25, 26, 208, 225

Οικονόμου Κική 188

Οικονόμου Ιωάννης (Τζων) 284

Όλγα 202, 318

Ολύμπιος Γεωργάκης 149

Ομηρίδης Σκυλίτσης Πέτρος 209

Όμηρος 269

Οργανός Α. 89

Ορλάνδος Αναστάσιος Κ. 282

Ουράνης Κώστας 299

Ουρανία 228

Olmos Amadeo Ruiz 197

Πάγκαλος Θεόδωρος 264

Παλαμάς Κωστής 173, 183, 185, 307, 311

Παλαμάς Λεάνδρος 188

Παλαμή[i]δης Ρήγας 149

Πάλλης Αθανάσιος Γ. 96

Παμερίλης Φρ. 89

Παναγιωτάκης Ανδρέας 91, 94, 108, 276

Παναγιωτόπουλος Ι.[ωάννης Μ. 187

Πανταλέων Ι. 94

Παντελόπουλος Σ. 85, 89

Παξινός Αντώνιος 58, 144

Παπαγιάννης Γεώργιος 212, 214, 215

Παπαγιάννης Δημοσθένης 85, 94, 115, 276

Παπάγος Αλέξανδρος 137

Παπαδημητρακοπούλου Καλλιόπη 111

Παπαδημητράτος Μ. 89

Παπαδημητρίου Ιάσων 108

Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος 218, 300, 303

Παπαδόπουλος Ελευθέριος 65

Παπαδόπουλος Υδραίος Νικόλαος Π. 176

Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα 54

Παπάζογλου Δημήτριος 146

Παπαϊωάννου Θωμάς 94

Παπαλεξάνδρου Κωνσταντίνος Θ. 98

Παπαμιχαήλ Γρηγόριος 186

Παπαναστασίου Αλέξανδρος 125, 265, 268

Παπανδρέου Αλέξανδρος Α. 116

Παπανδρέου Γεώργιος 276

Παπανικολάου Αντώνιος 65

Παπανικολής Δημήτριος 150

Παπανικολάου Μιλτιάδης 19

Παπαντωνίου Ζαχαρίας Α. 111, 120, 234, 264, 265, 282, 286

Παπαρρηγόπουλος Δημήτριος Κ. 168

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος 168, 175, 183

Παπασακελλίων Αντώνιος 65

Παπαφλέσσας (Δικαίος Γρηγόριος) 150, 285

Παπαχριστόπουλος Κωστής (Costi) 101, 276, 285

Παππαδάκης Αντώνιος Γ. 116, 121

Παππάς Γιάννης 285 285

Παπ[π]ούδωφ Αριστείδης Θ. 161

Παπουτσή Ευάγγελος 162

Παρασκευόπουλος Γεώργιος Π. 95, 98, 291

Παράσχος Αχιλλεύς 168, 173, 174

Παράσχος Κώστας 152, 153

Παράσχου Κλειώ 173

Παρθένης Κωστής 282, 283, 316

Παρίσης Π. 85

Παρλιάρος Αριστείδης 65

Παρλιάρος Γεώργιος 64

Παρλιάρος Νικόλαος 65

Παρλιάρος Σταμάτιος Ν. 78

Πασαγιάννης Κώστας 319

Πατιτής Γ. 89

Πατός Ιάκωβος 58, 143

Πάτσης Σπύρος 95, 96, 98, 170, 176, 185, 255, 256

Παυλίδης Χρήστος 107

Παύλος 296

Παύλος Γ' 246

Παύλου Μιλτιάδης 65

- Παχούλης 85
 Παχύς Χαράλαμπος 204
 Πεδαρογιάννης Ι. 89
 Πειρίθους 255
 Πελοποννήσιος Α. 94
 Περάκης Ανάργυρος Γ. 104
 Περάκης Δημήτριος (Μήτσος) Ν. 85, 93,
 94, 104, 105, 107, 115, 188, 261,
 276, 314, 316
 Περάκης Κωνσταντίνος Ν. 107, 273, 276
 Περάκης Νικόλαος Μ. 37, 71, 72, 79
 Περ[ρ]άκης Φίλιππος 89
 Περ[ρ]άκης Χαράλαμπος 89
 Περράκης Σ. 85
 Περαντινός Νίκος 107, 108
 Περβολαράκης Όθων 80
 Περιβολίδης Κ. 85
 Πέτας Αντώνιος Σ. 65
 Πετρίδης Αλέξανδρος 313
 Πετρίδης Παναγιώτης Δ. 173
 Πετρίτσης Στάμος 216
 Πέτρος Μέγας 247
 Πετσάλης-Διομήδης Θανάσης 187
 Πιερίδου Θεοδώρα 51
 Πικιώκος Ν. 89
 Πιόκος Ιωάννης 58, 143
 Πλάκας (Πλακής) 86
 Πλαπούτας (Κολ[λ]ιόπουλος) Δημήτριος
 150
 Πλάτων 194, 226, 227
 Πλυτάς Αμβρόσιος 96, 97, 98, 99, 136,
 176, 276, 316, 319
 Πλυτάς Λύσανδρος 85, 89
 Πολάγος Γεώργιος 94
 Πολέμης Ιωάννης 168, 174, 176
 Πολίτη Θηρεσία 119
 Πολίτης Γεώργιος 64
 Πολίτης Ιωάννης Ν. 116, 119, 121
 Πολίτης Νικόλαος Γ. 204
 Πολυχρονίου Γ. 85, 89
 Πονίτσης Μ. 89
 Ποσειδώνας 229
 Πουλόπουλος Ηλίας 240
 Πραιδης Αλέξανδρος 134, 145, 192, 198
 Πραιδης Γεώργιος 145, 198
 Πρίφτης Δ. 89
 Προβελέγγιος Αριστομένης 118
 Προεστόπουλος Νικόλαος 186
 Προμηθέας 228
 Προκοπίου Άγγελος Γ. 18
 Προσαλέντης Σπυρίδων 38
 Πωπ Γεώργιος Κ. 176
 Parisi Francesco 127, 289, 294, 295
 Pfuhl Ernst 255
 Pfuhl Johannes 255
 Piccirilli αδελφοί 226
 Piccirilli Attilio 226, 227, 232, 233
 Piccirilli Furio 226, 227, 232, 233
 Puech Denys-Pierre 37
 Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος 141
 Ράλλης Πέτρος 283
 Ρέγκος Πολύκλειτος Ν. 120
 Ρεδιάδης Περικλής Δ. 116
 Ρεμούνδος Ανδρέας Κ. 72, 81, 192
 Ρεμούνδος Δημήτριος 89
 Ρεμούνδος Ιωάννης Κ. 72, 85, 192
 Ρεμούνδος Σταύρος 89
 Ρενιέρης Αλ. 85
 Ρέπουλης Εμμανουήλ 289
 Ρήγας Γεώργιος 85, 87, 94, 107, 276
 Ρήγας Ιωάννης 94
 Ρήγας Κωνσταντίνος 65, 87
 Ρή[ι]γος Ιάκωβος 65, 89
 Ρήγος Γεώργιος 89
 Ρήγος Ηλίας 89
 Ρήγος Δ. 89
 Ρήγος Σ. 86
 Ρίζος Γ. 89
 Ρίτσος Γιάννης 235
 Ροδάς Μιχαήλ 115
 Ρόκας Ν. 86
 Ρούκης Αριστείδης 204
 Ρουμελιώτης Στ. 94
 Ρούμπος Κώστας Ι. 101
 Ρούμπος Πέτρος Ι. 100, 104, 276, 282,
 285, 319, 320
 Ρουσ[σ]όπουλος Αθανάσιος 255
 Ρουσ[σ]οπούλου Σοφία 255
 Ρωκ Φωκίων 93, 100, 103, 115, 187, 263,
 268, 285, 316

- Rahl Carl 226
 Ramsey Sir Patrick 260
 Rauch Christian Daniel 25, 196
 Reinhart Johann Christian 25
 Rohlfs M. 39
 Ross Ludwig 23, 27
 Rudier Alexis 170
 Runge Otto Sigismund 23

 Σαγιάνου-Κατσέλη Μαίρη 188
 Σακελλαρίδης Κωνσταντίνος 109
 Σακελλαρίου Μάρκος 65
 Σακελλαρίου Φάνης 108, 248
 Σαμάκας Μιχαήλ 89
 Σαμάρας Σπύρος 183
 Σαμαρτσίδης Χριστόφορος 167
 Σαραβάνος Μιχαήλ 64
 Σαχτούρης Γεώργιος 150
 Σερέτης Σπυρίδων 89
 Σερπεντίνης Αθανάσιος 85, 94
 Σερπετίνης Φίλιππος 65
 Σεφεριάδης Στυλιανός 186
 Σιγάρας Γ. 89
 Σικελιανός Αγγελος 187
 Σίμος Νικόλαος 52
 Σίνα Ιφιγένεια 227
 Σίνας Σίμων Γ. 193, 206, 225, 226, 227
 Σκαλιστήρης Μιχαήλ 33, 35
 Σκαλκώτος Βερνάρδος 64
 Σκαλκώτος Νικόλαος 58, 143
 Σκαρής Γ. 86
 Σκαρής Ζώρζης 58, 143
 Σκαρδής Π. 86
 Σκιαδόπουλος Περικλής 28
 Σκίπης Σωτήρης 115, 187
 Σκόπελας Κ. 89
 Σκουλικίδης Θεόδωρος
 Σκουντζής Ι. 89
 Σκούταρης Αριστείδης 65
 Σκούταρης Κωνσταντίνος 65
 Σκούφος Γεώργιος 59
 Σκούφος Θεόδωρος 215
 Σκυλίτσης Δημήτριος Στεφάνοβικ 167
 Σμυρναίος Νικόλαος 143
 Σολωμός Διονύσιος 125, 176, 183, 185,
 187
 Σουρής Γεώργιος 168, 174, 176, 235
 Σουρής Κρίτων Γ. 173, 176
 Σούτσος Αλέξανδρος Κ. 141
 Σοφιανόπουλος Χαρίλαος Π. 33
 Σοφούλης Θεμιστοκλής 281
 Σπανούδης Κωνσταντίνος 316
 Σπηλιάδης Νικόλαος 149
 Σπούρδος Απόστολος 58, 143
 Σταματάκης Παναγιώτης 37
 Σταυριανός Νικόλαος 65
 Σταυρίδης Κ. 89
 Σταυρίδης Π. 89
 Σταύρου Λεωνίδας 143
 Στεργίου Δημήτριος 65
 Στεργίου Κωνσταντίνος 86, 143
 Στεφανίδης Ι. 86
 Στράγγελος Π. 89
 Στρέιτ Στέφανος 311
 Συκουτρή Ιωάννης 187
 Συλβέστρος Ν. 86
 Συναδινός Θεόδωρος Ν. 176
 Συννέφας Γεώργιος Ι. 93, 94, 282, 285
 Συννέφας Χαρ. 86
 Σωκράτης 194, 226, 227, 235
 Σώχος Αντώνιος Λάζ. 100, 115, 116, 239,
 283, 285
 Σώχος Λάζαρος Ν. 21, 144, 145, 167, 173,
 216, 238, 239, 240, 243, 244, 246,
 251, 252, 255, 256
 Σώχος Ξενοφών 40, 41, 43, 48, 49, 120,
 239, 240
 Σώχος Φίλιππος 86

 Scharnhorst Gerhard von 25
 Schaubert Eduard 131
 Schinkel Karl Friedrich 25
 Ségur Louis Philippe de 141
 Sforza 246
 Siegel Caroline Wilhelmine 39
 Siegel Catharina Amalia 39
 Siegel (Σίγελος) Christian Heinrich 22,
 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
 34, 38, 39
 Siegel Johann Wilhelm 39
 Skinner Robert Peet 132
 Smolki (Smolky) Athanasius 209, 210

- Spengler Oswald 45
 Spranger Eduard 43
- Ταμπουράκης Ιωάννης 64
 Ταμπουράκης Μάρκος 89
 Ταμπουράκης Ν. 89
 Τανταλίδης Ηλίας 204
 Ταρσούλης Ιωάννης 172, 173, 307
 Τελάλης Ευάγγελος 89
 Τερζάκης Άγγελος 187, 240
 Τερζάκης Δημήτριος 240
 Τζαβέλλας Γιώργος 316
 Τζαβέλλας Κίτσος 150, 283, 285
 Τζανετάκης Γ. 89
 Τζανουλίνος Πραξιτέλης 220, 230
 Τζελέπης Πάνος Νικολής 318
 Τζίνης Γεώργιος 58, 144
 Τζιρακόπουλος Γεώργιος Κ. 295
 Τζιρακόπουλος Δημήτριος Κ. 290, 291, 294, 295
 Τζιρακοπούλου Χαρίκλεια 291
 Τζοβαίρης Αν. 92
 Τζοβαίρης Δ. 86
 Τζοβαίρης Σπυρίδων 92
 Τζωρτζάκης Εμμανουήλ 94, 276, 277
 Τομπάζης Εμμανουήλ 150
 Τόμπρος Θεόδωρος 74, 75, 155
 Τόμπρος Μιχάλης Θ. 74, 75, 92, 93, 94, 100, 128, 130, 155, 160, 175, 176, 183, 215, 248, 264, 285, 312, 313
 Τοσίτσας Μιχαήλ 191
 Τουμπακάρης Κ. 86
 Τούμπας 121
 Τριαντάφυλλος Κλέανθης 232
 Τριάντης Στέλιος 220
 Τρικούπης Σπυρίδων 149
 Τρικούπης Χαρίλαος 167, 210, 211, 304, 306
 Τσαγρής Βασίλειος Γ. 97, 98, 264, 272, 273, 282
 Τσαμαδός Αναστάσιος 149
 Τσαπράκης Εμμανουήλ 64
 Τσαρούχης Γιάννης 76
 Τσίκλης Γ. 92
 Τσιπούρας Δημήτριος Ε. 256, 257, 268
 Τσόκος Διονύσιος 196
- Τσόχας Γεώργιος 208, 312
 Τσόχας Οδυσσέας 92
 Τσόχας Σωτήριος 92
 Τσώκλης Νικ. 86
 Τσωρτς Ρίτσαρντ (Church Richard) 150
- Tacca Pietro 246
 Thiébault αδελφοί 240
 Thormeyer Gottlob Friedrich 142
 Thorvaldsen Bertel 24, 32, 178
 Touret Auguste Hilarion 27
- Υδραίος Θωμάς 58, 144
 Υψηλάντη Μαρία 192
 Υψηλάντη Μαρία Κ. 193
 Υψηλάντης Αλέξανδρος 134, 150, 191, 192, 193, 194, 195, 196
 Υψηλάντης Αλέξανδρος Εμμ. 193
 Υψηλάντης Γεώργιος 192
 Υψηλάντης Γρηγόριος Εμμ. 197
 Υψηλάντης Δημήτριος 150, 192, 285, 286
 Υψηλάντης Εμμανουήλ Γρ. 193
 Υψηλάντης Θεόδωρος Γρ. 193
 Υψηλάντης Θωμάς 197
- Van Gogh Vincent 120
 Verrocchio Andrea del 247
 Vetriani Costantino 289, 295
 Visconti Bernabò 246
- Φαβιέρος 150
 Φαραντάτος Ιωάννης Δημοσθ. 311
 Φερεντίνος Δημήτριος 107
 Φικιώρης Γεώργιος 104
 Φιλαδελφεύς Αλέξανδρος Θ. 239
 Φιλήμων Γεώργιος Ι. 197
 Φιλήμων Ιωάννης 149
 Φιλήμων Τιμολέων 162
 Φίλιππος Δ' 246
 Φιλιππότης Δημήτριος Ζ. 54, 55, 64, 66, 155, 156, 157, 158, 159, 167, 210
 Φιλιππός Δημήτριος 64
 Φιλιππούσης Ιωάννης 143
 Φιντικλής Σπυρίδων 37
 Φουσκίδης Σπυρίδων 28

- Φραγκέτης Α. 92
 Φραγκέτης Δ. 85, 92
 Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ' 30
 Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ' 196
 Φυτάλη αδελφοί 61, 207
 Φυτάλης Γεώργιος 29, 61, 149, 183, 191, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210
 Φυτάλης Ιωάννης 61
 Φυτάλης Λάζαρος 20, 21, 29, 33, 36, 37, 61, 149, 167, 183, 191, 204, 210, 299
 Φυτάλης Μάρκος 61
 Φώσκολος Κωνσταντίνος Φ. 94, 100, 104, 115, 276
- Χαλαρήs Α. 92
 Χαλδούπης Ιωάννης 240
 Χαλεπά Αλίκη 113
 Χαλεπά Κατερίνα 113
 Χαλεπά Λίκα (Ορσαλία) 113
 Χαλεπάs Βασίλειος 113, 115, 117
 Χαλεπάs Γιαν[ν]ούλης 60, 66, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120
 Χαλεπάs Ιωάννης 66
 Χαλεπάs Νικόλαος Ι. 113, 115
 Χαλκιάs Μ. 92
 Χαμηλός Πέτρος 94
 Χάουκολ Ερρίκος 64
 Χαραλάμπους Δημήτρης 172
 Χάρης Πέτρος (Μαρμαριάδης Ιωάννης) 187
- Χατζηγιάννη-Μέξη Κονδυλία 162
 Χατζηλουκάs Ζήνων 64
 Χατζηπέτρος Κωνσταντίνος Ε. 204
 Χατζησάββας Θεόδωρος 304
 Χατζιδάκιs Γεώργιος Ν. 311
 Χατζόπουλος Γεώργιος 304
 Χατζόπουλος Σωτήριος 156
 Χειμώνας 86
 Χέλμης Δημήτριος (Μίμης) 92
 Χιλής Ευάγγελος 92
 Χοντρός Ιωάννης 58, 144
 Χριστοδούλου Παυλής 143
 Χριστόπουλος Αθανάσιος 84
 Χριστόπουλος Σ. 92
 Χρήστου Χρύσανθος Α. 18
 Χρίστου Αντώνιος 94
 Χρυσός Αρ. 94
 Χρύσος Ι. 92
 Χρυσόστομος (Καλαφάτης) 313, 314, 315
 Χρυσόστομος Α' (Παπαδόπουλος) 312, 313
- Ψελλίνης Γ. 86
- Όρες 229
 Ωριάνοs Ι. 92
- Weinbrenner Friedrich 142
 Wekberg Elisabeth 33, 34
 Wrampe Augustus 30, 31



Η έκδοση αναφέρεται στη γλυπτική δημόσιων κοσμικών μνημείων στην Αθήνα της περιόδου από την επανάσταση του 1821 έως τον πόλεμο του 1940. Αφετηριακό όριο της μελέτης τίθεται το ηρώο για τους πεσόντες το 1821 στο Δραγατσάνι ιερολοχίτες, χρονολογημένο το 1843· καταληκτήριο, ο ανδριάντας του βασιλιά Κωνσταντίνου Β' / Α', από το 1938, —και τα δύο στο Πεδίον του Άρεως. Τα γλυπτά μελετώνται υπό το πρίσμα του συνδυασμού της ιστορίας και της μνήμης. Το βιβλίο διαρθρώνεται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος περιλαμβάνει κεφάλαια για τη νεότερη ελληνική γλυπτική από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, αλλά και για τα αθηναϊκά εργαστήρια γλυπτικής, ενώ το δεύτερο μέρος παρουσιάζει τα δημόσια γλυπτά του κέντρου της Αθήνας. Συμβολή της έκδοσης θα πρέπει να θεωρηθεί η επανεξέταση διαφόρων παραμέτρων της νεότερης ελληνικής γλυπτικής: η αποκατάσταση αρκετών σοβαρών παραλείψεων· η διόρθωση χρονολογικών λαθών, μέσα από την αναδίφηση δυσπρόσιτου πλέον αρχαιικού υλικού και διά της προσφυγής σε άλλες, αναξιοποίητες έως σήμερα μαρτυρίες· η πρώτη αναφορά σε ισχυρά πρόσωπα πίσω από τα μνημεία, με ειδικό κεφάλαιο για ορισμένα από αυτά· η τύχη των νεότερων αθηναϊκών έργων, όπως προκύπτει από την κατά καιρούς συζητήσιμη, κατά το μάλλον ή ήττον, ανθρώπινη παρέμβαση.

